

**Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**

**Suleyman Demirel University
Faculty of Arts and Sciences
Journal of Social Sciences**

**Uluslararası Hakemli Akademik Sosyal Bilimler Dergisi
International Refereed Academic Social Sciences Journal**

Aralık–December 2020

Number: 51

ISPARTA-2020

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
E-ISSN:2667-6206

Sahibi / Publisher

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Adına
Mehmet Ali TABUR

Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı / Dean of the Faculty of Arts and Sciences

Kurucusu / Founder

Bayram Kodaman

Editörler / Editors

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz - Ahmet Mörel

Yardımcı Editör/ Associate Editor

Yunus Pekiollu

Teknik Editör / Technical Editor

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Ahmet Mörel – Yunus Pekiollu

Redaksiyon / Redaction

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Ahmet Mörel – Yunus Pekiollu

Dizgi/Composition

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Ahmet Mörel – Yunus Pekiollu

Yayın Kurulu / Editorial Board

Yıldırım Atayeter

Bilge Hürmüzlü Kortholt

Ebru Taysi

Hakan Karagöz

Mustafa Yakar

Ömer Şekerci

Selami Turan

Ümit Akca

Damla Yılmaz Usta

Nurten Kiriş Yılmaz

A. Şevki Duymaz

Kansu Ekici

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdolhossein Laleh
(Ferhengistan-e Honer)

Ahmet Talimciler
(Ege Üni.)

Alparslan Aliağaoğlu
(Balıkkesir Üni.)

Anja Slawisch
(Alman Arkeoloji Ens.)

Bayram Kodaman
(S. Demirel Üni. Emekli)

Bayram Ürekli
(Selçuk Üni.)

Behset Karaca

Burul Saginbayeva

(Süleyman Demirel Üni.)

Cihat Aydoğmuşoğlu

(Ankara Üni.)

Ferhat Karabulut

(Celal Bayar Üni.)

Hakkı Büyükbaş

(Ardahan Üni.)

Indra Karapetjana

(Uni. of Latvia)

İlhan Erdem

(Ankara Üni.)

Julian Rentzsch

(Uni. of Mainz)

Kadir Temurçin

(Süleyman Demirel Üni.)

Lidewijde de Jong

(Uni. of Groningen)

Mevlüt Albayrak

(Süleyman Demirel Üni.)

Mustafa Hizmetli

(Bartın Üni.)

Nevzat Kaya

(9 Eylül Üni.)

Osman Arıcan

(Bülent Ecevit Üni.)

Osman Gümüşcü

(Çankırı Karatekin Üni.)

Öztürk Emiroğlu

(Uni. of Warsaw)

Salih Ceylan

(Mehmet Akif Üni.)

Suat Kolukırık

(Akdeniz Üni.)

Ayla Sevim Erol

(Ankara Üni.)

Uğur Doğan

(Ankara Üni.)

Yaşar E. Ersoy

(Hitit Üni.)

Muttalip Özcan

(Maltepe Üni.)

R. Levent Aysever

(Dokuz Eylül Üni.)

(Kır.-Tur. Manas Üni.)

Fatih Ertugay

(Nuh Naci Yazgan Üni.)

Gerhard Steingress

(Uni. of Seville)

Hicabi Kırılangoç

(Ankara Üni.)

Ingrida Eglė Žindziuvienė

(Uni. of Vytautas Magnus)

John Haldon

(Uni. of Princeton)

Kamil Kaya

(Süleyman Demirel Üni.)

Lale Yalçın Heckman

(Max Planck Inst.)

Meltem Doğan Alpaslan

(İstanbul Üni.)

Murat Arslan

(Akdeniz Üni.)

Mehmet Özhanlı

(Süleyman Demirel Üni.)

Orhan Üçler Bulduk

(Ankara Üni.)

Osman Gazi Özgüdenli

(MÜ Türkiyat Araş. Ens.)

Osman Yıldız

(Süleyman Demirel Üni.)

Reza Pourjavady

(Goethe Uni.)

Songül Sallan Gül

(Süleyman Demirel Üni.)

Şinasi Öztürk

(Muğla Sıtkı Koçman Üni.)

Turgut Yiğit

(Ankara Üni.)

Varren Eastwood

(Uni. of Birmingham)

Yunus Ayata

(Cumhuriyet Üni.)

H. Saim Parladır

(İzmir Katip Çelebi Üni.)

Abdurrahman Uzunaslın

(Gaziantep Üni.)

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi **EBSCO** ve **TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin** tarafından taranmaktadır.

Makalelerin Araştırma ve Yayın Etiğine Uygunluğu Yazarların Sorumluluğundadır.

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Nisan, Ağustos ve Aralık sayıları olmak üzere yılda üç kez çıkmaktadır.

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi **uluslararası hakemli bir dergidir.**

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergimize gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.

Yazı sahiplerine telif ücreti ödenmez.

SDU Journal of Social Sciences is Indexed in EBSCO and TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin.

The Author Will Be Held Responsible for False Statements, Research and Publication Ethics.

SDU Journal of Social Sciences is issued thrice a year, (April, August and December).

SDU Journal of Social Sciences is refereed publication.

The Editorial Board claims no responsibility for the opinions expressed in the published manuscripts.

Published or not, manuscripts are not returned to the author(s)

Authors are not paid.

Kapak Tasarım / Cover Design: Ece Reklam-Isparta / Türkiye

Yazışma Adresi/Address

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü Oda: 373 32260 Isparta

Tel: 0 (246) 2114190-2114108 Faks: 2371106

elektronik posta/e-mail: sduososbil@sdu.edu.tr

Web: <http://sdu.dergipark.gov.tr/sufesosbil>

İÇİNDEKİLER/CONTENTS***Âin-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları****Harnesses of War Elephants According to Âin-i Akbarî*

Umut KANSOY

1

Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkması*Protection of Djemal Pasha's Family by Mustafa Kemal Pasha*

Nevzat ARTUÇ

47

Diyarbakir Gayrimüslimlerinde Sosyal ve Hukuki Yaşam (1838-1909)*The Social and Judicial Life in Diyarbakir Non-Muslims (1838-1909)*

Durmuş Volkan KARABOĞA

61

19. ve 20. Yüzyıllarda, Kentsel Gelişmeyi Etkileyen Ulaşım Kararları*19th and 20th Century, Transportation Decisions Systems Affecting Urban Development*

Erman AKSOY

74

Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Kuşaklararası Anneliğin Dönüşümü:***Denizli İli Örneği****Transformation of Motherhood in Intergenerations in the Process of Socio-Cultural Change:**The Case of Denizli Province*

Gül AKTAŞ - Merve Handan ÖZDEN

96

Üretim Çağından Tüketim Çağına: Üretim Sistemlerinin Dönüşümü ve***Tüketim Alışkanlıklarına Yansıması****From Production Age to Consumption Age: Transformation of Production Systems and**Their Reflections to Consumption Habits*

Emine YILMAZ UÇAK - Ümit AKCA

121

- Avrupa Parlamentosu 2019 Seçimleri: Siyasal Gruplar, Ulusal Partiler ve Yeni Eğilimler***
European Parliament 2019 Elections: Political Groups, National Parties and New Tendencies
Hakan Mehmet KİRİŞ 134
- Örgüt Teorisinde Parsons'cu İşlevselcilik ve Gerilim Yönetimi***
Parsons' Functionalism and Tension Management in Organizational Theory
Ahmet YILDIRIM 153
- Yükseköğretim Kurumları İstihdam Yapısında Taşeronlaşmanın Yeri: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği***
Subcontracting in The Employment Structure of Higher Education Institutions: The Case of Süleyman Demirel University
Mürüvvet KUTGİ - Bekir Sami OĞUZTÜRK 168
- Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey ve Dîvânçe'si***
Suleyman Salim Efendi From Uskudar and His Diwance
Filiz DUMAN 188
- Mind Reading and Cognitive Distortion in Jane Austen's Persuasion***
Jane Austen'in İkna Romanında Zihin Okuma ve Bilişsel Çarpıtma
Karam NAYEBPOUR - Rakiye ÖZDAL 239
- Kyme Nekropolislerinin Yer Seçimi ve Aiolis – Ionia Kentleriyle Bir Karşılaştırma Girişimi***
The Choice of Necropolises Locations at Cyme and an Attempt of Comparisons with Various Sites in the Aeolis and Ionia
Serhat FOÇA 253
- Murat Höyük 2019 Excavation: A Preliminary Report***
2019 Yılı Murat Höyük Kazısı: Bir Ön Değerlendirme
Abdulkadir ÖZDEMİR 272

Tanrı Algısının Adil Dünya İnancı Kuramı ve Adalet Kavramları Üzerinden İncelenmesi

Examination of God Perception through Belief in A Just World Theory and Concepts of Justice

Gonca NEBİOĞLU - Fatma OKTAY

288

DeneySEL Psikoloji Bakış Açısıyla Laboratuvar Deneylerinde Hayvan Kullanımı ve Etik İkilem

Animal use and ethical dilemma in laboratory experiments from the experimental psychology perspective

Müge KADEMLİ

308

Macar Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Yapmış Olduğu Askerî Hazırlıklar (1935-1939)

Under the Light of Hungarian Archive Documents Military Preparations Made by Turkey Before the Second World War (1935-1939)

Müjdat KARAGÜLMEZ

326

Âîn-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları *

Harnesses of War Elephants According to Âîn-i Akbarî

Umut KANSOY

Dr., MEB'de Tarih Öğretmeni,

umut.kansoy1@gmail.com

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-0031-4600

Öz

Karada yaşayan hayvanların en büyüğü olmaları ve sahip oldukları muazzam güç sebebiyle filleri sevk ve idare etmek çok zordur. Bundan dolayı fillerin sevk ve idaresini kolaylaştırmak amacı ile İlk Çağ'dan günümüze kadar pek çok fil binit takımı geliştirilmiştir. Bahsi geçen binit takımları fillerin yönlendirilmesi, dizginlenmesi, ayaklarının kösteklenmesi, savaşçılar ve fillerin korunması, rahatlarının sağlanması, fildeki süs, görkem ve ürkütücülüğün artırılması, çığına dönen fillerin durdurulabilmesi gibi çeşitli amaçlar ile kullanılmaktaydılar. Bununla birlikte zincirler, urganlar ve fil kancalarının genel adlarına yer verilmesi dışında *fil binit takımları* ve işlevleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Babürlü hükümdarlarından Ekber için yazılan *Âîn-i Ekberî*'de ise 31 çeşit fil binit takımı işlevleri ile birlikte tanıtılmaktadır. Fakat bu konunun görsel ağırlığı fazla olduğundan eserde yer alan kısa açıklamalar tek başlarına yeterli olmamaktadır. Bu çalışmada söz konusu sorunu aşmak için binit takımlarını betimleyen binlerce minyatür, resim ve fotoğraf tarandı. Bu hususta büyük bir titizlik gösterildi. Bunlar içerisinde binit takımlarını en net şekilde gösterenler sergilendi ve yorumlandı. *Âîn-i Ekberî* dışında Babülüler devri ve öncesine ait bazı eserlerden ve modern çalışmalardan da istifade edildi. Böylece Babürlü devrinde kullanılan fil binit takımları ve Babülülerin bu hususta kazandıkları tecrübeler sergilendi.

Anahtar Kelimeler: Savaş Fillerinin Binit Takımları, Fil Kontrol Araçları, Savaş Filleri, *Âîn-i Ekberî*.

Abstract

It is very difficult to conduct and manage elephants since they are the largest of the animals living on land and due to the enormous power they have. Therefore, in order to facilitate the conduct and management of elephants, many elephant harnesses have been developed since antiquity. The harnesses have been used for various purposes such as leading and reining them, hobbling their feet, protecting warriors and elephants, ensuring their comfort, enhancing the elephant's ornament and splendor, and stopping crazy elephants. However, there is no information in the sources about elephant harnesses and their functions, except for the general names of chains, tethers and elephant hooks. In *Âîn-i Akbarî*, written for Akbar, the ruler of the Mughal Empire, 31 kinds of elephant harnesses and their functions are introduced. Since the subject is predominately visual the short explanations contained are not sufficient on their own, and hence thousands of miniatures, illustrations and photographs depicting the harnesses were scanned for the enrichment of the work. Great care was taken in this process, with the images most clearly illustrating the harnesses exhibited and interpreted immediately after the related explanations. In the study, reference is made to some other contemporary sources as well as sources dating back to the ages before the Mughal Empire and to modern times. In summary, elephant harnesses used in the Mughal period and experiences the Mughals gained with them are described in the study.

Keywords: Harnesses of War Elephants, Tools to Control Elephants, War Elephants, *The Âîn-i Akbarî*

Giriş

Filler üzerinde tam kontrole sahip olmak çok önemlidir. Tam kontrol, *filbân*ların güvenliğini, yakındaki diğer insanların [ve binaların] güvenliğini ve hatta fillerin güvenliğini sağlar. Fillerin kontrolü, normal şartlar ve kontrolden çıktıkları veya paniğe girdikleri zamanlar için iki ayrı kategoriye ayrılmaktadır. Filler kontrolden çıktığında özel binit takımları kullanmak gerekmektedir¹.

Filleri sevk ve idare etmeyi kolaylaştırmak, yönlendirmek, kösteklemek, dizginlemek, hareketlerini kısıtlamak, hareket halindeyken durdurabilmek için geliştirilen binit takımları bulunmaktadır. Savaş öncesinde fillerin sakinleşmelerini temin etmek, savaş sırasında çılginca saldırtmak ve gerektiğinde

*“Âîn-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları” adını taşıyan bu makalede yer alan bilgilerin bir kısmına daha önce doktora tezimizde yer vermiştik. Bu makaleyi hazırlarken tezimiz sırasında elde ettiğimiz bilgi birikiminden istifade ettik. Bununla birlikte bu çalışmada görsel kullanımına ve yorumlanmasına çok büyük bir önem verdik. Böylece fil binit takımlarının gözle görülür bir hale gelmesini sağladık. Ayrıca çoğunlukla Hintçe olan fil binit takımlarının adlarının etimolojik tahlillerini yaptık. Böylece *Âîn-i Ekberî*'de yapılan tanımlar çok daha anlamlı bir hale geldi. Bkz. Umut Kansoy, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2018, 1427-1446.

¹ Phuangkum, Lair ve Angkawanith 2005, 24.

çalgına dönen filleri zapt edebilmek, fillerin *filbân*ları düşürmelerini engellemek için geliştirilen binit takımları da bulunmaktadır. Ayrıca filler ve üzerlerindeki savaşıların rahatını ve konforunu temin etmek, diğer aletleri üzerlerine bağlayabilmek, süslemek ve onları daha korkutucu hale getirmek için geliştirilen binit takımları da bulunmaktadır.

Babürlüler devri öncesini ele alan kaynaklarda fil koşum takımları hakkında çok sınırlı bilgilere ulaşılabilmektedir. Genellikle kabaca zincirlerden, zillerden ve fil bağlarından bahsedilmekte fakat pek detay verilmemektedir. Babürlüler (1526-1858) devrinde ise daha önceki devirlere nazaran daha zengin malumata ulaşılabilmektedir. Ekber (1556-1605) dönemini ele alan *Âîn-i Ekberî*² adlı eserde “Âîn-i Raht” (آئین رخت: Raht Töresi) başlığı altında 31 çeşit *fil binit takımı* işlevleri ile birlikte kısa kısa açıklanmaktadır. Bu çalışmada mezkûr eserdeki açıklamalar tercüme edilmiştir. Tercümelerin hemen ardından devrin binit adları etimolojik olarak tahlil edilmiştir. Sonrasında bu binitleri gösteren minyatürler ve detay görüntüleri sergilenmiştir. Böylece eserde yapılan açıklamalar çok daha net anlaşılır bir hale getirilmiştir. Son olarak minyatürler yorumlanarak eserde bahsedilmeyen yeni bilgilerle ulaşılmıştır.

Fil binit takımları, Hintliler dışında Akhunlar devrinden Babürlüler devri sonlarına kadar Hindistan ve yakın çevresinde hüküm süren Türk devletleri tarafından da kullanılmıştır. Bu nedenle çalışmanın konusu Türk kültürünü de yakından ilgilendirmekte ve kapsamlı bir incelemeyi hak etmektedir.

Âîn-i Ekberî’ye Göre Babürlüler Devrinde Fil Binit Takımları (Fil Rahtı)

Âîn-i Ekberî’de “Âîn-i Raht” başlığı altında tanıtılan 31 *fil binit takımı* destekleyici malumat, minyatürler ve yorumları ile birlikte aşağıda sırası ile aktarılacaktır. Bununla birlikte öncelikle raht kelimesini ele almak gerekmektedir. Bu kelime evin örtü ve eşyaları, evin yaşam malzemeleri, elbise, giysi, eşyalar ve esas olan şeyler, sefer eşyaları/malzemeleri anlamlarına gelmektedir³. *Âîn-i Ekberî*’de ise bu kelime *filin binit takımları* anlamında kullanılmaktadır.

[1. Dharnah]⁴

“Dherneh (دَهْرَنَه): Demirden büyük bir *zincir*dir. Gümüş ve altından da yaparlar. Her biri “3 *sîr*” (225 gr.)⁵ olan altmış uzun halkadan oluşur. Filin gücünün derecesine göre, uzunluğu ve kalınlığı değişir. Bir

² *Âîn-i Ekberî*, zaman zaman müstakil bir eser gibi değerlendirilmekte birlikte Ebu'l-Fazl-ı ‘Allâmî’in 998 (1590) yılında yazmaya başladığı *Ekbernâme* adlı üç kitaplık serinin 3. kitabıdır. *Âîn-i Ekberî*, Ekber Şah dönemindeki Hindistan kıtasının ayrıntılı tasvirini içermekte ve beş bölümden oluşmaktadır. Ebu'l-Fazl eseri yazarken arşiv belgelerinden ve imparatorluk kayıtlarından faydalandığı gibi Racpût kaynakları ve şifahî rivayetlerden de istifade etmiştir. *Âîn-i Ekberî* önce üç cilt halinde F. Gladwin (Calcutta 1783-1786), ardından ilk cildi H. Blochmann, II ve III. ciltleri de H. S. Jarrett tarafından (Calcutta 1868-1894; Delhi 1927-1949, 1989) İngilizce’ye çevrilmiştir. Konukçu, C. 10, 313).

³ Enverî h.ş. 1881, Cilt IV, 3597-3598.

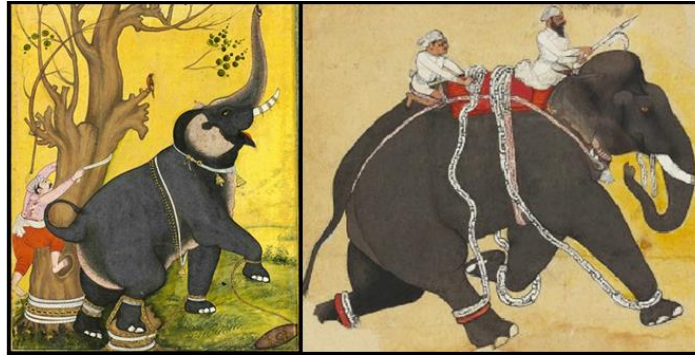
⁴ Babürlüler devrinde kullanılan fil binit takımları için verilen adlardan büyük çoğunluğu Hintçe ve bazıları Farsça asıllıdır. Bu nedenle eserde binit takımları ile ilgili kelimelerin okunuşları açıklanmakta; harflerin hareketleri belirtilmekte, Arap alfabesinde bulunmayan Hint ve Fars alfabesine ait olan harfler özellikle belirtilmektedir. Söz konusu durumdan dolayı binit takımlarının adları verilmeden önce en başta köşeli parantez içerisinde eserin İngilizce çevirisinde verilen İngilizce okunuşları/telaffuzları da gösterilmiştir. Parantez içerisinde verilen İngilizce okunuşlar içerisinde altı noktalı olarak verilen harfler, eserin aslında Hint harfleri olarak açıklanan harflerdir. Bu makalede fil binit takımlarının daha doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için ve telaffuz hatalarından kurtulabilmek adına eserin hem H. Blochmann tarafından hazırlanan Farsça neşirinden ve hem de yine H. Blochmann tarafından yapılan İngilizce çevirisinden karşılaştırmalı olarak istifade edilmiştir. Bkz. Ebu'l-Fazl-ı ‘Allâmî, *Âîn-i Ekberî*, C I, edited H. Blochmann, M. A., 135-138; Abul-Fazl-i-‘Allâmî, *The Âîn-i-Akbarî*, C I, çev. H. Blochmann, M. A., 126-130.

⁵ *Sîr* (سیر): Bir ağırlık ölçüsüdür. Hindistan’da 14 *tüle* = 1 *sîr* ve 40 *sîr* = 1 “*batman*”dır. (Gazi Zahireddin Muhammed Babur 2006, 504, 710); *Sîr* (سیر): 75 gr.a denk ağırlık ölçüsü birimi. (Enverî h.ş. 1382, C II, 1362); Kuzey Hindistan’da en yaygın olarak kullanılan ağırlık birimi olan *man* (men) ya da *maund* dur ve 13–14 kilo ağırlığındadır. Ekber, 1 *sîr*’i 30 *dam* ağırlığına çıkarmıştır. Böylelikle *men* 25.200 gram, yani 25 kilo olarak ayarlanmıştır. Ancak 13 kg gelen, eski *men* en yaygın kullanılan olarak kalmıştır. (Çağlayan 2005, 89); Walter Hinz, Orta Çağ’da İran *menin*in ağırlığı hakkında yeterli belgelere sahip olunmadığını, 14. yüzyıldan beri bunun 3 kg. olduğunu bildirmektedir. Kendi ise bazı tarihi kayıtlardan hareket ile Orta Çağ’da yaklaşık ortalama *men* değerinin 3.2 gr. olması gerektiğini ileri sürmekte, teklif etmektedir. (Hinz 1990, 7-8).

ucunu yere veya bir sütuna bağlarlar. Diğer ucunu sol arka ayağına bağlarlar⁶. Eskiden bu *zinciri* filin ön ayağına bağlarlar ve filin göğsüne zarar verirdi, Hidiv-i âlem (Ekber) onu (eski yöntem) kullanımdan kaldırdı.”⁷

Hintçenin tek dilli (Hinçe-Hintçe) en büyük sözlüğü ve etki alanı bazında en büyük sözlüğü olan Shyâmasundara Dâsa'nın *Hindî Şabdasâgara* adlı 11 ciltlik eserinde⁸ “dhâranâ” kelimesine tutma eylemi veya hareketi anlamı verilmektedir⁹. Kelimenin Hintçe “dhar” kökünden geldiği anlaşılmaktadır. “Dhar” sonunda tamamen tutma, muhafaza altına almak ve desteklemek gibi çeşitli anlamlara gelmektedir¹⁰. Bu anlamlar dikkate alındığında *dherneh* adlı zincirlerin filleri çok çok sağlam bir şekilde bağlamak amacıyla kullanıldıkları ortaya çıkmakta ve yukarıda verilen izahatlar pekişmektedir.

Aşağıda sol taraftaki minyatürde¹¹ sol ayağa bağlanan uzun ve kalın zincirin diğer ucunun bir ağaca bağlandığı görülmektedir. Bu zincir için altın renginin seçilmiş olması altından yapıldığını göstermektedir. Bu veriler *dherneh* tanımı ile bire bir örtüşmektedir. Sağ taraftaki filin ayaklarına da çok kalın zincirler bağlanmıştır.

Resim 1: Dherneh Adlı Kalın Zincirler.

Kaynaklar (Soldan sırasıyla): Losty 2013, 72-73; “Royal Elephants from Mughal India”,
<http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/6980/9577/0/12385>

Dherneh adlı kalın zincirlerin ebatları hakkında *Târîh-i Selîm Şâh*'da bazı bilgilere rastlanılmaktadır. Mesela Cihângîr Şâh, *tahtirevânını* (*taht-i revân*) taşımak üzere seçtiği filin ön ve arka ayaklarına, gerdanına süslemek için *vezni* 'Irâkî ile elli *batmân* ağırlığında altın *zincirler* hazırlattırmıştı. Dev bedenli *mest*¹² fillerden birinin ayağına tam bir *mestlik* (kızışma dönemi) ve şiddet halinde olduğundan

⁶ At binit takımları ile paralellik kurular is dherneh adlı bu zincirin muadili *örk* olmalıdır. Örnek: Atın bağacağına bağlanan uzun bir iptir. İpin öbür ucundaki kazık bir yere çakılır. Böylece hayvan istenilen saha içinde otlar. (Sümer 1983, 64)

⁷ Ebu'l-Fazl-ı 'Allâmî 1872, C I, 135.

⁸ *Hindî Şabdasâgara* (*Hindî Shabdsâgar/ Hindi Shabd Sagar*)'ın ilk baskısı dört parça halinde tamamlandı. Bu sözlüğün ilk bölümü 1916'da, ikinci bölümü 1920'de, üçüncü bölümü 1925'te ve son olarak dördüncü bölümü 1928'de tamamlandı. Eser, Nagari Pracharini Sabha (Nagari Destekleme Derneği) tarafından 1965-1975 yılları arasında yayımlandı. 1965'deki ilk baskısında 7 cilt ve 1965'ten 1975 yılına kadar olan ikinci baskısında ise tashih edilmiş ve güncellenmiş bir şekilde 11 ciltlik olarak yayımlandı. Bu çalışmada söz konusu 11 ciltlik ikinci baskının internet üzerinden dijital olarak sunulan nüshasından istifade edilmiştir. Bkz. Singh ve Tripathi 2018, 588; Syamasundara Dasa, *Hindî Şabdasâgara* (*Hindî Shabdsâgar*), C I-XI, Nagari Pracharini Sabha, Kasi/Kashi 1965-1975: <https://dsal.uchicago.edu/dictionaries/dasa-hindi/> (Erişim 09.06.2020-27.06.2020).

⁹ “Dhâranâ”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=2456

¹⁰ McGregor 1994, 524.

¹¹ Minyatürler üzerinde tarafımızdan bazı gerekli ilaveler ve eksiltmelerde bulunulmuştur. Mesela minyatürler gerekli yerlerinden kırılmış, parlaklık ve renk kalitesi düzenlenmiştir. Minyatürlerdeki bazı detaylar kesilip büyütülerek, çerçeve içerisine alınarak ve gerektiğinde ok işareti ile de gösterilerek tekrar sergilenmiştir.

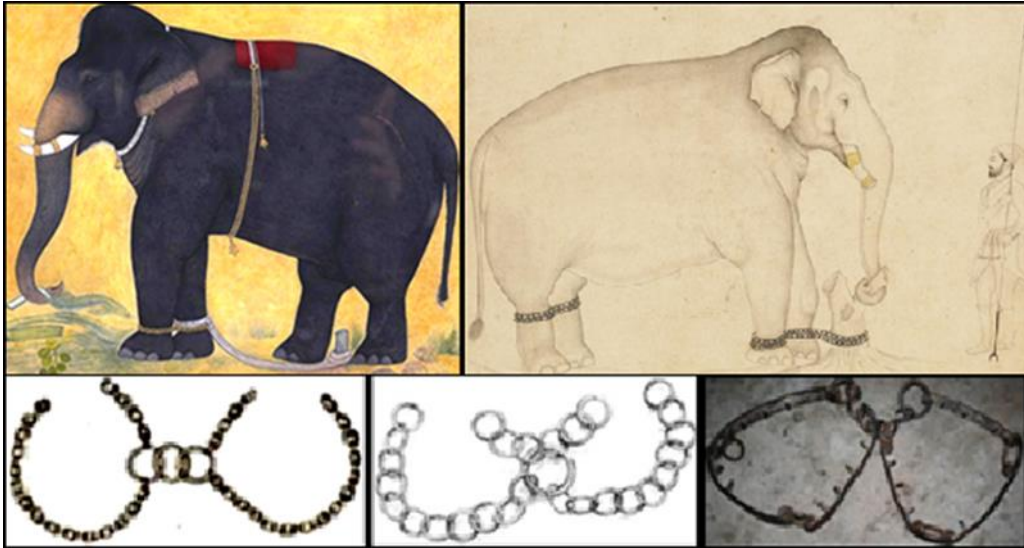
¹² Erişkin erkek filler testosteron hormonunun arttığı *mest* olarak bilinen bir duruma girer. Güney Hindistan'da bulunan fil popülasyonunda erkek fillerin ilk olarak 15 yaşında *mest* durumuna girdiği ve ancak 25 yaşından önce bu durumun görece daha az etkili olduğu gözlemlenmiştir. Genç erkeklerin kurak mevsimde (Ocak ile Mayıs arası) yaşlı erkeklerin de yağmur mevsiminde (Haziran ile Aralık arası) *mest* durumuna girdikleri görülür. Erkek filin *mest* olduğunun ana göstergesi temporin bezinden salgılanan sıvının yüzlerinin iki yanına doğru akmasıdır. *Mest* durumu ile bağlı davranışlar kafayı yukarda ve sağa sola sallayarak yürüme, fildişleriyle yeri kazma, işaretleme, hortum ile gürlleme ve yalnızca tek kulağı sallama gibi davranışlardır. *Mest* durumu bir gün ile dört ay arasında sürebilir. *Mest* durumunda erkek filler aşırı derecede saldırganlaşır (“Fil”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Fil>; Saller 1999, 76-77).

dolayı yedi yüz *batman* [ağırlığında] *zincir* vurulmuştu¹³. Son kayıt değerlendirildiğinde *dherneh* adlı zincirlerin filleri bağlamaktan daha önemli işlevleri olduğu, çılgın hale gelen *mest* filleri dizginlemek için de kullanıldıkları ortaya çıkmaktadır. Anlaşılan o ki bu *zincirler* muazzam ağırlıkları ile filleri yormakta ve sakinleşmek zorunda bırakmaktadırlar. Filler periyodik olarak her sene *mest* dönemine girmektedirler. Bu periyot her bir fil için farklı zamanda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla *mest* periyotlarının çizelgelerinin tutulması ve bu ağır zincirlerin her daim hazır bulundurulması ve kullanılması bir zorunluluktur.

[2. A'ndû]

“Endû¹⁴ (اندو): Filin her iki ön ayağını bağladıkları *zincir*dir (سلسله: *silsile*). Fili incittiğinden/kızdırdığından Gîtî-yi Hüdavend (Ekber) ona meyletmedi.”¹⁵

Hintçede “andu” kelimesi fil bağlama zinciri, halat veya zincir¹⁶, “ândoo” ise fillerin ayaklarını bağladıkları zincir veya halat anlamına gelmektedir¹⁷. Tanımından anlaşıldığı kadarıyla aşağıdaki görsellerde yer alan ön ayak zincirleri *andu/endû* olmalıdır.

Resim 2: Babürlüler Devrinde ve Günümüzde Endû Çeşitleri.

Kaynaklar: “Young elephant eating”,

http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/8/sort_by/date/sort_order/asc/per_page/25/offset/0/object/12380; “Young elephant eating”, <https://howard-hodgkin.com/indian-collection/artwork/young-elephant-eating>; “A Chained Elephant Facing a Mahout with a Spear; 18th Century India”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O405572/drawing-unknown/>;

“Tools to Control Captive Elephants”, <http://thealiyaa.blogspot.com/2014/02/tools-to-control-captive-elephants.html>; Phuangkum vd. 2005, 27; Varma 2015, 140.

Yukarıdaki iki minyatürün alt kısmında verilen günümüz fil binitleri *endû* hakkında daha detaylı malumat sunmaktadır. Bunlar incelendiğinde *endû*yu meydana getiren zincir bileziklerin onları bir arada

¹³ Nürü'd-Dîn Cihangîr Şâh 2013, 111, 156.

¹⁴ *Endû*nun at binit takımları ile paralellik kurulum ise muadili *bukağı* olmalıdır. *Bukağı*: Zaptı güç azgın atlara takılır. Bu, halkaları kalınca bir zincir ile uçlarında demir kelepçeleri bulunan bir köstektir (Sümer 1983, 64).

¹⁵ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1972, C I, 135.

¹⁶ “Andu”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=34

¹⁷ Thompson 1846, 36.

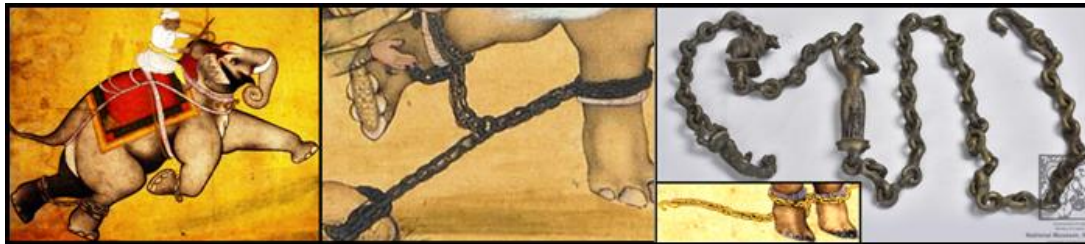
tutan bir halka veya üç halka ile birleştirildikleri görülmektedir. Ayrıca içine demir çiviler yerleştirilmiş yekpare demir parçalarının köşelerinden halkalar ile birleştirilmesiyle de *endû* bileziklerinin teşkil edildikleri görülmektedir¹⁸.

[3. Berî]

“Birî (بري): Filin iki arka ayağını bağladıkları¹⁹ zincirdir (سلسله: *silsile*).”²⁰

Hintçede “berî” kelimesi köstek/zincir, köstekler, bağlar, ayakbileği-halkası (halhal) anlamlarına gelmektedir²¹. Aynı kökten gelen “bêrî” kelimesine ise mahkûmlara ve hayvanlara serbestçe dönmelerini önlemek için gönderilen demir halka veya zincir çifti anlamı verilmektedir²². Son aktarılan anlamdan bu zincirlerin fillerin kendi etraflarında dönmelerini zorlaştırdıkları ortaya çıkmış olmaktadır.

Aşağıda yer verilen minyatürlerde fillerin arka ayaklarını bağlayan zincirler *berî/birî* olmalıdır. Sol taraftaki minyatürde yer alan fil bu zincire rağmen koşabilmektedir. Ortadaki minyatürde *birî* üzerine yapılan bir ek zincir ile fil bir yere bağlanmıştır. Sağ alt köşedeki minyatür parçasında *birî*lerin uç kısımlarının kancalı olabildikleri görülmektedir²³. New Delhi’de National Museum’da XIX. ve XX. yüzyıldan kalma söz konusu *birî*ye benzer 4 zincir sergilenmektedir. Bahse konu olan zincirlerden XIX. yüzyıla tarihlisinin fotoğrafı sağ üstte yer almaktadır. 276 cm. uzunluğundaki bu zincirin bir ucundaki kancaya at kafası, diğer ucundaki kancaya ise ejderha şekli verilmiştir. Buna ilaveten zincirin orta kısmına büyük bir kadın figürü, at kafalı kancaya yakın olan kısmına ise bir fil figürü yerleştirilmiştir²⁴.

Resim 3: Babürlüler Devrinde ve Günümüzde Birî Zincirleri.

Kaynak: “Indian War Elephant”, <http://circusnospin.blogspot.com/2012/06/indian-war-elephant.html>; “Elephant and Trainer”, <https://asia.si.edu/object/F1956.12/>; “Chain”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/nat_del-78-677-4-20604; “Controlling an Infuriated Elephant”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XXX-94-50351

[4. Baland]

¹⁸ Phuangkum vd. 2005, 27; Varma 2015, 140; “Tools to Control Captive Elephants”: <http://thealiyaa.blogspot.com/2014/02/tools-to-control-captive-elephants.html>

¹⁹ Fillerin arka ayaklarının nasıl bağlandığına dair bir fotoğraf için bkz. (Saller 1999, 302).

²⁰ Ebu’l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 135.

²¹ McGregor 1994, 746.

²² “Bêrî”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=3550

²³ Aşağıda Baland başlığı altında verilen sağ taraftaki minyatürde filin ön ayağındaki zincirin ucunda bir kanca bulunduğu görülmektedir. Böylece hem ön ayaklara hem de arka ayaklara bağlanan zincirlerin uç kısımlarının kancalı oldukları ortaya çıkmış olmaktadır.

²⁴ “Chain”: http://museumsofindia.gov.in/repository/record/nat_del-78-677-4-20604

“Belend (بَلْد): Şehinşâh’ın (Ekber) icat ettiği [arka]²⁵ ayak bağıdır (پای بندی: *pây bendî*). Onunla gidip gelebilir ama koşamaz.”²⁶

“Baland” kelimesi Hintçe bal [bala-] kökünden geliyor olabilir. Bal, Hintçede güç, kuvvet, destek vb. anlamlara gelmektedir²⁷. “Bala” kelimesi için ise mukavemet, kaldırma gücü, ordu, kalınlık, esnek veya yumuşak bir nesneyi aralıklı olarak artıran veya döndüren eğirme veya eğri, büküm, bükme anlamları verilmektedir²⁸. Bu anlamlar değerlendirildiğinde *belend* adlı bağların halatlar gibi imal edildikleri ve çok sağlam bir yapıya sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. *Belend* adının destek anlamına gelmesinden yola çıkılarak bu binitin *birî* adlı koşuma destek olmak üzere icat edildiği ve kullanıldığı da söylenebilir.

Aşağıda sol taraftaki minyatürde *berî/birî* adlı zincirin dış kısmında bir de ayak bağı bulunmaktadır²⁹. Bu bağ iki arka ayağı birden çepe çevre sardığı için filin rahatça koşamayacağı açıktır. Bu durumda söz konusu binit *belend* olmalıdır. Sağ taraftaki minyatür incelendiğinde ise fillerin güçlerine göre *belend* adlı binitlerin kalınlıklarının artırıldığı ve bazen çok kalın *belend*lerin bile filleri durdurmaya yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Resim 4: Belend Adlı Ayak Bağları.

Kaynaklar: “Portrait of a Young Elephant”, <https://www.philamuseum.org/collections/634-549.html#object/294236>; “Enraged Elephant”, http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/8/sort_by/date/sort_order/asc/per_page/25/offset/0/object/12377

[5. Gaddh berî]

“Geddh birî (گدّه بري): *Endûya* (اندو) benzer, güçlü/asi (زور آور) ve hızlı (باد رفتار) fillerin [arka] ayaklarına ekledikleri [ek bir *zincir*³⁰dir].”³¹

²⁵ Abul-Fazl-i-‘Allâmi 1873, C I, 127.

²⁶ Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmi 1872, C I, 135.

²⁷ McGregor 1994, 711.

²⁸ Bala: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=3405

²⁹ At binit takımları ile paralellik kurulur ise *belend*’in muadili köstek olmalıdır. Köstek, at otlarken iki ayağına takılan ipin adıdır. Köstek hayvanın otladığı yerden kaçmaması ve uzaklaşmaması için takılır. Ayrıca, atın bir bacağına da uzun bir ip bağlanır. İpin öbür ucundaki kazık ta bir yere çakılır. Böylece hayvan istenilen saha içinde otlar. Bağlanılan bu sonuncu ipe ise örک denilir (Sümer, 1983, 64).

³⁰ İngilizce çevirinden farklı olarak eserde zincirden bahsedilmemekte ve hangi ayaklara bağlandığı belirtilmemektedir. Bununla birlikte eserde “*birî*” hakkında yapılan tanım ve *geddh birî*’nin *endûya* benzetilmesi İngilizce çevirinin doğru olduğunu göstermektedir. Söz konusu tanım şudur: “Birî: Filin iki arka ayağını bağladıkları *zincir*dir.” (Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmi 1872, C I, 135-136; Abul-Fazl-i-‘Allâmi 1873, C I, 127).

³¹ Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmi 1872, C I, 135-136.

Hintçede “gaḍḍhâ” kelimesi için ipek, pamuk vb. demeti anlamı verilmektedir³². Eğer bu kelime geddh kelimesinin kökü ise “gaddh beri” adlı binitin demir zincir yerine ipek ve pamuk gibi malzemelerden örülen halatlar ile de üretildiğine veya en azından ilk zamanlarda böyle yapıldığına işaret etmektedir.

Geddh birî, *endûya* benzediğine göre fillerin her iki arka ayaklarına birden bağlanan zincirden veya halkadan teşkil edilen bir kelepçe olmalıdır³³. Bu durumda aşağıdaki minyatürlerde arka ayaklara yerleştirilen binitlerin *geddh birî* oldukları söylenebilir.

Resim 5: Geddh Birî Zincirleri.

Kaynaklar: The Metropolitan Museum of Art 2011, 70; “Chained Bull Elephant Surrounded by Calves”,

https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&siteid=0&minrange=0&maxrange=0&assetid=34086&self_archive_id=32505&index=1480#focused_div

[6. Loh langar]

“Loh lenger (لوه لنگر): File yaraşır uzun bir *zincir*dir. Tek ucunu sağ ön ayağa ve diğer ucunu bir *gezlik* [70 cm.] kalın bir kütüğe bağlarlar. Filbân, onu (kütük) kendi yanında tutar. Fil hızlandığında veya kötü huyluluk yapıp söz dinlememeye başladığında aşağı atar. Zincir bacağına dolanır ve kütük (fili) incitir, mecburen (fil) durur. Gîti hüdâvend (Ekber) onu kullandı. Bu yararlı icat pek çok yaşamı kurtardı ve kulübe ve duvar gibi şeyleri (fil tarafından yıkılmaktan) korudu.”³⁴

Lenger kelimesi Farsçada gemi demiri, çapa anlamına gelmektedir³⁵. Bu kelime aynı anlam ve lağar imlası ile Hintçeye de geçmiştir³⁶. “Loh lenger” kelimesi Farsça “lenger” ve Hintçe “loh” adlarından teşkil edilen birleşik bir isimdir. “Loh”, demir ve çelik anlamlarına gelmektedir³⁷. Bilindiği üzere çapa, suya atılarak gemileri sabit tutmak, dalga ve akıntılar ile sürüklenmelerini engellemek için kullanılmaktadır. *Loh lenger* adlı binit de benzer bir şekilde filleri durdurmak amacıyla kullanılmaktaydı³⁸.

Loh lenger, üç ana çeşide sahiptir. Birinci çeşidinde orta kısmı şişkince bir silindiri andıran bir kütük kullanılmaktadır. İkinci çeşidinde birinci çeşide benzer fakat bütün yüzeyine kirpi misali çiviler döşenmiş bir kütük kullanılmaktadır. Üçüncü çeşidinde ise sağ ve sol tarafında aralıklı olarak ahşaptan çok büyük kalın çiviler yerleştirilmiş kavisli bir kütük kullanılmaktadır. Üçüncü çeşidin diğer ikisinden

³² “Gaḍḍhâ”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?qs=gaddh&matchtype=default

³³ At binit takımları ile paralellik kurulur ise *geddh birî* adlı binit takımı *arka ayak bukağısı* olarak nitelenebilir. Bukağı zaptı güç azgın atlara takılır. Bu, halkaları kalınca bir zincir ile uçlarında demir kelepçeleri bulunan bir köstektir (Sümer 1983, 64).

³⁴ Ebu'l-Fazl-ı 'Allâmi 1873, C I, 136.

³⁵ Kanar 1998, 542; Enveri h.ş. 1382, C II, 2006.

³⁶ McGregor 1994, 876.

³⁷ McGregor 1994, 876, 903; Kidambi ve Kaya 2013, 273, 277.

³⁸ 1633 yılında Sudhakar adlı filin şehzade Evrengzîp'e saldırması ve *loh lenger* atılarak ve çerhiler kullanılarak durdurulmasını gösteren minyatür için bkz. “Eastern Encounters: Four centuries of South Asian Paintings and Manuscripts”, <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/splendours-of-the-subcontinent-four-centuries-of-south-asian-paintings-and-manuscripts/the-queens-gallery-buckingham-palace/prince-awrangzeb-facing-a-maddened-elephant-named-sudhaka-7-june-1633>

çok daha büyük olduğu görölmektedir. Aşağıda her üç tipteki *loh lenger*leri betimleyen minyatürler bulunmaktadır.

Resim 6: Temel Loh Lenger Çeşitleri.

Kaynaklar: “Elephant Stories Miniature Paintings from Mughal India”, <https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/elephant-stories.html>; “Two Princes On Elephants”, <https://www.christies.com/lotfinder/drawings-watercolors/two-princes-on-elephants-mughal-india-circa-5900966-details.aspx?from=searchresults&intObjectID=5900966&sid=71f57ab0-aad9-47ef-972c-eddac5c64b0c>;

Kapoor Galleries 1975, 86.

Çivili *fil çapaları* (*loh lenger*) daha büyük ve dizginlenmesi çok daha zor olan filler (boğa filleri) için tercih ediliyor olmalıdır. Ayrıca söz konusu çivilerin filler üzerindeki halatlara dolanarak, fil çapalarının (*loh lenger*) sabitlenmelerini kolaylaştırdıkları minyatürlerden anlaşılmaktadır. *Loh lenger* adlı binitlerin biraz daha farklı çeşitleri de bulunmaktadır. Söz konusu çeşitleri gösteren minyatür parçaları aşağıda sergilenmektedir.

Resim 7: Diğer Loh Lenger Çeşitleri.

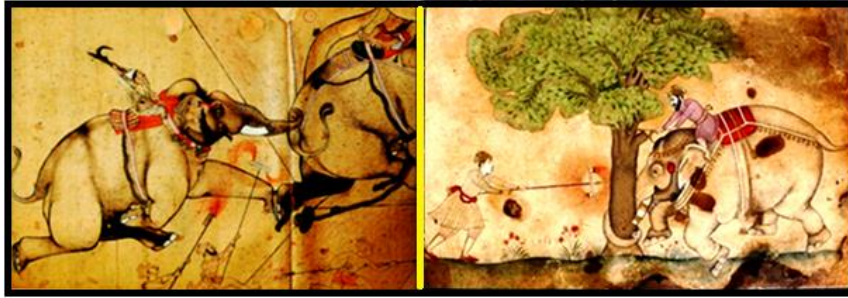
Kaynaklar: “North India, Rajasthan, Udaipur Maharana Bhim Singh (r.1778-1828) Watching an Elephant Fight”, <https://www.lotsearch.de/lot/north-india-rajasthan-udaipur-maharana-bhim-singh-r-1778-1828-watching-28842821?page=4>; “Akbar”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9597/akbar-painting-basawan/>; “Akbar Being Received by Khan Kilan, the Governor of Nagaur, 1570”, http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1570-Akbar_Being_Received_by_Khan_Kilan-large.htm; “An Elephant Combat”, <https://philamuseum.org/collections/634-549.html#object/101268>; “Shah Jahan Watching an Elephant Fight”, <https://www.metmuseum.org/search-results#!/search?q=Shah%20Jahan%20Watching%20an%20Elephant%20Fight>

Yukarıda sergilenen minyatürler incelendiğinde daha önce tanıtılan ana çeşitlerden başka ortası boş bir yumurtaya/yassı küreye, Amerikan futbolu topuna, üzerine halka monte edilmiş bir Amerikan futbolu topuna ve her iki ucu ince olup ortaya doğru kalınlaşan konik bir silindire benzeyen *loh lenger* çeşitleri de bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Biniti fillerin ayaklarına bağlayan zincirlerin diğer uçlarının *loh lenger* içerisine gömülü olduğu görülmektedir. Soldan üçüncü minyatürdeki halka, biniti daha rahat bir şekilde tutup atabilmek amacıyla eklenmiş olmalıdır. Çok fazla *loh lenger* çeşidi bulunması bu binitin hayatî derecede önemli olduğunu ve geliştirilmesine çok büyük bir önem verildiğini ortaya koymaktadır.

[7. Charkhî]

“Çerhî (چرخي): Yarım *gez* ve iki *tassuh* (طسوخ)³⁹ uzunluğunda ortası delik bambudur. [Bu bambu] sinir/kiriş ile kaplanır ve toprak bir perde [bambu içerisindeki] barutla kaplı kısmı ikiye böler. Her iki ucuna kâğıda sarılı fitil yerleştirilir. Bambu deliğine tutmaya yarayan haçvari bir sopa yerleştirilir. Ateşlendiğinde dönmeye başlar ve korkunç bir ses verir. Birbirleriyle dövüşen ve kurallara uymayan filler olduğunda cesur bir *piyâde* yanan *çerhî*yi eline alır ve sakinleştirmek istediği fillerin önüne tutar. Eskiden dövüşen savaş fillerini ayırmak için ateş kullanılırdı ama çok etkili değildi ve insanlar için eziyet vericiydi. Ara sıra istenilen sonucu verirdi. [Bu yeni metodu] Gîfî hüdaven (Ekber) icat etti. Cihâna huzur/rahatlık verdi (âsâyiş verdi).”⁴⁰

Hintçede “charkhî” kelimesi ile bağlantılı olarak “charkha” ve “charkhî” kelimeleri bulunmaktadır. “Charka” tekerlek, çömllekçi tekerleği, gökyüzü, çıkırık, etrafında dolaşma ve dönmek anlamlarına⁴¹, “charkhî” ise [dönen tekerlek], döndürme/eğirme anlamına gelmektedir⁴². Bu kelime Hintçeye Farsçadan geçmiş olmalıdır. Farsçada “çerhîden” (چرخیدن) fiili bir şeyin veya bir kimsenin etrafında dönmek anlamına gelmektedir⁴³. Hintçede çhâr/jhâr kelimesinin de bu alet ile bağlantılı olduğu düşünülebilir. Çhâr/jhâr sıcaklık ve yanma⁴⁴ anlamlarına geldiğine göre belki çerhî kelimesi bu kökten türemiştir. Yukarıda belirtildiği üzere *çerhî* ateşlenerek kullanılmakta, yanarak kendi etrafında dönmektedir ve adını da bu özelliklerinden dolayı almıştır. *Çerhî*nin nasıl ve ne zaman kullanıldığı ve kaç çeşit *çerhî* olduğu aşağıdaki minyatürlerde görülmektedir.

Resim 8: Fillerin Çerhîler Yardımı İle Dizginlenmesi.

Kaynaklar: Saller 1999, 153; “An elephant on a rampage”,

<http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/indian-himalayan-southeast-asian-art-n09478/lot.882.html>

³⁹ İngilizce çevirisinde de bu kelime “tassüjes”/[tekel hali tassuj] şeklinde verilmiştir. “T” harfinin altında nokta olması, onun Hintçe bir ölçü birimi olduğunu göstermektedir (Abul-Fazl-i-‘Allâmî 1873, C I, 127).

⁴⁰ Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmî 1872, C I, 136.

⁴¹ “Charka”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1484

⁴² “Charkhî”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1485

⁴³ Enverî h.ş. 1382, C I, 794.

⁴⁴ McGregor 1994, 393.

Resim 9: Çerhî Çeşitleri.

Kaynaklar: “Taming of elephant, 17th century CE, Taj Mahal Museum, Agra”, <https://www.pinterest.co.uk/pin/219128338106443640/>; “Rao Chatra Singh [Rao Raja Chhatrasa] (r. 1632-1658) of Bundi and his son Bhao Singh (r. 1658-1682) [Rao Chhatrasal and Bahao Singh Riding and Elephant]”, https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=31425&searchstring=elephant;
 “Painting”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O81860/painting-unknown/#>;
 “Two Elephants Fighting in a Courtyard Before Muhammad Shah”, <https://www.clevelandart.org/art/2005.1>

Yukarıdaki minyatürler incelendiğinde *çerhî* adlı havai fişeklerin üç temel tipinin bulunduğu görülmektedir. Birincisi dikey bir silindir şeklinde mızrağa paralel olarak bağlanmaktadır. Bu türün diğerlerinden daha fazla ve ileri doğru ateş saçtığı görülmektedir. İkinci tipi yere paralel yatay bir çubuk şeklinde mızrak temreninin ucuna doğru monte edilmektedir. Üçüncüsü ise artı şeklinde ve yere paralel olarak mızrak temreninin ucuna doğru monte edilmektedir. Havai fişek ateşlenince bu son iki tipin kendi etraflarında döndükleri görülmektedir. Böylece filler üzerindeki tesirleri daha fazla oluyor olmalıdır. *Çerhî*ler üzerine tek dilli, iki dilli ve üç dilli olmak üzere başlıca üç tipte temren monte edilmektedir. Gerektiğinde savaşçıların temren kısımlarını da batırarak hayvanı durdurmaya ve kendilerini korumaya ya da gerektiğinde gayrete getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Sağ taraftaki minyatürde iki uçlu *çerhî*lerin bir ucunun yukarı ve diğer ucunun aşağı baktığı görülmektedir. Binitin kendi etrafında dönmesini kolaylaştırmak için bu şekilde tasarlandığı söylenebilir.

[8. Andhiyârî]

“Endhiyârî (اندھاری): Karanlık (تاریکی: târîkî) [anlamına gelir], Gîti hüdavend (Ekber) ona *ucyâlî* (أجیالی) adını verdi, aydınlık [anlamına gelir]. Bir buçuk *gezden* büyük dört köşeli bir *kirbastır* (pamuklu kumaş). *Sırma* (زربفت: *zerbefî*), *kadife* (مخمل: *mohmel/mehmel*) ve diğer kumaşlardan da yaparlar. İki ucunu *kilâvehe* (كلوه: *fil tasması*) bağlayıp sinirlilik anında [filin başından] aşağı sarkıtırlar ve [filin etrafını] görmesini engellerler. Bu pek çok şeyi (zarar görmekten) korur. Fillerin çoğu, çok sinirlendiklerinde yüzlerinin önünde bir tarafından (örtüden) kurtulurlar. Hidivi âlem (Ekber) onun aşağısına üç [ağır] *çingırak* (زنگوله: *zengûle*) astı ve [filin örtüyü açmasını bu şekilde engelleyerek onun] eksik olan işlevini tamamladı.”⁴⁵

Hintçede “andh” ve “andha” kelimeleri kör, kör adam, kör yaratık, gözsüz, cahil ve karanlık anlamlarına gelmektedir⁴⁶. “Andhârî” kelimesi ise atların, fillerin veya öküzlerin gözlerine takılan perde anlamına gelmektedir⁴⁷.

Endhiyârî minyatür ve fotoğraflarına XIX. ve XX. yüzyılda ve çok az sayıda rastlanılmaktadır. Aşağıda sol taraftaki minyatürde bir filin *endhiyârî* örtülerek durdurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda İngiltere Kralı VII. Edward’ın Galler Prensi iken, 1875-1876 yılları arasındaki Hindistan Gezisi esnasında meydana getirilen albüm içerisinde yer alan ortadaki fotoğrafta binilmek üzere hazırda bekleyen bir filin yüzüne *endhiyârî* örtülmüştür. Sağ taraftaki renkli fotoğrafta *endhiyârî* adlı binitin gösterişli bir örtü olduğu seçilmektedir. Örtünün etrafının altın renginde püsküller ile çevrili olduğu görülmektedir. Sol baştaki minyatürde görülen *endhiyârî* de sağ baştakine benzer bir şekilde altın renginde bir bordür ile çerçevelenmiştir.

⁴⁵ Ebu’l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 136.

⁴⁶ McGregor 1994, 7; https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=35

⁴⁷ “Andhârî”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=38

Resim 10: Çıngıraksız Endhiyârî Örtülmüş Filler.

Kaynaklar: “An Indian Ivory ‘Maharaja Riding an Elephant’ Miniature Painting, 19th Century”, <https://www.zacke.at/de/eintrag/28223/indian-ivory-maharaja-riding-elephant-miniature-painting-19th-century>; “Prince Elephant in State Trappings”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/vmh_kol-R1952-28-1512; Browne ve Dole 1912, 1812; “1912 Gwalior Elephant Great Coronation Delhi Durbar India Chromolithograph Photo”, <https://babel.hathitrust.org/cgi/imgsrv/download/pdf?id=nyp.33433072155405;orient=0;size=100;seq=193;attachment=0>

Endhiyârî adlı örtünün bir kullanım amacı da fillerin savaş anının gelmesini hareketsiz ve sakin bir şekilde beklemelerini sağlamaktı. Nitekim Chakravartî'nin Şair Magha'dan (VII-VIII. yüzyıl) aktardığına göre bu dönemde savaş başlayıncaya kadar hareket etmemeleri için fillerin gözlerini bir bez ile örtme geleneği benimsenmişti⁴⁸.

[9. Kilâwah]

“Kilâveh (كلاوه): Her biri birbirine dolanarak hazırlanmış birkaç ipten oluşan toplamda 8 parmak kalınlığında ve 1,5 gez uzunluğunda bir halattır. Her iki ucuna halka geçirip filin boynuna bağlarlar. *Filbân* her iki ayağını ona dayamış olarak [sağlamca] oturur. Bazen ipekten ve deriden de olur. Bazısına sivri uçlu küçük demir çiviler asarlar. Bunlar, kötü huylu fillerin başlarını sallayarak filbânları düşürmelerini engeller.”⁴⁹

Kilâwah/kilâveh kelimesi Hintçe çivi, tırnak, raptiye, başak sapı, ekipman ve araçlar anlamlarına gelen “kîl [kîlâ-]” adından türetilmiş gibi görünmektedir⁵⁰. “Kilâvâ” kelimesi ise *filbân*ın file yürümesini bildirirken ayaklarını dayadığı halat veya kölelik (bondage)⁵¹ anlamlarını taşımaktadır⁵². Bu anlamlar göz önünde bulundurulduğunda *kilâveh* adlı binit ismini fil tasması üzerine yerleştirilen çivilerden alıyor olmalıdır. Aşağıdaki minyatürde *kilâveh* adlı fil tasmalarının her iki ucuna yerleştirilen halkalar ve filbânların kilâveh üzerine ayaklarını nasıl dayadıkları görülmektedir. Altında yer alan günümüze ait çizimde ise *kilâveh* üzerindeki çiviler tasvir edilmektedir.

⁴⁸ Chakravartî 1941, 54.

⁴⁹ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 136.

⁵⁰ Kidambi, Kaya 2013, 97; McGregor, 1994, 200.

⁵¹ Bondage: İnsanın kaçıp kurtulamayacağı türden bir kölelik; buna benzer bir durum (Procter 1993, 140).

⁵² “Kilâvâ”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=953

Resim 11: Çivisiz ve Çivili Kilâveh.

Kaynaklar: “Akbar”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9408/akbar-painting-basawan/>; Katrina Klaasmeyer, “Illustration from the Akbarnama”, <https://www.khanacademy.org/humanities/art-islam/islamic-art-late-period/a/illustration-from-the-akbarnama>; Phuangkum vd. 2005, 34.

Günümüzde Tayvan’da *mai kham khaw* (çivili tasma) adı çivili *kilâveh*ler kullanılmaktadır. Söz konusu tasmalar üzerinde demirden veya sert ahşaptan yapılmış düğümlü çiviler bulunmaktadır. Çok sıkı ya da çok gevşek olarak takılmamaktadır. Böylece fil normal durursa veya yürürse acı hissetmez. Boynunu döndürür, yuvarlar, büker ve sallarsa acı hisseder⁵³. Böylece *filbân*lar da düşmekten korunmuş olurlar.

[10. Dulthî’hi]

“Dulthî (دُلْثِي): Çok kalın beş gezlik bir halattır. *Kilâvehin* (كلاوه: fil tasması) üzerine sağlamlığını arttırmak için bağlarlar.”⁵⁴

“Dulthî” kelimesi bir ağaç yaprağı, büyük bir ordu, bir yığın veya bir miktar, yabancı pirinç anlamlarına gelen Hintçe “dul” kökünden geliyor olmalıdır. Bu kökten türetilen “duldar” sıfatı ise etli ve kalın anlamlarına gelmektedir⁵⁵. *Dulthî* kelimesinin anlamı “dul” adının yığın anlamı ve “duldar” sıfatının kalın anlamı ile bağlantılı olmalıdır.

Dulthî adlı urganın *kilâveh* adlı fil tasması üzerine sadece boyun kısmında dolandığı, ense kısmında ise dolanmadığı aşağıdaki minyatürlerde görülmektedir. Özellikle sağ taraftaki minyatürde bu husus daha net bir şekilde görülebilmektedir.

Resim 12: Dulthî Adlı Fil Tasması Takviyelerinin Bağlanış Şekli.

Kaynaklar: “Elephant Stories Miniature Paintings from Mughal India”, <https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/elephant-stories.html>; “Akbar”,

⁵³ Phuangkum vd. 2005, 34.

⁵⁴ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 136.

⁵⁵ Thompson 1846, 213.

<http://collections.vam.ac.uk/item/O9408/akbar-painting-basawan/>; Katrina Klaasmeyer, “Illustration from the Akbarnama”, <https://www.khanacademy.org/humanities/art-islam/islamic-art-late-period/a/illustration-from-the-akbarnama>; “Single leaf of an elephant with mahout attacking four men”, <https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.702#page/1/mode/2up>

[11. Kanâr]

“Kenâr (کنار): Yarım *gezlik* (binitin uzunluğu yaklaşık 35 cm) keskin uçlu bir şiştir. *Kilâvehe* (كلوة: fil tasmalı) asarlar. Kulağın dibini tırmalayıp hayvanı sinirlendirir ve kışkırtır.”⁵⁶

“Kenâr” kelimesi muhtemelen Farsçadan alınmış olmalıdır. Bu kelime Farsçada böğür, kucak, yan taraf, elbisenin eteği gibi anlamlara gelmektedir⁵⁷. *Kenâr* adlı şiş, hayvanın boynunun yanlarına doğru asıldığı için veya hayvanın ön tarafına, kucağına doğru asıldığı için bu adı almış olmalıdır. Bununla birlikte kelime Hintçe küçük, küçük parça, bitki filizi, küçük parmak /serçe parmak anlamlarına gelen kan [kaṇa-]⁵⁸ veya kulak anlamına gelen “kan- [kaṇa-]” köklerinden de türetilmiş olabilir⁵⁹.

Minyatürlerde *kenâr* adlı binite çok az tesadüf edilmektedir. Sol taraftaki minyatürde *kenâr* rahatlıkla seçilebilmektedir. Sağ taraftakinin bir düğüm ile fil tasmalı (*kilâveh*) üzerine bağlandığı görülmektedir.

Resim 13: Kenâr Adlı Tahrik Şişleri.

Kaynaklar: “Two Princes On Elephants”, <https://www.christies.com/lotfinder/drawings-watercolors/two-princes-on-elephants-mughal-india-circa-5900966-details.aspx?from=searchresults&intObjectID=5900966&sid=71f57ab0-aad9-47ef-972c-eddac5c64b0c>; “Taming of elephant, 17th century CE, Taj Mahal Museum, Agra”, <https://www.pinterest.co.uk/pin/219128338106443640/>

Yukarıdaki her iki minyatürde *kilâveh*, kulak hizasına gelen yerde fil tasmalı üzerine bağlanmıştır. Muhtemelen binitin daha kalın olan baş kısmında tasmaya takılmasını veya bağlanmasını sağlayacak bir delik veya kertik olmalıdır. Bu husus sağ taraftaki minyatürde belli belirsiz seçilebilmektedir. Şişin keskin olan ince ucu ise aşağı doğru uzanmaktadır. Soldaki minyatürde *filbân*ın topuğu ile şişin kalın ucuna baskı yaptığı izlenmektedir. *Filbân* bu hareketiyle hayvanın kulak dibini tırmalayarak onu savaşa kışkırtmaktadır. Anlaşılacağı üzere *kilâveh* adlı binit bir çeşit *mahmûz*⁶⁰ gibi kullanılmaktadır. Görevi ise hayvanı hızlandırmaktan ziyade saldırganlaştırmaktır.

[12. Dór]

⁵⁶ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmi 1872, C I, 136.

⁵⁷ Enverî h.ş. 1382, C II, 1849.

⁵⁸ McGregor 1994, 164.

⁵⁹ McGregor 1994, 164; Thompson 1846, 73.

⁶⁰ Mahmûz: Binilen hayvanın yürüyüşünü hızlandırmak amacıyla dürtmek için, potin veya çizmenin ökçesine takılan “U” biçiminde, çelikten yapılmış, sivri dişli âlet (Ahmet Fidan vd. 2004, 1881).

“Dôr/dovr (دور): Kuyruktan boyna kadar (uzanan) çok iri bir urgandır. Gerektiği gibi bağlandığında sadece bir süs değildir ayrıca fil uygunsuz hareketler yaptığında onu durdurmaya yarar. Ayrıca ona pek çok *süs ve zînet* (پیرایه: *pirâye*)⁶¹ bağlarlar.”⁶²

Hintçede “dôr” ve “dôrâ” [davara-; dôrâ-] kelimeleri iplik, sicim, halat, bağ, bağlamak ve tuzak kurmak gibi anlamlara gelmektedir⁶³. Hintçede “dôri” kelimesi ise halat, urgan, halat döngüsü/ilmiği anlamlarına gelmektedir⁶⁴. Nitekim Shakshi Gupta, tarafından bildirildiğine göre *dôr/dovr* adlı binite “*bandhan*”⁶⁵ adı da verilmekteydi⁶⁶. Bununla birlikte bu kelimeyi hem “dor” hem de *dovr* (دور: do[v]r) şeklinde okumak mümkündür. Farsçada do[v]r bir şeyin etrafı, çevresi anlamlarına gelmektedir⁶⁷. Binit adını fillerin gövdesini çepre çevre sarmasından dolayı da almış olabilir. Her iki kelimenin anlamları da bu binitin adı ile çok yakından ilişkilidir. Bununla birlikte kelime Farsça’dan Hintçeye geçmiş olmalıdır.

Aşağıdaki minyatürlerde *dovr* ve *piçveh* (fil kemeri) adları verilen binitlerin nasıl bağlandıkları ve söz konusu iki binitin de ikişer halatın birleştirilmesi/yan yana getirilmesi ile oluşturuldukları görülmektedir.

Resim 14: Dövr ve İki Halatlı Dövr Kullanılışı.

Kaynaklar: “Painting Miskina”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9532/painting-miskina/>;
Losty 2011, 47; Kapoor Galleries 1975, 86.

Aşağıdaki minyatürde ise üç halatın birleştirilmesi ile oluşturulan bir *dovr* resmedilmiştir. Muhtemelen *dovr* adlı urganın ve hatta diğer urganların kaç kat olarak bağlanacağı filin büyüklüğüne ve gücüne göre değişmekteydi.

⁶¹ Pirâye: 1. Süs ve zînet. 2. Altın, mücevher, zînet ve tezyîn eşyası ki bir kimse veya bir şeyi süslemek için eklerler. 3. Kap, bardak, içki kadehi (Enverî h.ş. 1382, C I, 522).

⁶² Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 136.

⁶³ McGregor 1994, 423; Kidambi ve Kaya 2013, 178.

⁶⁴ “dôri”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1962

⁶⁵ Bend, Farsçada halat, kayış, ip gibi bağlamak için kullanılan şeyler anlamına gelmektedir (Enverî 1381, C II, 1032).

⁶⁶ *Hathiyân ri pheelkhana talake ri bahi*'den aktaran Gupta 18 June 2018, parag. 21.

⁶⁷ Enverî, h.ş. 1382, C I, 1071.

Resim 15: Üçerli Halat Grupları Halinde Bağlanmış Dovr ve Piçveh.

Kaynak: “Akbar”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9408/akbar-painting-basawan/>; Katrina Klaasmeyer, “Illustration from the Akbarnama”, <https://www.khanacademy.org/humanities/art-islam/islamic-art-late-period/a/illustration-from-the-akbarnama>

Filler üzerine asılan süsler *dovr* adlı urgan ile güvence altına alınırdı. *Dovr*, filin etrafını sararak süsleri birbirine bağlamaktaydı. Böylece muazzam varlığın hareketi esnasında bunların yerinden kırıdamaması sağlanırdı⁶⁸.

Dovr, bazı minyatürlerde basitçe kuyruğun altından dolanmış olarak gösterilmektedir. Aşağıda sol taraftaki minyatürde ise daha özenli bir şekilde bağlanmıştır. Urgan kuyruğun altından geçip filin etrafını çepre çevre dolaşmaktadır. Buna ilaveten biri hemen kuyruğun üstünden olmak üzere iki paralel kısa halat yardımı ile *dovr* adlı binitin iki ucu hayvanın kıç kısmında birbirine düğümlenerek bağlanmıştır. Böylece *dovr* çok daha gergin hale getirilmiştir. Sağ taraftaki resimde ise *dovr* ve *piçvehin* bir işlevinin de avlanan hayvanların ve diğer eşyaların fillere yüklenmesi olduğu görülmektedir.

Resim 16: Dovr Urganının Daha Sağlam Bir Bağlanış Şekli ve Yükleme Amacıyla Kullanılması.

Kaynak: “The Grand Mughals - Babur to Bahadur Shah Zafar (1526-1857)”, <https://www.rarebooksocietyofindia.org/grid-layout.php?t=1&page=3>; *Recueil de peintures et de calligraphies des meilleurs artistes de la Perse et de l'Inde*, Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Smith-Lesouëf 247, vue 113 - folio 54r: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52507620v/f113.item.r=1%C3%A9l%C3%A9phant>

[13. Gadelah]

⁶⁸ Gupta 18 June 2018, parag. 21.

“Gedileh (گدله): Filin sırtı üzerine konan *yastık/büyük yastık* (تکيه: *tekiye*⁶⁹). Onun üzerinde (زیر)⁷⁰ halatlar vardır. Sırtı yaradan korur ve rahatlık verir.”⁷¹

Hintçede “gaddâ” kelimesi yastık anlamına gelmektedir. “Gadelâ” kelimesi ise kalın yastık anlamına gelmektedir⁷². Gadelâ kelimesi ayrıca (oturmak için) büyük yastıklı yatak/[minder] ve (Bihar eyaletinde) devenin eyer yastığı (saddle-pad of camel), filin tahtirevân yastığı (howdah-pad of an elephant) anlamlarına da gelmektedir⁷³. Böylece fil sırtına yerleştirilen yastık dışında, fil *tahtirevân*ları içerisine döşenen yastıklar için de bu adın kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki minyatürlerde yastıkların *dovr* ve *piçveh* adlı organların birbirlerine düğümlendikleri kesişim yerlerinin altlarına yerleştirildikleri ve böylece fillerin sırtlarını yara olmaktan korudukları görülebilmektedir.

Resim 17: Fil Yastıkları.

Kaynaklar: “Two Elephants Fighting, Ridden by Their Mahouts”,

<https://www.bonhams.com/auctions/21359/lot/262/?category=list>; Losty 2020, 16:
https://www.francescagalloway.com/usr/documents/publications/publication_download_url/19/paintings-for-the-pahari-rajasthani-2020.pdf; “Asia Week New York 2020: Francesca Galloway”,
<https://www.asianart.com/exhibitions/aany/galloway2.html>

[14. Gudauñi]

“Gudevî (گدوتی): *Pirinçten*⁷⁴ yapılmış bir *zincirdir*. Kuyruğun yakınına asarlar, kuyruğu [*dôr/dovr* adındaki] organın [*sürtünerek*] zarar vermesinden korur ve süsü artırır.”⁷⁵

Hintçede “gudî” kelimesi için küçük pirinç kap anlamı verilmektedir⁷⁶. Gudevî kelimesi “gudî” ile aynı kökten geliyor olmalıdır.

Aşağıda soldaki minyatürde *gudevî*, *dovr* ve *piçvehin* kesiştiği yerden kuyruğa doğru uzatılmıştır ve uzundur. Ortadaki ve sağ baştaki ve minyatürlerde ise *gudevî*ler *dovr* adlı organın bir uzantısı olarak kuyruğa çok yakın bir yerde ona bağlanmışlardır ve çok daha kısadırlar. Dikkati çeken diğer bir husus ise soldaki ve ortadaki minyatürlerde söz konusu binitlerin pirinç alaşımı renginde (sarı) olmasıdır. Buna

⁶⁹ Tekiye: Yastık/büyük yastık (Enverî, h.ş. 1382, C I, 650).

⁷⁰ Bu cümlede “altında” anlamına gelen زیر (زیر) edatı kullanılmıştır. Bu edat halat ve yastıkların konumuna uygun düşmemektedir. Bunun yerine “aşağı” anlamına gelmekle birlikte kadim dönemde yukarı anlamına da gelen zeber (زیر) edatı (Enverî h.ş. 1382, C I, 1191) kullanılmış olmalıdır. Burada bir istinsah hatası olduğu düşünülebilir.

⁷¹ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 136.

⁷² Kidambi ve Kaya 2013, 117.

⁷³ McGregor, 1994, 254.

⁷⁴ Pirinç: Bakır içine çinko katılarak elde edilen sarı renkte bir alaşımdır.(Fidan vd. 2004, C III, 2307).

⁷⁵ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 136-137.

⁷⁶ “Gudî”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?qs=gudi&matchtype=containing

karşın sağdakinin ise sarı rente olmamasıdır. Bu durumda *gudevtilerin* prinç alaşımı dışında başka materyallerden de üretildiği söylenebilir.

Resim 18: Gudevtiler Adlı Zincirin Bağlanma Yöntemleri.

Kaynaklar: “Elephant ridden by a female mahout”,

<https://www.flickr.com/photos/thesandiegomuseumofartcollection/6124549105/>; “Emperor Akbar

Riding an Elephant on a Hunting Expedition”,

<https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2017/howard-hodgkin-portrait-artist-117120/lot.96.html>;

“North India, Rajasthan, Udaipur Maharana Bhim Singh (r.1778-1828) Watching an Elephant Fight”, <https://www.lotsearch.de/lot/north-india-rajasthan-udaipur-maharana-bhim-singh-r-1778-1828-watching-28842821?page=4>

[15. Pichwah]

“Piçveh (پچوه): Halat bir kemerdir. Filin *sağrısı* (سرین: *sorîn*)⁷⁷ üzerine asarlar/bağlarlar. *Bhoî* (بهوئی: fil sırtındaki savaşı) ona yaslanır ve ok atarken yardımcı olur/dayanak olur.”⁷⁸

“Pichwah/piçveh” kelimesi “picha” kökünden geliyor olmalıdır. Hintçede *picha/pîchâ* kelimesi geri, geriye, sırt gibi anlamlara gelmektedir⁷⁹. Aynı kökten türeyen “pichalâ”, “bir şeyin arkasına düşen biri” ve “-ın arka tarafı” ve “pichhwai” “geriye doğru asmak için” gibi anlamlara gelmektedir⁸⁰. *Piçveh* filin sırtına bağlandığı için bu adı almış olmalıdır. *Bhôi* onun uzantısını sırtına takarak, fil şaha kalktığında arka tarafta asılır gibi durduğu için de bu adı almış olmalıdır. Aşağıdaki minyatürler incelendiğinde bu husus çok daha iyi anlaşılacaktır.

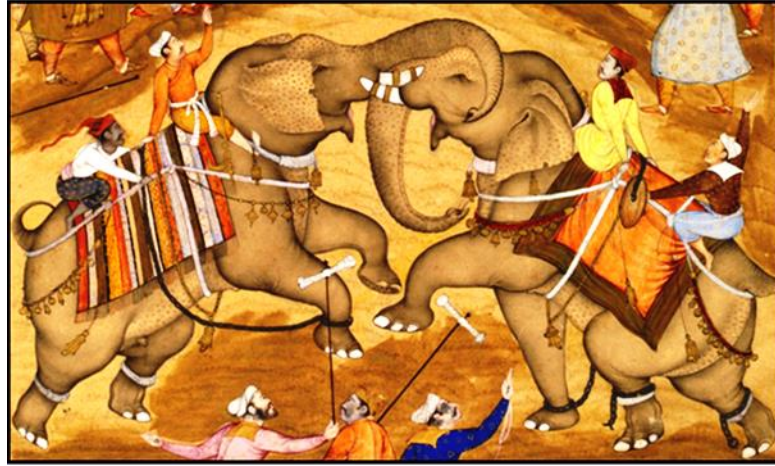
Bazı minyatürlerde *piçveh* ve *dôr/dovr* adlı organların kesişim noktalarından birbirlerine düğümlendikleri görülmektedir. Düğümlendiklerinde her iki binit parçası da daha sabit ve daha gergin bir hale gelmektedirler. Böylece *filbân* ve *bhôi*ler onlardan destek alarak daha dengeli bir şekilde silahlarını kullanabilmektedirler. Düşmemek için de bu halatlara tutunmaktadırlar. Bu hususlar aşağıdaki minyatürde görülebilmektedir. Ayrıca sağ tarafta bulunan *bhôi*nin sırtında fil şaha katlığında düşmemesini sağlayan *piçvehe* bağlı sırt desteği görülmektedir.

⁷⁷ Minyatürler incelendiğinde *piçveh* adlı halat kemerin metinde belirtildiği gibi tam *sağrı* (*sorîn*) üzerinde olmadığı daha çok hayvanın ön ayaklarına yakın olduğu görülmektedir. *Sorîn*: But, kalça, kık; sağrı. (Kantar 1998, 362).

⁷⁸ Ebu'l-Fazl-ı 'Allâmi 1872, C I, 137.

⁷⁹ McGregor 1994, 632; https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=2995

⁸⁰ “Pichalâ” ve “pichhwai”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=2996

Resim 19: Piçveh ve Dor Adlı Binitlerden Tutunarak Filin Üstünde Kalmaya Çalışma.

Kaynak: “Akbar”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9597/akbar-painting-basawan/>; “Akbar Being Received by Khan Kilan, the Governor of Nagaur, 1570”,

http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1570-Akbar_Being_Received_by_Khan_Kilan-large.htm

Piçveh adlı halat kemerlerin arka tarafında bazen de önünde ve arkasında ona paralel yarım halat kemerler bulunmaktadır. Böylece savaşçıların tutunma alanı arttırılmaktadır. Aşağıda sol baştaki ilk iki minyatürde bahsedilen yarım kemerler yer almaktadır. Soldan 3. ve 4. minyatürlerde ise yarım kemerlere sırt desteği bağlandığı görülmektedir.

Resim 20: Piçveh Kemerleri, Yarım Kemer Uzantıları ve Sırt Destekleri.

Kaynaklar: “Éléphant”, http://expositions.bnf.fr/inde/grand/exp_048.htm; Smith 2014, 156-157; “The Grand Mughals - Babur to Bahadur Shah Zafar (1526-1857)”,

<https://www.rarebooksocietyofindia.org/grid-layout.php?t=1&page=3>; “Akbar Crosses the Ganges on an Elephant”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9633/akbar-crosses-the-ganges-on-painting-jagan/>;

“Akbar crossing the Ganges on his elephant Udiya, in pursuit of the rebels Khan Zaman and Bahadur Khan, 1567”, [http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1567-](http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1567-Akbar_crossing_the_Ganges_on_his_elephant-1-Akbarnama-large.htm)

[Akbar_crossing_the_Ganges_on_his_elephant-1-Akbarnama-large.htm](http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1567-Akbar_crossing_the_Ganges_on_his_elephant-1-Akbarnama-large.htm); “Painting”,

<http://collections.vam.ac.uk/item/O9609/painting-miskina/>; “Akbar’s forces besieging Rai Surjan Hada’s fort of Ranthambhor, 1569”, [http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1569-](http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1569-The_imperial_army_besieges_Ranathambhor_fort-Akbarnama-large.htm)

[The_imperial_army_besieges_Ranathambhor_fort-Akbarnama-large.htm](http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1569-The_imperial_army_besieges_Ranathambhor_fort-Akbarnama-large.htm)

Bir fil dövüşünü tasvir eden aşağıdaki minyatürde, *bhôi*lerin yarım kemerlerden nasıl destek aldıkları, sırt desteklerini kullanarak düşmekten kurtulmaya çabaladıkları görülebilmektedir. Soldaki *bhôi* yere düşmüştür. Bu minyatürde *piçveh* ve *dovr* adlı binitler daha önce sunulan minyatürlerden farklı olarak birbirlerine düğümlenmemişlerdir. Önce *piçveh* bağlanmış, *dôr/dovr* ise üzerinden geçirilmiştir. Sol taraftaki fil üzerine oturan *filbân*, fil kancasını *dovru* meydana getiren ikili halat seti arasına yerleştirmiştir.

Resim 21: Piçvehe Paralel Yarım Kemerlerin Tutunma Alan ve İmkânını Arttırması.

Kaynak: “North India, Rajasthan, Udaipur Maharana Bhim Singh (r.1778-1828) Watching an Elephant Fight”, <https://www.lotsearch.de/lot/north-india-rajasthan-udaipur-maharana-bhim-singh-r-1778-1828-watching-28842821?page=4>

[16. Chaurásî]

“Çevrâsî (چوراسی): Sekirlât (سفر لاط) ⁸¹ kumaşına dikilen birkaç çingıraktır (زنگوله: zengûle). İpe dizip filin önüne ve arkasına bağlarlar. Görkem arttırır ve süsü çoğaltır.” ⁸²

“Chaurásî” kelimesi Hintçe “chaurâ” adı ile bağlantılı olabilir. Bu ad süpürge darısı, darı sapı, Hindistan cevizi lifi, pamuk sapı gibi anlamlara gelmektedir ⁸³. Zillerin üzerine dikildiği kumaş süpürge darısı, Hindistan cevizi lifi ve pamuk gibi materyallerden dokunduğu için çevrâsî adlı binit bu adı almış olabilir. Sağlamlığından dolayı özellikle Hindistan cevizi lifleri tercih edilmiş olmalıdır ⁸⁴. Aşağıdaki minyatürlerde çeşitli renklerdeki kumaş veya deri materyaller üzerine dikilmiş zil dizileri (çevrâsî) görülmektedir.

⁸¹ Sekirlât / Seklâtun (سفر لاط اسفلاطون): Bağdat’da dokunan ipekten yapılan sırmalı bir çeşit kumaştır. 2. Lacivert ya da kırmızı renkte nefis bir kumaş (Enverî h.ş. 1382, C I, 1310).

⁸² Ebu’l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 137.

⁸³ “Chaurâ”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1660

⁸⁴ Hindistan cevizi liflerinden dokunan halatlar çok sağlam olup gemilerde kullanılırdı. (Süleyman el-Tâcir, 64; Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî 2015, 140; Marco Polo, 36-37; Kansoy 2018, 1192-1193).

Resim 22: Çevrâsî Çingirakları.

Kaynaklar: Saller 1999, 325; “Elephants and Riders in Combat”,

<http://collection.sdmart.org/Obj5552?sid=3441&x=8943>; “Elephants and Riders in Combat, 1st quarter 17th century, India”, http://warfare.ga/Moghul/17thC/Elephants_and_Riders_in_Combat.htm

[17. Piṭkachh]

“Pitkeçh (پیت گچھ): [Filin] beline bağladıkları iki zincirdir. Buna zil (زنگ: zeng) bağlayıp karnın altına asarlar. Güzellik ve görkemi artırır.”⁸⁵

“Piṭkachh” adının “pit” ve “keçh” kelimelerinden teşkil edilen birleşik bir ad olduğu söylenebilir. Bu iki addan “pit” Hintçede arka, sırt, oturak anlamlarına gelen “pîṭh [pṛṣṭha-]”⁸⁶ ve sırt anlamına gelen “pîṭhâ” adlarından geliyor olmalıdır⁸⁷. *Pitkeçh* adlı zincirin fillerin sırtına yerleştirilen yastığın üzerinden geçiyor olması bu yöndeki kanıyı pekiştirmektedir. “Keçh” kelimesinin anlamına ise ulaşılacaktır. Aşağıdaki minyatürlerde *pitkeçh* adlı binitlerin nasıl bağlandıkları ve üzerlerine biri karnın altında ve ikisi sağ ve solda olmak üzere üçer çan ilave edildiği görülmektedir.

Resim 23: Üç Zilli ve Tek Zilli Pitkeçhler.

Kaynaklar: “Elephant ridden by a female mahout”,

<https://www.flickr.com/photos/thesandiegomuseumofartcollection/6124549105/>; “Portrait of Emperor Jahangir Riding an Elephant”, <https://www.clevelandart.org/art/1920.1970>; “Elephants and Emperors: Elephants in Indian Painting and Culture”,

⁸⁵ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmi 1872, C I, 137.

⁸⁶ McGregor 1994, 633; Kidambi ve Kaya 2013, 223.

⁸⁷ “Pîṭhâ”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=3021

<https://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/calendar/whatson/elephants-and-emperors-elephants-indian-painting-and-culture>

Yukarıdaki minyatürlerde *pitkeçh* adlı zincir kemerlerin iki zincirden teşkil edildikleri, sırt kısmında bir bağ/kemer yardımı ile iki uçlarından birleştirildikleri görülmektedir. İlk ikisinde *pitkeçh* üzerine karın altında büyük bir zil/çan asıldığı ve her iki yana (sağrı) da birer zil ilave edilebildiği görülmektedir. Sonuncusunda sadece karın altında bir zil bulunmaktadır.

[18. Large chains]⁸⁸

“Bozorg zenghâ (بزگ زنگها: büyük ziller): Filin her iki yanına [sağ tarafta 3 ve sol tarafta 3 adet olmak üzere] altı tane ve *kilâvehe* (fil tasması) üç tane asarlar. Bunu Gîtu Hüdevend (Ekber) ekledi.”⁸⁹

Bozorg zenghâ ismi Farsça bir addır. Farsçada bozog büyük ve zeng ise çan ve zil anlamına gelmektedir⁹⁰. Bozog zenghâ ismi çoğuldur ve büyük çanlar/ziller anlamına gelmektedir. Aşağıdaki minyatürde büyük ziller görülmektedir. Yukarıdaki tanımdan boyun üzerine bağlanan büyük zillerin sayısının aşağıdaki minyatürde görülenin aksine üçe kadar çıkabildiği anlaşılmaktadır.

Resim 24: Bozorg Zenghâ/Büyük Ziller.

Kaynak: Losty ve Kwiatkowski 2016, 14; “Emperor Akbar Riding an Elephant on a Hunting Expedition”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2017/howard-hodgkin-portrait-artist-117120/lot.96.html>

İtalyan seyyah Niccolao Manucci (19 Nisan 1638-1717) tarafından bildirildiğine göre “tüm filler yoldan geçenleri uyarmak, harekete geçmelerine ve yoldan çekilmelerine zaman kazandırmak amacıyla vücutlarına bağlanmış ziller ile yürürlerdi; çünkü bir fil koştuğunda veya sadece yürüdüğünde bir atın yapacağı gibi duramazdı.”⁹¹

[19. Quţás]

“Kutâs (قطاس): Aşağı yukarı elli tanesi *savaş dişi* (*fildişi*), alın, boğaz ve gerdanına asılan [Tibet/yak öküzü kuyruğudur]. Siyah, beyaz ve alaca renk olur. Görkem ve süsü arttırır.”⁹²

Kutâs kelimesi Yunancadan Arapçaya geçmiştir. *Kutâs*, yak öküzü (غوژ غاو: goj gâv) kuyruklarından yapılan püsküllerin/ponponların adıdır. Genellikle onu mızrak ve ‘alem üzerine takarlardı veya atların boyunlarına asarlardı⁹³.

⁸⁸ Eserde “bozorg zenghâ” adının hareketleri verilmemiştir. Bu nedenle de İngilizce çeviride bu adın okunuşu yerine İngilizce karşılığı aktarılmıştır. Fakat hatalı bir şekilde “büyük zincirler” anlamına gelen “larc chains” şeklinde aktarılmıştır (Abul-Fazl-i-‘Allâmi 1873, C I, 128).

⁸⁹ Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmi 1872, C I, 137.

⁹⁰ Kanar 1998, 104, 332.

⁹¹ Niccolao Manucci 1907, C II, 364.

⁹² Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmi 1872, C I, 137.

⁹³ Enverî h.ş. 1382, C II, 1601, 1719.

Aşağıdaki minyatürlerde *kutâs* adlı süslerin fillerin vücutlarının hemen hemen her yerine asıldıkları, beyaz, kır ve kırmızı renk *kutâs*lar kullanıldığı görülmektedir.

Resim 25: Beyaz, Kır ve Kırmızı Fil Kutâsları.

Kaynaklar: “Elephant and Trainer”, <https://asia.si.edu/object/F1956.12/>; “Elephant and Rider [White Elephant]”,

https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=35686&searchstring=elephant.

[20. Tayyâ]

“Teyyâ (تَيَّأ): Her biri bir karış uzunluğunda, 4 parmak genişliğinde birbirine halkalarla bağlanmış 5 demir tabakadan oluşur. *Teyyânın* iki tarafında da iki *zincir* bulunur, her biri bir *gez* uzunluğunda, bir tanesi kulağın üzerinden diğeri de altından geçer. Bunların ikisi de *kilâvehe* bağlıdır. Bu ikisinin arasında başka bir *zincir* daha vardır. O da başın üstünden geçip *kilâvehe* bağlanmıştır ve yukarı bölgesinden kıvrılmış dört demir çivi geçirilmiştir. (Çivilerin) üzerinde demir topuzlar bulunmaktadır. *Kutâs*lar “burada” (kıvrık çivilerin topuz kısmı) yer alır. Onların aşağı tarafında üç tane benzer şekilde tasarlanmış *zincir*ler yer alır. Bunun yanında topuza bağlanmış dört *zincir* daha vardır. Bunların ikisi tıpkı öncekiler gibi bir topuzla sonlanır. Diğer ikisi de *fildeşine* bağlanmıştır. Bu topuza üç farklı *zincir* daha bağlanmıştır. Bunlardan ikisi filin hortumunun etrafından bağlanmıştır. Ortadaki de aşağı doğru sarkıtılmış ve üzerinde *kutâs*ların topuzu ve hançerler yer almaktadır, sonraki ise alnın üzerinde yer alır. Bütün bunlar biraz süs biraz da diğer hayvanları korkutmak içindir.”⁹⁴

Hintçe sözlüklerde “tayyâ” kelimesine tesadüf edilmemektedir. Bununla birlikte tayyâ kelimesi Hintçe “telâ/tela” kelimesi ile bağlantılı olabilir. Bu kelime Hintçede evlilik kıyafeti ve evlilik seramonisi anlamlarına gelmektedir⁹⁵. *Tayyâ* adlı binit ile fillerin başları gelin başı gibi süslendiğinden dolayı bu ihtimali göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Teyyânın kulak altından ve üstünden geçen iki ana zincir ile fillerin başlarına sabitlendikleri ve zincirlerin kesişim yerlerindeki topuzların *kutâs*lar ile süslandıkları aşağıdaki Babürlü fil minyatürlerinde görülmektedir.

⁹⁴ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 137.

⁹⁵ McGregor 1994, 407; “telâ/tela”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?qs=tela&matchtype=containing

Resim 26: Babürlü Devri Teyyâları.

Kaynaklar: The Walters Art Museum 2009: <https://art.thewalters.org/files/pdf/W596.pdf>;
“Elephant and Rider [White Elephant]”,

https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=35686&searchstring=elephant; Losty ve Kwiatkowski 2016, 14; “Emperor Akbar Riding an Elephant on a Hunting Expedition”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2017/howard-hodgkin-portrait-artist-117120/lot.96.html>

Aşağıda rajaların filleri gösteren minyatürlerde *teyyâlar* daha detaylı bir şekilde tasvir edilmişlerdir. Zincirlerin bir dantel gibi fillerin yüzlerini kapladıkları, zincirlerin kesişim noktalarına topuzlar ve topuzların üzerlerine de küçük *kutâs*lar yerleştirildiği görülmektedir.

Resim 27: Rajalar Tarafından Kullanılan Teyyâlar (Sağdaki minyatür fotoğrafı Shakshi Gupta tarafından çekildi).

Kaynaklar: “Rao Chatra Singh [Rao Raja Chhatrasa] (r. 1632-1658) of Bundi and his son Bhao Singh (r. 1658-1682) [Rao Chhatrasal and Bahao Singh Riding and Elephant]”,

https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=31425&searchstring=elephant; “A Study of an Elephant”, <https://onlineonly.christies.com/s/looking-east-art-india-western-asia/study-elephant-8/21523>; “Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=12>

[21. Pâk’har]

“Pâkher (پاکھر): Çelikten (فولاد: *fûlâd*) yapılan çok büyük zırhtır (برگستان آسا: *bergustvân-i âsâ*). Baş ve hortum için müstakil (cûdâgâne) bir zırh (سلاحی: *silâhî*) vardır.”⁹⁶

“Pakhavârâ” ve “pâkhar” kelimeleri ayın aydınlık ve karanlık yarısı, ayın on beş günlük iki bölümünden biri anlamlarına gelen “pâkh [pakşa-]” kökünden geliyor olmalıdır. “Pâkh” kökünden türetilen pâkhar

⁹⁶ Ebu’l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 137.

kelimesi ise Hintçede at ve fil zırhlarına verilen bir addır⁹⁷. Bu adın “pâkh” kökünden türemiş olması bu zırhların ay gibi parladıklarına, yani metalik olduklarına işaret etmektedir⁹⁸.

Aşağıda sağ tarafta 17/18. yüzyıla ait, üst üste bindirilmiş küçük çelik plakalardan oluşturulmuş bir Hint fil zırhı bulunmaktadır. Dikkatlice incelendiğinde zırhın baş kısmının müstakil olduğu görülebilmektedir. Sol tarafta ise 18. yüzyıla ait, Hint yapımı fil baş zırhı yer almaktadır. Büyük plakalardan imal edilmiş zırhın plakaları arasındaki bağlantıların örgü zırhlar ile sağlandığı müşahede edilmektedir. Bu zırh yukarıdaki gövde zırhı gibi, üst üste bindirilen küçük parçalardan oluşturulmamıştır.

Resim 28: Fil Zırhları (Soldaki: Tam Ağırlığı 118 kg., materyaller: tekstil, deri, pamuk, çelik, pirinç, Hindistan’da 1798 ile 1800 yılları arasında (Madras Valisi) 2. Lord Clive Edward’ın eşi Lady Clive tarafından satın alındı ve 1801’de İngiltere’ye getirildi; Sağdaki: İngiltere Kralı VII. Edward’a Galler Prensi iken, 1875-1876 yılındaki Hindistan gezisinde, Dholpur Ranası Nihal Singh tarafından hediye edilmiştir).

Kaynaklar: “Elephant armour (bargustavan-i-pil) (17th century - 18th century)”, <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-1761.html>; “Chanfron from Elephant Armour Eighteenth Century”, <https://www.rct.uk/collection/search#/1/collection/38594/chanfron-from-elephant-armour>

[22. Gaj-jhamp]⁹⁹

“Gec-chenp (گج چنپ): Pâkher (پاکھر: çelik zırh) üzerine örtülen bir örtüdür (پوششی: pûşeşi). Büyük bir görkem verir. Bir yerde birleştirilmiş üç kat kaba kumaşdan (آبفته: âbefte) dikerler. Dışına geniş bağlar asarlar.”¹⁰⁰

“Gec-chenp” kelimesi Hintçe “gac” ve “chanp” adlarından teşkil edilmiştir. Hintçede “gac/gaj” kelimesi “fil” anlamına gelmektedir. “Chanp/jhanp” ile aynı kökten geldiği anlaşılan “jhampnâ [jhamp-]”

⁹⁷ McGregor 1994, 619; https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=2753

⁹⁸ Babürlülerden önceki Türk devletleri de fillere çelik zırhlar giydirmektedirler. Bu zırhlara *bergustvân* veya *bergustvân-i pîl/fil* adları verilmekteydi. Fil zırhlarının koruma gücü ve Gazneliler Devleti devrinde fillere demir/çelik zırh giydirilmesi hakkında (Kansoy, Eylül 2019, 1494, 1497).

⁹⁹ Kelime *Âin-i Ekberi*’de *gec-chenp* (گج چنپ) imlası ile verilmekle birlikte İngilizce çeviride *gaj-jhamp* imlası ile yer almaktadır. Orijinal metindeki “n” harfi yerine İngilizce okunuşunda “m” harfi kullanıldığı görülmektedir (Abul-Fazl-i-‘Allâmî 1873, C I, 129). Shakshi Gupta’nın açıklamalarında görüleceği üzere “Gec-chemp” daha sonraları “*seeri*” adı ile de anılmaya başlanmıştır (Gupta 18 June 2018, parag. 16).

¹⁰⁰ Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmî 1872, C I, 137.

kelimesi örtülü olmak, gizli olmak ve “chañpanâ” kelimesi ise kaplamak ve kapamak anlamlarına gelmektedir¹⁰¹. Böylece *gec-chenp* adı verilen fil örtülerinin filleri büyük oranda örttükleri, vücutlarını zararlara karşı korudukları anlaşılmaktadır. Muhtemelen aynı *pâkher* adlı fil zırhı gibi *gaj-čanp* adlı örtünün (fil giysisinin) de bazı örneklerinde gövde ve baş kısmı için birbirinden bağımsız iki parçası bulunuyor olmalıdır.

Çelik zırhların yanı sıra ateşte sertleştirilmiş deriden ve ağır kumaşlardan yapılan [*gec-chenp* adlı] örtüler de filleri korumaktaydı¹⁰². *Gec-chenp* adlı örtünün tekstilden yapılmış olması ve üzerindeki geniş bağlar filler üzerindeki savaşçılara daha fazla ve daha kolay bir tutunma imkânı sağlıyor olmalıdır. Minyatürlerde bu örtüler sık sık tasvir edilmekle birlikte altında kalan *pâkher* adlı çelik zırhlar pek betimlenmemektedir.

Aşağıdaki minyatürlerde birincisi tek renk ve ikincisi rengârenk olmak üzere iki *gec-chenp* bulunmaktadır. Sağ taraflarında ise günümüze ulaşan renkli bir *gec-chenp* yer almaktadır. Bu binitlerin fillerin ayakları ve kuyrukları hariç bütün gövdelerini ve başlarını örttükleri görülmektedir.

Resim 29: Babürlüler Devrinde ve Günümüzde *Gec-chenp* (Sağdaki: 19. Yüzyıl, Hyderabad, Telangana, uzunluğu 4 m 25.0 cm. eni 1 m 70.0 cm.).

Kaynaklar: Kramrisch 1986, 60 (53. resim); “Elephant in Battle”,

<https://philamuseum.org/collections/634-549.html#object/88265>; Niccolao Manucci, *Libro Rosso*, vue 72-73: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003367g/f5.planchecontact.double>; Saller 1999, 207; “An Elephant Back Spread Cloth”,

http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-ACQ-91-42-3897

Günümüzde *seeri* adıyla da bilinen *gec-chenp* adlı fil örtülerinin kaba kumaştan dikildikleri *Âin-i Ekberî*’de bildirilmektedir. Bununla birlikte zengin süslemeli kumaşlardan yapılmış, *altın iplikler* (*zerdûzî*) ile işlenmiş ve gevşek püsküller ile süslenmiş dekoratif türleri de bulunmaktadır¹⁰³. Nitekim yukarıda sunulan iki örnekte bu örtüler rengârenktir. Sağ tarafta verilen XIX. yüzyıldan kalma *gec-chenp* (*hati-thool*) örneği altın iplikler (*zari?/zerdûzî*) ile işlenmiştir. Her yerinde çiçek ve hayvan motifleri bulunmaktadır. Orta kısmında büyük bir dikdörtgen bez parçası eksiktir. Örtünün arka fonu tuğla kırmızısı renginde bir kadife kumaştır¹⁰⁴.

¹⁰¹ McGregor 1994, 250, 387; Kidambi ve Kaya 2013, 115, 171.

¹⁰² Saller 1999, 207.

¹⁰³ Gupta, 18 June 2018, parag. 16.

¹⁰⁴ “An Elephant Back Spread Cloth”: http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-ACQ-91-42-3897

[23. Meg'h đambar]¹⁰⁵

“Migh denber (مىگه دنبر): Gîtî Hüdavend'in (Ekber) icat ettiği *tentedir*¹⁰⁶ (شاميانه: *şâmiyâne*). Görkemi arttırır ve *filbân* gölgesinde rahatlık bulur.”¹⁰⁷

“Megh đambar”, Hintçe bulut anlamına gelen “megh”¹⁰⁸ ve ayın bir çeşidi ve tabaka anlamlarına gelen “đambara” kelimelerinden türetilmiştir. Bu iki kelime birleştirildiğinde “bulut tabakası” anlamı ortaya çıkmaktadır. Dasa, bununla bağlantılı olarak “meghđambar” kelimesine “büyük tente” anlamı vermektedir¹⁰⁹.

Âîn-i Ekberî'de *migh denber* kelimesini açıklamak için kullanılan *şâmiyâne* (tente) adı ise Farsça “şâm” (akşam) kökünden gelmektedir. Bu durumda *şâmiyâne* akşamlik anlamına gelmektedir. Bu husus *migh denber* adlı tentenin sadece *filbâna* gölge sağlamadığını aynı zamanda *tahtrevânın* tamamını örttüğünü, bu haliyle gece rahat bir uyku uyuma imkânı sağladığını da ortaya koymaktadır. *Şâmiyânenin* çadır, perdeserâ (saray perdesi, otağ, haremlık)¹¹⁰ anlamlarına gelmesi de bu kanıyı kuvvetlendirmektedir. Bu hususlar değerlendirildiğinde Ekber Şâh ya bütün tahtrevânı örten bir tente (شاميانه: *şâmiyâne*) geliştirmiştir ya da o dönemde kullanılmakta olan tenteyi *filbân*lara gölge sağlayacak bir şekilde uzatarak işlevlerini arttırmıştır.

Aşağıda sol baştaki minyatürde bu tentelerin bütün *tahtrevâmı* çepre çevre örten ve *filbân*ların üzerini ise sadece gölge sağlayacak şekilde kaplayan bir türü bulunmaktadır. Minyatürde burada sunulmamakla birlikte aynı türdeki *tahtrevân*ların gölgelikli ve gölgeliksiz formları develer üzerine de yerleştirilmiştir. Kapalı türdeki *migh denber* (tente) ile örtülmüş *tahtrevân*lar savaşta ve barışta özellikle cariyeleri ve haremi taşımak için kullanılıyor olmalıdır. Tentelerin gölgelik kısımlarının kısa ve destek ayaksız oldukları dikkati çekmektedir. 2., 3. ve 4. sırada yer alan minyatürler *Niccolo Manucci*¹¹¹, tarafından XVII. yüzyılda Hintli sanatçılara yaptırılan *Libro Rosso* adlı minyatür kitabından alınmıştır. Bu minyatürlerde Babürlü sultanları tarafından kullanılan tahtrevân çeşitleri görülmektedir.

Resim 30: Babürlü Devri Tenteli (Migh denber) ve Tentesiz Tahtrevâları.

Kaynaklar: Smith 2012, 226-227; Niccolao Manucci, *Libro Rosso*, vue 52-53; 48-49; 40-41:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003367g/f5.planchecontact.double>

Yukarıdaki minyatürler incelendiğinde *migh denberi* olmayan tahtrevânlar da kullanıldığı görülmektedir. Bu minyatürlere göre filler üzerinde 1- üstü açık, 2-gölgeliksiz-üstü kapalı, 3- gölgelikli-

¹⁰⁵ Eserin Farsçasında binit *migh denber* (مىگه دنبر) adı ile verilirken İngilizcesinde “n” harfinin yerine “m” harfinin yazılmıştır (Abul-Fazl-i-‘Allâmî 1873, C I, 129).

¹⁰⁶ Tente: Genellikle güneşten korunmak için bir yerin üzerine gerilen bez, naylon v.b.den yapılmış bir çeşit perde, gölgelik (Fidan vd. 2004, C IV, 2841).

¹⁰⁷ Ebu'l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 137.

¹⁰⁸ McGregor 1994, 832; Kidambi ve Kaya 2013, 261.

¹⁰⁹ “Meghđambar”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1932

¹¹⁰ Enverî h.ş. 1382, C II, 1381.

¹¹¹ *Niccolo Manucci* (1638-1717) 14 yaşında Venedik'ten kaçtı, Ocak 1653'de Surat'a Hindistan'a açılan kapıya ulaştı. Hayatının büyük bir kısmını Hindistan'da geçirdi. Daha fazla malumat için bkz. (Dubini 2019, 265-266, 269-273).

üstü kapalı ve 4- gölgelikli veya gölgeliksiz etrafı çepe çevre kapalı çift kişilik *tahtrevân* çeşitleri kullanılmaktaydı. Yukarıda verilen minyatürler ile aşağıdaki minyatürler karşılaştırıldıklarında, tahtrevân tentelerinin başlangıçta *filbân*lardan çok tahtrevân içerisindekileri korumak için tasarlandıkları ve zamanla *filbân*ları da tam olarak gölgede bırakacak şekilde uzatıldıkları ortaya çıkmaktadır.

Resim 31: Gölgeği Uzatılmış Tahtrevânlar.

Kaynaklar: “Aurangzeb au siège d'Hyderabad (?)”, <http://expositions.bnf.fr/inde/grand/095.htm>;
 “Maharana Raj Singh II in Procession with Members of His Court”,
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/72573>

[24. Ranpiyala]

“Ranpiyel (رَن پِيَل): *Sirma* (زربفت: *zerbeft*) ve diğer malzemelerden yapılan *bir bağdır* [alınlıktır] (بندی: *bendî*). Kenarına *seçkin şallar* (گزين فوتها: *gozîn fûtehâ*), *Tibet öküzü kuyrukları* (قطاسها: *kutâshâ*) asıp aşağı sarkıtırlar.”¹¹²

“Ranpiyala” kelimesine Hintçe sözlüklerde doğrudan tesadüf edilmemektedir. Ranpiyala, muhtemelen “rang?” ve “piyala” kelimelerinden teşkil edilmiş birleşik bir isimdir. “Rang” kelimesinin sözlük anlamları arasında renk, kırmızımsı sarı, gençlik, güzellik, etki, mutluluk, aşk ve sevgi anlamları bulunmaktadır¹¹³. “Piyâlâ” ise Hintçede özel hediye ve fincan anlamlarına gelmektedir¹¹⁴. Rang kelimesinin kırmızımsı sarı anlamı, *ranpiyala* adlı binitin altın iplikler ile dokunduğuna (زربفت: *zerbeft*) doğrudan bir gönderme olarak düşünülebilir.

Aşağıdaki minyatürlerde *renpiyel* örnekleri yer almaktadır. Ortalarının sırmadan ve etraflarının diğer materyallerden işlendiği görülmektedir. Altlarından püsküller sarkmaktadır. Kulak hizasına denk gelen yerden ise her iki yanda birer *kutâs* sarkmaktadır. Soldan ikinci ve üçüncü minyatürlerde *renpiyel*in orta kısmına yukarı doğru bakan bir *kutâs* yerleştirilmiştir. Bazı *renpiyeler*in mücevherler ile işlendikleri minyatürlerden seçilebilmektedir. Yalnız minyatürlerde bu ayrıntılar çok net bir şekilde görülememektedir.

Resim 32: Renpiyel ve Detay Görüntüsü

Kaynak: “Prince Riding an Elephant”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447797>;
 “Akbar”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O9629/akbar-painting-ikhlas/>; “Elephant and Rider [White Elephant]”,
https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=35686&searchstring=elephant

¹¹² Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 137.

¹¹³ “Rang”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=4086

¹¹⁴ “Piyâlâ”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=3010

Shakshi Gupta *ranpiyala* hakkında yukarıdaki malumatları pekiştiren şu açıklamaları yapmaktadır: *Ranpiyala* sırmalı ipek kumaştan veya kadifeden dikilirdi. Kenar kıvrımlarına ise kurdeleler/şeritler ve *kutâslar* asılırdı. Fil elbisesi olarak nitelenebilecek olan *gaj-jhamp* [گج جھنپ: *gec-chenp*]¹¹⁵/(*seeri*) üzerine, alın kısmı üzerinde tutturulan *renpiyel* adlı bu örtü dekoratif bir banttır¹¹⁶.

[25. Gateli]

“Getilî (گتلی): Birleştirilen 4 (veya 5)¹¹⁷ halkadır (حلقه). 3’ünü [ayağın] yukarisına ve diğer 2’sini onun üzerine ayağa asarlar. Onun sesi görkemi artırır (etkileyici bir sesi vardır).”¹¹⁸

Hintçe sözlüklerde doğrudan “gateli” adına tesadüf edilmemektedir. Bununla birlikte Hintçede “gat” kelimesi gitmiş; “gat [gati-]” kelimesi bir gitme, dansa bir hareket, müzikle dans etme; gitmek, hareket etmek anlamlarına gelmektedir¹¹⁹. “Gati” ritim ve tona (ses tonu/perde) göre hareket etmek anlamına da gelmektedir¹²⁰. Fil halhaları *gateli* adını muhtemelen üzerine takılan *pây rencen* adlı zil dizileriyle birlikte çıkardıkları sesler ile fillerin ritimli bir şekilde yürümelerini sağladıkları için almış olmalıdırlar.

Aşağıdaki minyatürde filin sol ayağında bir kalın halhal bulunmaktadır. Bu kalın halhalların dört ayağa birden takıldığı minyatürler de bulunmaktadır. Minyatürdeki diğer zincirden altın bileklikler de halhal sayılıyor olmalıdır. Bu durumda arka ayaklarda üçer, sağ ayakta bir ve sol ayakta zincirden ve halkadan olmak üzere iki halhal bulunmaktadır. Minyatürün sağında ise Hindistan’da National Museum’da sergilenen bir fil halhalının fotoğrafı bulunmaktadır. Fotoğraftaki halhal, fil halhallarının özelliklerini minyatürlere nazaran daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu halhal iki parçadan müteşekkildir. Halhalın iki parçası bir tarafta menteşe ile ve diğer tarafta üstü düz çıkarılabilir bir vida yardımıyla birleştirilmiştir. Halhalın dış yüzeyi çiçek desenleri ve iç yüzeyi taç yaprakları ile sitle edilmiştir¹²¹.

Resim 33: Halka ve Zincir Şeklindeki Fil Hahalları (Sağdaki: 20. Yüzyıl, Batı/Kuzey Hindistan?, Dış Çapı 39.7 cm).

Kaynaklar: Saller 1999, 135; “Sultan Muhammad Adil Shah and Ikhlas Khan riding an Elephant”, <https://howard-hodgkin.com/indian-collection/artwork/sultan-muhammad-adil-shah-and-ikhlas-khan-riding-an-elephant>; “Anklet for elephant”, http://museumsfindia.gov.in/repository/record/nat_del-88-51-5276

[26. Pâi ranjan]

¹¹⁵ Bu kelime *Âin-i Ekberî*’de *gec chenp* imlası ile verilmekle birlikte eserin İngilizce çevirisinde ve Shakshi Gupta’nın yazısında *gaj-jhamp* imlası ile yer almaktadır. “N” harfi yerine yine “m” harfi kullanıldığı görülmektedir (Abul-Fazl-i-‘Allâmî 1873, C I, 129; Gupta 18 June 2018, parag. 16).

¹¹⁶ Gupta 18 June 2018, parag. 16.

¹¹⁷ Eserin dipnotunda başka bir nüshada bu sayının 5 olarak yazılı olduğu belirtilmektedir.

¹¹⁸ Ebu’l-Fazl-ı ‘Allâmî, 1872 C I, 137-138.

¹¹⁹ McGregor, 1994, 253.

¹²⁰ “Gati”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1223

¹²¹ “Anklet for Elephant”, http://museumsfindia.gov.in/repository/record/nat_del-88-51-5276

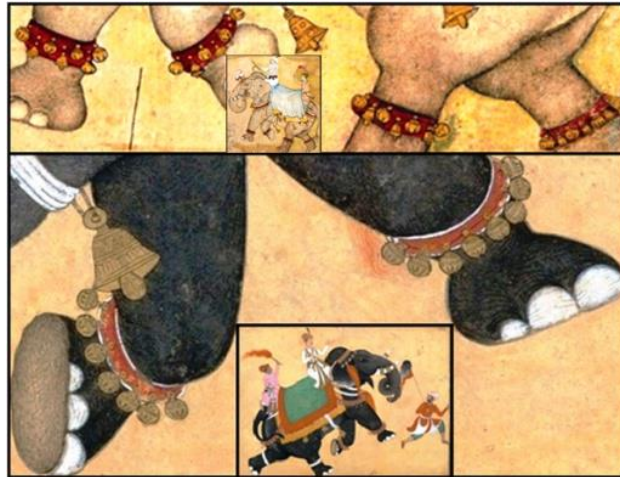
“Pây rencen (پاي رنجن): [sıralanmış ve birbirine benzer] birkaç çingıraktır (زنگوله: zengüle).”¹²²

Âin-i Ekberî'de açıkça belirtilmemiş olsa da *pây rencen* adlı çingırak dizilerinin *getilî* adındaki fil halhalleri üzerine asıldıkları, “pâ[y]” adının ayak anlamına gelmesinden ve bu çingırak dizisinin *getilî* adlı halhallardan hemen sonra açıklanmış olmasından anlaşılmaktadır.

“Pây rencen” kelimesi ve anlamları hakkında iki ihtimal bulunmaktadır. Birinci ihtimale göre bu kelime Farsça ve Hintçe iki kelimedenden teşkil edilmiştir. “Pâ[y]” ([پا]) kelimesi Farsçada ayak anlamına gelmektedir¹²³. Aynı zamanda Hintçede de ayak ve bacak anlamlarına gelmektedir¹²⁴. “Rañjan” kelimesi ise Hintçe dekoratif, süslü anlamlarına gelen bir sıfattır. Ayrıca bu kelime boyama ve kırmızı sandal ağacı anlamlarına da gelmektedir¹²⁵. Açıklanan kelimelerin taşıdıkları anlamlar göz önünde bulundurulduğunda *pây rencen* adlı binitin adı “süslü ayak” anlamına gelmektedir. Bir de minyatürlerde genellikle çingırak dizileri kırmızı halhallar üzerine yerleştirilmiş olarak betimlenmektedirler. Rañjan kelimesinin taşıdığı kırmızı sandal ağacı anlamı ile bu özellik arasında da bir bağlantı kurulabilir.

İkinci ihtimale göre “pây rencen” (پاي رنجن) kelimesini teşkil eden her iki kelime de Farsçadır. Farsçada “renc (رنج)” kelimesi zahmet, eziyet, ıztırıp, keder, dert, zarar, hastalık ve incinmek gibi anlamlara gelmektedir. Farsçada “rencânden” fiili ise bir kimsede eziyet meydana getiren anlamına gelmektedir¹²⁶. Bu durumda “pây rencen” adı “eziyet getiren ayak” anlamına geliyor olabilir. Nitekim dikkatli bir şekilde düşünüldüğünde fillerin ayakları düşmanlarına eziyet ve zulüm getirmektedirler. Fillerin ayaklarına asılan çingıraklar ve ziller ise bu durumun habercisi ve Pavlov’un deneylerinde olduğu gibi bu durumun koşullayıcısı olmaktadır.

Babürlü minyatürleri incelendiğinde *pây rencen* adlı çingırak dizilerinin bazen her iki ön ayağa, bazen her iki arka ayağa ve bazen de dört ayağa birden takıldıkları görülmektedir. Bu diziler bazen çingırak yerine küçük zillerden de teşkil edilmektedirler¹²⁷. Aşağıdaki minyatürlerde çingırak dizilerinden oluşturulan *pây rencen* örnekleri görülmektedir.

Resim 34: Dört Ayağa ve İki Ayağa Pây Rencen Takılması.

Kaynaklar: “Emperor Akbar Riding an Elephant on a Hunting Expedition”,

<https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2017/howard-hodgkin-portrait-artist->

¹²² Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 138.

¹²³ Enverî 1381, C II, 1205.

¹²⁴ McGregor 1994, 619.

¹²⁵ McGregor 1994, 848; “Rañjan”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=4089

¹²⁶ Enverî h.ş. 1381, C IV, 3678-3679.

¹²⁷ Zil dizilerinden teşkil edilen *pây rencen* için Getilî başlığı altında verilen minyatüre bakınız.

117120/lot.96.html; Saller 1999, 154; “Prince Riding an Elephant”,
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447797>

[27. A‘nkus]

“Enkus (انكس): “Gîfî hidiv’in (Ekber) “*gecbâgeh*” (گج باگه)¹²⁸ adını verdiği bir *çengeldir* (چنگک: *çengek*). *Dizgini çekme/durdurma* (عننان کشیدن: ‘*inân keşîden*) ve (fili) *kollama/yönlendirme* (نگاه داشتن: *nigâh dâşten*) onunla olur.”¹²⁹

Hintçede “aŋkuş” kelimesi kontrol ve fil sürücüsünün demir kancası anlamlarına gelmektedir¹³⁰. Dürtmek (to goad), teşvik etmek ve firelemek anlamlarını da taşımaktadır. *Hindî Şabdasâgara* sözlüğünde ise aŋkuşa (ankus) kelimesi hakkında şu malumat verilmektedir: *Filbân* tarafından kafasına vurarak fili sürmek için kullanılan bir ucu kıvrımlı diken veya küçük bir çeşit silah. Fili sürmek için kullanılan bir temreni/dalı eğimli yaba (fork) veya mızrak. Kanca biçimli dallar¹³¹. Sözlük anlamlarından *filbân*ların bu binit ile filleri dürterek yönlendirdikleri, kontrol altında tutukları ve *ankusu* bir silah olarak da kullandıkları anlaşılmaktadır.

60-90 cm uzunluğunda bir sapa tutturulan *ankus*, kanca kısmı ile kulak ve alınlarına batırılarak filleri yönlendirmek ve dizginlemek (dizgini çekmek) için kullanılırdı. Bazıları kısmen veya tamamen sökülüp takılabilir niteliğe sahiptiler. Aşağıda monte edilebilir *ankus* çeşitlerini gösteren bir minyatür ve iki fotoğraf bulunmaktadır¹³².

Resim 35: Monte Edilebilir Fil Kancaları (Soldaki Ekber devrine ait muhtemelen monte edilebilir bir fil kancası; ortadaki 18. Yüzyıl, bütün parçaları monte edilebilen fil kancası: collapsible gold-damascened steel; sağdaki 19. yüzyıl tamamen çelikten mızrak temreni şeklinde monte edilebilir fil kancası).

Kaynaklar: “Elephant Stories Miniature Paintings from Mughal India”,
<https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/elephant-stories.html>; “The Saeed Motamed Collection - Part II”, <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-collapsible-gold-damascened-steel-elephant-goad-ankus-5721621-details.aspx>; “Antique Indian Mughal Elephant Ankusa Ankus sword

¹²⁸ İngilizce çevirisinde bu kelimenin okunuşu *gajbâg'h* şeklinde verilmektedir (Abul-Fazl-i-‘Allâmî 1873, C I, 129; Farsçasında ise bu kelimenin teaffuzu şöyle açıklanmaktadır: Be-fetha kâf-i Farsî ve sukûn-i cim ve bâ ve elif [:bâ] ve fetha kâf-i Farsî ve hâ-yi hafî. Bu durumda telaffuz “gecbâgeh” şeklinde olmalıdır (Ebu’l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 138).

¹²⁹ Ebu’l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 137-138.

¹³⁰ Kidambi ve Kaya 2013, 17; McGregor 1994, 1.

¹³¹ “Aŋkuşa”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?qs=ankusa&matchtype=containing

¹³² Fil kancaları hakkında daha detaylı malumat ve farklı görseller için bkz. Kansoy, İlkbahar 2020, 410-411.

Hindu Maharaja”, <https://www.ebay.com/itm/ANTIQUe-INDIAN-MUGHAL-ELEPHANT-ANKUSA-ANKUS-SWORD-HINDU-MAHARAJA-/123928457400>

[28. Gağ]

“Ged (گد): Temren yerinde iki demir dili olan mızraktır (نیزه: *nîze*). *Bhoî* (fil sırtındaki savaşı), fil âsîlik yaptığında kullanır.”¹³³

“Gağ”, büyük bir ihtimalle Hintçe “gağu” kelimesinin diğer bir söylenişidir. Bu kelime ise kambur ve “mızrak” (bhâlâ/bhalla)¹³⁴ anlamlarına gelmektedir¹³⁵.

Gağ/ged adlı mızrakların temrenleri arasındaki açıklığın fazla olduğu aşağıdaki minyatürlerde görülmektedir. Bu mızrakların hem fil sırtında ve hem de yerde filleri sevk ve idare etmek amacıyla kullanıldıkları aşağıdaki minyatürlerde müşahede edilmektedir.

Resim 36: Ged Mızrakları.

Kaynaklar: “Procession with Elephants and Horses, Folio from a Bhagavata Purana (Ancient Stories of the Lord)”, <https://collections.lacma.org/node/249298>; “National Museum New Delhi (An enraged elephant)”, https://www.reprodart.com/a/new-delhi-national-museum.html&more_count=0&lazyidx=11291607314290978&PAGE=1&PGN_PAGE=1; “52.43 An enraged elephant, Mughal - Anonymous painter”, <https://www.myartprints.co.uk/a/anonymous-painter/5243-an-enraged-elephant.html>

Ged adlı mızrakların bir savaş silahı olarak da kullanıldıkları, bir tarafında iki dil diğer tarafında tek dil olmak üzere her iki uçlarında da birer temrene sahip oldukları aşağıdaki minyatürde görülmektedir. Ayrıca tek temrenli ucuna küçük üçgen bir bayrak bağlandığı görülmektedir. Bu mızrak çeşidi bir tören silahı olarak da kullanılmaktaydı. Nitekim söz konusu minyatürün altında XX. yüzyıldan kalma benzer bir tören mızrağı fotoğrafı yer almaktadır.

¹³³ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 138.

¹³⁴ Hintçede bhâlâ/bhalla adı mızrak, ağır tahta tırmık, mızrakçı anlamlarına gelmektedir (McGregor 1994, 765).

¹³⁵ “Gağu”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1217

Resim 37: Ged Mızrağı ile Savaşan Bir Filbân ve Ged Mızrağı Benzeri Tören Mızrağı (Alttaki: 20. Yüzyıl, Uzunuk 196.5 m., Gövde Genişliği 3.5. cm, Malzeme: Tahta, demir ve Keçi Kılı, Kaynak yeri: Nagaand).

Kaynaklar: Smith 2012, 230-231; “Spear”,

http://museumsfindia.gov.in/repository/record/im_kol-90-87-25052

[29. Bangrî]

“Bengrî (بنگری): Fildişine geçirilen, pirinç ve demirden yapılan birkaç halkadır. (Dışın) sağlamlık ve süsünü artırır.”¹³⁶

Hintçe sözlüklerde “bangrî” yerine aynı anlama gelen “baṅgara” kelimesine tesadüf edilmektedir. Bu kelime şöyle açıklanmaktadır: Fillerin dişlerini süslemektedir. Fildişlerinde kaplı gümüş, altın, pirinç vb.dir.¹³⁷

Aşağıdaki minyatür deytaylarında değişik niteliklere sahip *bengrî*ler görülmektedir. Sol baştakiler zarif ve murasadır. Ortadakiler kabartmalıdır. Sağdakiler ise zarif kabartmalıdır ve üzerlerine ziller takılmıştır. Minyatürlerden *bengrî* miktarının fildişlerinin uzunlukları ile orantılı olarak artırıldıkları anlaşılmaktadır.

Resim 38: Bengrî Çeşitleir.

Kaynaklar: Saller 1999, 135, 154; “L'empereur Bahadur Shah (?) monté sur un éléphant”,

http://expositions.bnf.fr/inde/grand/exp_028.htm

[30. Jagâwat]

“Cegâvet (جگاوت): Bir el/karış uzunluğunda [temreni olan]¹³⁸ büyük geddur (گد آسا: *ged-i âsâ*). *Bhoî* onunla fili gayrete getirir ve [onu] daha da hızlandırır.”¹³⁹

Hintçede “cag/jag” kelimesi dünya, yeryüzü ve ondan türeyen “cagat ile cagati” kelimeleri ise dünya, evren, rüzgâr, Tanrı Şiva anlamlarına gelmektedir. Yine aynı kökten türetilen Cagdîşvar ise Tanrı Vişnu'nun adıdır.¹⁴⁰

¹³⁶ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 138.

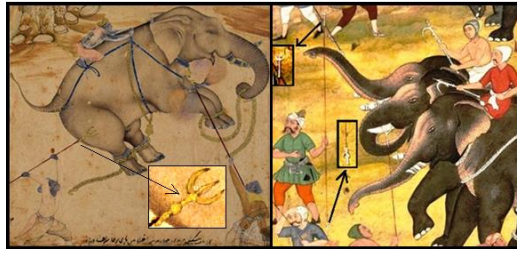
¹³⁷ “Baṅgara”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=3328

¹³⁸ Bir karış uzunluğunda olan *cegâvet* adlı mızrağın temrenidir.

¹³⁹ Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî 1872, C I, 138.

¹⁴⁰ Kidambi ve Kaya 2013, 155-156; McGregor 1994, 351-352; https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1671

Cagdişvar adının Tanrı Vişnu'nun adı olması ve onun meşhur silahının üç dilli mızrak olması *cegâvet* adlı mızrağın adını bu tanrıdan ve silahından almış olabileceğini düşündürmektedir. Aşağıdaki minyatürlerde bu türde bir ucu üç temrenli ve diğer ucu tek temrenli *cegâvet*ler resmedilmiştir.

Resim 39: Yaba Şeklindeki Cegâvetler.

Kaynaklar: “Controlling an Infuriated Elephant”,

http://museumsindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XXX-94-50351; Losty 2011, 47; “A LEAF FROM THE BRITISH LIBRARY-CHESTER BEATTY LIBRARY AKBARNAMA MANUSCRIPT: A party of hunters returning to camp Imperial Mughal, 1603-04”, <https://www.forgelynch.com/object-of-the-week>

Aşağıdaki minyatürlerde *cegâvet* adlı mızrakların *ged* gibi iki dilli temreni olan çeşitleri resmedilmiştir. *Cegâvet* ve *çerhî*lerin filleri kontrol altında tutmanın çok önemli birer vasıtası oldukları, *çerhî* taşıyanların ateşlenmiş uzun fitilleri ellerinde hazırda tuttıkları anlaşılmaktadır.

Resim 40: İki Dilli Cegâvetler, Çerhîler ve Ateşlenmiş Çerhî Fitilleri.

Kaynaklar: “An Elephant Combat”, <https://philamuseum.org/collections/634-549.html#object/101268>; Guy ve Brithschgi 2011, 105:

https://www.metmuseum.org/art/metpublications/wonder_of_the_age_master_painters_of_india_1100_1900; “Jai Singh’s elephant Pakhrao, gone amuck and catches a horse by the tail”, <https://www.clevelandart.org/art/2018.137>

[31. Jhañḍá]

“Chende/chendeh (چهنده): Üzerine *Tibet öküzü kuyrukları* (قطاسها: *kutâshâ*) bağladıkları ve filin beline yerleştirdikleri *büyük bir bayraktır* (توغ آسا: *tûğ-i âsâ*).”¹⁴¹

Hintçede “jhañḍâ” ve “jhañḍî” kelimeleri bayrak anlamına gelmektedir¹⁴². Bununla birlikte “jhañḍî” adlı bayraklar [*Âîn-i Ekberî*]deki açıklamanın aksine büyük değil) çoğunlukla sinyal vermek bazen de dekore etmek için kullanılan küçük bayraklardır¹⁴³.

¹⁴¹ Ebu'l-Fazl-ı ‘Âllâmî 1872, C I, 137-138.

¹⁴² McGregor 1994, 387; Kidambi ve Kaya, 2013, 171; https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1818

¹⁴³ “Jhañḍî”: https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/dasa-hindi_query.py?page=1819

Âin-i Ekberi'de verilen açıklamadan *tuğ* adının doğrudan bayrak anlamında kullanıldığı ve *chende* adlı bayrakların tepesine de *tuğ/tuğlar* (yak kuyrukları) asıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁴. Devrin minyatürleri incelendiğinde ise *tûğ-i âsâ* (توغ آسا) ifadesi ile hem büyük bayrakların hem de *büyük tuğların* kastedildiği, bu adın her iki anlamı birden içerecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki minyatür ve resimlerde fillerin bellerine büyük bayraklar asıldığı ve filler üzerinde büyük tuğlar taşındığı görülmektedir¹⁴⁵.

Resim 41: Chende Adlı Büyük Fil Bayrakları ve Büyük Fil Tuğları.

Kaynaklar: Archer 1992, 80, 166; “A Muslim Wedding”,

<http://collections.vam.ac.uk/item/O20248/a-muslim-wedding-painting-unknown/>; “One of six figures from the Mughal emperor's ceremonial procession on the occasion of the Id”,

<http://collections.vam.ac.uk/item/O16832/one-of-six-figures-from-gouache-khan-mazhar-ali/>;

“Peacock in the Desert: The Royal Arts of Jodhpur, India”,

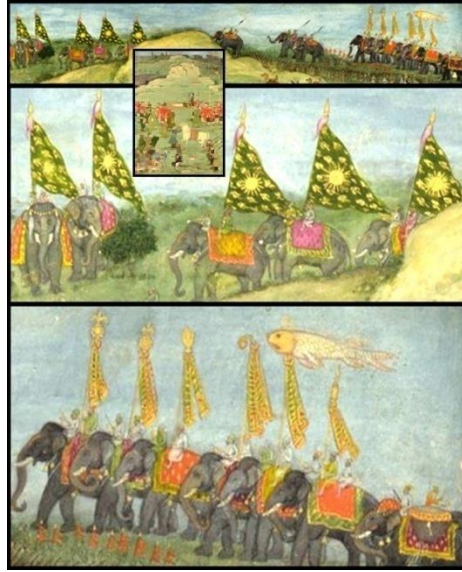
<http://www.artaccess.com/articles/6884260>; “Peacock in the Desert: The Royal Arts of Jodhpur, India”, <http://peacock.site.seattleartmuseum.org/>

Âin-i Ekberi'de *tûğ-i âsâ* (توغ آسا) terkihi ile hem büyük bayrakların hem de büyük tuğların kastedildiği yukarıda belirtilmişti. Sultan Evrengzib'in (1656-1707) av partisini tasvir eden aşağıdaki minyatürde bu husus net bir şekilde görülmektedir. Bu minyatürde ufuk çizgisine bayraklar ve tuğlar taşıyan filler sıkıştırılmıştır. Bu kısım büyütüldüğünde bayrakların temren kısımlarına birer *tuğ* (kutâs) asıldığı, bayrak ve tuğların *bhôi*ler tarafından tutuldukları, balık şeklindeki büyük bir *tuğun* rüzgârda uçar gibi süzüldüğü görülmektedir. Tuğlar ve büyük bayraklar bir arada filler üzerinde taşınmaktadırlar¹⁴⁶.

¹⁴⁴ *Chende*, eserin İngilizce çevirisinde şu şekilde tercüme edilmektedir: “*Jhanda* veya bayrak (flag), bir tuğ (togh) gibi kutas ile asılır. Filin yan tarafına sabitlenmiştir.” (Abul-Fazl-i-‘Allâmî 1873, C I, 129).

¹⁴⁵ Fillerin *chende* adlı büyük bayraklar ve aslan ve balık şekli verilmiş tuğlar taşınmasını betimleyen şu minyatür ve 1770 yılında bir Batılı tarafından çizilen 27 resim arasında bulunan şu üç resme de bakınız. “Aurangzeb au siège d'Hyderabad (?)”, <http://expositions.bnf.fr/inde/grand/095.htm>; “Flags of the Mughal Empire”, https://en.wikipedia.org/wiki/Flags_of_the_Mughal_Empire; *Eléphants, / Palanquins et autres usages / Indiens : / Dessinés dans le pays, par des / Européens : [peinture]*, Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, 4-OD-37, vue 14, vue 15, Vue 21: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007303k/f1.item.r=%C3%A91%C3%A9phant.planchecontact>

¹⁴⁶ Balık şeklinde tuğ taşınmasını tasvir eden yaklaşık 1755-1760 yıllarına ait başka bir minyatür için (Caravan of elephants) bkz. (Smith 2014, 185).

Resim 42: Evrengzîb'in Av Partisinde Filler Üzerinde Büyük Bayraklar ve Tuğların Taşınması.

Kaynak: “The Emperor Aurangzeb Carried on a Palanquin”,
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/454619>;
 Guy ve Brithschgi 2011, 112.

Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî *chende/chendeh* adlı fil bayraklarını açıkladıktan sonra “onun süslerinin öyküsünü” (dâstân-i ârâyeş-i û) anlatmaya ifadeler yetmez” kaydı ile “*Fil Binit Takımları*” (*Âîn-i Raht*) bahsini sona erdirmektedir. Böylece hepsini anlatmadığını, sayılarının 31'den çok daha fazla olduğunu haber vermiş olmaktadır.

Sonuç

Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî tarafından *Âîn-i Ekberî*'de tanıtılan 31 çeşit *fil binit takımı*, Babürlüler devrine ait minyatürler, diğer görsel materyaller ve dilbilimsel veriler ile birlikte tahlil edildiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

Âîn-i Ekberî'de tanıtılan 31 fil binit takımından 7'si hariç hepsinin adlarının tamamen Hintçedir. Söz konusu 7 binitten *pây rencen* ve *loh lenger* adlarını taşıyan ikisi Farsça-Hintçe iki addan teşkil edilmişlerdir. *Dôr/dovr* ve *kenâr* adlarını taşıyan binitlerin adlarının hem Farsça hem de Hintçe olma ihtimalleri bulunmaktadır. *Bozorg zenghâ* ve *çarhî* adlarını taşıyan iki binit ise kesinlikle Farsça adlara sahiptirler. *Kutâs* ise Arapçalaşmış Yunanca bir isimdir. Bu tahlil fil binit takımlarının büyük ölçüde Hint kültürünün bir eseri olduğunu ortaya koymaktadır.

Âîn-i Ekberî'de 1., 2., 3. ve 5. sırada tanıtılan *fil zincileri* ile 4. sırada tanıtılan *fil bağı*, bu hayvanları sabitlemeye, dizginlemeye ve yavaşlatmaya yöneliktirler. Bunlardan 1. sıradaki *dherneh* bir ucu yere veya bir sütuna diğer ucu sol arka ayağa bağlanan büyük, uzun ve kalın bir zincirdir. Bu zincir, *mest* (kızışma) zamanında saldırganlaşan filler için önem taşımaktadır. Hayvanı hem muhkem bir şekilde bağlama imkanı vermekte hem de serbest bırakıldıklarında ağırlıkları ile filleri yorarak sakinleşmek zorunda bırakmaktadırlar. 2. sıradaki *endû* fillerin her iki ön ayağına birden bağlanan kelepçe tarzında bir *zincirdir*. Hayvanın hareketini kısıtlama amacını taşımaktadır. 3. sıradaki *birî* fillerin iki arka ayağına bağlanan bir *zincirdir*. Bu zincir fillerin hareketlerini nisbeten kısıtlamakta, bununla birlikte fillerin gezinebilmesi için gerekli serbestliği tanımaktadır. Minyatürlerde görüldüğü üzere *mest* bir fil çığrından çıktığında *birî* adlı binite rağmen koşabilmektedir. 4. sıradaki *belend* adlı *fil bağı* ise *birî* adlı zincirin eksik olan işlevini tamamlamaktadır. Filler onunla gidip gelebilir ama koşamazlar. Böylece *mest* fillerin etrafa zarar vermesi önlenmektedir. 5. Sıradaki *geddh birî* ise *endû* (اندو) adlı zincire benzemektedir. Âsi

ve hızlı fillerin arka ayakları için ek bir *zincirdir*. Her iki ön ayağa bağlanan *endû* filleri incittiğinden Ekber tarafından kullanımdan kaldırılmıştır. Bunun yerine her iki arka ayağa bağlanan *gedh birî* adlı arka ayak kelepçesi kullanılmaktadır. İlk beş sırada bu binitlere yer verilmesi fillerin kontrol altında tutulmasına çok büyük bir önem verildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Âîn-i Ekberî'de 6., 7. ve 8. sırada tanıtılan binitler hareket halindeyken kontrolden çıkan filleri durdurmaya ve sakinleştirmeye yöneliktir. 6. sıradaki *loh lenger* tek ucu sağ ön ayağa ve diğer ucu bir *gez* (70 cm.) uzunluğundaki kalın bir kütüğe bağlanan uzun bir zincirdir. Bir çeşit fil çapasıdır. Fil durdurulamadığında yere atılmakta, kütük filin ayaklarına çarparak onu durmak zorunda bırakmaktadır. Minyatürler incelendiğinde başlıca 7 çeşit *loh lenger* kullanıldığı tespit edilmektedir. Birinci çeşidi ortadan şişkince silindirik bir kütüktür. İkinci çeşidi, birinci çeşidin bütün yüzeyine kirpi misali çiviler döşenmiş halidir. Üçüncü çeşidi sağında ve solunda krampon vidaları benzeri ahşaptan çok büyük, kalın çivileri olan hafif kavisli bir kütüktür. İkinci ve üçüncü çeşit fil çapaları *boğa filleri* diye adlandırılan çok büyük ve güçlü filleri durdurmak için kullanılmaktadır. Dördüncü çeşidi ortası boş bir yumurtaya/yassı küreye benzeyen bir kütüktür. Beşinci çeşidi Amerikan futbolu topuna benzemektedir. Altıncı çeşidi üzerine halka monte edilmiş bir Amerikan futbolu topuna benzemektedir. Yedinci çeşidi ise her iki ucu ince olup ortaya doğru kalınlaşan konik bir silindire benzemektedir. Çok fazla *loh lenger* çeşidi bulunması, bu binitin hayatî derecede önemli olduğunu ve geliştirilmesine çok büyük bir önem verildiğini ortaya koymaktadır. 7. sıradaki *çerhî*, *temreninin* biraz gerisine bambu içerisine yerleştirilmiş havai fişek monte edilmiş, ateş ve ses çıkaran bir çeşit mızraktır. Tek dilli, iki dilli ve üç dilli olmak üzere üç çeşit temrene sahiptir. Birbirleriyle savaşılan filleri ve fil güreşi sonrasında filleri ayırmak için kullanılmaktadır. Muhtemelen etrafa saldıran *mest* filleri durdurmak için de kullanılmaktaydı. Minyatürler incelendiğinde üç çeşit *çerhî* kullanıldığı tespit edilmektedir. Birinci çeşidi mızrağın gövdesine dikey bir şekilde paralel olarak bağlanmaktadır. Sabittir ve daha fazla ve daha uzağa ateş saçmaktadır. İkinci ve üçüncü çeşitleri ise mızrağın üstüne yatay olarak tekli ve artı şeklinde yerleştirilmektedir. Bu ikisi ateşlenince kendi etraflarında fırladık gibi dönmektedirler. 8. sıradaki *endhiyârî*, iki ucu ense kısmında fil tasmaı üzerine bağlanan, fillerin gözleri üzerine örtülen bir buçuk *gezden* büyük dört köşeli bir kumaştır. Sinirlilik anında filin başından aşağı sarkıtılır ve hayvanın etrafını görmesini engeller ve durmasını sağlar. Savaş öncesinde ise fillerin sakince savaşı beklemesi için de kullanılmaktadır. İki çeşidi bulunmaktadır. Birinci çeşidinde sadece kumaş kullanılmaktadır. Hayvan başını salladığında bu örtüden kurtulabilmektedir. Ekber'in icadı olan ikinci çeşidinde ise ucuna üç ağır çingirak/zil eklenmiştir. Bu ilave ile fillerin yüzlerini açabilme imkânları büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

Âîn-i Ekberî'de 9., 10., 12. ve 15. sırada tanıtılan binitler, çeşitli işlevleri olan fil organlarıdır/halatlarıdır. 9. sıradaki *kilâveh* sekiz parmak kalınlığındaki bir çeşit fil tasmaıdır. *Filbân* ona ayaklarını dayayarak destek almakta, sağlamca fil üzerine oturmaktadır. İki çeşidi bulunmaktadır. Bir çeşidi sade iken ikinci çeşidinin üzerine demir çiviler asılmaktadır. Bu çiviler fillerin boyunlarını sallayarak filbânları düşürmelerine engel olmak için kullanılmaktadır. 10. sıradaki *dulthî*, boyun kısmında fil tasmaı üzerine dolanarak onun sağlamlığını arttırmak için kullanılan bir urgandır. 12. sıradaki *dôr/dovr* kuyruktan boyna kadar uzanan çok iri bir urgandır. Urgan iki veya üç kat halinde birleştirilip bağlanmaktadır. Fil uygunsuz hareketler yaptığında onu durdurmaya yarar. Üzerine pek çok *süs ve zînet (pirâye)* bağlanır. 15. sıradaki *piçveh*, sağrı üzerine bağlanan dört parmak genişliğindeki halat bir kemerdir. Tek yarım kemer ve iki yarım kemer ilavesi ile desteklenmiş, tutunma alanı arttırılmış *piçveh* çeşitleri de bulunmaktadır. Bunlar üzerine bir de sırt desteği takılmaktadır. *Bhoî* (fil sırtındaki savaşı) ona yaslanır ve ok atarken destek alır. Sırt desteğine yaslanarak kendisini düşmekten korur. Tespit edilebildiği kadarıyla fil organları, filleri durdurmak, hareketlerini kısıtlamak, kontrol etmek, *tahtrevâm* filler üzerine sabitlemek, *enkus* (fil kancası), *loh lenger* gibi çeşitli binitleri ve çeşitli süsleri filler üzerine

asmak ve sabitlemek, savaşçıların tutunarak ve ayaklarını dayayarak destek almalarını sağlamak gibi çeşitli amaçlar ile kullanılmaktaydılar.

Âîn-i Ekberî'de 16., 17., 18., 19., 20., 24., 25. ve 26. sırada tanıtılan binitler dekoratif süslerdir. 16. sıradaki *çevrâsî*, filin önüne ve arkasına bağlanan sekirlât kumaşına dikilmiş birkaç *çingiraktır*. 17. sıradaki *pitkeçh*, filin beline bağlanan ve karın altına ve sağrılara gelen kısımlarda üzerine birer zil asılan çifte sıralı bir zincirdir. 18. sıradaki *bozorg zenghâ* adlı büyük ziller, fillerin her iki yanlarına; sağ ve sol taraflarına 3'er ve fil tasması üzerine üç tane olmak üzere 9 adet asılmaktadır. Zillerin ve çingirakların fillerin ritimli bir şekilde yürümelerine de etkisi olmalıdır. 19. sıradaki *kutâslar savaşı dişi (fildişi)*, alın, boğaz ve gardana ve hatta fillerin gövdelerinin her yerine asılan siyah, beyaz ve alaca renkleri bulan, sayıları 50'ye varan Tibet öküzü kuyruklarıdır. 20. sıradaki *teyya* ise filin yüzüne asılan zincirler, *kutâslar* ve topuzlardan oluşan kompleks bir süstür. 24. sıradaki *renpiyel, sırma (zerbeft)* ve diğer malzemelerden yapılan kenarları püsküllü bir çeşit alın bandıdır. Kenarına *seçkin şallar (gozîn fûtehâ)*, *kutâslar* asılıp aşağı sarkıtılır. 25. sıradaki *getilî*, birleştirilen dört veya beş halkadan oluşan fil halhalleridir. 26. sıradaki *pây rencen*, halhaller üzerine asılmış çingirak dizileridir. Zikredilen dekoratif binitler görüntü ve sesleri ile biraz süs ve ihtişam için biraz da diğer hayvanları korkutmak içindirler. Özellikle çingirak, zil, çan ve halhaller fil harekete geçtiğinde bu durumdan kullanıcılarını haberdar etmekte, ihtişamı arttırmakta hem de diğer hayvanları ürkütmektedirler. Ayrıca filler atlar gibi hemen duramadıklarından ve durdurulamadıklarından yoldaki insanların kenara çekilmeleri ve kaçmaları için zaman kazandırmaktadırlar.

Âîn-i Ekberî'de 13., 14. ve 23. sırada tanıtılan binitler fillerin, *filbân* ve *bhôi*lerin konforu içindir. 13. sıradaki *gedileh*, sırttan geçen halatların kesiştiği bölgenin altına yerleştirilerek hayvanın sırtını yara olmaktan korumak üzere kullanılan büyükçe bir yastıktır. File ve *bhôi*lere rahatlık vermektedir. 14. sıradaki *gudevî*, kuyruğun yanına asılan ve kuyruğu *dôr/dovr* adındaki urganın sürtünmesinden koruyan ve süsü arttıran pirinçten yapılmış bir zincirdir. 23. sıradaki *migh denber*, tahtrevân içerisinde bulunanları ve *filbân* güneşten koruyan ve görkemi arttıran bir *tahtrevân* tentesidir. *Migh denber*'in *tahtrevâm* çepre çevre örten haremi ve cariyeleri taşımaya uygun olan ve yanları açık olan iki çeşidi bulunmaktadır. *Filbân* örten gölgelik kısmının ise destek ayaksız kısa ve destek ayaklı uzun olmak üzere iki formu bulunmaktadır.

Âîn-i Ekberî'de 11., 21., 22. 27., 28., 29., 30. ve 31. sırada tanıtılan binitler doğrudan savaşa yönelik ve filleri kontrol altında tutmaya yönelik alet ve silahlardır. Bunlardan 11. sıradaki *kenâr*, fil tasması üzerine ucu kulağın dibini tırmalayacak şekilde asılan, hayvanı sinirlendirip savaşa kıskırtan yarım *gez* uzunluğunda bir şıştır. 21. sıradaki *pâkher*, baş ve gövde için müstakil kısımları bulunan çelik fil zırhıdır. Bu zırh üst üste bindirilerek örülmüş küçük plakalar ve bağlantı yerlerinde örme halka zırh kullanılarak yapılmaktadır. Bazen de yekpare büyük plakalardan teşkil edilmektedir. 22. sıradaki *gec-chenp*, üç kat kaba kumaştan veya sertleştirilmiş deriden dikilen bir çeşit fil örtüsü ve zırhıdır. Rengârenk, altın ve sırma ile işlenmiş kumaşlardan da dikilebilmektedir. Bu örtü aynı zamanda fil üzerindeki savaşçıları da *pâkher* adlı fil zırhının sürtünmesinden doğabilecek zararlardan koruyor olmalıdır. 27. sıradaki *enkus/ankus*, üzerinde çiviler asılı dizgini (fil tasması) çekerek fili durdurmaya ve fili yönlendirmeye yarayan, üzerinde kancası ve temreni bulunan bir çeşit kısa mızraktır. Gerektiğinde *filbân* tarafından bir savaş silâhı olarak da kullanılmaktadır. Temelde sade, savaş baltalı, pistollü ve monte edilebilir ve murassa çeşitleri bulunmaktadır. 28. sıradaki *ged*, fil asilik yaptığında *bhôi* (fil sırtındaki savaşçı) tarafından kullanılan bir ucunda iki dilli ve diğer ucunda tek dilli temreni olan bir çeşit mızraktır. Minyatürlerde bir silah olarak da kullanıldığı görülmektedir. 30. sıradaki *cegâvet* ise bir el/karış uzunluğunda temren kısmı bulunan bir çeşit büyük *ged (ged-i âsâ)* için kullanılan bir addır. *Gedden* çok daha uzun olduğu minyatürlerde görülmektedir. *Ged* gibi bir uçlarında iki dilli, bazı örneklerinde ise üç dilli ve diğer uçlarında ise tek dilli temreni olan bir mızraktır. Bu mızrak *bhôi*ler tarafından filleri gayrete

getirmek, daha da hızlandırmak ve gerektiğinde kontrol altına almak için kullanılmaktadır. *Cegâvet* gerektiğinde ise bir silah olarak kullanılıyor olmalıdır. 29. sıradaki *bengrî*, fildişlerinin sağlamlık, mukavemet ve süsünü arttırmak için kullanılan çelik ve pirinçten yapılmış halkalardır. Filler, düşmana dişleriyle saldırıp hamle ettiklerinden ve düşmanın savaş filleri ile de yine bu dişleri kullanarak mücadele ettiklerinden fildişlerinin mukavemetlerinin artırılması önem taşımaktadır. *Âîn-i Ekberî*'de belirtilmemiş olmakla birlikte dişlerin ucuna *fil kılıcı* adı verilen büyük bir turpan bazen de büyük bir hançer yerleştirilmektedir. Bundan dolayı *fildişlerinin* mukavemetinin artırılması gerekmektedir. 31. sıradaki *chende/chendeh*, temren/'alem kısmına *Tibet öküzü kuyrukları/kuyruğu* bağlanarak filin beline yerleştirilen bir çeşit *büyük bayraktır* (توغ آسا: *tûğ-i âsâ*). Aynı zamanda fil üzerinde taşınan büyük tuğlar da *chende* adını almaktadırlar.

Ebul Fazl-ı 'Âllâmî, fil binit takımlarından *belend* adlı arka ayak bağının ve *migh denber* adlı *tahtrevân* tentesinin Ekber tarafından icat edildiğini bildirmektedir. Ayrıca çıldıran filleri *çerhî* adlı havai fişekler kullanarak sakinleştirme yönteminin de Ekber tarafından icat edildiğini haber vermektedir. Ebul Fazl-ı 'Âllâmî, *endhiyârî* adlı fillerin gözlerini örtmeye yarayan örtünün aşağı kısmına üç çingırağın Ekber tarafından ilave edildiğini bildirmektedir. Buna ilave olarak *bozorg zenghâ* adı verilen; fillerin boyunlarına ve yanlarına yerleştirilen toplamda 9 büyük zilin Ekber tarafından binit takımlarına ilave edildiğini haber vermektedir. Müellif, *endû* adlı ön ayak zincirine/bukağına hayvanı incittiği için Ekber'in meyletmediğini yazmaktadır. Ekberin bazı *fil binit takımlarının* adlarını işlevlerine uygun olarak değiştirdiğini de haber vermektedir. Mesela fillerin gözlerini örtmek için kullanılan ve karanlık anlamına gelen *endhiyârî*, *yerine aydınlık anlamına gelen ucyâlî* adını vermiştir. Bu adın verilmesinin sebebi Ekberin üzerine eklediği ağır çingıraklar sayesinde sözkonusu fil gözbağının pek çok insanın hayatını kurtarmış ve pek çok mülkün harap olmasını önlemiş olmasıdır. Bu malumatlar değerlendirildiğinde Babürlülerin fil binit takımları ile ilgili icatlar yaptıkları, bazı eski binit takımları üzerinde iyileştirmelerde buldukları ve onlara yeni isimler verdikleri ortaya çıkmış olmaktadır.

Âyîn-i Ekberî'de tanıtılan binit takımları incelendiğinde büyük bir kısmının filleri dizginlemeye, durdurmaya ve gayrete getirmeye yönelik oldukları görülmektedir. Bir kısmı ise fil, *filbân* ve *bhôi* adlı savaşçıların konforu için kullanılmaktadır. Geri kalanlar ise törenler vb. durumlarda fillerin gösteriş ve ihtişamını çoğaltmak, düşman karşısında azamet ve ürkütücülüklerini arttırmak ve filleri dış etkilerden korumak için kullanılmaktadırlar. Binitlerin küçük bir kısmından ise düşmana verilecek zararı daha da arttırmak için istifade edilmektedir.

Fil binit takımları incelendiğinde dikkati çeken diğer bir husus ise filleri dizginlemek, durdurmak, yönlendirmek ve kışkırtmak için acı hissi veren çok sayıda binit takımı kullanılmasıdır. *Kilâveh*, *loh lenger*, *kenâr*, *ged*, *cegâvet* ve *ankus/enkus* adlarını taşıyan çivili, şişli, temrenli ve kancalı binit takımları bunlar arasında yer almaktadır.

Ebul Fazl-ı 'Âllâmî'nin "onun süslerinin öyküsünü anlatmaya ifadeler yetmez" cümlesinden anlaşılacağı üzere *fil binit takımları* müellifin eserinde naklettiğinden çok daha fazla sayıdadır. Bununla birlikte bu çalışmada sadece müellifin tanıttığı *fil binit takımlarını* tanıtmak ile yetinildi. Bahsi geçen *fil binit takımları* Hintlilerin yanı sıra Akhunlar devrinden Babürlüler devri sonlarına kadar Hindistan ve yakın çevresinde hüküm süren Türk devletleri tarafından da kullanıldı. Dolayısı ile bu konu Türk kültürünü de yakından ilgilendirmekte ve kapsamlı bir incelmeyi hak etmektedir. Elinizdeki çalışma Türk kültür tarihinin üzerinde pek durulmayan bu ilgi çekici ve hayret verici yönüne ışık tutmak amacı ile hazırlanmıştır. Türkler atların efendileri oldukları kadar fillerin de efendileri olmuşlar çağlarının ve yaşadıkları coğrafyaların gerektirdiği her türlü ortama uyum sağlamışlardır.

Kaynakça

Archer, M. (1992). *Company Paintings: Indian Paintings of the British Period (Victoria and Albert Museum Indian Series)*. London: Victoria and Albert Museum, Maplin Publishing.

Browne, G. W. ve Dole, N. H. (1912). *The New America and Far East: a Picturesque and Historic Description of these Lands and Peoples (Cilt X: India)*. Boston: Marshall Jones Company.

Chakravarti, P. C. (1941). *The Art of War in Ancient India*. (Thesis approved for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of London). Dacca: The University of Dacca Ramna.

Çağlayan, H. (2005). *Ekber Şâh Döneminde Hindistan (1542-1605)*. Yayınlanmamış yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=ERzfJLahXz4lHWyByonS6aS34emjRMpgFaF7XbLYdDd62Vy8w7ppo3gNOTkqIRUb>

Dasa, S. (1965-1975). *Hindî Şabdasâgara/Hindi Shabdasagar (Cilt I-XI)*. Kasi/Kashi: Nagari Pracarini Sabha. (Özgün eser 1916-1928 tarihlidir): <https://dsal.uchicago.edu/dictionaries/dasa-hindi/> (Erişim: 09.06.2020-27.06.2020).

Dubbini, G. (2019). *Between Mughal Art, Ethnography and Realism On Nicolò Manucci's Artistic Patronage in India (1680-1720)*. *Annali di Ca' Foscari (Serie orientale)*, LV, 265-316.

Ebu'l-fazl-ı 'Âllâmî (1872, Reprint 1993). *Âîn-i-Ekberî (Cilt I)*. (H. Blochmann edited), Calcuta. (Özgün eser h. 998/1590- h. 1011/1602 tarihlidir).

_____ (1873). *The Âîn-i-Akbarî (Cilt I)*. (H. Blochmann çev.), Calcutta (Özgün eser h. 998/1590- h. 1011/1602 tarihlidir).

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (2015). *Tahkîku mâ li'l-Hind*. Kıvameddin Burslan (Çev.). Ali İhsan Yitik (Yayına haz. ve notlandıran). Ankara: TTK Yayınları. (Özgün eser muhtemelen h. 1017-1030 tarihlidir).

Eléphants, / Palanquins et autres usages / Indiens : / Dessinés dans le pays, par des / Européens : [peinture], (eser 1770 tarihlidir). Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, 4-OD-37.

Enverî, H. (h.ş. 1381). *Ferheng-i Bozorg-i Sohan (Cilt I-VIII)*. Tahran: İntişârât-i Sohan.

_____ (h.ş. 1382). *Ferheng-i Feşorde-i Sohan (Cilt I-II)*. 3. Baskı. Tahran: İntişârât-ı Sohan.

Fidan, Ahmet vd. (2004). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük (Cilt I-IV, 4. baskı)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gazi Zahîreddin Muhammed Babur (2006). *Baburnâme*. Reşit Rahmeti Arat (Doğu Türkçesinden çev.). İstanbul: Kabalcı Yayın Evi. (Özgün eser 1519-1530 tarihlidir).

Guy, J. ve - Brithschgi, J. (2011). *Wonder of the Age Master Painters of India 1100–1900*. The Metropolitan Museum of Art (Ed.). New York: Metropolitan Museum of Art.

Hinz, W. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. Acar Sevim (Çev.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Kanar, M. (1998). *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık.

Kansoy, U. (2018). Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414). Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi/ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=MzP7PYssFqdb3WjIroAkRvEul1Sv02j-YXU3nquOzJtR5P8JAgrpUhmEbRFG3OF>

_____ (Eylül 2019). Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, VI/3, 1475-1513. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/827885>

_____ (İlkbahar 2020). Savaş Fillerinin ve Mürettebatının Silahları. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, VII/1, 405-451. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1042746>

Kapoor Galleries (1975). Arcana Masters (Masterpieces from India and the Himalayas). Livia Gao (Çev.). New York: Kapoor Assets, Inc.

Kidambi, S. ve Kaya, K. (2013). Hindî – Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Konukçu, E. (1994). Ebü'l-Fazl el-Allâmî. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde. (Cilt 10, 313-314). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Kramrisch, S. (1986). Painted Delight: Indian Paintings from Philadelphia Collections. Philadelphia: Philadelphia Museum of Art.

Losty, J. P. ve - Kwiatkowski, W. (2016). Court Paintings from Persia and India 1500–1900 (Catalogue of the Francesca Galloway exhibition Asia Week New York 2016). Francesca Galloway Ltd.

Losty, J. P. (2011 MARCH 18-26). Exhibition Indian Miniature Paintings from the Lloyd Collection and Other Properties. New York: Oliver Forge and Brendan Lynch Ltd.

_____ (2013). A Prince's Eye (Imperial Mughal Paintings from a Princely Collection Art from the Indian Courts). London: Francesca Galloway Ltd.

_____ (2020). Paintings for the Pahari Rajas. London: Francesca Galloway Ltd.

Marco Polo, Markopolo Seyahatnamesi (Cilt I). Filiz Dokuman (Yayına hazırlayan), Tercüman 1001 Temel Eser. (Özgün eser 1298 tarihlidir).

McGregor, R. S. (1994). The Oxford Hindi-English Dictionary, Oxford: Oxford University Press.

Niccolao Manucci (1907), Storia Do Mogor or Mogul India 1653-1708 (Cilt II). William Irvine (Çev.). London: published for the Government of India. (Özgün eser muhtemelen 1698/99 tarihlidir).

_____ (1678-1686). Libro Rosso (Histoire del'Inde depuis Tamerlank jusqu'à Orange par Manucci). Bibliothèque Nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVEPETFOL-OD-45.

Nürü'd-dîn Cihangîr Şâh (2013), Târîh-i Selîm Şâh, Nevres-i Kadîm (Çev.), Fahri Unan (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu. (Günümüz Türkçesine çevrildiği özgün eser 18. yüzyılın başlarına tarihlidir).

Singh, Parman ve Tripathi, A. K. (2018). Hindi Lexicography in the Internet Era. Pedro A. Fuertes-Olivera (Ed.), The Routledge Handbook of Lexicography içinde (586-598). London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Phuangkum, P., Lair, R. C. ve Angkawanith, T., Inkom, S. (Drawings) (2005). Elephant Care Manual for Mahouts and Camp Managers. Richard C. Lair (Ed.). Bangkok: FAO Regional Office for Asian and the Pacific (RAP), Thailand RAP Publication.

Procter, Paul, (Editor-in-Chief) (1993). Longman-Metro Büyük İngilizce Türkçe –Türkçe Sözlük. Güngör Oktay (Türkçeye uyarlayan). İstanbul: Longman-Metroİstanbul.

Recueil de peintures et de calligraphies des meilleurs artistes de la Perse et de l'Inde (116 Hat ve Mınyatür bulunan eserdeki yapıtlar 1501-1800 yılları arasındır), Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Smith-Lesouëf 247.

Saller, M. (1999). Elephants A Cultural and Natural History (Original title: Der Elephant in Natur-und Kulturgeschichte), Karl Gröning (Ed.). Könnemann/Germany.

Smith, V. A. (2012). Art of India. New York: Park Stone International.

_____ (2014) Arth of India (1526-1858). New York: Parkstone Press International.

Süleyman el-Tâcir, Doğu'nun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi. (Çevirinin yapıldığı özgün eserlerin yazımı h. 812-915 tarihleri arasındır).

Sümer, F. (1983). Türkler'de Atçılık ve Binicilik. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

The Metropolitan Museum of Art (2011), Sultans of the South: Arts of India's Deccan Courts, 1323-1687. Navina Najat Haidar (Ed.), Marika Sardar (Ed.). New York.

Thompson, J.T. (1846). A Dictionary in Hindee and English: Compiled from Approved Authorities. Calcutta: The Baptist Mission Press.

Varma, S. (2015). Captive Elephants in India, Ulsoor, India: Compassion Unlimited Plus Action (CUPA) with Asian Nature Conservation Foundation (ANCF).

Elektronik Kaynakça

“A Chained Elephant Facing a Mahout with a Spear; 18th Century India”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O405572/drawing-unknown/> (Erişim 25.06.2020).

“Akbar”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9408/akbar-painting-basawan/> (Erişim 10.07.2019).

“Akbar”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9597/akbar-painting-basawan/> (Erişim 01.06.2020).

“Akbar”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O9629/akbar-painting-ikhlas/> (Erişim 31.12.2020).

“Akbar Crosses the Ganges on an Elephant”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9633/akbar-crosses-the-ganges-on-painting-jagan/> (Erişim 01.06.2020).

“Akbar crossing the Ganges on his elephant Udiya, in pursuit of the rebels Khan Zaman and Bahadur Khan, 1567(1st picture)”, http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1567-Akbar_crossing_the_Ganges_on_his_elephant-1-Akbarnama-large.htm (Erişim 01.06.2020).

“Akbar's forces besieging Rai Surjan Hada's fort of Ranthambhor, 1569”, http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1569-The_imperial_army_besieges_Ranathambhor_fort-Akbarnama-large.htm (Erişim 01.06.2020).

“Akbar Being Received by Khan Kilan, the Governor of Nagaur, 1570”, http://www.warfare.ga/Moghul/Akbar/1570-Akbar_Being_Received_by_Khan_Kilan-large.htm (Erişim 01.06.2020).

“A LEAF FROM THE BRITISH LIBRARY-CHESTER BEATTY LIBRARY AKBARNAMA MANUSCRIPT: A party of hunters returning to camp Imperial Mughal, 1603-04”, <https://www.forgelynch.com/object-of-the-week> (Erişim 03.06.2020).

“A Muslim Wedding”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O20248/a-muslim-wedding-painting-unknown/> (Erişim 25.06.2020).

“An Elephant Combat”, <https://philamuseum.org/collections/634-549.html#object/101268> (Erişim 31.05.2020).

“An elephant on a rampage”, <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/indian-himalayan-southeast-asian-art-n09478/lot.882.html> (Erişim 11.07.2019).

“An Elephant Back Spread Cloth”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-ACQ-91-42-3897 (07.07.2020).

“52.43 An enraged elephant, Mughal - Anonymous painter”, <https://www.myartprints.co.uk/a/anonymous-painter/5243-an-enraged-elephant.html> (Erişim 31.05.2020).

“An Indian Ivory ‘Maharaja Riding an Elephant’ Miniature Painting, 19th Century”, <https://www.zacke.at/de/eintrag/28223/indian-ivory-maharaja-riding-elephant-miniature-painting-19th-century> (Erişim 28.04.2020).

“Anklet for elephant”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/nat_del-88-51-5276 (Erişim 07.07.2020).

“Antique Indian Mughal Elephant Ankusa Ankus sword Hindu Maharaja”, <https://www.ebay.com/itm/ANTIQUE-INDIAN-MUGHAL-ELEPHANT-ANKUSA-ANKUS-SWORD-HINDU-MAHARAJA-/123928457400> (Erişim 25.04.2020).

“Asia Week New York 2020: Francesca Galloway”, <https://www.asianart.com/exhibitions/aany/galloway2.html> (Erişim 02.05.2020).

“A Study of an Elephant”, <https://onlineonly.christies.com/s/looking-east-art-india-western-asia/study-elephant-8/21523> (Erişim 06.05.2020).

“Aurangzeb au siège d'Hyderabad (?)”, <http://expositions.bnf.fr/inde/grand/095.htm> (Erişim 30.05.2020).

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=12> (Erişim 22.05.2020).

“Chain”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/nat_del-78-677-4-20604 (Erişim 07.07.2020).

“Chained Bull Elephant Surrounded by Calves”, https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&siteid=0&minrange=0&maxrange=0&assetid=34086&self_archive_id=32505&index=1480#focused_div (Erişim 02.05.2020).

“Chanfron from Elephant Armour Eighteenth Century”, <https://www.rct.uk/collection/search#/1/collection/38594/chanfron-from-elephant-armour> (Erişim 22.04.2020).

“Controlling an Infuriated Elephant”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XXX-94-50351 (07.07.2020).

Dasa, S. (1965-1975). Hindî Şabdasâgara/Hindi Shabdasagar (Cilt I-XI). Kasi/Kashi: Nagari Pracarini Sabha. (Özgün eser 1916-1928 tarihlidir): 6 Haziran 2020-27 Haziran 2020 tarihleri arasında <https://dsal.uchicago.edu/dictionaries/dasa-hindi/> adersinden erişildi.

Eléphants, / Palanquins et autres usages / Indiens : / Dessinés dans le pays, par des / Européens : [peinture] (Eser yılı 1770). Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, 4-OD-37, vue 14, vue 15, vue 21: 1 Haziran 2020 tarihinde <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007303k/f1.item.r=%C3%A9%C3%A9phant.planchecontact> adresinden erişildi.

“Éléphant”, http://expositions.bnf.fr/inde/grand/exp_048.htm (Erişim 30.05.2020).

“Elephant in Battle”, <https://philamuseum.org/collections/634-549.html#object/88265> (Erişim 31.05.2020).

“Elephants and Emperors: Elephants in Indian Painting and Culture”, <https://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/calendar/whatson/elephants-and-emperors-elephants-indian-painting-and-culture> (Erişim 22.04.2020).

“Elephant and Trainer”, <https://asia.si.edu/object/F1956.12/> (Erişim 25.05.2020).

“Elephant armour (bargustavan-i-pil) (17th century - 18th century)”, <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-1761.html> (Erişim 22.04.2020).

“Elephants and Riders in Combat, 1st quarter 17th century, India”, http://warfare.ga/Moghul/17thC/Elephants_and_Riders_in_Combat.htm (Erişim 04.05.2020).

“Elephants and Riders in Combat”, <http://collection.sdmart.org/Obj5552?sid=3441&x=8943> (Erişim 25.05.2020).

“Elephant ridden by a female mahout”, <https://www.flickr.com/photos/thesandiegomuseumofartcollection/6124549105/> (Erişim 25.05.2020).

“Eastern Encounters: Four centuries of South Asian Paintings and Manuscripts”, <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/splendours-of-the-subcontinent-four-centuries-of-south-asian-paintings-and-manuscripts/the-queens-gallery-buckingham-palace/prince-awrangzeb-facing-a-maddened-elephant-named-sudhaka-7-june-1633> (Erişim 11.07.2019).

“Elephant and Rider [White Elephant]”, https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=35686&searchstring=elephant (Erişim 02.05.2020).

“Elephant Stories Miniature Paintings from Mughal India”, <https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/elephant-stories.html> (Erişim 21.04.2020).

“Emperor Akbar Riding an Elephant on a Hunting Expedition”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2017/howard-hodgkin-portrait-artist-117120/lot.96.html> (Erişim 26.05.2020).

“Enraged Elephant”, http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/8/sort_by/date/sort_order/asc/per_page/25/offset/0/object/12377 (Erişim 30.05.2020).

“Fil”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Fil> (Erişim 20.05.2020).

“Flags of the Mughal Empire”, https://en.wikipedia.org/wiki/Flags_of_the_Mughal_Empire (Erişim 09.05.2020).

Gupta, Sh. (18 June 2018). Elephant Regalia: A Living Tradition. 25 Temmuz 2019 tarihinde <https://www.sahapedia.org/elephant-regalia-living-tradition> adresinden erişildi.

Guy, J. ve Brithschgi, J. (2011). Wonder of the Age Master Painters of India 1100–1900, 15 Mayıs 2020 tarihinde https://www.metmuseum.org/art/metpublications/wonder_of_the_age_master_painters_of_india_1100_1900 adresinden erişildi.

“1912 Gwalior Elephant Great Coronation Delhi Durbar India Chromolithograph Photo”, <https://babel.hathitrust.org/cgi/imgsrv/download/pdf?id=nyp.33433072155405;orient=0;size=100;seq=193;attachment=0> (Erişim 28.04.2020).

“Indian War Elephant”, <http://circusnospin.blogspot.com/2012/06/indian-war-elephant.html> (Erişim 20.04.2020).

“Jai Singh’s elephant Pakhrao, gone amuck and catches a horse by the tail”, <https://www.clevelandart.org/art/2018.137> (Erişim 28.05.2020).

Kapoor Galleries (1975). Arcana Masters (Masterpieces from India and the Himalayas). 4 Haziran 2020 tarihinde https://www.academia.edu/40158497/Arcane_Masters_Kapoor_Galleries_Masterpieces_from_India_and_the_Himalayas adresinden erişildi.

Klaasmeyer, K. Illustration from the Akbarnama. 10 Temmuz 2019 tarihinde <https://www.khanacademy.org/humanities/art-islam/islamic-art-late-period/a/illustration-from-the-akbarnama> adresinden erişildi.

“L’empereur Bahadur Shah (?) monté sur un éléphant”, http://expositions.bnf.fr/inde/grand/exp_028.htm (Erişim 30.05.2020).

Losty, J. P. ve Kwiatkowski, W. (2016). Court Paintings from Persia and India 1500–1900 (Catalogue of the Francesca Galloway exhibition Asia Week New York 2016). 6 Mayıs 2020 tarihinde https://www.academia.edu/23232729/Court_Paintings_from_Persia_and_India_1500_1900 adresinden erişildi.

Losty, J. P. (2011 MARCH 18-26). Exhibition Indian Miniature Paintings from the Lloyd Collection and Other Properties, 11 Mayıs 2020 tarihinde <https://ia801002.us.archive.org/35/items/IndianMiniaturePaintingFromTheLlyodCollection/Indian%20Miniature%20painting%20from%20the%20Llyod%20collection.pdf> adresinden erişildi.

Losty, J. P. (2013). A Prince’s Eye (Imperial Mughal Paintings from a Princely Collection Art from the Indian Courts). 21 Mayıs 2020 tarihinde https://www.academia.edu/4651733/A_Prince_s_Eye_Imperial_Mughal_Paintings_from_a_Princely_Collection_Art_from_the_Indian_Courts_Francesca_Galloway_sale_catalogue_London_2013 adresinden erişildi.

Losty, J. P. (2020). Paintings for the Pahari Rajas, 6 Mayıs 2020 tarihinde https://www.francescagalloway.com/usr/documents/publications/publication_download_url/19/paintings-for-the-pahari-rajass-awny-2020.pdf adresinden erişildi.

“Maharana Raj Singh II in Procession with Members of His Court”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/72573> (Erişim 08.05.2020).

Niccolao Manucci (1678-1686). Libro Rosso (Histoire del’Inde depuis Tamerlank jusquà Orangze par Manucci). 29 Mayıs 2020 tarihinde <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003367g/f5.planchecontact.double> adresinden erişildi.

“National Museum New Delhi”, https://www.reprodart.com/a/new-delhi-national-museum.html&more_count=0&lazyidx=11291607314290978&PAGE=1&PGN_PAGE=1 (Erişim 18.05.2020).

“North India, Rajasthan, Udaipur Maharana Bhim Singh (r.1778-1828) Watching an Elephant Fight”, <https://www.lotsearch.de/lot/north-india-rajasthan-udaipur-maharana-bhim-singh-r-1778-1828-watching-28842821?page=4> (Erişim 26.05.2020).

“One of six figures from the Mughal emperor’s ceremonial procession on the occasion of the Id”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O16832/one-of-six-figures-from-gouache-khan-mazhar-ali/> (Erişim 21.04.2020).

“Painting Miskina”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9532/painting-miskina/> (Erişim 09.07.2019).

“Painting”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O81860/painting-unknown/#> (Erişim 10.05.2020).

“Painting”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9609/painting-miskina/> (Erişim 01.06.2020).

“Peacock in the Desert: The Royal Arts of Jodhpur, India”, <http://www.artaccess.com/articles/6884260> (Erişim 01.06.2020).

“Peacock in the Desert: The Royal Arts of Jodhpur, India”, <http://peacock.site.seattleartmuseum.org/> (Erişim 01.06.2020).

“Prince Elephant in State Trappings”, http://museumsfindia.gov.in/repository/record/vmh_kol-R1952-28-1512 (Erişim 11.07.2020).

“Portrait of a Young Elephant”, <https://www.philamuseum.org/collections/634-549.html#object/294236> (Erişim 24.04.2020).

“Portrait of Emperor Jahangir Riding an Elephant”, <https://www.clevelandart.org/art/1920.1970> (Erişim 28.05.2020).

“Prince Riding an Elephant”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447797> (Erişim 07.05.2020).

“Procession with Elephants and Horses, Folio from a Bhagavata Purana (Ancient Stories of the Lord)”, <https://collections.lacma.org/node/249298> (Erişim 31.05.2020).

“Rao Chatra Singh [Rao Raja Chhatrasa] (r. 1632-1658) of Bundi and his son Bhao Singh (r. 1658-1682) [Rao Chhatrasal and Bahao Singh Riding and Elephant]”, https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=31425&searchstring=elephant (Erişim 04.05.2020).

Recueil de peintures et de calligraphies des meilleurs artistes de la Perse et de l’Inde (1501-1800 yılları arası). Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Smith-Lesouëf 247, 1 Haziran 2020 tarihinde

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52507620v/f113.item.r=1%C3%A9%C3%A9phant> adresinden erişildi.

“Royal Elephants from Mughal India”, <http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/6980/9577/0/12385> (Erişim 20.04.2020).

“Single leaf of an elephant with mahout attacking four men”, <https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.702#page/1/mode/2up> (Erişim 25.06.2020).

“Spear”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/im_kol-90-87-25052 (Erişim 10.07.2020).

“Sultan Muhammad Adil Shah and Ikhlas Khan riding an Elephant”, <https://howard-hodgkin.com/indian-collection/artwork/sultan-muhammad-adil-shah-and-ikhlas-khan-riding-an-elephant> (Erişim 07.05.2020).

“Shah Jahan Watching an Elephant Fight”, <https://www.metmuseum.org/search-results#!/search?q=Shah%20Jahan%20Watching%20an%20Elephant%20Fight> (Erişim 29.06.2020).

The Metropolitan Museum of Art (2011). Sultans of the South: Arts of India’s Deccan Courts, 1323-1687.4Haziran2020tarihinde https://www.metmuseum.org/art/metpublications/Sultans_of_the_South_Arts_of_Indias_Deccan_Courts_1323_1687 adresinden erişildi.

“Taming of elephant, 17th century CE, Taj Mahal Museum, Agra”, <https://www.pinterest.co.uk/pin/219128338106443640/> (Erişim 18.05.2020).

“The Emperor Aurangzeb Carried on a Palanquin”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/454619> (Erişim 01.05.2020).

“The Grand Mughals - Babur to Bahadur Shah Zafar(1526-1857)”, <https://www.rarebooksocietyofindia.org/grid-layout.php?t=1&page=3> (Erişim 22.05.2020).

“The Saeed Motamed Collection - Part II”, <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-collapsible-gold-damascened-steel-elephant-goad-ankus-5721621-details.aspx> (Erişim 25.04.2020).

The Walters Art Museum (2009). W596.pdf:[Müzeya Ait Babürnâme Yazmasının Minyatürlerini İçeren Dijital Kitap]. Baltimore, Maryland: The Walters Art Museum. 25 Temmuz 2019 tarihinde <https://art.thewalters.org/files/pdf/W596.pdf> adersinden erişildi.

“Tools to Control Captive Elephants”, <http://thealiyaa.blogspot.com/2014/02/tools-to-control-captive-elephants.html> (Erişim 30.04.2020).

“Two Elephants Fighting, Ridden by Their Mahouts”, <https://www.bonhams.com/auctions/21359/lot/262/?category=list> (Erişim 21.04.2020).

“Two Elephants Fighting in a Courtyard Before Muhammad Shah”, <https://www.clevelandart.org/art/2005.1> (Erişim 28.05.2020).

“Two Princes On Elephants”, <https://www.christies.com/lotfinder/drawings-watercolors/two-princes-on-elephants-mughal-india-circa-5900966-details.aspx?from=searchresults&intObjectID=5900966&sid=71f57ab0-aad9-47ef-972c-eddac5c64b0c> (Erişim 02.05.2020).

“Young elephant eating”, http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/8/sort_by/date/sort_order/asc/per_page/25/offset/0/object/12380 (Erişim 30.05.2020).

“Young elephant eating”, <https://howard-hodgkin.com/indian-collection/artwork/young-elephant-eating> (Erişim 30.05.2020).

Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkması¹

Protection of Djemal Pasha's Family by Mustafa Kemal Pasha

Nevzat ARTUÇ

Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

nartuc27@gmail.com

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0001-5405-4862

Öz

Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki lider kadrosu içerisinde yer alan ve *ağabey!* diye hitap ettiği Cemal Paşa ile çok eskilere dayanan bir dostluğa sahipti. Cemal Paşa, Mondros Mütarekesi sonrasında yurt dışına çıktığı zaman eşi Seniha Hanım'a defalarca "Ben ölürsem o sizi unutmaz!" sözleriyle kendisinden sonra ailesini *kardeşim!* diye hitap ettiği Mustafa Kemal Paşa'ya emanet etmişti. Seniha Hanım her fırsatta bu gerçeği dile getirmiş, aile olarak Mustafa Kemal Paşa'ya çok şey borçlu olduklarını ifade etmiştir. Gerçekten de Cemal Paşa'nın 1922'de şehit edilmesinden sonra, Mustafa Kemal Paşa, ailesine büyük yardımlarda bulunmuştur. Seniha Hanım maddi sıkıntılar içine düştüğünde, çaresiz kaldığında "Tek dayanağımızsınız!" diye hitap ettiği Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat etmiştir. Bu çalışmada Seniha Hanım'ın dönemin basın-yayın organlarında yer alan beyanatlarından, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan 1925 ile 1930 tarihleri arasında doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya yazılmış, (Daha önce yayımlanmamış) olan çok sayıda mektup ve telgraflardan, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde aileye yapılan yardımlarla ilgili belgelerden ve Orhan Koloğlu'nun aile üyeleriyle yapmış olduğu görüşmenin ardından kaleme almış olduğu makaleden istifade edilecektir. Böylece Mustafa Kemal Atatürk'ün devlet adamlığı ve askerlik vasfı dışında son derece vefalı ve insani duygulara sahip, örnek bir şahsiyet olduğu gerçeği tarihi bir hakikat olarak ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa, Seniha Hanım, Hayriye Hanım, Türkiye İş Bankası.

Abstract

Mustafa Kemal had a very old friendship with Cemal Pasha, who was in the leader staff of the Committee of the Union and Progress and whom he called *brother*. When Cemal Pasha went abroad after Mudros Armistice, he entrusted his family to Mustafa Kemal whom he called *brother*, saying to Seniha Hanım that "when I die, he does not forget you." She put this truth into words on all occasions and expressed that they were grateful to Mustafa Kemal as a family. Truly, after Cemal Pasha was martyred in 1922, Mustafa Kemal provided significant helps to his family. When Seniha Hanım was in financial difficulties and helpless, she applied Mustafa Kemal who she called their only basis. This study will utilize from Seniha Hanım's statement in press organs of the period, lots of letters and telegraphs (unpublished) directly addressed to Mustafa Kemal Pasha between 1925 and 1930, documents in Prime Ministry Republican Archives related with the helps to the family and articles that Orhan Koloğlu wrote after meeting with the family members. As a result, the historical fact that Mustafa Kemal was exemplary person who was significantly faithful and had humanitarian feelings apart from his statesman and military character will be put forward.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Djemal Pasha, Seniha Hanım, Hayriye Hanım, Turkish Business Bank.

Giriş

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosundan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı olan Cemal Paşa, ilk evliliğini, 19 Şubat 1897'de Kırklareli'nde görev yaptığı sıralarda, Bekir Paşa'nın kızıyla gerçekleştirmiştir². Ancak kısa süre sonra eşi, doğum sırasında çocuğuyla birlikte vefat etmiştir. Bu üzücü olay karşısında sağlığı bozulan Cemal Bey, Kırklareli'nden ayrılıp Selanik'e tayinini istemiştir. Ayrılmadan önce Serez Fırkası Kumandanı Mehmet Paşa'nın yeğeni, Binbaşı Hasan Bey ile Ayşe Hanım'ın kızı Seniha Hanım ile nişanlanmıştır. Seniha Hanım Çerkez kökenli idi. Binbaşı Hasan Bey'in beklenmedik ölümü üzerine, dayısı Mehmet Paşa tarafından himaye edilmiştir. Orhan Koloğlu, aile ile yapmış olduğu görüşmelerden sonra Cemal-Seniha evliliğinin bir aşk ya da görücü usulü evlilikten ziyade emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleşen bir evlilik olduğunu ifade etmiştir. Zira o tarihlerde sivil-askeri idarecilerin kızlarını çevresindeki yetenekli gençlerle evlendirmeleri hayli yaygın bir

¹ Bu çalışma 2018 yılında Ankara'da Türk Tarih Kongresi'nde sunmuş olduğum bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

² Cemal Bey'in ilk hanımının ismiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

uygulama idi. Cemal Paşa, Mehmet Paşa'nın yeğeni ve henüz 17 yaşında olan Seniha Hanım ile Selanik'e tayin olduktan kısa bir süre sonra, 2 Haziran 1899'de hayatını birleştirmiştir (Orhan Koloğlu, Seniha Cemal ile 1940'lı yılların sonunda tanışma fırsatı bulmuştur. Ayrıca Seniha Hanım'ın kızı Kâmuran Cemal'in oğlu Mehmet Cemal ile arkadaş olduğunu belirtmiştir. Aile ilgili bilgileri bizzat kendilerinden aldığı ifade etmiştir³. Her ne kadar aşk evliliği olmasa da ikili arasında zamanla büyük bir uyum ve sevgi ortaya çıkmıştır. Cemal Paşa eşine daima *Venus'üm* diye hitap etmiştir. Cemal Paşa'nın bu evlilikten 4'ü erkek, 1'i kız olmak üzere toplam 5 çocuğu olmuştur. Ahmed Rüşdi, 29 Ekim 1900'de, Mehmet 1903'de, Hasan Necdet ve Kâmuran ikizleri 1907'de, en küçük çocukları olan Hasan Behçet ise 1911 yılında dünyaya gelmiştir. Cemal Bey evlendikten sonra çocukları, büyük kız kardeşi Şadiye, malul durumdaki küçük kız kardeşi Ayşe Sıdika, kayınvalidesi Ayşe Hanım ve üvey annesiyle birlikte aynı evi paylaşmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında bizzat kendisinin daveti üzerine Suriye'ye gelen Halide Edip Adivar, Lübnan'da Cemal Paşa'nın yazlığına misafir olmuş, bu sayede aile ile yakından tanışma imkânı elde etmişti. Adivar, aile üyelerinin basit ve sade yaşamı tercih ettiklerini, ayrıca sevecen ve iyi kalpli insanlar olduğunu belirtmiştir⁴ Seniha Hanım evliliğinin ilk yıllarında eşinin hem asker hem de siyasetçi kimliği nedeniyle İstanbul dışı görevlerde bulunmasından dolayı zamanının çoğunu çocuklarını büyütmeyle geçirmiştir⁵.

Seniha Hanım'ın ailesi mutaassıp değildi. Ecnebilerle görüşüp, hanımlar ve beyler ayrı ayrı olmak kaydıyla, karşılıklı davetlerde bulunurlardı. Oldukça rahat bir ortamda büyüyen Seniha Hanım, sosyal ve çağdaş bir kadın portresi çizmiştir. Türk kadının toplumda daha aktif olarak görev alması gerektiğine inanmıştı. Bu hususta bizzat yapmış olduğu icraatlar ile örnek olmaya çalışmıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki tarihlerde, bir okul açılışı için gereken parayı toplayabilmek amacıyla arkadaşlarıyla birlikte, toplumsal baskılara boyun eğmeden ve hiç tereddüt etmeden sergi açabilmiştir. Sergiden kazanılan paralarla okulun açılışına destek olmuştur. Bu hususta kocasının tam desteğini aldığı için çıkartılan dedikodular onu yıldırmamış, mücadelesine büyük kararlılıkla devam etmiştir. Seniha Hanım, Cemal Paşa ile dönemin yabancı devlet elçileriyle birlikte yemeklere ve davetlere de katılmıştır. Atatürk Dönemi'nde Türk kadınlarına verilen hakları kendi mücadelelerinin bir sonucu olarak değerlendirmiş ve memnuniyetle karşılamıştır⁶. Seniha Hanım, sergi dışında İstanbul'da bulunan çok sayıda hastaneye gönüllü olarak yardım toplama kampanyaları düzenlemiştir. Bu hizmetlerinden dolayı da *Hilâl-i Ahmer Madalyası* ile ödüllendirilmiştir⁷.

Seniha Hanım, Doğan Hızlan'ın ifadesiyle sosyal yaşamdan asla ödün vermeyen bir İstanbul Hanımefendisidir. Nitekim ekonomik olarak çok zor durumda olduğu ve hatta devlet tarafından verilen evini satmak zorunda olduğu günlerde bile, dönemin İstanbul sosyetesinin uğrak mekânlarından olan Lebon'da çay içmek alışkanlığından vazgeçmemiştir. Bu durum lükse meraktan ziyade yaşam biçimi ve onu hayata bağlayan bir alışkanlık idi⁸.

Cemal Paşa, 1904 yılında henüz altı yıllık evliyken eşi Seniha Hanım'la bazı sorunlar yaşamıştı. Seniha Hanım, Paşa'nın evine fazla zaman ayıramamasından dolayı başka bir kadının varlığından şüphelenmişti. Oysaki Cemal Bey, o sıralarda ordudaki görevinin yanı sıra, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakından ilgileniyor, Cemiyet adına çalışmalarında bulunuyordu. Bir gün öğle yemeğinde annesi kadar çok sevdiği ablası Şadiye Hanım: "*Karısını ve çocuklarını ihmal ettiğini, artık hayatına bir çeki düzen vermesi gerektiği*" şeklinde ikazda bulununca, Cemal Paşa hiddetle yerinden kalkarak şu cümleleri sarf

³ Koloğlu 2004, s. 46-47.

⁴ Adivar 1926, s. 399-400; Adivar, 2004, s. 230-231.

⁵ Koloğlu 2004, s. 48.

⁶ Erler 1954, s. 26-27.

⁷ BOA, *İ.TAL*, 12 Safer 1334/ 7 Kanun-ı evvel 1334 (20 Aralık 1915); BOA, *MV*, 241/221, 10 Safer 1334/5 Kanun-ı evvel 1331 (18 Aralık 1915).

⁸ Hızlan 2004.

etmiştir: “Abla, ben öyle bir sevdaya tutuldum ki, onun uğruna karımı, çocuklarımı, kendimi ve hepinizi gözümü kırpmadan fedaya hazırım. Bunu böylece bilesiniz!⁹”.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ailesi tarafından da tebrik edilen Cemal Paşa, Seniha Hanım’a dönerek: “Canım ne oldu ki bu kadar seviniyorsunuz? Bu tebrikler neden?” diye sorunca, eşi: “Aman Beyim. Nasıl sevinmeyelim. Sayenizde hürriyet ilan olundu. Millet kurtuldu, artık sürgün, hapis ve ölüm korkuları bitti. Rahat rahat yaşayacağız...” şeklinde cevap vermişti. Bunun üzerine Cemal Bey bir süre sustuktan sonra genç eşine şu anlamlı sözleri söylemiştir: “Yanıyorsun Venüs’üm. Asıl felaketler, harpler, suikastlar, ölüm tehlikeleri hep bundan sonra başlayacak. Eğer, kucağımdaki şu yavrunun torunu bir gün bu memlekette rahat yaşarsa, ben ve arkadaşlarım ancak o zaman tebriğe layık olabiliriz¹⁰”.

Seniha Hanım, ileriki yıllarda bir dergiye vermiş olduğu beyanatta Birinci Dünya Savaşı sırasında birikimlerinin olmadığını, savaştan sonra çok sıkıntı çektiklerini, bu konuyu eşine anlattığında ondan şu cevabı aldığını söylemiştir: “...Bu günler de geçer. Aç kalsak bile, bu kimsenin Cemal Paşa Harb-i Umumi’de topladığı gayri meşru paraları yiyor demesine meydan vermeyeceği için bana o kadar dokunmaz. Fakat ya aksi olsaydı. Ya biz o zaman meşru kazancımızdan yani aylığımızdan bir kısmını bir kenara koyup da şimdi rahat bir hayat yaşasaydık. Herkes işte bu da bir nevi harb-i umumi zengini deseydi. O zaman ne olurdu? Ben bu sıkıntılı ve mustarip hayatı o refaha bin kere tercih ederim¹¹”.

Seniha Hanım, Cemal Paşa’nın temiz bir insan, yuvasına bağlı bir eş ve iyi bir baba olduğunu söylemiş, onunla geçen yirmi iki yıllık evliliğini de şu cümlelerle anlatmaya çalışmıştır: “...Bu yirmi iki sene içinde, Cemal Paşa’nın şöyle bir haftacık olsun doğru dürüst evinde kaldığını, çoluğu çocuğu ile bir sofrada yemek yediğini ben bile göremedim. Meşrutiyet’ten evvel bir türlü, Meşrutiyet’ten sonraki buhranlı günler, daha sonra Harb-i Umumi’de Suriye’de ve Filistin’de geçen günler ve nihayet Mütareke’deki hayat. Bütün bunları bir göz önüne getiriniz. Hep hareket ve faaliyetle dolu günler¹²”.

Cemal Paşa’nın Yurt Dışına Çıkışı, Son Faaliyetleri ve Öldürülmesi

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte savaşın faturası Enver, Talat ve Cemal Paşalara kesilmişti. Muhalifler, İtilaf Devletlerinin desteğine güvenerek hükümette bulunan üç İttihatçı liderin görevden alınarak yargılanmalarını istemekteydi. Mondros Mütarekesi’ni müteakip Beyoğlu’nda bulunan azınlıkların işgalci subaylarla birlikte yaptığı taşkınlıklar, intikam yeminleri, İngiltere ve Amerika’daki Ermeni lobilerinin paşaların uluslararası bir mahkemede yargılanmaları için yapmış olduğu çabalar, peş peşe suikast ihbarlarının gelmesi İttihatçı liderleri endişelendirmişti. Siyasi ortamın adeta bir kin ve intikam havasına bürünmesi ülke içinde yapılacak pek bir şey bırakmamıştı. Nihayet Talat Paşa’nın, 1 Kasım 1918’de kongrede yapmış olduğu konuşmanın ardından İttihatçı lider kadro, aynı günün gecesi saat 24’den sonra Alman Donanması’na ait R-1 Torpidobotuyla yurdu terk etmişlerdir¹³.

Seniha Hanım, önce Anadolu’ya gitme niyetinde olduklarını hatta bunun için hazırlık bile yaptıklarını ancak, Enver Paşa’nın terk etme olayından iki gün evvel evlerine gelmesiyle birlikte bu düşüncelerinden vazgeçtiklerini ifade etmiştir¹⁴. Seniha Hanım da eşinin ülkeyi terk etmesinden birkaç ay sonra çocuklarını da alarak Almanya’ya gitmiş ve Münih şehrine yerleşmiştir. Seniha Hanım, Paşa’nın

⁹ Cemal 1959, s. 3.

¹⁰ Cemal 1959, s. 4.

¹¹ Kandemir 1934, s. 7.

¹² Kandemir 1934, s. 15.

¹³ Artuç 2008, s. 326-330.

¹⁴ Kandemir 1934, s. 14-15.

İstanbul'dan ayrıldığı sırada yanında parasının olmadığını söylemiştir¹⁵. Seniha Hanım büyük oğlu Ahmed'i bir Alman askeri okuluna kaydettirmiştir. Münih'teki evleri, savaş sonrası sıkıntı içine düşen Türk öğrencilerin adeta bir toplanma merkezi oldu. Ahmed, askeri okuldan diploma alamayacağını anlayınca Macaristan'a giderek ziraat tahsiline başladı. Takip eden aylarda tahsilini bırakıp, Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'ye katılmak istemiş, ancak babasının şartların henüz uygun olmaması gerekçesiyle karşı çıkması üzerine bu fikrinden vazgeçmek zorunda kalmıştır¹⁶.

Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı çok beğenir ve takdir ederdi. Bu yüzden onun Anadolu'daki Millî Mücadele'den zaferle çıkacağına inanıyordu¹⁷. Cemal Paşa Afganistan'a gitmek için ailesiyle vedalaşırken, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da muhakkak başarılı olacağını ve kendisinin de ona yardımcı olmak maksadıyla Afganistan'a gidip İngilizlere karşı savaşmak niyetinde olduğunu söylemiştir¹⁸.

Cemal Paşa, yalnızca sözlü değil fiili olarak da Millî Mücadele'ye katkıda bulunmak istemiştir. Bu düşüncelerini o tarihlerde Klosters'te bulunan eşi Seniha Hanım'a şu şekilde ifade etmiştir: *“Anadolu'daki arkadaşlarımızı, kardeşlerimizi rahat bırakmalıyız. Bizim vatan hudutlarından uzakta çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Ben bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada, müşterek düşman ve bugün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım ve gücümün yettiği kadar yoracağım. Afganistan'a nafi olurken bir yandan da öz yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim...¹⁹”*.

Cemal Paşa, Millî Mücadele yıllarında TBMM Hükümeti'nin baş düşmanı olan İngilizleri Hindistan coğrafyasında rahatsız etmenin ilk aşaması olarak düzenli bir ordunun kurulmasını sağlamak amacıyla, uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra, 14 Eylül 1920'de Afganistan'a ulaşmıştır. Birkaç haftalık dinlenmeden sonra, Ekim başlarında Kabil'e giderek Afganistan Kralı Amanullah Han ile bir görüşme yapmıştır²⁰. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, 10 Temmuz 1921 tarihinde Milli Müdafaa Vekâlet'ine göndermiş olduğu bir yazıyla; Afganistan'da çalışan Cemal Paşa'nın TBMM Riyaseti'ne gönderdiği, 1 Nisan 1921 tarihli mektubunun okunduğunu, vekiller tarafından da uygun görüldüğünü, Afganistan ordusunda çalışan Türk zabitanın milli ordu kadrosuna dahil edilmelerini, Afganistan'da çalıştıkları süre zarfında izinli sayılmalarını, ailelerine maaş tahsis edilmesini ve Cemal Paşa'nın kendilerinden talep ettiği 10 kişilik askeri heyetin gönderilmesinin, masraflarının Afganistan Hükümeti tarafından karşılanması kaydıyla, kabul edilmesini rica etmiştir²¹. TBMM Başkanlığı, Mustafa Kemal Paşa'nın bu ricasını aynı gün 6/753 numaralı tezkereyle kabul etmiştir. Böylece söz konusu tarihten itibaren Afganistan ordusunda çalışan Türk zabitan milli orduya dâhil edilmiştir²². Cemal Paşa, bu tarihten sonra Afganistan'daki faaliyetlerini Türk milli ordusu adına yürütmeye başlamıştır.

Cemal Paşa, Afganistan'da yapılacak reformlar ve takip edilecek siyaset hususunda bazı Afganlı devlet erkânıyla anlaşmazlıklar yaşamaktaydı. Sıkıntılar devam ederken 1921 Eylül başlarında Afganistan'dan ayrılıp Moskova'ya geldi. Yaklaşık on üç ay süresince Rus yetkililerle görüşmelerde bulundu. Daha sonra Afganistan adına Avrupa'da diplomatik temaslarda bulunmak üzere Almanya ve Fransa'ya seyahatler düzenledi. Devlet adamları ve sanayicilerle görüşerek Afganistan'ın modernleşme sürecine destek olmalarını istedi. 8 Mayıs 1922'de Berlin'den ayrılarak yeniden Moskova'ya döndü. Rus

¹⁵ Kandemir 1934, s. 15.

¹⁶ Cemal Paşa'nın küçük oğlu Behçet Cemal, yıllar sonra Heybeliada Deniz Harp Okulu'nu iyi derece ile bitirmesine karşılık gözlerinin zayıflığı bahane edilerek sivil yaşama dönmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Koloğlu 2004, s. 49.

¹⁷ Kandemir 1934, S. 86, s. 15.

¹⁸ Cemal Paşa bu düşünceye o kadar çok inanmıştı ki, eşinin ameliyat olmasını dahi bekleyememiş ve trene binmiştir. Hatta Seniha Hanım, onu ilk kez ağlarken gördüğünü söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kandemir 1934, S. 86, s. 15.

¹⁹ Kandemir 1934, S. 85, s. 6.

²⁰ Artuç 2008, s.352-353.

²¹ Uca 2009, s. 278.

²² Uca 2009, s. 276.

yetkililerle bir durum değerlendirmesinde bulundu. Mustafa Kemal Paşa ile Kars ve Trabzon'da gerçekleşmesini istediği telgraf görüşmeleri için 5 Temmuz 1922'de Tiflis'e geçti. Bakü-Tiflis yolunda 9 Temmuz 1922 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya son mektubunu yazdı ve ondan gelecek haberi beklemeye başladı. Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922'de saat 20.30'da Tiflis'teki Türk Temsilciliğine giderek Ahmet Muhtar Bey ile 2 saat süren bir görüşme yapmıştır. Sohbet havasında geçen görüşmenin ardından Saat 22.30'da yanında Nusret ve Süreyya beyler olduğu temsilcilikten ayrılıp kaldığı otele doğru ilerlerken, Rus Çeka binasının 10-15 m yakınlarında tahminen 10 kişilik silahlı bir grubun saldırısına uğramış ve yanındakilerle birlikte şehit edilmiştir. Suikast olayını kimin ya da kimlerin gerçekleştirdiği hala tartışma konusudur. Ancak Enver Paşa'nın Orta Asya'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Rusya'nın bu cinayette en önemli şüpheliler arasında olduğunu belirtmekte fayda vardır²³. Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, 8 Ağustos 1922'de Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne başvurarak Cemal Paşa'nın cenazesinin Erzurum'a getirilmesini teklif etmiştir. Erkân-ı Harbiye Riyaseti de TBMM'ne yazmış olduğu resmi bir yazıyla, durumu anlatmış ve kendileri açısından bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir²⁴. Bunun üzerine TBMM, 12 Ağustos 1922 tarihli kararıyla merhumların İstanbul'da bulunan ailelerinin de uygun görmeleri halinde, cenazelerin Anadolu'ya nakledilmelerini kabul etmiştir²⁵. TBMM'nin almış olduğu bu karar, 23 Ağustos'tan itibaren kamuoyu ile de paylaşılmıştır²⁶. TBMM Hükûmeti, 8 Ocak 1923 tarihli kararnameyle de Cemal Paşa'nın ailesine maaş bağlanmasına karar vermiştir²⁷. Cemal Paşa'nın kardeşi Kemal Doğulu, bizzat Tiflis'e giderek cenazeleri almış ve Erzurum'a getirmiştir. 28 Eylül 1922'de Cemal Paşa ve yaverleri, Kars Kapısı'nda merhum Hafız Hakkı Paşa'nın kabri yanında tahsis edilen yere sade bir merasimle defnedilmişlerdir²⁸.

Şehadet Olayından Sonra Ailenin Durumu

Seniha Hanım, Cemal Paşa'nın şehadetinden sonra Afgan Kralı Amanullah Han'a bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştu. Murat Bardakçı tarafından yayımlanan söz konusu mektupta; Seniha Hanım, Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket ettiğini, Afganistan'ın gelişmesi için elinden gelen bütün çabayı sarf ettiğini, ancak şehadetiyle birlikte beş çocuğunun yetim kaldığını, babalarının onlara sadece temiz bir nam bıraktığını, asla bir servet ve mirasın olmadığı ifade etmiş, kral hazretleri yetimlere kol kanat gererse, manevi bir baba olarak himayelerini esirgemezse Cemal Paşa'nın ruhunun şad olacağını, kendilerinin de sonsuza kadar şükran duyacaklarını ifade etmiştir²⁹.

Seniha Hanım, Amanullah Han'dan sonra ailece görüştüğü ve çok yakın ilişkilerde bulunduğu Cavid Bey'e hitaben, 30 Eylül 1923'te bir mektup kaleme almıştır. Yine Murat Bardakçı tarafından yayımlanan söz konusu mektubunda; karaciğer rahatsızlığı nedeniyle sancılandığını, şimdilik yanlarında bir miktar para olduğunu ancak yeterli olmadığını, kızı Kamuran'ını kendilerine göndereceğini, eğer mümkünse 100 lira vermelerini istemiştir³⁰.

Öte yandan Cemal Paşa'nın şehadet haberinden sonra Ruslar tarafından aileye parasal yardımlarla ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. En güçlü iddianın sahibi Mehmet Perinçek'e göre; 22 Kasım 1922 tarihinde Lenin, Stalin ve Troçki gibi en üst düzeyde katılımın olduğu Rus polit büro toplantısında, Cemal Paşa'nın önemli bir devlet adamı olduğu vurgulanmış, suikast eyleminin Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya yönelik olarak İngiliz ajanlar tarafından tertiplendiği ifade edilmiş ve Çiçerin'in teklifiyle

²³ Geniş bilgi için bkz. Artuç 2008, s. 352, 383-394.

²⁴ Cumhuriyet Arşivi, 030 10/204 392 17, lef. 2, 8 Ağustos 1338/8 Ağustos 1922.

²⁵ Cumhuriyet Arşivi, 030 10/204 392 17, lef. 1, 8 Ağustos 1338/8 Ağustos 1922.

²⁶ İkdâm 9134, 23 Ağustos 1934.

²⁷ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-1, 8 Ocak 1339/8 Ocak 1923.

²⁸ Artuç 2008, s. 393

²⁹ Murat Bardakçı, mektubun tarihini hatalı olarak 1921 olarak göstermiştir. Oysaki mektup Cemal Paşa'nın 22 Temmuz 1922'deki şehadetinden sonra kaleme alınmıştır. Ayrıca Bardakçı Seniha Hanım'ın ismini hatalı bir şekilde *Seniye* olarak zikretmiştir. Mektubun sureti için bkz. Bardakçı 2014, s. 351-352. Amanullah Han'ın söz konusu mektuba ne cevap verdiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

³⁰ Bardakçı 2014, s. 347.

Cemal Paşa ailesine 5000 altın verilmesine karar verilmiştir³¹. Ancak Perinçek iddialarının devamında yardımın aileye ulaşip ulaşmadığı konusunda herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Ailenin çekmiş olduğu sıkıntılardan ve Seniha Hanım'ın Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla böyle bir yardımın aileye ulaşmadığını ifade edebiliriz.

Yurda Dönüş ve Maaş Bağlanması

Cemal Paşa'nın eşi Seniha Hanım, şehadet olayından yaklaşık on sekiz ay kadar sonra Milli Müdafaa Vekâlet'ine bir dilekçe ile başvurarak eşinin yurt dışına çıkışından şehit olduğu tarihe kadar adına tahakkuk edecek maaşın kendisine ödenmesini talep etmiştir. Onun dilekçesine Müdafaa-i Milliye Vekâleti Muamelat-ı Zatiye Dairesi Erkân-ı Harbiye Şubesi, 13 Şubat 1924 tarihinde vermiş olduğu cevabi yazıda; Merhum Cemal Paşa'nın izinsiz yurt dışına çıktığını, Divan-ı Harp'te yargıldığını, yakalandığı takdirde tekrar yargılanmak üzere askerlik mesleğinden uzaklaştırılıp bir yıl süreyle kalebentliğe mahkûm edildiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir³². Ancak Mütareke öncesinde işlenmiş siyasi suçlardan dolayı verilen Divan-ı Harp kararlarının yok sayılacağı hatırlatılmış, Cemal Paşa'nın, 10 Temmuz 1921'den itibaren Milli Ordu'ya kabul edildiği ifade edilmiş, ancak kesin bir hüküm vermekten çekinilmiştir. Bu nedenle konu Muhasebat Şubesi'ne aktarılmıştır. Söz konusu şube de kesin görüş bildirememiş ve konuyu bir üst makama havale etmiştir³³. Buradan Cemal Paşa'nın yurt dışına çıktığı, 30 Ekim 1918'den, şehit edildiği 22 Temmuz 1922 tarihine kadar yaklaşık 44 aylık maaşının tahsis edilemediği sonucuna ulaşmaktayız.

Şehadet olayından sonra TBMM'de hararetli konuşmalar gerçekleşmiştir. Ardahan Mebusu Halit Paşa ile Trabzon Mebusu Muhtar Bey, 24 Nisan 1924'te; Ermeniler tarafından öldürülen Talat Paşa'nın eşine 2500 Kuruş, kız kardeşine 1500 Kuruş, Cemal Paşa'nın eşine 1500 Kuruş, kızının teehhülü sona erene ve iki oğlunun tahsilleri tamamlanana kadar 500'er Kuruş, Dr. Bahattin Şakir Bey'in eşine 1500 Kuruş, iki oğluna 500'er Kuruş ve (Cemal Azmi Bey'in aile efradı bilinmediğinden söz konusu edilmemiştir) ailelerine hidemât-ı vataniyye tertibinden maaş tahsisine dair kanun teklifi vermişlerdir. Önergenin en önemli savunucularından Halit Paşa yapmış olduğu konuşmasında Ermeni meselesinin ulaştığı uluslararası noktayı tahlil etmiş, yapılan cinayetlerin doğrudan doğruya Türk Milleti'ne uzatılan bir kol olduğunu ifade etmiş, bu kuvvetlere gem vurmanın, şehit ricalin geride kalmış eş ve çocuklarına bakmanın boyunlarının borcu olduğunu belirtmiştir³⁴. TBMM'nde aynı gün kabul edilen kanunla, Afganistan'da Milli Ordu adına faaliyetlerde bulunan Cemal Paşa ve yaverlerine, 22 Temmuz 1922 tarihi esas alınarak vatana hizmet tertibinden maaş tahsis edilmişti³⁵. Seniha Hanım'a 15 Lira, Kâmuran Cemal'e teehhülü sona erene kadar, Necdet Cemal ve Behçet Cemal'e ise tahsillerini tamamlayıncaya kadar 5'er Lira maaş bağlanmasına karar verilmiştir³⁶. Kâmuran Cemal'e, 5 Ocak 1961 tarih ve 10705 sayılı kanunla babasının yapmış olduğu hizmetler karşılığında, ömür boyu olmak kaydıyla, aylık 500 Lira maaş bağlanmasına karar verilmiştir³⁷. Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım, Mütareke Dönemi'nde aleyhlerinde takibat icra olunması sebebiyle maaş tahsisi için müracaatta bulunmamıştı. Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın ve icra vekilleri heyetinin imzalamış olduğu, 20 Aralık 1925 tarihli kararname ile; Talat Paşa'nın infisâl tarihinden şehadet tarihine kadar olan ma'zûliyyet maaşının tahakkuk ettirilerek mirasçılara gönderilmesine karar verilmiştir³⁸. Ancak Cemal Paşa'nın eşine bu şeklide bir ma'zûliyyet maaşı verilmemiştir.

³¹ Perinçek 2006, s. 60-61.

³² Uca 2009, s. 276.

³³ Uca 2009, s. 276.

³⁴ Türk Parlamento Tarihi 1994, s. 506-508.

³⁵ Uca 2009, s. 273.

³⁶ Türk Parlamento Tarihi 1994, s. 510.

³⁷ Düstür 1961, s. 1152.

³⁸ Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyeti*, 030 18 01/016 79 11, 25 Aralık 1925.

Cemal Paşa'nın şehadetinden sonra Almanya'da kalan Seniha Hanım, bir müddet aileden kalan mücevherleri satarak geçimini sağlamıştır. Yakın dostları Hüseyin Cahit Yalçın ve Maliye Nazırı Cavid Bey, idareli harcama yapması için uyarılarda bulunmuşlar ancak miktarda olan paralar aileyi sadece dört yıl kadar idare edebilmiştir. Paraların bitmesinden sonra da Türkiye'ye dönüş yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Seniha Hanım, Ankara'ya geldiğinde büyük bir saygıyla karşılanmıştır. Çankaya Köşkü'nde on gün boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın şeref misafiri olmuşlardır. Ancak *genç dul kadının köşkte ne işi var!* şeklinde dedikodular başlayınca köşkten ayrılmak zorunda kalmışlardır. O tarihlerde meydana gelen İzmir Suikastı nedeniyle siyasi hava oldukça gergindi. Seniha Hanım'ın Hüseyin Cahit ve Cavit Beylere yakınlığı nedeniyle Ankara'dan İstanbul'a taşınmak zorunda kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa, misafirlik süresince Seniha Hanım'a son derece saygılı davranmış, bütün ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmiştir. Seniha Hanım'dan ayrıca bildiği muhtaç durumdaki İttihatçı ailelerin isimlerini istemiştir³⁹.

Mustafa Kemal Paşa'dan Yardım İstenmesi

Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın tanışıklığı Şam'dan Selanik'te III. Ordu emrine tayin edildiği, 16 Eylül 1907 tarihinden sonra başlamıştır. O tarihlerde Cemal Paşa *Binbaşı*, Mustafa Kemal Paşa ise henüz *Kolağası* rütbesindeydi⁴⁰. Yaşadığı böbrek rahatsızlığının tedavisi için, 1 Haziran 1918'de Viyana'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, Cottage Sanatoryumu'nda yaklaşık üç haftalık bir tedaviye alınmıştı. Viyana'daki tedavi sürecinin ardından, 30 Haziran'da Karlsbad'a gelerek bir otele yerleşmiştir. Bu otelde, 28 Temmuz 1918'e kadar ikame eden Mustafa Kemal Paşa doktorunun verdiği ilaçları kullanarak tedavisini tamamlamaya çalışmıştır⁴¹. Garip bir tesadüftür ki Seniha Hanım da çocuklarının tedavisi için 1918 Haziran sonlarında Karlsbad'a gelmişti. Seniha Hanım, daha önceden giyaben tanıdığı Mustafa Kemal Paşa ile ilk kez, 2 Temmuz 1918'de Karlsbad'da kaldıkları otelde görüşmüşlerdir. Seniha Hanım bu ilk karşılaşmada Mustafa Kemal Paşa'yı masasına davet etmiştir. Yemekten sonra Mustafa Kemal Paşa, rahatsızlığının da etkisiyle fazla konuşmadan müsaade isteyip masadan kalkmıştır⁴². İkili ertesi gün yine yemek zamanı karşılaşmışlardır. Seniha Hanım, bu defa yanında Hüseyin Cahit Bey ve iki hanım arkadaşı olduğu halde Mustafa Kemal Paşa ile aynı masada yemeğe oturmuşlardır. Seniha Hanım masada bulunan herkese dondurma ısmarlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Cahit Yalçın ile pek samimi değildi. Rahatsızlığının da etkisiyle yine fazla bir sohbet ortamı olmadan yemek sonrası masadan ayrılmıştır⁴³. Seniha Hanım ile Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz da üçüncü defa yemek masasında bir araya geldiler. Bu defa yanlarında Cemal Bey'in kardeşi Kemal Bey ve Hüseyin Cahit Bey de bulunuyordu⁴⁴. Mustafa Kemal Paşa yemek sırasında: "*evlenmek bir şeydir, aşk başka bir şeydir*" manasında Fransızca bir cümle sarf edince, Seniha Hanım: "Paşa, tamam ben seni evlendirmeyeceğim!" şeklinde şaka yollu bir cevap vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu husustaki tereddütlerini gidermeden asla evlenemeyeceğini ifade etmiştir⁴⁵. Mustafa Kemal Paşa, 20 Temmuz 1918 Cumartesi günü Seniha Hanım'ı otelde bizzat ziyaret etmiştir. İki gün sonra da Hüseyin Cahit Bey ile Berlin Garı'na giderek Seniha Hanım'ı yurda uğurlamıştır⁴⁶. Yeniden otele dönen Mustafa Kemal Paşa, tedavisine ve istirahatine devam etmiştir. Otelden ayrılmadan bir gün önce, 27 Temmuz da Cemal Paşa'nın kardeşi Mülazım Kemal Bey ile tesadüfen karşılaşmış, yemek yemiş sohbet etmiştir⁴⁷.

³⁹ Koloğlu 2004, s. 50.

⁴⁰ İnan 1991, s. 36.

⁴¹ Kocatürk 1988, s. 63-64.

⁴² İnan 1991, s. 36.

⁴³ İnan 1991, s. 38.

⁴⁴ İnan 1991, s. 46.

⁴⁵ İnan 1991, s. 52.

⁴⁶ İnan 1991, s. 58.

⁴⁷ İnan 1991, s. 60.

Cemal Paşa ailesi ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki özel mektup ve telgraflar Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunmaktadır. İlk telgraf Mustafa Kemal Paşa'dan gelmiştir. Söz konusu telgraf Cemal Paşa'nın şehadetinden 24 gün sonra, 14 Ağustos 1922'de kaleme alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa, yaşanan acı olaydan dolayı aileye taziyelerini ve hürmetlerini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın ilgili taziyeye mesajı şu şekildedir: Esbak Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hazretlerinin Refika-i Muhteremleri Hanımefendiye. Öteden beri şahıslarının hürmetkârı olduğum zevc-i muhteremleri Cemal Paşa hazretlerinin facia-i şahadetleri haberine kemâl-i teessürle muttali oldum. Bütün kendilerini tanıyıp sevenler gibi âcizlerini de müteallim eyleyen bu hâdise-i müessifeden dolayı zât-ı âlileriyle âile-i muhteremleri erkânına arzı taziyet ve hürmet eylerim efendim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal⁴⁸.

Cemal Paşa ailesinden Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen ilk mektup, 24 Nisan 1923'de kaleme alınmıştır. Söz konusu mektup, Mustafa Kemal Paşa'nın annesi Zübeyde Hanım'ın 15 Ocak 1923'de vefatından dolayı duyulan üzüntüleri belirtmek amacıyla Cemal Paşa'nın kardeşi Yüzbaşı Kemal Doğulu tarafından kaleme alınmıştır⁴⁹.

Seniha Hanım, 1934 yılında Yedigün Dergisi'nde verdiği beyanatta; Cemal Paşa'nın sık sık: *Ben ölürsem o (Mustafa Kemal Paşa) sizi unutmaz!* Dediğini, gerçekten de Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerine çok büyük yardımları olduğunu söylemiştir. Seniha Hanım, kendisinin ve çocuklarının ulu öndere çok şey borçlu olduğunu ifade etmiştir⁵⁰. Seniha Hanım, yaşamış olduğu ekonomik sıkıntılar dolayısıyla, eşinin vaktiyle kendisine söylemiş olduğu sözlerden cesaret alarak Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat etmiştir. O tarihlerde İstanbul'da bulunan Seniha Hanım, 4 Kasım 1925 tarihli ilk mektubunda; İsviçre'de veremden hasta olan oğlunun pek ümitsiz bir halde olduğunu ve Almanya'da tahsil hayatını sürdüren diğer oğlunun da tifodan hastanede yatmakta olduğuna dair İsviçre Alman Konsolosundan telgraf aldığını, 6 Kasım 1925 sabahı oraya gideceğini söyleyerek, seyahat masrafları için yardım talebinde bulunmuştur⁵¹. Mustafa Kemal Paşa Seniha Hanım'ın bu talebinin derhal yerine getirilmesi için ertesi gün Ankara İş Bankası'na bir yazı göndererek 2 numaralı cari hesabından 500 Lira'nın telgraf havalesi ile İstanbul Beyoğlu'nda bulunan merhum Cemal Paşa'nın haremî Seniha Hanım'a gönderilmesini rica etmiştir. Onun bu talebi doğrultusunda, aynı gün İş Bankası tarafından gerekli havale gerçekleştirilmiştir⁵². Seniha Hanım da muhtemelen, 6 Kasım 1925 tarihinde İsviçre'ye hareket etmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde Seniha Hanım tarafından, 1926 yılı içerisinde doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiş olan üç mektup ve bir telgraf bulunmaktadır. Zikredilen mektuplar ve telgrafta Cemal Paşa ailesinin içerisine düştüğü maddi ve manevi zorluklar açık bir şekilde ifade edilmektedir. Seniha Hanım genelde *Muhterem Paşa Hazretleri*, *Pek Muhterem Paşa Hazretleri* ve *Büyük Gazi* şeklinde hitaplar kullanmıştır. Mektupların sonunda da *Merhum Bahriye Nazırı Cemal Paşa Haremî Seniha* imzasını atmıştır. Şükran duygularını *Ellerinizden öperim Paşa Hazretleri* şeklinde ifade etmeye çalışmıştır. Burada şu gerçeği belirtmekte fayda vardır. Seniha Hanım'ın Osmanlıcası yeterli olmadığı için, mektuplarındaki yazım yanlışlıkları dikkat çekecek kadar fazladır. Bu durum mektupların tam olarak okunabilmesini zorlaştırmaktadır. İlk mektup 17 Ocak 1926 Pazar tarihine aittir. Seniha Hanım mektubunda; ailece görmüş oldukları felaketlerin tesiriyle hayattan bıkip-usandıklarını, bütün ümitlerini kaybetmiş olduklarını ancak zât-ı âlilerinin (Mustafa Kemal Paşa) Cemal Paşa ailesini

⁴⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-7, D 18, F 58-1 ve 58-2, 14 Ağustos 1338. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın şehadet haberini, yaklaşık 4 gün sonra, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'in 26 Temmuz 1922 de Sarıkamış'tan göndermiş olduğu telgrafla öğrenebilmiştir. Kazım Karabekir, konuya ilişkin Tiflis Rus Sefaretinden ve Batum Rus Konsolosundan aldığı bilgilerle şehadet olayının kesin olduğunu, ayrıntılı bilgiye ulaşınca göndereceğini ifade etmiştir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-7, D 18, F 58-3, 26 Temmuz 1338.

⁴⁹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A V-2, D 79-2a, F 1-194.

⁵⁰ Kandemir 17 Ekim 1934, S. 84, s. 15.

⁵¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dolap No:18, Kutu No: 188, Dosya No: 7, F 2-3, 04 Teşrin-i sâni 1341.

⁵² Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dolap No:18, Kutu No: 188, Dosya No: 7, F 2-1, 2-2, 05 Teşrin-i sâni 1341.

himayeleri altına alarak yaptıkları maddi-manevi yardımlar ve lütüfkâr davranışlar sayesinde kızı Kamuran Cemal'in ölümden kurtulduğunu, ailenin istikbalinin kurtarıldığını bu sebeple kendilerine sıhhat, afiyet ve muvaffakiyetler dilediklerini, dualar ve teşekkürler ettiklerini ifade etmiştir. Seniha Hanım ayrıca yurda dönüş yaptıktan sonra Ankara'da bulunduğu süre zarfında zât-ı âlilerinden gördüğü iltifat ve misafirperverliğin maneviyatı ve hayatı üzerinde son derece olumlu tesirler bıraktığını, bu süre zarfında kendilerine karşı bir kusur işlemişse affedilmesini istemiş ve *ellerinizden binlerce defa öperim!* şeklindeki saygı sözleriyle mektubuna son vermiştir⁵³. Seniha Hanım yaklaşık iki buçuk ay kadar sonra ikinci mektubunu kaleme almıştır. Mart ayının sonlarında yazıldığı anlaşılan mektupta; Nuri Bey, Fuad Bey ve Fikret Bey ile görüşüğünü, zât-ı âlilerinin şahsına yönelik iltifatlardan son derece memnun olduğunu, kocasının ölüm acısını yaşarken göstermiş oldukları himaye ile adeta yeniden hayata tutunduklarını belirtmiş, Ankara'dan İstanbul'a geldiğinde bazı vicdansız adamların kendisi ile zât-ı âlileri hakkında iftiralarda bulduklarını, onları nezaketle susturduğunu ancak yaşananların ölüm acısından daha ağır geldiğini ifade etmiştir. Seniha Hanım mektubun devamında Mustafa Kemal Paşa'yı, 25 yıldır pek yakından tanıdığını, Cemal Paşa'nın çok sevdiği bir arkadaşı olduklarını, kocasının yokluğunda göstermiş oldukları maddi-manevi destekle ayakta kaldıklarını dolayısıyla kendisine bu iftiraları atanları Allah'a havale ettiğini ifade etmiştir. Seniha Hanım'ın söz konusu mektubun sonuna küçük bir not düşmüş, İş Bankası'ndan aldıkları borcun süresinin, 3 Nisan'da sona ereceğini, ancak şu an için borcu kapatmalarının mümkün olmadığını, zât-ı âlilerinin talimatıyla borcun süresinin birkaç ay daha uzatılmasını talep etmiştir⁵⁴. Seniha Hanım'ın üçüncü mektubu, 1 Nisan 1926 tarihli. Seniha Hanım söz konusu mektubunda; ailesinin çekmiş olduğu maddi-manevi sıkıntılar karşısında ve kızı Kamuran Cemal'in tedavi sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın ilgi ve alaka göstermesi ve Milliyet Gazetesi'nde yayınlanan Hatıralarında Cemal Paşa'dan olumlu olarak bahsetmesi nedeniyle teşekkürlerini arz etmiştir⁵⁵. Seniha Hanım, Mustafa Kemal Paşa'ya, İstanbul'dan göndermiş olduğu, 19 Mart 1926 tarihli ve 1905 numaralı telgrafında; zât-ı âlilerinin Milliyet Gazetesi'nde yayınlanan Hatıralarında Cemal Paşa hakkında söylediği güzel sözlerle eşinin ruhunu şad ettiğini ifade etmiş ve bir kez daha şükranlarını sunmuştur⁵⁶. Bu tarihten itibaren yaklaşık yirmi aylık bir süre içerisinde herhangi bir mektup veya telgraf gönderimi olmamıştır. Bunda *İzmir suikastı* nedeniyle siyasi ortamın bir hayli gergin olmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Zira Seniha Hanım, suikast olayı ile ilişkilendirilen Cavid ve Rahmi beyler ile yakın aile dostlarıdır.

Yaklaşık iki ay kadar sonra, 31 Mayıs 1926'da kabul edilen kanunla; Ermeni komiteleri tarafından şehit edilmiş veya bu uğurda suret-i muhtelif ile dūcâr-ı gadr olan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi hakkındaki kanunun birinci maddesinde şehit ailelerine toplamda 20.000 Lira'ya kadar ve 10 yıl satılmamak şartıyla emlak verilmesine karar verilmiştir. Söz konusu kanundan istifade edecek kişilerin isimleri şu şekildedir: Talat Paşa, Cemal Paşa, Cemal Azmi Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Cemal Paşa'nın yaverleri Nusret ve Süreyya beyler, Said Halim Paşa, Muş Mutasarrıfı Servet Bey, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Doktor Reşid Bey, Erzincanlı Hafız Abdullah Bey⁵⁷. Zikredilen kanuna istinaden çalışmalarını sürdüren Maliye Vekâleti, 21 Temmuz 1927 tarih ve 9481 sayılı tezkire ile Cemal Paşa ailesine vaktiyle terkedilmiş olup, Hükümet tarafından 9 Eylül 1923'de el konulan merkum Ermeni Hokoçyan veresesinin vekil-i umumisi ile dış tabibi Bakim Efendi arasında imzalanmış mukavele gereğince kira müddeti bitiminde sahibine devir edilmek şartıyla aylık 100 Lira bedelle kira olunmak şartıyla kiracı Bakim Efendi tarafından birer katlı olarak inşa edilen mahalli idare heyetince toplamda 20.000 Lira kıymet biçilen dükkânlar ile arsanın, 31 Mayıs 1926 tarih ve 882 numaralı kanun gereğince Ermeni komiteleri tarafından şehit edilen ricalden Cemal Paşa'nın vefatında

⁵³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, AVII-1-a, D.87, F.11-24, 17 Kanun-ı sâni 1926.

⁵⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, AVII-1-dc, D.87, F.1-153, 01 Nisan 1926.

⁵⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VIII-1-a, D. 87, F. 1-27, 1 Nisan 1926.

⁵⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-16, 19 Mart 1926.

⁵⁷ Uca 2009, s. 275; Türk Parlamento Tarihi 1994, s. 511-513.

nafakası üzerine vacip iken terk ettiği zevcesi Seniha ve kızı Kamuran hanımlara oğulları Ahmed Rüşdi, Hasan Necdet, Hasan Behçet beyler ile büyük ablası Şaziye ve henüz evlenmemiş ve malul durumda bulunan küçük kız kardeşi Ayşe Sıdıka hanımlara tefvizine dair İcra Vekilleri Heyeti'ne takdim edilmiştir. Cemal Paşa'nın ikinci çocuğu olan 1903 doğumlu Mehmet'in kararnamede isminin yer almaması bu tarihlerde vefat ettiği anlamına gelmektedir. Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti, söz konusu teklifi 30 Ağustos 1927 tarihli kararname ile kabul etmiştir. Söz konusu kararnamede belirtilen arsa ve dükkânların tam olarak bulunduğu nokta Feriköy, Fransız Mezarlığı karşısı, Tatavla caddesi olarak tarif edilmiştir⁵⁸.

Seniha Hanım arsa kararından yaklaşık üç ay kadar sonra, Kasım ayı içerisinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndermiştir. *Muhterem Paşa hazretleri* cümlesiyle başlayan mektubunda; zât-ı âlilerinin küçük şeyler için rahatsız etmek istemediğini, yapmış oldukları yardımlarla yakın arkadaşı Cemal Paşa'nın ailesine sahip çıktıklarını, hasta kızının hayatını kurtardıklarını, bu yüzden kendilerine şükran borçlu olduklarını ifade ettikten sonra konuyu terkedilmiş Ermeni gayrimenkulleri meselesine getirmiştir. Zira o tarihlerde Meclis'te terkedilmiş Ermeni gayrimenkullerinden 1000 Lira'ya kadar olan emlakın, Ermeniler tarafından şehit edilen devlet adamalarının ailesine verilmesine dair kanun teklifinin kabul edildiğini, bu hususta kamuoyunda kendileri aleyhine onur kırıcı söz ve davranışlarda bulunulduğunu, aile olarak duydukları üzüntüyü zât-ı âlileriyle paylaşmak istediğini ifade etmiştir. Seniha Hanım mektubun devamında; Büyük Gazinin vatani düşman elinden kurtararak Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduğunu ifade ettikten sonra yaşadıkları sefaleti: "*Allah kimseyi yoksullukla, hastalıkla imtihan etmesin*" sözleriyle izah etmeye çalışmıştır. İki erkek evladının da hastalıkla mustarip olmasından duyduğu üzüntüyü anlatmış, Terk edilen Ermeni gayrimenkullerinden kendi hisselerine düşen 20.000 Liralık emlakın gerçekte ancak 2000 lira edeceğini, bununla yaşamının mümkün olmadığını, Maliye Vekiliyle görüştüğünü, 8 sene borçlanmak kaydıyla daha büyük borçlanmaları sorduğunu, yaklaşık altı aydır uğraştığını, ancak vakıfların bu hususta müşkülât çıkardığını, artık evsizlikten sokaklarda yollarda kaldıklarını, bir lütfunuzla çekilen sefaletlere son verileceğini, Cemal Paşa'nın biricik kızı için kendilerini rahatsız ettiğini, oğullarının sayelerinde tahsillerine devam ettiklerini ifade etmiştir⁵⁹.

Seniha Hanım, Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Mart 1929'da Pangaltı'dan göndermiş olduğu telgrafta; *Bayramınızı tebrik eder mübarek ellerinizden öperiz!* ifadelerini kullanmıştır. Söz konusu telgrafta herhangi bir yardım talebi olmamıştır⁶⁰.

Seniha Hanım'ın Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu son mektup, 28 Nisan 1930 tarihlidir. Mektubun içeriğinden Seniha Hanım'ın yaşadığı sıkıntıların devam ettiği anlaşılmamaktadır. Seniha Hanım yaşadığı sıkıntılarının nedeninin bugünün hatası olmadığını, Harb-i Umumi'nin neden olduğu

⁵⁸ Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdiriyeti*, 030 18 01/025 498, 30 Ağustos 1927. Öte yandan yukarıda belirtmiş olduğumuz uygulama çerçevesinde, Ermeniler tarafından şehit edilen Talat Paşa'nın ailesine de 20.000 Lira değerinde arsa ve dükkân tahsis edilmiştir. Hayriye Hanım, büyük bir vefa örneği göstererek 20.000 Liralık emlakın yarısının Talat Paşa'nın kız kardeşi Kamile Hanım'a verilmesini talep etmiştir. Ancak Kamile Hanım'a verilmesi gereken emlakın ya başkasına verilmesi yahut satılmış olmasından dolayı 10.000 Liralık emlakın aileye teslim edilmediği anlaşılmıştır. Bunu üzerine Toplayan Karnik'ten terk hazineye edilmiş, 6328 Lira kıymet biçilen Hocaapaşa'da Hoybar Mahallesi'nde binadaki hazine hissesinin verilmesi karara bağlanmıştır. Ancak söz konusu binada daha önce yangın çıkmış sebebiyle değerinin 4621 Lira'ya gerilediği anlaşılmıştır. Böylece 10.000 Liralık eksik emlakın 4621 Liralık kısmı temin edilebilmiştir Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü*, 030 18 01/87 46 16, 030 18 01/86 31 4, 9 Nisan/ 25 Mayıs 1939. Hayriye Hanım, 15 Nisan 1940'da Reis-i Cumhur olan İsmet Paşa'ya iletmek üzere kaleme aldığı dilekçesinde; 13 yıldır verilmeyen 10.000 Liralık hakkının sadece 8000 Liralık kısmını alabildiğini, kalan 2000 Liralık kısmı için de İsmet Paşa'nın yardımlarını istediğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 2/11-28, F. 5625-1 ve 2, 15 Nisan 1940. Ancak Enver Paşa ailesi için böyle bir uygulama söz konusu edilmemiştir. Yalnız, 5 Temmuz 1939 tarih ve 4255 sayılı kanunla Enver Paşa'nın çocukları Mahpeyker, Türkan ve Ali'nin Türkiye'ye gelmelerine müsaade verilmiştir. Düstür 1939, s. 1549.

⁵⁹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-25, Kasım 1927.

⁶⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VIII-2-a, D. 90, F. 1-12, 13 Mart 1929.

felaketlerin sonucu olduğunu ifade etmiş, zât-ı âlilerinden başka yardım isteyecek kimsesi olmadığını, ihtiyacından dolayı İş Bankası üzerinden cüz’i miktarda para gönderilmesini talep etmiştir⁶¹.

Seniha Hanımın Afganistan’a Gitmek İstemesi ve Vefatı

Ülkesini çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmayı arzulayan Afgan Kralı Amanullah Han, diplomatik temaslarda bulunmak üzere 1928 yılı içerisinde yaklaşık 6 ay sürecek bir Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu kapsamda içerisinde eşi Süreyya Hanım ile Türkiye’yi de ziyaret etmiştir. Amanullah Han ve eşleri, 20 Mayıs 1928’de Ankara’ya gelmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa tarafından törenle karşılanan Amanullah Han, bir hafta boyunca Ankara’da resmi temaslarda bulunmuştur. Amanullah Han’ı kocasının Afganistan’daki faaliyetleri dolayısıyla yakından tanıyan Seniha Hanım da bu ziyaretten büyük mutluluk duymuş ve kralı karşılamaya gelenler arasında yer almıştır. Cemal Paşa’nın Afganistan’da sarf ettiği çabalardan büyük memnuniyet duyan Amanullah Han, onun eşi Seniha Hanım’ı ayakta karşılamış ve iltifat etmiştir. Hatta hanımefendiyi Afgan kadınlarının kalkınmalarına öncülük etmesi amacıyla cazip bir teklifle Kabil’e davet etmiştir⁶². Amanullah Han, 27 Mayıs’ta Ankara’dan ayrılarak İstanbul’a geçmiştir. Birkaç gün İstanbul’da gezdikten sonra 1 Haziran’da Türkiye’den ayrılmıştır. Kısa bir İran ziyaretinden sonra Haziran sonlarına doğru Afganistan’a ulaşmıştır⁶³. O tarihlerde Berlin’de bulunan Seniha Hanım, Afgan Kralı ile temasını kesmemiş, Kral hazretlerinden yardım ve Afganistan’a götürülmesini rica etmiştir. Gelişmelerden Berlin Büyükelçiliği vasıtasıyla 16 Haziran 1928’de haberdar olan Hariciye Vekâleti, konuyu Mustafa Kemal Paşa’ya iletmiştir. İstanbul Polis Müdürlüğü, 19 Haziran 1928 saat 12.30’da Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey’e gönderdiği *gayet müstaceldir* başlıklı yazıda; Cemal Paşa ailesinin bu sabah Afganistan’a gitmek için bilet aldıklarını, öğle üzeri saat 2’de vapurla hareket edeceklerini ancak Mustafa Kemal Paşa’nın bu seyahati kesinlikle istemediğini belirterek talimatlarını beklediğini ifade etmiştir⁶⁴. Koloğlu, aile ile yaptığı görüşmede seyahatin:” Bu seyahatin gerçekleşmesini “Seniha Hanım İttihatçıları harekete geçirecek, darbe yapacaktır” şeklindeki ihbarlar nedeniyle engellendiğini ifade etmiştir. Öyle görülüyor ki resmî makamlar seyahatin bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın karşı çıkması nedeniyle engellendiğini gerçeğini aileden gizlemişlerdir. Nitekim Tevfik Rüştü Bey, 19 Haziran’da Mustafa Kemal Paşa’ya hitaben kaleme aldığı bir başka yazıda Seniha Hanım’a seyahatin ertelenme sebebinin ayrıca görüştüğümüzde açıklayacağım şeklinde bir ifade kullanmıştır⁶⁵. Yaşananlardan habersiz olan Seniha Hanım aynı gün kaleme aldığı mektupta; Bazı mecburiyetler nedeniyle Afganistan’a hareket edeceğini, dünyanın öbür tarafında da kalsak ellerini üzerlerinden eksik etmemelerini istemiş, dua ve teşekkürle veda etmiştir⁶⁶.

Afganistan seyahatinin engellenmesine çok üzülen Seniha Hanım amacından vazgeçmemiştir. Avrupa üzerinden Afganistan’a gitmeye karar vermiştir. Bu arada Cemal Paşa’nın büyük oğlu Ahmed de Afganistan’a gidip çalışmak arzusundaydı. Ahmed Cemal seyahati ve orada nasıl hareket etmesi lazım geldiğine dair, 22 Eylül 1928’de Mustafa Kemal Paşa’ya bir mektup yazmıştır. Söz konusu mektupta Ahmed Cemal şu çarpıcı ifadelerle başvurmuştur: Almanya’dan döndükten sonra maişet temini için mücadele ettiği halde münasip bir vaziyet temin edemediğini, 50-60 Lira maaşla geçinmesinin mümkün olmadığını, Afgan Kralı Amanullah Han’ın kendisine çok cazip bir ücretle vazife teklif ettiğini, bu sayede hem kardeş Afgan milletine hizmet edeceğini hem de para kazanıp memlekete döneceğini, bu hususta zat-ı alilerinin düşüncelerinin çok önemli olduğunu, gösterdiği yakınlık sebebiyle kendilerini adeta bir baba gibi gördüğünü ifade etmiştir. Ahmed Cemal, sözlerini mektubunu milletin babası Reis-

⁶¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-164, 28 Nisan 1930.

⁶² Koloğlu 2004, s. 50.

⁶³ Saray 1997, s. 198.

⁶⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.IV-6, D. 54, F. 50-3 ve 50-10, 19 Haziran 1928.

⁶⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.IV-6, D. 54, F. 50-2, 19 Haziran 1928.

⁶⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.Iv-6, D. 54, F. 50-5, 19 Haziran 1928.

i Cumhurbaşamız Gazi Paşa hazretlerine takdim etmeği rica eder ellerinizden öperim sözleriyle tamamlamıştır⁶⁷. Seniha Hanım ile oğlu İtalya’da buluşup ortak bir seyahat planlamışlardır. Eylül başlarında İtalya’ya gelen Seniha Hanım, oğlu ile Kahire ve Hindistan yoluyla Kasım başlarında Afganistan sınırına ulaşmayı başarmıştır. Ancak seyahatin tamamlanmasına bu defa İngiliz yetkili makamları izin vermemiştir. Bu arada beklenmedik bir olay daha yaşanmıştır. Afganistan’da baş gösteren kabile isyanları bir türlü kontrol altına alınamamıştır. İsyancılar nihayet Kabil’i ele geçirerek Amanullah Han’ı tahttan indirmişlerdir. Tahtı kardeşi İneytullah Han’a bırakan Amanullah Han kısa süre içerisinde Afganistan’ı terk etmek zorunda kalmıştır. Seniha Hanım ve oğlu yaşanan bu gelişmeler üzerine yurda dönüş yapmışlardır⁶⁸.

Seniha Hanım İstanbul’da içine kapanık ve mali açıdan sıkıntılı bir hayat yaşamaya başlamıştır. Ancak İstanbul’un sosyal hayatından da geri durmamıştır. Nitekim 1936 yılında Caddebostan Gazinosu’nda katıldığı bir programda tesadüfen Atatürk ile karşılaşmıştır. Atatürk kendisini masasına davet etmiştir. Görüşme sırasında ikili arasında 1918 yılında Karlsbad’da yapılan konuşma yeniden gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa o görüşmede Enver, Talat ve Cemal Paşaların mahkemeye sevk edilmeleri gerekliliğinden bahsetmişti. Seniha Hanım bu sözler üzerine: *Benim Paşam temizdir. Ben senin adaletine güvenirim* şeklinde bir yanıt vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Seniha Hanım’a herhangi bir ihtiyacı olup olmadığını sorduğunda da kısaca hayır diyerek teşekkür etmiştir⁶⁹.

II. Dünya savaşı yıllarında (1939-1945) memur ve emekli maaşlarının alım gücü düşmüştü. Seniha Hanım’ın yaşadığı maddi sıkıntılar daha da artmıştır. Aile, 1943 yılında devlet tarafından bağışlanan evi satmak zorunda kalmıştır. Ancak Seniha Hanım yaşadığı tüm olumsuzluklara ve sıkıntılara rağmen İstanbul sosyal yaşamından bir an bile kopmamıştır. Bu onun için bir yaşam tarzı idi. Seniha Hanım, 1962 yılında henüz 80 yaşında iken İstanbul’da vefat etmiştir⁷⁰.

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin lider kadrosundan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanlığı gibi üst düzey görevlerde bulunmuş bir devlet adamının şehadetinden sonra ailesinin yaşadığı büyük sıkıntılar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan dedikoduların aksine Cemal Paşa’nın vatanını ailesinden de üstte gördüğünü, varını yoğunu vatan uğrunda feda ettiğini, kenara birkaç kuruş birikim yapayım şeklinde bir anlayışa sahip olmadığını görmüş olduk. Bu durum Tunaya’nın İttihat ve Terakki Cemiyeti için sarf ettiği *siyasi tarikat* benzetmesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İttihatçı kadroların vatan sevgisini her şeyin üstünde görmelerinde Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşanan olağanüstü toprak kayıplarının ve acıların böylesi bir vatan aşkında önemli rolü olmuştur.

Çalışmamızda dikkat çeken bir diğer nokta Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki samimiyetin, dostluğun, arkadaşlığın ve güvenin ne kadar ileri boyutta olduğudur. Cemal Paşa’nın yurt dışına çıktığı anda Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki milli mücadelenin başarılı olacağına yürekten inanması ve ailesini ona emanet edecek kadar güvenmesi tarihte eşine az rastlanılan dostluk örneklerindedir. Öte yandan tarihin en önemli devlet adamlarından ve komutanlarından birisi olan Mustafa Kemal Paşa’nın aynı zamanda ne kadar insancıl bir yaratılışa sahip olduğunu, ne kadar vefalı ve güvenilir bir arkadaş olduğu gerçeği de gözler önüne serilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa’nın ailesine sık sık söylediği o sizi unutmaz sözlerini haklı çıkartmıştır.

⁶⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-I-A, D. 87, F. 1-630, 22 Eylül 1928.

⁶⁸ Koloğlu 2004, s. 50; Saray 1997, s. 201.

⁶⁹ Koloğlu 2004, s. 51.

⁷⁰ Koloğlu 2004, s. 51.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İ.TAL, 12 Safer 1334/ 7 Kanun-ı evvel 1334.

MV, 241/221.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

A III-7, D 18, F 58-1, A V-2, D 79-2a, F 1-194,

AVII-1-a, D.87, F.11-24, AVII-1-dc, D.87, F.1-153, A. VIII-1-a, D. 87, F. 1-27, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-16, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-25, A.VIII-2-a, D. 90, F. 1-12, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-164,

A. IV-6, D. 54, F. 50-3, A.IV-6, D. 54, F. 50-5, A.VII-I-a, D. 87, F. 1-630, Dolap No:18, Kutu No: 188, Dosya No: 7.

Cumhuriyet Arşivi

Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü, 030 18 01/87 46 16, 030 18 01/86 31 4, 030 10/204 392 17, 030 18 01/016 79 11, 030 18 01/025 498, 030 18 01/87 46 16, 030 18 01/86 31 4.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Arşivi

Künye Defteri, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-1, 8 Ocak 1339 (8 Ocak 1923).

Gazeteler

İkdam, 9134, 23 Ağustos 1934.

Resimli Hayat, 23 Mart 1954, s. 26-27.

Araştırma-İnceleme ve Hatıratlar

Adıvar, Halide Edip (1926). *Memoirs of Halide Edip*, London.

Adıvar, Halide Edip (2004). *Mor Salkımlı Ev*, (Yayına Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), Özgür Yay., İstanbul.

Artuç, Nevzat (2008). Cemal Paşa, TTK Yay., Ankara.

Bardakçı, Murat (2014). *İttihadçı'nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.

Cemal, Behçet (1959). "Rahmetli Babam", Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hatıralar, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul.

Düstür, (1961), 4. Tertip, C. I, Ankara, s. 1152.

Düstür, (1939), 3. Tertip, C. XX, İstanbul, s. 1549.

- Erler, Suzan (1954). “Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal”, *Resimli Hayat*, Sa. 23, s. 26-27.
- Hızlan, Doğan (2004). Bu Romanı Ancak Selim İleri Yazabilir”, *Hürriyet*. com. tr, 15 Şubat.
- İnan, Afet (1991). *M. Kemal Atatürk'ün Karslıbad Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Kandemir, Feridun (1934). “Cemal Paşa'nın Son Günleri”, *Yedigün*, C. IV, S. 85, 24 Ekim (Yazı Dizisi).
- Kocatürk, Utkan (1988). *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara.
- Koloğlu, Orhan (2004). “İttihatçı eşi Olmanın Ağır Bedeli”, *Popüler Tarih*, Sa. 42, Şubat, s. 46-47.
- Perinçek, Mehmet (2006). “Sovyet Arşivlerinden Yeni Belgeler: Cemal Paşa'nın Ailesine 5 Bin Altın Sovyet Yardımı”, *Toplumsal Tarih*, Sa. 151, Temmuz, s. 60-61.
- Saray, Mehmet (1997). *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Türk Parlamento Tarihi, (1994), II. Dönem (1923-1927), Ankara.
- Uca, Alaattin (2009). “Cemal Paşa'nın Resmi Hal Tercümesi ve Millî Savunma Bakanlığı Arşivi'ndeki Bazı Belgeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sa. 41, Erzurum, s. 271-305

Diyarbakir Gayrimüslimlerinde Sosyal ve Hukuki Yaşam (1838-1909)

The Social and Judicial Life in Diyarbakir Non-Muslims (1838-1909)

Durmuş Volkan KARABOĞA

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Tarih Bölümü Isparta,

durmuskaraboga@sdu.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0002-9184-3550

Öz

Diyarbakir, hem sahip olduğu tarihi kentsel özellikler hem de toplumsal çeşitlilik yönüyle tarihin her döneminde bulunduğu coğrafyaya önemli derecede sosyo-kültürel izler bırakmıştır. Diyarbakir şehri, gayrimüslim ve Müslim nüfusun karşılıklı ticari ve kültürel etkileşimde bulunduğu, birbirleriyle aynı sokakları, pazarları, çarşıları paylaştığı mekan olması dolayısıyla da sosyal yönden ilgi çeken bir bölge olmuştur. Her ne kadar şehirde, İslam nüfus ile Hıristiyan ve Yahudi nüfus bir arada yaşasa da gayrimüslim nüfusun, dini ve sosyal yaşam içerisindeki statüsü, Osmanlı Kanunları kapsamında Müslümanlarınkinden farklı bir seyir izlemiştir. Diyarbakir şehrinde yaşayan gayrimüslim nüfus içerisinde çoğunluğu oluşturan Ermeniler ve Süryaniler, şehrin ticaret sektöründe de önemli makyasta söz sahibi olmuştur. Yaşam standartları bakımından Müslüman halkın pek çoğundan gayet iyi durumda olan gayrimüslimler, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Diyarbakir’de idarî yönetim birimlerinde de etkilerini göstermeye başlamışlar, bu bağlamda bölgenin sosyo-ekonomik ve idari hayatında dikkat çekici bir rol üstlenen önemli unsur olmuşlardır. Bu çalışmada, Diyarbakir’de yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve hukukî yaşam tarzlarına yönelik değerlendirmede bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakir, Gayrimüslim, Sosyal Yaşam, Nüfus.

Abstarct

Throughout the history, Diyarbakir has left significant socio-cultural marks to its region in terms of including different ethnic groups as well as its historical characteristics and it has also been a region of interest socially, since the city is a place where Muslims and Non-Muslims have commercial and cultural interactions and share the same streets, bazaars, and markets. Although the Muslim population, the Christian and Jewish populations lived together, the status of the non-Muslim population in religious and social life was different from that of Muslims under Ottoman Laws. Armenians and Assyrians, who constituted the majority of the non-Muslim population living in the city of Diyarbakir had also a significant voice on the city's trade sector. Non-Muslims having better life standards compared to the most of the Muslim population, begun to demonstrate their influence in administrative management units in Diyarbakir as of the first half of the 19th century. Thus, they have importantly affected in the socio-economic and management life of the region. In this study, social and legal characteristics of non-Muslims living in Diyarbakir will be evaluated.

Keywords: Diyarbakir, Non-Muslim, Social Life, Population.

Giriş

Osmanlı Devleti’nde toplum; farklı din, mezhep ve ırklara mensup topluluklardan müteşekkil idi. Ancak toplum ırk esasına göre değil, düşünce ve inanç temeline göre teşkilatlanmış olması dolayısıyla;¹ Osmanlı yönetimi, topraklarında yaşayan bütün toplulukları, Müslim ve gayrimüslim olarak iki grupta mütalaa etmiştir.² Bu cümleden olmak üzere, Osmanlı Devleti’nin, egemenliği altındaki toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesi demek olan “millet sistemi” sayesinde³ Osmanlı hakimiyeti altındaki milletler, Osmanlı siyasi-idarî yapısının bir parçası olmuş ve sistemin dahili bir unsurunu oluşturmuşlardır. Bu sistemde Müslümanlar, “egemen millet”i

¹ Yediyıldız 2002, 189-190.

² Ünal 2012, 56.

³ Eryılmaz 1990, 17; Ortaylı 1985, 996-1001; Ercan 2000, 197-207.

(millet-i hâkime), diğerleri ise egemenlik altındaki toplulukları (millet-i mahkûme) meydana getirmiş ve mevcut sistem, Müslümanların hakimiyeti üzerine kurulmuştur.⁴

Cemaat liderleri, gerek dini, adli ve eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü bir teşkilat meydana getirmişlerdir. Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerinkini Hahamhane, Ermeni cemaatinin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütmekte idi. Her cemaat kendi mezhebine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbesti içinde yapabiliyordu. Devlet, gayrimüslimlerin ibadetleri konusunda son derece hoşgörülü davranmıştır. Durumu fermanlarla tayin ve tespit edilen ibadet yerlerinin, bütünüyle dokunulmazlığı bulunmakta idi. Osmanlı Devleti, bu ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresini bütünüyle cemaat teşkilatına bırakmıştır.⁵ Gayrimüslimlerin yaşamı, Osmanlı Devleti tarafından garanti altına alınmış olması karşılığında, kendilerine haraç (cizye) ödeme yükümlülüğü getirilmiştir. Bu yükümlülük, aslında Müslümanlar ile gayrimüslimleri sosyal hayatta birbirinden ayıran başlıca unsur olmuştur. Haraç, Müslüman olmayan erkeklerden her yıl alınmakta olup, Hıristiyan ve Yahudi din adamlarıyla kadınlar ve çocuklar bundan muaf tutulmaktaydı.⁶ Ebusuud Efendi fetvalarına göre “cizye” de denilen haraç her Hıristiyan veya Musevi erkeğin mali durumuna veya gelirine uygun olarak alınırdı. Miktarı zaman içerisinde değişen cizye mükellifiyeti XV.–XVI. yüzyıllarda; geliri 200 dirhem gümüş olandan 12 dirhem gümüş, geliri 210 - 10.000 dirhem gümüş olandan 20 dirhem gümüş ve geliri 10.000 dirhem gümüşten fazla olandan ise 40 dirhem gümüş idi.⁷ III. Murad zamanında cizye miktarlarında artış meydana gelmiş ve alâ, evsat ve ednâ olarak sırasıyla 45, 30, 15 akça olarak değer biçilmiştir. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde de cizye miktarları yeniden ayarlanmış ve 1856 yılına gelindiğinde alâ'sı 60, evsat'ı 30 ve ednâ'sı 15 kuruş olarak belirlenmiştir.⁸ Nitekim bu zikredilen cizye vergisi mükellefiyetine mukabil cihad yani askerlik yapmak mecburiyetinde olmayan gayrimüslimler; aile hukuku, miras hukuku ve dinlerinin gereği olan diğer hukuki mevzularda, kendi inandıkları hukuki hükümlere tâbi olmuşlardır.⁹ Osmanlı hükümeti tarafından gayrimüslimlere tanınmış hak ve hürriyetler, Tanzimat'a kadar devam etmiştir.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve malî bakımdan zaafa düştüğü XIX. asırda Avrupa'nın güçlü devletleri, gayrimüslim tebaa'yı himaye bahanesiyle Osmanlı hükümetine baskı yapmaya başladılar¹¹ ve elde ettikleri kapitülasyon imtiyazlarını gün geçtikçe arttırarak, Osmanlı himayesindeki gayrimüslimlerin üzerinde sürekli denetim sağlama çabasına giriştiler. Bunun neticesi olarak da gayrimüslim cemaatlerin her biri için bir “millet nizamnâmesi” çıkarıldıysa da idari bütünlüğü sağlama adına bunun pek bir faydası olmadı. Çünkü her gayrimüslim millet, kendi devletini kurmanın peşine düşmüştü.¹² Nitekim Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra, kaynağını İslam'dan alan *halife-sultan hakimiyeti* zayıflamaya başlamıştır.¹³

Diyarbakir'de Gayrimüslimlerin Demografik Durumu

Geç antik dönemden Yeni Çağ'a kadar Diyarbakir nüfusunun büyük bir bölümü Hıristiyanlardan oluşmakta olup, daha XI. yüzyılda Amid şehri, Süryani-Monofizit (Yakubi) inancının dört önemli

⁴ Eryılmaz 1992, 13.

⁵ Eryılmaz 1990, 39.

⁶ Üçel-Aybet 2010, 178.

⁷ “*Amele kâdir olan kâfir, ki iki yüz dirhem-i şer'îye kâdir olmaya, ol makûle ednâdır, on iki dirhem-i şer'î almır. İki yüz dirhem-i şer'îye kâdir olup 'amele kâdir olan evsat makûlesidir, olunca, yirmi dirhem-i şer'î almır. On bin dirhem-i şer'îye mâlik olan a'lâ makûlesidir, onların cizye-i şer'îyeleri kırk dirhem-i şer'idir...*” (Düzdağ 1998, 154).

⁸ Eryılmaz 1990, 46.

⁹ Akgündüz 2008, 38.

¹⁰ Tanzimat dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Engelhardt 1999.

¹¹ Ekinci 2008, 324.

¹² Ünal 2012, 62.

¹³ Kodaman 2005, 48.

merkezinden birisi durumunda idi.¹⁴ İlerleyen dönemlerde bölgeye farklı etnik grupların da gelmesiyle kozmopolit bir kent kimliği kazanan Diyarbakir, farklı türden dini topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Tarihi süreç içerisinde bir taraftan demografik gelişmelere ve çeşitlenmelere sahne olan Diyarbakir, diğer taraftan da idarî yapılanma bağlamında o zamanın şartlarına bağlı olarak gelişen yeni yönetsel uygulamaların gerçekleştiği idarî birim olmuştur. Diğer bir ifadeyle Diyarbakir, eyalet birimi olarak, XVI. ve XVIII. yüzyıllar boyunca idari taksimat bağlamında değişimler yaşamış olmakla beraber, idarî yapılanma anlamında asıl önemli değişime, XIX. yüzyılın ilk yarısında sahne olmuştur. Çalışmamızın ana zaman sınırlamasını XIX. yüzyıl teşkil etmesi dolayısıyla bu döneme ait Diyarbakir'in idarî sınırlarının çizilmesinin konumuz açısından yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda, XIX. yüzyılın başında Diyarbakir Eyaleti; Amid, Siverek, Çermik, Meyafarikin, Hasankeyf, Beşiri, Tercil, Behrakî, Hani, Çıskı, Telbisime, Mardin, Salat, Birazi, Birecik, Kulb, Atak, Siird, Savur, Eğil, Karakeçülü, Çapakçur, Çemişgezek, Musul-ı Atik ve Cedid, Sağman, Derik, Ergani, Çüngüş, Sincar, Harput, Palu, Çarsancak, Mahal olmak üzere 33 sancaktan müteşekkil olup bunlardan Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Çemişgezek, Ergani ve Çüngüş mâli açıdan Maden-i Hümayûn'a bağlı durumda idiler. XIX. yüzyılın başlarından 1847 yılına kadar idari taksimatta önemli değişiklik olmamışsa da bu yüzyıl içerisinde eyaletin idari taksimatında görülen önemli değişiklik anlamındaki asıl sürecin, 1838 yılında tesis edilen *Diyarbakir Müşirliği* ile başladığı bilinmektedir. 1847 yılında Osmanlı Devleti'nde yeni bir idari teşkilatlanmanın gündeme gelmesi neticesinde Diyarbakir Eyaleti, yeniden idarî düzenlemeye tabî tutulmuştur. Bu düzenlemeye göre eyalet; 1-Diyarbakir 2-Mardin 3-Siirt olmak üzere üç livâdan oluşmuştur.¹⁵ 1867 yılında gerçekleşen idarî taksimat ıslahatında ise Diyarbakir Eyaleti'ne Malatya Sancağı da dahil edilmiş, böylece Diyarbakir, 4 sancak ve 15 kazadan müteşekkil duruma gelmiştir.¹⁶ 1908 yılında ise Diyarbakir Eyaleti; Mardin ve Diyarbakir sancaklarından ibaret olan idarî birim olmuştur.¹⁷ Nitekim Diyarbakir'in dönemsel bazda uğradığı bu idarî değişim, eyaletin sınırları dahilinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim unsurların da demografik açıdan tahavvülüne zemin hazırlamıştır.

Diyarbakir'in tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olması, jeo-stratejik konumu ve demografik çeşitliliği gibi bir çok etken yerli ve yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Özellikle XVIII. yüzyıl sonlarında Diyarbakir'e gelen Avrupalı seyyahlardan Sestini, Diyarbakir'de Türkler, Ermeniler, Yakubiler, Suriyeliler, Keldaniler, Yunanlılar (Rum) ve Kürtlerin bir arada yaşadığını ve Türkçe, Arapça, Kürtçe, Ermenice, Keldanice'nin konuşulan diller arasında olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Yine Diyarbakir'de 1890 yılında 34 gün kalan Dr. Lamec Saad; 30.000 nüfusa sahip şehirde, 10.000 Müslüman'a karşılık, 8.700 Gregoryen Ermeni, 2.000 Süryani Yakubi, 1.600 Keldani, 1.200 Katolik Ermeni, 1.000 Protestan, 500 Süryani Katolik, 300 Ortodoks Rum ve 1.500 Katolik Rum yaşadığını belirtmektedir.¹⁹ Nitekim Diyarbakir şehrinin nüfusu, dine bağlı zümreler bakımından ele alındığında bu şehirde, Anadolu'nun diğer şehirlerine nazaran daha fazla çeşitliliğin olduğu görülür. Hatta bu noktadan hareketle Diyarbakir'deki etnik çeşitlilikten yola çıkarak şehrin, Osmanlı İmparatorluğu'nun adeta küçültülmüş hali olduğunu ifade edebiliriz.²⁰ XIX. yüzyıl boyunca Diyarbakir'in nüfus kayıtları incelendiğinde önemli dalgalanmaların olduğu ortaya çıkar. Hem burada yaşayanların toplam rakamının hem de Müslüman ve Hıristiyanların karşılıklı oranlarının büyük ölçüde değişkenlik gösterdiği tespit edilmektedir; bu hem gerçek değişiklikleri hem de nüfus kayıt sisteminde yapılan değişiklikleri yansıtmaktadır. Osmanlı nüfus sayıları doğrudan sayımla elde edilmemekte, esas olarak vergi kayıtlarına, hane halkı reisleri ve ailenin erkek üyelerinin meslek ve

¹⁴ Diğer önemli merkezler ise Urfa, Malatya ve Antakya idi. (Ripper 2012, 338-339).

¹⁵ Yılmazçelik 1996, 225-228.

¹⁶ Baykara 2015, 124.

¹⁷ Baykara 2015, 127.

¹⁸ Korkusuz 2003, 67.

¹⁹ Korkusuz 2003, 156.

²⁰ Ertaş 2015, 48.

mülk kayıtlarına dayanılarak ikinci elden sağlanmaktaydı. 1831'den sonra, Osmanlı yöneticileri vergiyle ilgili kaygıların yanı sıra, askere alınacak nüfusu belirlemek için de nüfus sayımlarıyla ilgilendiler;²¹ 1882'den sonra kadınların sayısını da hesaplamaya başladılar. Diğer taraftan devletin dışında çeşitli kiliseler de nüfusa ilişkin kayıtlar tutmaktaydı. Kilise kayıtları, dini görevlilerin kendi cemaatleriyle ilgili sakladıkları vaftiz ve ölüm belgelerine de dayanıyordu.²² Diyarbakır salnamelerindeki ilk nüfus sayımı 1870-1871 yılına aittir. Nüfus verileriyle ilgili kısımda, bu sayımda yeni bir usulün kullanıldığını öğrenmekteyiz; ancak ne olduğu açıklanmayan bu metot, sadece Diyarbakır şehri için uygulanmıştır.²³ Tablo 1'de de görüldüğü üzere 1871 sayımına göre gayrimüslim nüfusun Müslim nüfusa olan oranı %54 olup, gayrimüslim nüfus içerisinde en yüksek orana sahip dini grup ise Ermeniler²⁴ (%35) olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 1). Ermeniler'den sonra Süryaniler, Diyarbakır şehrinde nüfus oranı bakımından en yüksek orana sahip millet iken, Yahudi ve Rumlar ise minimize olmuş dini grup olarak tespit edilmektedir. Nitekim Diyarbakır'deki mevcut gayrimüslim nüfus (millet) çeşitliliği, şehirde farklı din toplulukları arasında karşılıklı hoşgörü anlayışının egemen olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Diyarbakır Şehrinin Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu (1870-1871)²⁵

Millet	Zükûr	İnâs	Toplam	G.N.O
İslâm	4781	5033	9814	46%
Ermeni	3577	3276	6853	32%
Ermeni Katoliği	428	403	831	3%
Süryani	747	687	1434	7%
Süryani Katoliği	94	80	174	1%
Keldani	508	468	976	5%
Rum	179	126	305	1%
Rum Katoliği	25	30	55	1%
Protestan	318	332	650	3%
Yahudi	143	137	280	1%
GENEL TOPLAM	10800	10572	21372	100%

Diyarbakır'de Ermenilerden sonra en büyük Hıristiyan cemaat olma özelliğini 1901 yılına kadar devam ettiren Süryaniler, Ermeniler'e nazaran kırsal yerleşim birimlerine dağılmış durumda idi. Nitekim Süryani Ortodoks Patriği Abdullah'ın (1885-1906 arasında Diyarbakır Metropoliti) patriklik döneminden önce hazırladığı bir listede Diyarbakır civarında 1870 yılında yirmi iki Süryani Ortodoks

²¹ II. Mahmut, devletin idaresini ele almasıyla birlikte içte ve dışta karşılaştığı güçlükleri az da olsa yendikten sonra bütün ülkede yeniden düzenlemelere girişti. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra oluşturulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin giderlerini karşılama problemi ortaya çıktı. İnsan ve vergi kaynakları bilinmeden ekonomiyi ilgilendiren konularda yenilikler yapmanın imkânsızlığı anlaşıldığından, işe öncelikle ülkede ne kadar erkek nüfus bulunduğunu saptamakla başlandı; ancak araya Osmanlı-Rus harbi girince, sayım sonuçlandırılmadı. Savaşın sona ermesinden sonra, 1830'da oluşturulan özel bir mecliste İmparatorluğu kapsayacak bir sayımın yapılması kararlaştırıldı. 1830 başlarında Rumeli ve Anadolu taraflarında bulunan bütün eyalet, sancak ve kazalarda sayımın yapılmasına başlandı. Sayım memurları hükümetçe merkezden seçilerek gönderildiler. Görevlendirilenlerin mesleklerine baktığımızda hemen hemen tümü bilgin din adamlarından oluşmakta idi. Böylelikle halkın şeriata aykırı deyip, sayıma karşı çıkması önlenmek istenmiştir. Bu genel nitelikteki sayımda güdülen amaç, Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun saptanması idi. Bu sayımda dinlere göre ayırım yapılmış, ayrıca çoğu yerlerde sayılanların meslekleri de belirtilmiştir (Çadircı 1980, 110).

²² Akgündüz 2015, 223.

²³ "Usul-i cedid üzere yalnız Diyarbakır kasabasının nüfus ve emlakı tahrir olunup daha mülhakâta teşebbüs olunmadığından ve eğerçi nüfus-ı atıkanın derci mümkün ise de pek eski olmak cihetiyle tahrir-i cedidde atik arasında haylice tefâvüt vukuu melhûz bulunduğundan bi-lutfihî teâlâ tahrir hitamında ikmal-i noksan olunmak üzere yalnız kasaba-i mezkurenin mikdar-ı hane ve nüfus ve emlakı derç olundu" (Diyarbakır Salnâmeleri- I - 1999, 135).

²⁴ Türklerle olan iyi münasebetlerinden ve Tanzimat'la başlatılan liberal muhtevalı reformların kendilerine sağladığı geniş imkanlarından dolayı, Ermeniler Osmanlı toplumunun en rahat ve en müreffeh cemaati durumuna gelmişti. Ermeniler, XIX. yüzyılda ikinci yarısında ulaşmış oldukları bu refah devrini hem Tanzimat reformlarına hem de Türklerin kendilerine olan itimatlarına borçlu idiler. Tanzimat reformlarıyla Ermeniler bir yandan bütün gayrimüslimlere tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanırken, öbür taraftan da reformların uygulanmasında Osmanlı Devleti'nin en yakın yardımcısı durumuna geldiler. Böylece, diğer gayrimüslimlere nazaran üstün bir mevkiye sahip oldular. Çünkü Türk toplumu veya aydını Avrupaî reformlara hazır değildi ve reformların uygulanmasında tecrübeli ve dil bilen kadro yoktu. Bu bakımdan Osmanlı idarecileri gayrimüslimlere başvurmak zorunda kaldı. Ermeni cemaatine olan itimadın neticesi olarak da Bab-ı Âli, İstanbul ve diğer vilayetlerde devletin en üst makamlarını Avrupa'da okumuş ve yabancı dil bilen Ermeniler'e tevdi etmekte bir sakınca görmedi. Beledi ve mahallî işlerde zengin, bilgili ve faal olan Ermeniler kullanılmaya başlandı (Kodaman 1987, 112).

²⁵ Diyarbakır Salnâmeleri-I- 1999, 135.

yerleşimi olup bunlar: Bamatmi (bugünkü Kutlu), Bamidan, Başnik (Bağdere), Bıragola, Darsal (Düzevler), El Kafiya, Fum (Kumluca), Gandika, Halhal (Çiftlibahçe), Hanşe, Hazan, Hazro, Kabasakal, Kara Kilise (Dökmetaş veya Akçadamar), Küniyet, Malaha (Çakırlar), Mir Ali (Alibey), Silvan, Şımşım, Safiyya, Salimiye (Gönendi) ve Talgaz (Sazlıkçökek) idi. Bu köylerin yanında bugünkü Bağıvar, Karabaş, Kıtılbil ve Çarıklı köylerinin de o dönemde Süryani olduklarına dair görüşler bulunmaktadır.²⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881/82-1893 genel nüfus sayımında Diyarbakir merkez kazasının toplam nüfusu, 62.870 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 42.668'ini Müslümanlar teşkil etmekte olup, Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %68'dir. Nüfus oranı %32 olan gayrimüslimler içerisinde Ermeniler 12.083, Süryaniler 4.046, Katolikler ise 2.560 kişilik bir nüfusa sahiptiler. Bu nüfus sayımında Ortodoks-Katolik olarak tasnif edilmeyen Ermeniler, söz konusu dönemde de Diyarbakir merkezinde gayrimüslim nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmuş, 1870-1871 dönemine nazaran nüfus %57 oranında artış kaydetmiştir (Tablo 2).²⁷

Tablo 2: 1881-82/1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımında Diyarbakir Merkez Kazası

Millet	Kadın	Erkek	Toplam	G.N.O
Müslüman	22.280	20.388	42.668	68%
Rum	80	112	192	
Ermeni	5.772	6.311	12.083	19%
Katolik	1.194	1.366	2.560	4%
Yahudi	132	153	285	
Protestan	473	510	983	
Süryani	1969	2077	4046	6%
G.Müslim Çingeneleer	25	28	53	
GENEL TOPLAM	31.925	30.945	62.870	97%

H.1319/M.1902 senesine ait Diyarbakir Vilâyeti'nin Merkez Kazası nüfus cetveline göre, merkez kaza nüfusunun 52.969 olduğu görülmektedir. Bu nüfus içerisinde Müslümanların oranı %68 iken, gayrimüslimlerin oranı yine %32 olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni nüfus sayısında, 1893 yılı sayımına kıyasla 1.917 azalma tespit edilirken, Süryani nüfusta 1.345 azalma gerçekleştiği müşahede edilmektedir. Gayrimüslim nüfusta görülen azalma, Müslim erkek ve kadın nüfusta da kendisini göstermektedir. Öyle ki Müslim erkek nüfus miktarında 3.504, kadın nüfusta 3.383 azalmanın zuhur etmesi, Kaza'daki nüfusun önemli bir kısmının, birtakım sebeplerden ötürü farklı kazalara göç etmiş olabileceğini düşündürmektedir. (Tablo 3).

²⁶ Akgündüz 2015, 227.

²⁷ Tablo 2'deki veriler için bkz. (Karpat 2003, 172).

Tablo 3: H.1319/M.1902 Tarihli Diyarbekir Vilâyeti'nin Merkez Kazası'nın Nüfusu²⁸

Cemaat	İnâs	Zükûr	İcmâl	G.N.O
İslam	18897	16884	35781	68%
Rum	100	142	242	
Ermeni	4876	5290	10166	19%
Katolik	1228	1348	2576	5%
Yahudi	132	153	285	
Protestan	593	625	1218	2%
Süryani	1156	1545	2701	5%
YEKÜN	26982	25987	52969	99%

Yine H.1319/M.1902 senesine ait Diyarbekir Vilayeti'nin şehir nüfusu verilerine baktığımızda, toplam nüfusun 25.410 olduğu şehir merkezinde gayrimüslim nüfus oranı ile Müslim nüfus oranının %50-%50 olduğu tespit edilmektedir. Şehirdeki genel gayrimüslim nüfus bağlamında Ermeni nüfus oranının fazla olduğu (%36), bilinmekte olup, Ermeniler'den sonra Süryaniler'in ikinci büyük nüfus oranına (%6) sahip millet olduğu görülmektedir. Şehirde %3 oranında Protestan nüfus ve yine aynı oranda Keldani nüfus bulunmaktadır. 1870-1871 nüfus sayımında Keldaniler'in şehir nüfusundaki oranı % 5 iken, 1902 nüfus verilerinde %3'e düştüğü tespit edilmektedir (Tablo 4). Şehirdeki gayrimüslim topluluklar arasında en az nüfusa sahip millet ise Yahudiler ve Rumlar'dır.

Tablo 4: H.1319/M.1902 Tarihli Diyarbekir Vilayeti'nin Diyarbekir Şehir Nüfusu²⁹

Cemaat	İnâs	Zükûr	İcmâl	G.N.O
İslam	6279	6480	12759	50%
Ermeni	3538	4497	8035	32%
Ermeni Katoligi	415	484	899	4%
Rum	97	119	216	
Rum Katoligi	28	39	67	
Süryani	609	688	1297	5%
Süryani Katoligi	132	151	283	1%
Protestan	363	392	755	3%
Yahudi	142	175	317	1%
Keldani	357	425	782	3%
YEKÜN	11960	13450	25410	99%

1909 senesine gelindiğinde, Diyarbekir Vilayeti'nde yaşayan gayrimüslimlerin nüfus miktarı ile yine bu nüfusun önemli miktarda bulunduğu Erzurum, Bitlis, Van ve Harput vilâyetleri'ne ait verileri değerlendirdiğimizde ortaya çıkan gayrimüslim nüfus haritası şu şekildedir: Ermeni nüfus kesafeti bakımından *Bitlis ve Erzurum* vilâyetleri öne çıkmakta iken, Süryani ve Nasturi nüfus yönünden *Van Vilayeti*, Yahudi nüfus yönünden Van ve Diyarbekir vilâyetleri, Katolik ve Protestan nüfus açısından ise Erzurum ve Diyarbekir vilâyetleri dikkat çeken bölgeler idi. Yine ifade edilmesi gereken bir diğer nokta da mevcut gayrimüslim gruplarının tamamının bulunduğu tek vilâyet olarak Diyarbekir'in karşımıza çıkmış olmasıdır (Tablo 5).

Tablo 5: H. 1327/M.1909 Tarihinde Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbekir ve Harput'ta Yaşayan Gayrimüslim Nüfusun Dağılımları (Erkek ve Kadın)³⁰²⁸ BOA A.MKT.MHM. 748/5, 1.²⁹ BOA A.MKT.MHM. 748/5, 2.

Vilayet	Ermeni	Süryani ve Nasturi	Rum	Katolik ve Protestan	Yahudi
Erzurum	101119		5156	12039	6
Bitlis	110358	1981		7046	
Van	71583	59500		1930	2900
Diyarbakir	45291	13649	1437	10305	1160
Harput	73155		523	7437	2
YEKÜN	401506	75130	7116	38757	4068

Diyarbakir’de Gayrimüslimlerin Hukûki ve Sosyal Durumu

Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslim cemaatler ile devletin Müslüman reayası arasında önemli hukukî statü farklılıkları bulunmakta idi. Müslümanlara İslâm hukuku ve örfî hukuk kuralları uygulanırken, azınlıklar özel hukuk alanında, mensup oldukları toplulukların dini ve sosyal yaşama ilişkin kurallarına ve kamu hukuku alanında ise İslâm hukukunun Müslüman olmayanlar için koyduğu kurallara tâbi oluyorlardı. Yani devletin teokratik temellere dayanmış olmasından dolayı Müslim ve gayrimüslim unsurlar farklı hukuk kurallarına bağlı idi.³¹ Diyarbakir şehrinde yaşayan gayrimüslim nüfusun, Müslüman nüfus ile münasebetleri genel olarak oldukça iyi olup, herhangi bir haksız uygulama durumunda gayrimüslimler de dava hakkına sahiptiler. Osmanlı Devleti’nin topraklarında yaşayan bu unsurlara geniş bir dini müsamaha gösterdiği bilinmektedir. Diyarbakir şehrinde yaşayan gayrimüslim unsur da, bu müsahadan istifade etmek suretiyle kilise ve manastırlarında dini ibadetlerini tam bir serbestiyet içerisinde yerine getirmekte olup, bazen bunların dini ibadet ve ayinlerine karışılması durumunda devlet duruma hemen müdahale etmekte idi.³² Bu cümleden olmak üzere, gayrimüslim unsurların hiçbir ruhani reisi, diğerine karışmamakta; aksi durumda bünyesinde farklı milletler bulunduran ve bunların dini ve sosyal yaşantılarını garanti altına alan Devlet-i Âliyye, söz konusu duruma müdahil olmakta idi. Örneğin; H.1255/M.1839 tarihli buyruğunda, Yakubî Süryani ve Katolik Süryani milletlerinin yaşadığı Diyarbakir ve Musul eyaletlerinde Katolik Süryani murahhasının; diğer Süryani sınıfını tâbiyetine almaya, kendi kiliselerine tâat ettirmeye çalışması ve Yakubî Süryanilere ait manastır, kilise ve diğer akarlarını zapt eylemek yönünde harekette bulunması üzerine, Katolik Süryani murahhasın kendi idaresindeki milletten sorumlu olduğu hatırlatılarak, diğer Süryani millete hiç bir şekilde karışmaması yönünde beyanda bulunulmuştur.³³ Nitekim kiliselerde papazların vaaz ve nasihatlerini, din işlerine karışmak olacağı gerekçesiyle denetlemeyen, azınlık mekteplerinin ders programlarını ve idaresini kontrol etmeyen Osmanlı İmparatorluğu,³⁴ gayrimüslim unsurlar arasında herhangi bir rahatsızlığın zuhur etmesi durumunda ise yerinde hareket ederek tebaanın derhal huzura kavuşmasını sağlamıştır.

³⁰ BOA Y.EE.. 33/53, 1.

³¹ Bozkurt 1995, 50.

³² Yılmazçelik 1995, 263.

³³ BOA A.DVN.NMH. 3/16, 1.

³⁴ Eryılmaz 1990, 41.

Hıristiyanlar arasında ihtidâ³⁵ etmek isteyenler hakkında ise “hak dini kabul, batıldan imtinâ eyleyüb” tabiri kullanılmaktaydı. Bu kimseler meclis-i şer’de hazır buldukları sırada kendilerine İslam dini’nin esasları telkîn edilmekte idi.³⁶ Osmanlı İmparatorluğu, tarihin hiçbir döneminde idaresi altındaki gayrimüslim unsurları, İslamlaştırma gibi bir derde düşmemiş, her bir reayayı ait olduğu din ile kabul etmiştir. Hatta öyle ki, şüphe uyandıran din değiştirme (ihtidâ’) olaylarında söz konusu durum tahkik edilerek şahsın cebren mi yoksa kendi emeliyle mi din değiştirdiği araştırılmıştır. Örneğin; 1846 yılında Diyarbekir Kazası’na bağlı Derik Köyü’nde 8-10 yaşlarında gayrimüslim bir kızın Müslüman olduğu haberi üzerine, Kaza’nın kadısı durumu tahkik etmekle görevlendirilerek söz konusu kızın zorla mı İslam olduğu araştırılmış ve kızın kendi rızasıyla din değiştirdiği anlaşılmasına rağmen kızın irtibat halinde olduğu kişilerin Dersaadet’e celbi istenmiştir.³⁷ Yine Diyarbekir’de bu konuyla ilgili başka bir örnek ise 1892 senesinde meydana gelmiştir. Kulp Nahiyesi’ne bağlı Pasur köyünde bir Ermeni kadının sufi dervişinin oğulları ve onun üç nefer refikalı tarafından zorla kaçırılıp Müslüman edildiği haberi, Ermeni Patrikliği tarafından haber verilmesi üzerine, kadından alınan cevap “zorla kaçırılıp Müslüman edilmediği, kendi arzu ve vicdaniyla kabul-i İslâm ettiği” yönünde olmuştur.³⁸ Evli gayrimüslim tebaa’dan bir kadının İslam olması durumunda reşit olmamış çocukları, kadına değil; babalarına verilmekte idi. Örneğin; 1857 yılında Markis veledi Martin’in Ermeni eşi, kendi rızasıyla Müslüman olmuş ve iki nefer sabî oğulları Haçador ve Simon, küçük yaşta olduklarından babalarına verilmiştir.³⁹

Gayrimüslim grupların ekonomik yönden oldukça iyi durumda olduğu bilinmektedir. Daha çok ticaretle meşgul olan gayrimüslim unsurların hayat seviyeleri, Müslüman halkın pek çoğundan iyi durumda idi.⁴⁰ Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun genelinde olduğu gibi Diyarbekir’de de kuyumculuk sektörünün hemen hemen tamamı Ermeniler’in elinde olduğu bilinmektedir. Hüsrev Paşa Evkafına ait Altıncılar Çarşısı’ndaki kuyumcu esnafının tamamı Ermeni idi.⁴¹ Yine 1847’de Diyarbekir’de mumculuk yapan 11 esnafın da gayrimüslim olduğu bilinmektedir.⁴² Şehrin ticaret sektörü gibi sanayi sektörü de gayrimüslim nüfusun elinde idi.⁴³ Yine XIX. yüzyılda kazzaz, cüllâh, habbaz, attar, temürcü, çilingir, kazgancı, kuyumcu ve kürkçü gibi meslek gruplarında gayrimüslimlerin yoğunlaştığı bilinmektedir.⁴⁴ Gayrimüslimler birinin ölmesi durumunda, tıpkı İslam olan reaya gibi mahkemeye haber vermek zorunda olup terekelerini yazdırmak zorundaydılar.⁴⁵

Gayrimüslim tebaa, kılık, kıyafet ve cemiyet hayatı yönünden birtakım düzenlemelere tâbi idiler. Gayrimüslimlerin, kılık-kıyafet noktasında Müslümanlara benzemesi yasaklanmıştı.⁴⁶ Hıristiyan ve Yahudi tebaanın giyimi Türklerin giyimine benzememekle beraber Türklerin en çok giydiği renkler

³⁵ Terim olarak, inançsız iken veya başka bir dine mensup iken İslam dinini benimsemeyi ifade eder. İhridâ eden kimseye mutedî adı verilir. Bkz. (Köse 2000, 554).

³⁶ Korkmaz 1988, 80.

³⁷ BOA A.DVN.MHM. 2/74, 1-2.

³⁸ BOA DH.MKT. 1960/18, 1.

³⁹ BOA A.DVN. 126/34, 1.

⁴⁰ Yılmazçelik 1995, 264.

⁴¹ Ertaş 2015, 153.

⁴² Yılmazçelik 1995, 311.

⁴³ Korkusuz 2003, 156.

⁴⁴ Korkmaz 1988, 102.

⁴⁵ Yılmazçelik 1995, 264.

⁴⁶ Eryılmaz 1990, 48. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin giyimlerine yönelik kayıtlar konulmaya başlanmıştır. Osmanlı tarihinde giyim, mesken yapma ve davranış kısıtlamalarının en ağır olduğu dönem III. Murat zamanıdır. III. Murat döneminden önce de II. Selim, 1 Ağustos 1568 tarihli bir ferman düzenleyerek Müslüman olmayan halkın kıyafetlerini birtakım kayıt ve şartlara bağlamıştır. Bu fermandaki kayıtlara göre Yahudi, Hıristiyan ve diğer Gayrimüslimler üstün kaliteli ve hazır elbise giymeyecekler; Yahudi ve diğer Müslüman olmayan halkın giydikleri feraceler küllengi, karaca çuhadan yapılarak, damgaları kumaş olmayacaktır. Bellerine sardıkları kuşağın değeri 30-40 akçayı geçmeyecek ve yarı yarıya pamuk-ipek karışımı olacaktır. Başlarına ancak Denizli tülbendi sarabilecekler ama tülbendin uzunluğu fazla olmayacaktır. Yalnız siyah renkli, yassı yüzlü içi astarsız ayakkabı giyebileceklerdi. Gayrimüslim kadınlar ise ferace ve başmak giymeyecek, sadece gök mavisi renginde şalvar giyecekler, Müslüman kadınların giydiği gibi boyundan eteğe kadar yakalı elbise ve ince külah (arakiye) giymeyeceklerdi. Ermeni kıyafeti, Yahudilerin kıyafeti gibi olacak, yalnız Ermeniler başlarına alaca kuşak (kırmızı üzerine sarı çubuklu kumaş) saracaklar ve diğerleri gibi Ermeni kadınlar da ferace giymeyeceklerdi. Rum, Süryani gibi diğer Gayrimüslimler ise küllengi ve siyah ferace giyecek ve bu feracenin astarı saçaklı olacaktır. (Ercan 1990, 118-120).

olan beyaz, sarı, kırmızı ve özellikle yeşil renkleri asla giyemezlerdi.⁴⁷ Gayrimüslim erkeklerin mavi ya da mor çuka elbise ve kısa kalpak giymeleri gerekmekte idi. Samur kürk ve kalpak ile lüks giysiler, gayrimüslimlere kesinlikle yasaktı.⁴⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin giyim kuşamlarına yönelik bu uygulamalar, Diyarbakır'da de uygulanmıştır. Hatta Diyarbakır şehrinde yaşayan gayrimüslimler; yeşil çağırışır, yeşil paşamak, yeşil pabuç giyerek, başlarına beyaz tülbent bağlayarak ve kadınlarının da aynı Müslüman kadınlar gibi peçe kullanmaya başlamaları, Müslüman tebaa ile karışmalarına neden olmuş ve durum Divan-ı Hümayûn'dan çıkartılarak Amid Kadısı'na bildirilen ve gayrimüslimlere tenbih edilmesi istenen, Amid'teki gayrimüslim ve Müslim reayanın tanınması için gayrimüslimlerin ak tülbent sarınmayacağı, yeşil çağırışır ve pabuç giymeyeceği ve kadınlarının da mensup oldukları dini gösteren renklere göre giyinmeleri ve peçesiz olmaları gerektiği yönündeki emirle karmaşaya son verilmiştir.⁴⁹

İslam hukukuna göre gayrimüslimler, Müslümanlardan daha büyük ve yüksek ev yaptıramazdı.⁵⁰ Bu anlamda Müslümanların ve gayrimüslimlerin evlerinin yükseklikleri farklı şekilde belirlenmiştir. Nitekim Müslümanların evi 12 zira (9 m.), gayrimüslimlerin evi ise 9 zira (6,75 m.) olmak zorunda idi.⁵¹ Diyarbakır'da gayrimüslimlerin yüksek bina inşa etmesi ile ilgili olay 1757 senesinde yaşanmıştır. Şöyle ki, Amid Kazası'nın Tabakhane mahallesinde yaşayan Zamoğullarından İsak ve Samas isimli gayrimüslimlerin, câmi'-i şerife karşı yüksek bina inşa etmeleri üzerine, söz konusu evin semen-i misliyle ehl-i İslâm'dan birine satılması yönünde talepte bulunulmuştur.⁵² Evlerin rengi konusunda III. Selim dönemine ait bir fermenda Müslümanlar ile gayrimüslimlerin evlerinin renginin farklı olması ve bu çerçevede gayrimüslimlerin evlerinin siyah renge boyanması gerektiği belirtilmektedir. Bu durumla ilgili olarak Diyarbakır'da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin evlerinin renklerinin farklılığını belirten hiçbir bilgiye rastlanmadığı gibi, şehirdeki hemen hemen bütün evlerin aynı renkte olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Nitekim bu konuda coğrafi özelliklerin belirleyici olduğu düşünülmektedir. Zira Diyarbakır ve çevresi siyah renkli bazalt taşı bakımından zengin bir bölge durumundaydı.

Aile hukuku çerçevesinde gayrimüslimler arasındaki evlenme ve boşanma tamamen kendi din adamlarının yetkisine bırakılmıştır. Bununla beraber mahalle imamlarının zımmî⁵⁴ çiftlerin nikâhlarını kıydığı, kadınlara ise zımmî çiftleri boşama yetkisi verildiği bilinmektedir.⁵⁵ Diyarbakır'da yaşayan gayrimüslimlerden tek bir çiftin evlenmesi nadir görülmekte idi; inananlar evlenme merasimlerini daha ucuza getirmek için ve biraz da batıl inançlardan dolayı belli dönemlerde birkaç çift aynı anda evlenmeyi tercih ediyorlardı. Bu durumda sıra halinde bir tarafta damatlar, diğer tarafta gelinler diziliyorlar ve her grup sırasıyla papazın huzuruna çıkıp nikâhlanıyorlardı.⁵⁶ Evlilik öncesi

⁴⁷ Üçel-Aybet 2010, 181.

⁴⁸ Eryılmaz 1990, 48.

⁴⁹ "...Diyarbakır beylerbeyisine ve Amid kadısına hüküm ki; Amid'te olan kefare yeşil çağırışır ve yeşil paşamak ve pabuç giyüb ve başlarına beyaz dülbend sarınub libâsları ehl-i İslam libâsı gibi olub küffar ile ehl-i İslam beyninde bir alametleri olmamakla fark olmayub ve avretleri dahi peçe tutup ve ak makrama ile örtünüb ve hamamlarda dahi zeylerinde ve libaslarında farkları olmayub ehl-i İslam libâsın giydüklerin ilâm olundu imdi buyurdum ki; vusul buldukda bu hususu göresin, kadıya arzolunduğu gibi ise kefare taifesine tenbih ve tekîd eylesesin ki kefare taifesi ak dülbend sarınmayub ve yeşil çağırışır ve sair İslama mahsus olan ayakkabın giymeyüb ve avretleri dahi ehl-i İslam hatunları libâsı giymeyüb kefereye münasib olan eğer libâs ve eğer ayakkabı her ne ise teklif ettirüb ve bilcümle kefr üzere olduklarına hamamlarda ve cemaat yerlerinde alâmetler ile yürügüb ehl-i İslam zeyinde yürümeyib şer-i şerif tecviz eylemediği vazıfan ihtiraz üzere olalar badettenbih işlemeyüb mennu olmayanları tedib eylesesiz.. BOA A.DVNSMHH.d. 14/966, 1.

⁵⁰ Ercan 1983, 1142.

⁵¹ Eryılmaz 1990, 48.

⁵² Divan-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri –II- 2016, 91/2, 776.

⁵³ Ertaş 2015, 68.

⁵⁴ İslâm devleti, bir memleketi fethedince, bu memleket halkı ya orayı terk eder; ya da bu yeni devletin vatandaşı olurdu. Bunun için kendilerine emân verilerek zimmet anlaşması yapılır; İslâm devletinin hakimiyetini tanıdığına ve hukukuna riayet edeceğine dair söz vererek önceki hayatını devam ettirirdi. Bu suretle gayrimüslim vatandaşların can ve mal emniyeti ile din hürriyeti teminat altına alınmış olurdu. (Ekinci 2008, 316).

⁵⁵ Ercan 1983, 1145.

⁵⁶ Korkusuz 2003, 169.

“nişanlılık” dönemi gibi adetlerinin varlığı da bilinen gayrimüslim gruplar arasında⁵⁷ çift kadınla evlilik hiç görülmemekte idi.⁵⁸ Ermeni toplumunda bir kişi, eşinin ölümünden dolayı ikinci bir evlilik gerçekleştirebilmesine rağmen; Ermeni Kilisesi, üçüncü bir evliliğe ise nikâhın evde kıyılması şartıyla izin vermekte idi. Kilise büyükleri, üçten fazla evlilik isteğinde bulunmayı “insanlık dışı ve hayvanî bir durum olarak değerlendirmiş ve bu evliliklere izin vermemiştir.⁵⁹

Diyarbakır’de Müslümanlar ile gayrimüslimler bazı istisnalar dışında aynı mahallelerde hayatlarını sürdürebilmekteydiler. 1818 Nisan ayının başlarına ait bir belgede Evanis veledi Aro adındaki Hıristiyan birinin, Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Fatih Paşa mahallesinde yaşadığını ve Marim/Meryem adındaki gayrimüslim bir kadınla ortaklaşa olarak Yahudi Çarşısı’nda bir dükkân satın aldıklarını görmekteyiz. Her ne kadar burada Yahudi Çarşısı olarak geçen bir çarşıdan bahsedilmekteyse de, adı geçen Hıristiyanların burada dükkânlarının bulunması, bu dükkânı da Yahudi birisinden satın almaları ve satın aldıkları bu dükkânların bir tarafının Hacı Ali adındaki bir Müslüman’ın mülküyle bitişik olması, Müslümanların ve gayrimüslimlerin bir arada yaşamasının önünde bir engelin bulunmadığının ve beraber yaşayabildiklerinin açık bir göstergesidir.⁶⁰

Diyarbakır’de yaşayan gayrimüslimler, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren idâri yönetim birimlerinde de varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Örneğin; Diyarbakır’ın 1869-1870 tarihli salnâmesinde Diyarbakır livâsı meclis idari üyeleri arasında Mihail Efendi, Ohannes Efendi yer almakta iken; belediye meclis üyeleri arasında da Kigork ve Mıgırdıç efendilerin bulunması, gayrimüslimlerin yerel yönetimlerde de etkin olmaya başladıklarını göstermektedir.⁶¹ 1874-1875 yıllarına gelindiğinde ise daha evvel vilâyet meclis idaresinde yer almayan Ruhani reislerin bu tarihten itibaren burada faaliyet gösterdikleri tespit edilmektedir: Rum Metropolit Vekili Dimitri Efendi, Protestan Piskoposu Tomas Efendi, Keldani Metropolit Abuş Efendi, Ermeni Murahhas Vekili İstapan Efendi, Ermeni Katoloğu Murahhas Vekili Mesruh Efendi, Süryani Katoloğu Murahhas Vekili Batros Efendi, söz konusu idari birimdeki üyelerdir.⁶² Yine Aralık 1895 tarihli bir belgeye göre de, Bedros isimli bir gayrimüslimin, Diyarbakır Belediye tabibi olarak görev yaptığı bilinmektedir; ancak kendisinin Ermeni fesadına karışması dolayısıyla görevinden azledilerek yerine bir gayrimüslimin değil, tabib kolağası olan Tefvik Efendi isminde bir Müslüman doktorun getirilmesi,⁶³ görevini kötüye kullanan gayrimüslimlerin bulunduğu vazifeden derhal azledilebildiğini de açıkça göstermektedir.

Genel anlamda gayrimüslimler arasındaki sosyal münasebetleri değerlendirdiğimizde Süryaniler ile Ermenilerin birbirleriyle olan ilişkilerinin çok iyi olduğu görülmektedir. Hatta zaman zaman bir kiliseyi müşterek kullanmaları bunun en güzel örneğidir. Günümüzde de Ermeni Kilisesi açık olmadığından, Süryani Kilisesi’nin olduğu yerlerde Ermeniler, Süryani Kilisesi’nde ayinlerini yapmaktadır.⁶⁴ XVI. yüzyılda Nasturi Kilisesi’nden ayrılarak Katolik mezhebine geçen Keldaniler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin çok zayıf olduğu hatta zaman zaman birbirleriyle çekişmeli oldukları belgelerde tespit edilmiştir. Nitekim 6 Kasım 1902 tarihli bir belgeye göre; Diyarbakır’deki Ermeni Kilisesi’ne bakan Keldani Kilisesi’nin pencereleri ve kapıları daha önceleri kapatılmış olmasına rağmen, Keldaniler tarafından yeniden açılması iki taraf arasında ciddi bir mesele olmuştur. Taraflar arasında büyüyen problem, güvenlik güçlerinin araya girip müdahale etmeleri ile yatışmış, açılan kapı ve pencereler yeniden kapatılarak sorun çözülmüştür.⁶⁵ Şehirdeki Müslümanlar ile olan ilişkilerine

⁵⁷ Özcoşar 2000, 275.

⁵⁸ Yılmazçelik 1995, 278.

⁵⁹ Ertaş 2015, 77

⁶⁰ Günay 2009, 44.

⁶¹ Diyarbakır Salnâmeleri -I- 1999, 46-47.

⁶² Diyarbakır Salnâmeleri -II- 1999, 31.

⁶³ BOA A.MKT.MHM. 636/41.

⁶⁴ Ertaş 2015, 135.

⁶⁵ BOA A.MKT.MHM. 637/47, 1-4.

baktığımızda ise, gayrimüslimler, asırlarca Türk kültürü içerisinde yaşamış olduklarından birçok yönden birbirleriyle kaynaşmışlardır. Nitekim Müslim ve gayrimüslim terekelerinde geçen giyim, kuşam, oturma odası eşyası, yatak odası eşyası, mutfak eşyası vb. malzemelere verilen isimlerin hep aynı olduğu görülmektedir. Hatta bazı gayrimüslim grupların bile çocuklarına İbrahim, Durmuş, Murad, Sadakat gibi isimler vermeleri, iki dini grup arasındaki karşılıklı ilişkilerin oldukça iyi olduğunun kanıtıdır.⁶⁶ Diyarbakır'da oldukça küçük bir grup olarak bilinen Yahudiler ise, diğer gayrimüslim gruplardan ayrı yaşamakta ve şehrin doğusunda bugünkü Kore mahallesinde ikamet etmekteydiler. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Yezidiler ise, şehir merkezinde bulunmamakta idi; zira salnâmelerde şehrin nüfusunun verildiği yerlerde Yezidiler'e dair herhangi bir bilgi bulunmamakta olup,⁶⁷ yapılan tespitlere göre bu milletin Diyarbakır'a bağlı köylerde ve vilayete bağlı Mardin, Siirt ve Beşiri gibi birkaç bölgede kesif oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁸

Diyarbakır'da hem Müslümanların hem de gayrimüslim cemaatine mensup şahısların mezarlığı farklı yerlerde bulunmaktaydı. Bunlardan birisi diğerinin mezarlığına gömülemezdi. Hıristiyan da olsa farklı bir cemaate mensup kişiler o mezarlıkta gömülemekte idi. Bu meselenin devlet tarafından sıkı bir şekilde denetim altında tutulduğu görülmektedir. 1844 Şubat ayı ve 1844 Mayıs ayına ait iki ayrı belgede, Süryani Yakubi taifesinin kullandığı kilise mezarlıklarına, Süryani Katoliklerinin ölülerini gömmelerinin yasak olduğunu öğrenmekteyiz.⁶⁹

Sonuç

XIX. yüzyılda Diyarbakır, demografik çeşitlilik bakımından dikkat çeken önemli bir bölge konumundaydı. Şehirde; Müslümanlar dışında; Ortodoks Ermeni, Katolik Ermeni, Süryani, Katolik Süryani, Keldani, Ortodoks Rum, Katolik Rum, Protestan, Yahudi, Yezidi ve Kıptî olmak üzere 11 farklı dini grup bir arada yaşamaktaydı. Diyarbakır'da Müslüman nüfustan sonra gayrimüslim unsurlar içerisinde ilk sırada Ermeni nüfus gelmekte, Ermeniler'den sonra da Süryaniler önemli bir dini topluluğu oluşturmaktaydı. Diyarbakır'da yaşayan gayrimüslim nüfus miktarında zaman zaman dalgalanmalar meydana gelmişse de Diyarbakır, gayrimüslimlerin genel olarak huzur ve refah içinde yaşadığı bir bölge olmuştur. Şehirde gayrimüslim nüfus ile çoğunluğu teşkil eden Müslim nüfus arasındaki münasebetler, karşılıklı hoşgörü ve iyi niyet esasına dayanmaktadır. Şehirdeki diğer dini cemaatlere göre daha fazla bir saygınlığa sahip olan Ermeniler, çalışkanlıkları, sanat ve ticaretteki başarıları ile ön plana çıkarak, Diyarbakır şehrinde gerçekleşen ticari ve iktisadi faaliyetlerin bel kemiği olma görevini üstlenmişlerdir. Karşılıklı hoşgörü ve anlayış içerisinde yaşamayı düstur edinen gayrimüslimler, birbirlerinin dini yaşam biçimine ve ayinlerine kesinlikle karışmamıştır. Diyarbakır'da Ermeniler ile Süryaniler arasındaki ilişkiler ise oldukça kuvvetli olmasına rağmen Ermeniler ile Keldaniler arasındaki mevcut ilişkiler iç açıcı olmamıştır. Şehirde oldukça düşük bir nüfus oranına sahip Yahudiler ise kendi halinde yaşayan millet olarak görülürken, Yezidiler ise Diyarbakır merkez kazasına bağlı köylere dağılmış durumdaydılar. Müslümanlarda olduğu gibi tek eşle evlilik hayatını tercih eden gayrimüslimler, mehir ve evlilik öncesi nişanlılık dönemi gibi İslam hukukuna yönelik uygulamaları da benimsemişlerdir. Gayrimüslimler, sosyal yaşamda devamlı surette Müslümanlar ile temas halinde olduklarından Türk-İslam kültüründen olumlu yönde etkilenmişler ve bu da çok sayıda gayrimüslimin Müslüman olmasına vesile olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Diyarbakırlı gayrimüslimler; vilayet idaresi yönetiminde, belediyede önemli görevlere getirilmiş, hatta şehirdeki her gayrimüslim milleti temsil eden ruhani reislere de vilayet meclisi üyeliği verilmiştir.

⁶⁶ Yılmazçelik 1995, 264-265.

⁶⁷ Diyarbakır Salnâmeleri -I- 1999, 135.

⁶⁸ 1894-1895 tarihli Diyarbakır Salnâmesi'ne göre Diyarbakır Merkez Kazası'nda 542 İnâs, 434 Zükûr yaşadığına dair bir veri bulunmaktadır; ancak bu Yezidilerin şehir merkezinde yaşadıklarını dair kesin bir veri bulunmamaktadır. (Diyarbakır Salnâmeleri -IV- 1999, 166).

⁶⁹ Günay 2009, 51.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, (BOA. A.MKT.MHM.) 748/5; 636/41; 637/47.

Yıldız Esas Evrakı, (BOA. Y.EE..) 33/53

Sadaret Name-i Hümayûn Evrakı, (BOA. A.DVN.NMH.) 3/16

Sadaret Mühimme Evrakı, (BOA. A.DVN.MHM.) 2/74

Dahiliye Mektubi Kalemi, (BOA. DH.MKT.) 1960/18

Sadaret Divan Kalemi Evrakı, (BOA. A.DVN.) 126/34

Bâb-1 Asâfi Mühimme Defterleri, (BOA. A.DVNSMHM.d.) 14/966

Araştırma-İnceleme

Akgündüz, Ahmed. (2008). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi. İstanbul: Timaş Yayınları.

Akgündüz, Emrullah. (2015). 19. Yüzyıl Sonunda Diyarbakirli Süryani Hıristiyanlar Üzerine Notlar. Osmanlı Döneminde Diyarbakir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915), (Der. Joost Jongerden-Jelle Verheij), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 219-241.

Aybet-Üçel, Gülgün. (2010). Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozkurt, Gülnihal. (1995). Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 44/1, 49-59.

Çadircı, Musa. (1980). 1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma. Osmanlı Araştırmaları. I, 109-132.

Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323/1869-1905. (1999). I-II-III-IV-V, Ahmet Zeki İzgöer (Haz.). İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Divan-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri II. (2016). Ahmet Zeki İzgöer (Ed.). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Düzdağ, M. Ertuğrul. (1998). Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devri'nde Osmanlı Hayatı. İstanbul: Şûle Yayınları.

Ekinci, Ekrem Buğra. (2008). Osmanlı Hukuku. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.

Engelhardt. (1999). Tanzimat ve Türkiye. Ali Reşad (Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Ercan, Yavuz. (1990). Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku. OTAM. I, 117-125.

_____. (1983). Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu. Belleten, 188, 1119-1149.

_____. (2000). Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi). Osmanlı, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları. 197-207.

Ertaş, Kasım. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Eryılmaz, Bilal. (1990). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi. İstanbul: Risale Yayınları.

_____. (1992). Osmanlı Devletinde Millet Sistemi. İstanbul: Ağaç Yayınları.

- Günay, Ramazan.(2009). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat. Erciyes Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Kayseri.
- Karpat, H. Kemal. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830-1914)-Demografik ve Sosyal Özellikleri. Bahar Tırnakçı (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kodaman, Bayram. (2005). Tanzimat'tan Günümüze Hâkimiyet Anlayışında Gelişme. Cumhuriyet'in Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk. Ankara: Alter Yayıncılık, 45-50.
- _____. (1987). Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri. Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 105-115.
- Korkmaz, Mustafa. (1988). Şer'iyeye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat. Hacettepe Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara.
- Korkusuz, Şefik. (2003). Seyahatnamelerde Diyarbakır. İstanbul: Kent Yayınları.
- Köse, Ali. (2000). İhtidâ. TDVİA, C. 21, 554-558.
- Ortaylı, İlber. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi. C.IV, 996-1001.
- Özcoşar, İbrahim. (2000). 315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinin Değerlendirmesi. Dicle Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Diyarbakır.
- Ripper, Thomas. (2012). Diyarbakır Merwanileri-İslami Ortaçağda Bir Kürt Hanedanı. Bahar Şahin Fırat (Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ünal, Mehmet Ali. (2012). Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış. Türkler, X, Yeni Türkiye Yayınları. 183-216.
- Yılmazçelik, İbrahim. (1995). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840). Ankara: TTK Yayınları.
- _____. (1996). XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaleti'nin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması. Tarih Araştırmaları Dergisi, C.18/S.29, 217-232.

19. ve 20. Yüzyıllarda, Kentsel Gelişmeyi Etkileyen Ulaşım Kararları

19th and 20th Century, Transportation Decisions Systems Affecting Urban Development

Erman AKSOY

Dr.Arş Gör, Gazi Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

eaksoy@gazi.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-7660-1054

Öz

İki mekân arasındaki insan ve mal akımı ilişkileri ulaşım diye tanımlanır. Bu akımın yoğunlaştığı noktalarda yerleşimlerin hayat bulduğu görülür. Tarihsel süreçte ulaşım türlerin veya güzergâhlarının değişimi kentlerin kaderini belirlemiştir. Dolayısı ile ulaşım türlerinin kesişim, bağlantı veya kavşak noktalarında yerleşimlerin kurulması, gelişmesi ulaşım ve kentsel gelişmeyi açıklamaktadır. Kentlerdeki nüfus değişimleri, yaşam biçimleri ve yerleşim formları, ulaşım sistemi ve modları ile ilişkilidir. Bu ilişki Ayaş, Beypazarı ve Sivrihisar kentlerinde ulaşım sistemi, yol ağlarının kentsel gelişmeye etkileri incelenerek, sonuçlarının kent planlamaya girdi sağlaması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Yerleşme, Ulaşım, Ayaş, Baypazarı, Sivrihisar

Abstract

The relations of human and property flow between two spaces are defined as transportation. It is seen that settlements come to life at the points where this trend intensifies. In the historical process, the change of transportation types or routes has determined the fate of cities. Therefore, the establishment and development of settlements at the intersection, connection or junctions of transportation types explain transportation and urban development. Population changes, lifestyles and settlement forms in the cities are linked to transportation systems and modes. It is suggested that the effects of transportation system and road networks on urban development in Ayaş, Beypazarı and Sivrihisar cities are examined and its results should provide input for urban planning.

Keywords: Urban Settlement, Transportation, Ayaş, Baypazarı, Sivrihisar

Giriş

Ulaşım; insanın değerli gördüğü ya da ürettiği mal ve hizmetlerin, bilginin ve sermayenin bir yerden başka bir yere aktarılmasıdır. Ulaştırma sektörü, sanayi veya tarım sektörü gibi mal üreten değil işgücü ve hammaddenin taşınmasını yani diğer sektörlerde üretimin ve üretilenin ticaretini sağlayan hizmet sektörüdür. Yol, insan hareketliliğini, iletişimini ve mal akımını sağlamak için ulaşım sistemine, modlarına ve taşıma araçlarına ve döneminin teknolojik düzeyine göre belirlenmiş rota ya da inşa edilmiş yapıdır. Yol ağları (dolaşım mekânları) farklı yollar ile yol üzeri ya da yakın çevresinde hızlı, konforlu ve güvenli ulaşımı sağlayan donatılar ve yapılar bütünüdür. Ulaşım sistemleri ve yol ağları, bir ülke, bölge ya da kentte başta ekonomik olmak üzere sosyal, siyasi, askeri ve kültürel faaliyetlerin gelişmesinde en etkin araçtır. Bu nedenle yol ağları toplumların gelişmişlik düzeyinin göstergesidir¹. En eski yol ağlarının en eski medeniyetlerde bulunması bu olgunun kanıtıdır.

Anadolu, M.Ö. 8000’li yıllarla süregelen yol ve yerleşim geleneğine sahiptir. Bereketli Hilal (*the Fertile Crescent*) üzerinde, neolitik çağdan bugüne doğu ile batı arasında Dünyanın en işlek coğrafi ve kültürel köprüsü ve evrensel ana ulaşım akslarının kesişme noktası olan Anadolu’da^{2,3} uzak mesafe ticaret, ordu, posta ve hac yolları kentlerin kurulmasında ve gelişmesinde belirleyici olmuştur⁴. Anadolu’da yol ağları farklı dönemlerde yönetim biçimlerine ve teknolojik düzeye göre kentler sistemini, güvenlik, üretim-dağıtım ve toprak kullanım mekanizmalarını, yerleşim siyasasını ve

¹ Hanson 2004, 3-29

² Lloyd 1989, 16-18

³ Hammond 1972, 52

⁴ Taescher 1924, 3-5

böylece mekânsal ve işlevsel örgütlenme ile birlikte ülke-bölge ve kentsel ticari kademelenmeyi yönlendiren temel dinamik olduğu bilinmektedir. Kentleri birbirine bağlayan birincil bu yol ağları ve kentin tarımsal hinterland ilişkisini kuran ve güçlendiren ikincil yollar, kentin kalıcılığını, gelişmesini ve bu kademelenmeyi belirlemiştir. Anadolu'nun tarihi kentleri, ulaşım sistemlerine bağlı gelişmeyi ve sürekliliğini kanıtlayan değerlere sahiptir^{5, 6, 7}. Tarihsel süreçte, Hititler, Asurlar, Frigler, Persler, Yunanlılar, Romalılar, Selçuklu Türkleri ve Osmanlılar, Anadolu'da yolların böylece kentlerin odağındaki medeniyetin gelişmesine katkı sağlamışlardır^{8, 9, 10}.

MÖ. 9. yüzyılda Asur krallarının Anadolu krallıklarıyla savaşmaları ve 8. yüzyıl sonlarında bu krallıkların Asurlulara karşı birlik kurmaları, Batı Anadolu'yu doğuya, Orta Anadolu'yu güneye bağlayan yolların daha önceki tarihlerde kullanıldığını düşündürmektedir¹¹. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları, bu yolların MÖ. 3. binden itibaren ticari ve askeri, MÖ. 3. binin ortalarında Kuzey Suriye ile Anadolu arasında ticaret yolu olduğunu ve MÖ. 2. binin ilk çeyreğinde Asurluların bu yollarla ticarete devam ettiklerini, MÖ. 1. binde aynı yolları Hititlerin ticari ve askeri amaçla kullandıklarını ve günümüzde olduğu gibi Kızılırmak ve Fırat Havzalarını birbirine bağlayan yol güzergâhları olduğunu göstermiştir^{12, 13}. Anadolu medeniyetinde Asur Ticaret Kolonileri (Kültepe) Çağında (MÖ. 1945- MÖ. 1730), Anadolu-Suriye-Mezopotamya arasındaki bu kervan yolları, yazının bu coğrafyaya taşınması ve ilk ticaret merkezleri-kolonilerinin (Karum ve Wabartum) kurulması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Asur dilinde liman ve rıhtım anlamındaki Karum, bugünkü serbest ticaret yerleri gibi büyük pazar yerleşmeleridir. En önemlileri yazılı tabletlerin bulunduğu Kaneş, Alişar ve Hattuş'tur. Misafir anlamındaki Wabartum, ana merkezler arasında konaklama, mal depolama için kullanılan görece küçük merkezlerdir (Ulama, Salatuwar, Karahna, Zalpa, Ankuwa gibi). Kayseri-Çorum-Yozgat üçgenindeki Anadolu'nun en eski bu ticaret merkezleri, Mezopotamya ve Suriye'ye üç ana güzergâhla bağlanmıştır. İlki Musul'dan kuzeyde Dicle üzerinden Midyat, Darende ve Gürün'den Kaneş'e, ikincisi Dicle vadisinde bir yerde batıya dönerek Urfa, Gaziantep, Adana ve Gülek geçidi ile Kapadokya'ya, üçüncüsü Gaziantep'ten kuzeye doğru Pazarcık, Maraş, Elbistan, Pazarviran'dan Kaneş'e ulaşmaktaydı¹⁴. Ticari kitabelerine göre; Frigler (MÖ. 1200-MÖ. 330) Anadolu'nun Orta Batı'sında çok gelişmiş ve iyi korunmuş bu yol sistemini kullanarak, batıda Hellenlerle, doğuda Urartularla, güneyde Asurlularla ilişkilerini geliştirmişler ve yeni kentler kurmuşlardır^{15, 16, 17, 18}.

MÖ 5. yüzyıla tarihlenen Kral Yolu (King Road), Anadolu'da Sardes'ten başlayıp Afyon-Sivrihisar-Ankara-Tokat-Malatya-Diyarbakır güzergâhını takip ederek İran'da Susa ve Persepolis'e ulaşıyordu. Bu yol ağı ile Friglerden itibaren önemli kentsel yerleşmeleri birbirine bağlayan çok sayıda ana ve tali yollar Anadolu yollarının omurgasını oluşturmuş¹⁹ ve Asya'nın ticaret malları Ege limanlarından Avrupa'ya ulaştırılmıştır. Bu ağın Merkez Yolu Konya'da Güney Yolu ile birleşip, buradan ayrılan yolun Ankara-Sivas-Malatya-Musul güzergâhı, Anadolu'nun dönemin en önemli ticaret yoludur²⁰ (Şekil 1) Kral Yolu'nun, farklı coğrafi bölgelerinde hızlı, konforlu ve güvenli ulaşımı sağlamak için yapılan dinlenme, duraklama mekânları (Çaparhane-*Chapar Khaneh*, *Menzilhane*) ve kavşak noktaları Anadolu'da da olduğu gibi zamanla ticari yerleşmelere dönüşmüştür^{21, 22}. Sasani döneminde (M.S.

⁵ Kemer 2018

⁶ Naumann 1991, 373

⁷ Tümertekin 1976, 270

⁸ Eskikurt 2014

⁹ Akurgal 1993, 2-3

¹⁰ Lloyd 1989, 27

¹¹ Birmingham 1961

¹² Ökse 2005

¹³ Kontani 1995

¹⁴ Yakar 2007, 8-11

¹⁵ Işık 2020

¹⁶ Şahin 2004, 28-30

¹⁷ Macguen 2001, 151-153

¹⁸ Sevin 2007, 18

¹⁹ Young 1963

²⁰ Çetin 2014

²¹ Nikaein ve Gültekin 2019

²² Ramsay 1960, 48

224-651) kervan yollarının Kral Yoluna bağlanıp, dönemin başkenti Hamedan (*Hegmataneh*) Kenti'nden farklı rotalara ayrılarak Hazar Denizinden Karadeniz'e ve Horasan ve Kabil kentlerinden Hindistan'a bağlanan İpek Yollarıyla birleşmiştir²³ (Şekil 1). Helen döneminde Anadolu'da bu yol önemini sürdürmüş ve Roma döneminde "Roma arazisi yollarının uzandığı yerdir" ilkesiyle yeniden tasarlanmış, inşa edilmiş, köprüler, kilometre taşları (*miliare*), garnizonlar ve hanlarla donatılmıştır²⁴. Özellikle İmparatorluğun Pax Romana döneminde (MS.27- 192) taşrada hâkimiyet kurmanın, Roma kültürünü yaymanın ve medeniyetin yer'i kenti imar etmenin, en önemli aracı ulaşım sistemi ve yol ağları olmuş ve bu anlayışla Anadolu'da da kentleri birbirine bağlayan birincil ve ikincil yolların alt yapısı bu dönemde kurulmuştur²⁵ (Şekil 1).

Bizans döneminde Anadolu'daki Güney, Kuzey ve Merkez olmak üzere üç ana yöndeki kervan yolları ağları, Roma döneminin mirasıdır. Ancak, Roma yollarının başlangıcı Efes'in yerine önce İzmit, sonra da başkent olan İstanbul olarak değiştirilmiştir (Şekil 1). 1096'da başlayan Haçlı Seferlerinde izlenen güzergâh sonrasında ticaret ve posta yollarına ve Kudüs'e giden Hıristiyan için hac yoluna dönüştürülmüştür. İznik'te ikiye ayrılan bu yol bugünkü Nallıhan, Beypazarı üzerinden Ankara'ya bağlanarak Aksaray üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşmıştır²⁶. Bu yol ağı Anadolu Selçuklu döneminde de kullanılmış ve Selçuklu döneminde -kervan yolları- geliştirilmiştir (Şekil 1). 13. yüzyıldan itibaren günlük yaşamda Roma anlayışının (hukuk, ticaret, vd. alanlarda) yerine Türk kültür altyapısına göre kentler sistemi ve topografyaya uygun yol ağları, konaklama ve korunma ihtiyaçları için sayısız kamusal hizmet ve savunma yapıları (ribat, han, kervânsaray, derbent) ile yeniden yapılandırılmıştır. Böylece daima açık ve güvenli yol ağlarıyla üretim-dağıtım ve savunma sistemleri güçlendirilmiş, kentler de anıtsal yapılarla imar edilmiştir^{27, 28, 29}. Selçuklu hâkimiyeti 13. yüzyıldaki Moğol akınlarıyla zayıflayınca, Anadolu yol güzergâhları can ve mal emniyeti kalmadığı için ıssızlaşmış ve ticaret faaliyetleri gerilemiştir. Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla yenilenen yol ağları (Şekil 1) derbent-menzil teşkilatı olarak yeniden örgütlendiği için ticaret eski canlılığına kavuşmuştur. 16. yüzyılda Osmanlılar gelişmiş posta sistemi (menzil) kurup, yol ağlarını da menzil külliye ve kervansarayları ile donatmışlardır³⁰.

Günümüzde Anadolu'da varlığı süregelen tarihi kentler, yol ağlarındaki konumuna bağlı geçmişin izleri üzerindeki Osmanlı Döneminin ulaşım ve kentler sistemini aktarmaktadır. Bu kentlerin çoğunluğunda, deniz aşırı keşifler, sanayi devrimiyle ulaşım teknolojisi, modları dolayısıyla ve güzergâh değişimleri ve buna bağlı yeni ekonomik ilişkiler ve modernleşme hareketlerinin etkisiyle ekonomik yapının dolayısıyla kentsel mekândaki değişimler de izlenmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da demiryolu (Şekil 1) bağlanan bölgelerde 20. yüzyılın başında, kervan yolu üzerindeki birçok kentin ekonomik ve ticari önemini kaybettiği görülmektedir. Yani ulaşım sistemlerine dayalı yeni bölgesel ilişkilerle, kentler sistemi, ticari kademelenmeyle kentlerde ekonomik, sosyal ve mekânsal yapı da değişmiştir. 19 Haziran 1892'de İstanbul-Eskişehir demiryolunun açılması, 31 Ağustos 1892'de Eskişehir'in İzmit-Ankara hattına bağlanması ve 27 Kasım 1892'de İzmit-Ankara demiryolunun açılması³¹, İç batı Anadolu ile İstanbul arasındaki kervan yolları üzerindeki bölgesel ticari merkez olan kentler ve aynı güzergâhtaki ikinci kademe ticari merkez olan yerleşkeler ekonomik işlev ve önemlerini yitirmişlerdir.

Cumhuriyet'in modernite projesinin öngördüğü ekonomik hızlı kalkınma ve çağdaşlaşma politikaları ile ulaşım ve üretim-dağıtım sistemleri için demiryolunun önemsenmesine koşut yeni kentler sistemiyle kentsel yerleşme, yapılaşma ve yaşam biçimi değiştirilmiştir. Bu yapılanmanın ekonomik dinamikleri, yol üzeri kentlerde gelişmeye öncülük etmiş ya da yol ağının dışında kalan kentlerin

²³ Mohammadi 2016, 75-84

²⁴ Owens 2000, 21

²⁵ Thorpe 2002

²⁶ Eskikurt 2014

²⁷ Özergin 1959, 10

²⁸ Özcan 2005, 96-101

²⁹ Cahen 2001

³⁰ Halaçoğlu 1981

³¹ Efe 1998, 136

çökmesine neden olmuştur. 1950'lerle değişen ulaşım politikasıyla karayoluna öncelik kazandırılması ve eşzamanlı olarak tarımda sanayileşme ile kırdaki işgücünün kentlere göç etmesi, her kademedeki kentte ekonomik, sosyal ve mekânsal değişimi keskinleşmiştir. Ardından 1980'lerle süregelen küreselleşmeyle pompalanan mega projeler, yeni yol ağları ve ticaret mekânları, kentte ayrışmaya ve giderek kaosa neden olmaktadır.

Yöntem ve Çalışma Alanları

Anadolu'da ilk kentlerin doğuşundaki tarımsal, ekonomik, dinsel ve sosyal ve güvenlik faktörleri³² ile birlikte yol ağlarının kentsel işlevleri ve kentleri birbirine bağlayarak gelişmeyi yönlendirmesi, durak ve kavşak noktalarının ticaret merkezlerine dönüşüp, stratejik önem kazanmaları, kentsel gelişme ile ulaşım sistemleri arasındaki etkileşimin göstergeleridir. Kentlerin mekânsal strüktüründe belirleyici olan bu etkileşimin, tarihi çağlar boyunca izlenebilmesi bu çalışmanın dayanağıdır. Çalışmanın amacı ise ulaşım sistemi, teknolojisi ve modlarının değişimine göre; yol ağındaki kentlerin geliştiğini ya da yenilenen yol ağının dışındaki kentlerin önemini yitirmesini, kentin mekânsal strüktürü üzerinden açıklamaktır. 19. yüzyıl sonunda İstanbul-İzmit-Eskişehir-Ankara demiryolunun yapımıyla, batı-doğu arasındaki ana kervan yolu üzerinde birinci kademe ticaret merkezi olan Beypazarı ve Sivrihisar kentleri ile aynı güzergâhta ikinci kademe merkez olan Ayaş yerleşkesi, bu olguyu doğrulayan mekânsal özellikleri nedeniyle örneklem seçilmiştir.

19. yüzyıldan bugüne örneklem kentlerde mekânsal değişim ve değişimin ardındaki ulaşım sistemi ve yol ağlarının etkinliği, kentsel morfoloji³³ yaklaşımı temelinde geliştirilen, kültürel coğrafya, tarihi coğrafya ve ekonomik tarihe dayalı yapı-mekân /zaman çözümlemesi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Mekânsal niteliklerinin zaman sürecinde sistematik analizini öngören “*tarihsel coğrafi yaklaşım*” olarak tanımlanan bu yöntem ve mekânsal strüktürün yapısı ve dinamikleri üzerine kurulu olan “*mekânsal analitik yaklaşım*”³⁴ ve kentsel mekânın biçimleniş sürecinin inceleyen “*tipolojik mekânsal biçimleniş (tipomorfoloji) yaklaşımı*”^{35,36}, yöntemleri birlikte izlenmiştir. Bu çalışmanın amacı ve kapsamı nedeniyle birbirini tamamlar nitelikteki bu yöntemlerle, yapı çevrenin (*artifact*) araziye yapısına ve kentsel işlevlere göre oluşturulan kent içi yollar yani sokak(lar)la biçimlendirilen kentsel doku ve ana yol bağlantılarına göre kent formu analiz edilmiştir. Kentsel doku formları; ulaşım sistemlerinin ve politikalarının da değişim zamanlarıyla da örtüşen organik, ızgara, Cumhuriyet döneminin modernist planlama anlayışıyla oluşturulmuş modern ve 1980 sonrasına biçimlenme olarak sınıflandırılmıştır. Bu kapsamda tarihsel arka planda kent sistem ve kademelenmesindeki değişimin etkilerini tanımlamada kentin kendi ekonomik ve sosyal zamanlarıyla birlikte, ülkenin ekonomi ve ulaşım politikalarının tarihi süreci incelenmiştir. Eşzamanlı olarak örneklem kentlere ilişkin literatür taraması, yerinde yapılan inceleme ve gözlemler, görsel materyaller, alanla ilgili daha önceki çalışmalar değerlendirilmiştir.

19. ve 20. Yüzyıllarda Anadolu Kenti'nin Morfolojik Özellikleri ve Ulaşım Sistemindeki Değişikliklerin Etkileri: Beypazarı, Ayaş ve Sivrihisar Örnekleri

Anadolu Kenti'nin tarihsel süreçte Morfolojik Özelliklerinin ulaşım sistemleri ve yol ağlarına bağlı olarak gelişimi ve değişimi, örneklem seçilen kentler üzerinde aşağıdaki bölümlerde incelenmektedir.

³² Yerleşimlerin ilk oluşumu; hidrolik (su kaynaklarına bağlı tarım organizasyonlarıyla yerleşimlerin kurulması (*hidrolik teori*), yerleşmelerin gelişmesiyle kutsallıkla halkın kontrol edilmesi (*teolojik teori*) ana yol kavşaklarında ticari faaliyetlerle pazar yerlerinin geliştirilmesi (ekonomik teori), güvenlik nedeniyle askeri amaçla yerleşimlerin oluşturulması (askeri teori) olmak üzere dört teori ile açıklanmaktadır (Carter 1977).

³³ Kentsel mekânın biçimini ele alan kentsel morfoloji, kentsel mekânın belirli bir süre içerisinde geçirdiği dönüşümün fiziki, sosyal ve tarihi açılardan incelenmesine yardımcı olan bir kentsel mekân okuma yaklaşımıdır (Larkham 1998, 159-171). Bu yaklaşımın, kentin coğrafyası, tarihi ve yaşamını genel hatlarıyla ele alan bir disiplin olduğu da ifade edilmektedir (Rossi 2006, 9-11).

³⁴ Kropf 2009

³⁵ Moudon 1997

³⁶ Birik 2016, 534-546

Tarihsel Süreçte Anadolu'da Yol Ağları ve Değişimin Kentsel Yerleşmeye Etkileri

Tarihi kentlerin mekânsal analizinde ve yol ağlarının kentte yarattığı ekonomik dinamikleri anlamak için tarihsel arka plan betimlenmektedir. Anadolu'daki kentlerin çoğunluğu antik dönem kervan yolları üzerinde kurulmuştur ve antik bir çekirdeğe sahiptir. Birçok kent, höyükten akropole geçmiştir. Bu durumda, çok yüksek kotta olduğu için terk edilen kaleler (Afyon, Bayburt gibi) hariç, iç kale (Ankara, Amasya gibi) antik kentin kendisidir. İç kale, Osmanlı öncesinden gelen morfolojik ve mimari tek öge değildir. Osmanlı kenti dağ eşiği-yamaç kenti olarak ovanın kenarına tutunmuştur. Mabede odaklanma, güneye yönelme, topografyaya uyum, manzaraya açılma yerleşim ilkeleri ile mahalleler oluşturulmuştur. Yapılar arasında ulaşımı sağlayan bağlantılar bu şema içerisinde, günün ulaşım teknolojisine uygun olarak (genelde bir en fazla iki atlı arabanın geçişine uygun genişlikte) organik bir yerleşme desenini ortaya çıkarmıştır. Kent morfolojisinde akarsu, yaşamsal zorunluluğu olan öğedir. Arazinin alçak kotunda, ana yol ağına bağlanan ticaret merkezi, suya arkasını dönmüştür³⁷. 16. yüzyıla kadar Anadolu'da bu yerleşme geleneğine göre kent, kale ve yamaçtaki mahalleler ile "kale altı" denen kale dışında pazarların, tekke ve zaviyelerin bulunduğu yerden oluşmuştur^{38, 39}. Bu yüzyıla kadar en işlek ticaret yolu olan doğu-batı eksenindeki kervan yollarının duraklama ve kavşak noktalarındaki kentler ticaret kademelenmesinde önemli merkezler olmuştur. Osmanlı Devleti üç ticaret eksenini yani yol ağları üzerinde konumlanmıştı. Birinci eksen, Osmanlı-İran iktisadi ilişkilerinin kurulduğu Doğu-Batı (Doğuda Hindistan ve Çin'e, batıda Güney ve Doğu Avrupa'ya bağlanan Tebriz, Halep, Şam, Diyarbakır, Konya Bursa hattı) yani İpek ve Baharat yollarına bağlanan eksendir. İkincisi başkent ve ordu için gerekli hammaddeyi sağlamak için Doğu Akdeniz'den Mısır'a uzanır. Üçüncüsü Anadolu ile Karadeniz ticaretini her dönemde canlı tutan Karadeniz merkezli kuzey-güney eksenidir 16. yüzyıl ile birlikte, ticaretteki gelişmeye koşut bu kentlerin morfolojisi değişmiş, kapan han, bedesten, çarşı gibi büyük ticaret mekânları kalenin karşısında ikinci mekânsal odak olarak belirmiş ve zamanla etrafında belirli üretim, ticaret ve hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşan sokaklar oluşmuştur. Yeni mahallelerin (Şehre küstü) bu merkeze eklenmesiyle kent makroformu değişmiş ve genişlemiştir^{40, 41}.

Bu dönemde Avrupa'da gelişen endüstrinin talepleriyle ham madde iç pazar yerine, dış pazara kaymış, böylece mal akışı yönü ve ilişkilerinin değişmesi ve kırsal alandan kentlere gönderilen üretim miktarı azalmasıyla kentlerin ekonomisiyle birlikte mekânsal yapısı değişmiştir⁴². Taşradaki devlet yöneticilerinin kentlere mal akışı için üreticilere baskıları ve vergileri artırmasıyla, Anadolu köylüsünün büyük bir kısmı kentlere göç etmesi bu değişimi tetiklemiştir. Kırdan kopan nüfusun, devlete karşı ayaklanan tımar erbabıyla birleşmesi, 17. yüzyılın ilk yarısına kadar süren iç savaşa neden olmuş, kentlerde asayiş ve yiyecek kıtlığı sorunlarıyla birlikte kervan yollarında güvenlik sağlanamadığı için ticaret yani ekonomi de gerilemiştir. Aynı dönemde doğu-batı güzergâhının Afrika'yı dolanan yeni bir rotaya kaymasıyla Osmanlı İmparatorluğu transit geçiş rolünü ile Hindistan ve Ortadoğu ile ticaret hacmini yani ticaret gelirlerini de kaybetmiştir⁴³. 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyıl boyunca, Doğu Akdeniz'de iktisadi güç dengesi de değişmiş, Venedik ve İtalyan kent devletlerinin etkinlikleri kalmamış, İngiltere'nin gücü artmış, bu yüzyılın sonuna doğru Anadolu'nun da dış ticaretteki payı artmıştır⁴⁴. Ancak, bu dönemin sonlarında devletin vergi gelirlerini iltizama devretmesi, yerli eşrafın ya da ayanların merkezi otoriteye karşı güçlenmesine ve kentsel üretimin loncalar dışına kaymasına neden olmuştur. Avrupa'nın sanayi malları Osmanlı'nın geleneksel

³⁷ Cerasi 1999, 16-19

³⁸ Tekeli 1982, 28-32

³⁹ Tekeli 1996, 16-19

⁴⁰ Tekeli 1996, 19-20

⁴¹ Aktüre 1981

⁴² Gültekin 2010, 27-32

⁴³ Anbar 2009

⁴⁴ Özgen 2000

ürünlerinin iç pazarını daraltmış, yabancı üretim ve ulaşım altyapı yatırımları ile İmparatorluğu daha çok yarı sömürge haline getirmiştir. Bu ortamda mülkiyet ve servet toplumsal tabakalaşmanın tek belirleyicisi olmuş⁴⁵, kentlerde ekonomik ve buna bağlı olarak sosyal ve mekânsal yapıda sıkıntılı değişimlere neden olmuştur.

19. yüzyıl, modern devlet amacıyla Tanzimat Fermanı ile başlatılan yeniden (batıya öykünen modern) yapılanma, teknolojik ilerleme ve bazı sosyal gelişmelere koşut Osmanlı kentlerinde başta İstanbul olmak üzere, yeni kent yönetimi, ulaşım/haberleşme şebekeleri ve modern kentsel hizmetler ve kamusal mekânlarla mekânsal yapıda radikal değişimler başlamıştır. Kentlerde başlatılan imar hareketleriyle geniş bulvarların açılması, modern kamu binalarının inşa edilmesi kentsel mekânda ayrışma gerçekleştirilmiştir⁴⁶. 19. yüzyıl ile birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısında milliyetçilik hareketleri ve Anadolu'ya zorunlu dönen Türk nüfusunun kentin bitişiğine yerleştirildiği, göçmen mahalleleri, ızgara tipi kent formu ile gerçekleştirilmiştir⁴⁷. Ahşap binaların çoğunlukta olduğu kentlerdeki büyük yangınlar sonrasında yangın yerlerinin ızgara sistemli yeni dokuya geçişi hızlandırmıştır⁴⁸. Böylece, 1882 tarihli Ebniye Kanunu ile kargir yapılaşma koşulu ile birlikte yasallaştırılan ızgara sistemli yerleşim deseni ile kent içi yol düzleştirilip, genişleştirilerek sosyal doku ile uyumu azalan, sadece "ulaştırma" için kullanılan kimliksiz sokak mekânları oluşturulmuştur⁴⁹. Kentin bu müdahalelerle mekânsal ve sosyal dokusuyla eşzamanlı olarak, göçmen mahalleriyle birlikte, tüm önlemlere rağmen kırdan gelenlerin kentin çeperlerinde yerleştikleri gecekonduya benzer mahalleler kent makroformu da değiştirmiştir⁵⁰.

Cumhuriyetin kuruluşuyla, ulus-devletin kontrolünde, devrimlerle desteklenen ve kırsalı da kapsayan modernite projesinde kent; modernizmle özdeşleştirilen çağdaşlaşmanın mekânsal ifadesi ve başarısının göstergesi olarak görülmüştür. Bu ideoloji ile kentte, modern şehircilik ve modern mimari yaklaşımlarıyla yapısal dönüşümler başlatılmıştır. Savaş sonrasında kentlerin imarı, mübadillerin iskânı, bataklıkların kurutulması, ekonomik kalkınma hedefiyle kentlerde sanayi ve altyapı tesislerinin gerçekleştirilmesi gibi birçok gereklilikler, planlı radikal bu dönüşümü zorunlu kılmıştır. Tanzimat ve/veya batılılaşma döneminden itibaren bu dönemde de kentlerin mekânsal strüktürünü, büyüklüğünü ve formunu, sanayi devrimi ve buharlı ve motorlu nakil araçları belirlemiştir. Demiryolları ve karayollarının kentsel yaşama geçmesiyle, yaya egemen kentlerde fiziki/mekânsal yapının değişimi, toplumsal ve ekonomik yapı da değişmiştir. Özellikle 1950'lerden sonra karayolunun, demiryoluna tercih edildiği dönemde bu değişim keskinleşmiştir. Böylece, bu döneme kadar kent merkezinden geçen demiryolu ve gar binalarına odaklı yeni-modern kent merkezi ve çevresinde gelişen ticari ve toplumsal yaşam, kentin dışından geçen by-pass karayolu bağlantısıyla âtil kalmıştır^{51, 52}. 1980li yılların ardından da ülkenin yeni liberal ekonomik politikalarının uzantısında küresel sermaye yatırımlarıyla öncelik ve önem kazandırılan karayollarının çevresindeki büyük alışveriş merkezleri ve çevresinde oluşturulan korunaklı konut siteleri aracılığı ile kentin mekânsal yapısı ve kent makro formu karayoluna paralel biçimde genişlemiştir⁵³. Bu süreç ve sonuçları Ankara'yı merkez alan Beypazarı, Sivrihisar ve Ayaş kentleri üzerinden izlenebilmektedir.

⁴⁵ Tekeli 1981, 28-29

⁴⁶ Aktüre 1985, 9-11

⁴⁷ Denel 1982

⁴⁸ Aksoy 2005, 36

⁴⁹ Denel 1982

⁵⁰ Tekeli 1981

⁵¹ Gültekin 2019-a:1-19

⁵² Gültekin, 2019-b

⁵³ Aksoy 2005, 36-37

Beypazarı

Arkeolojik bulgulara göre Beypazarı ve yakın çevresindeki Boyalı Köy'deki mezarlar ve Fasıl Köyü yakınındaki kayalıklardaki yaşam ve ibadet mağaraları ve yapı kalıntıları, kaya oyma mekânlar, yerleşimin tarihi Neolitik dönem ve Frigler'e kadar uzanmaktadır. Kronolojik sırayla Frigler (MÖ. 8. yüzyıl) ve Galatlar (MÖ. 3. yüzyıl) yerleşime egemen olmuştur. Galatya kentleri Bursa ve Ankara arasında tek yolun Beypazarı'ndan geçmesi, Hititlerin de bu yolu kullanması, kent kuruluşunun bu kervan yolunda, taşıma kolaylığı ve kalkerli tepeler sağladığı güvenlik olanaklarıyla durak-Pazar yeri olarak kurulduğunu düşündürmektedir. Kentin etrafında konumlandığı Kirmir Çayı'na hâkim bir tepede yapımı Roma Dönemine onarım ve eklentileri Selçuklu Döneminde tarihlenen, bugünkü kent merkezinin kuzeydoğusundaki Adaören kalesi, önceki dönemlerdeki doğu-batı arasındaki ana kervan (Kral) yolunun, Roma ve Selçuklu dönemindeki önemini, durak yeri ve kentin antik çekirdeği olduğunun göstergesidir. Avdan Mevki yakınlarındaki Üregil yerleşkesinin yakınlarındaki kalıntılar ve mezarların konumu da Anadolu yerleşim geleneğine koşut olarak antik dönem kale yerleşiminden yamaca-ovaya geçişi ve yerleşim tercihinin bu yol üzerine kaydırılmış olduğunu doğrulamaktadır. Bu gelişme Roma Döneminden itibaren İpek yolunun (İstanbul-Ankara-Bağdat-Hindistan) bu dönemde işlerlik kazanmasına bağlanmıştır^{54, 55}. Yerleşimin bilinen ilk adı ilk yerleşikleri (MÖ. 1200'ler) Hint-Avrupa kökenli Luwi dilinde Kaya Doruğu Ülkesi anlamındaki adı Lagania, Doğu Roma İmparatoru Anastasios'un (491-513) ziyaretine atfen adı, Lagania-Anastasipolis (Anastasios'un Kenti) adını almıştır⁵⁶. Kentin, imparator tarafından ziyaret edilmiş olması gelişmiş ve zenginleşmiş bir yerleşim olduğunu düşündürmektedir.

Türklerin Anadolu'ya hâkim olmaya başladığı ve İslamiyetin yaygınlaştırıldığı 1071 sonrasında Ankara ve civarı, Türk Boylarına ve Dervişlerine yurtluk yapmıştır. Beypazarı'na Oğuz Boyunun Kayı Kolunun büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in dedesi Gazi Gündüzalp yönetiminde yerleşmişler ve yerleşme töresi olan kurucularına türbe yapma geleneği ile Hırkatepe köyüne Gazi Gündüzalp'ın Türbesini inşa etmişlerdir. Bu süreçte yerleşime İstanbul-Mudurnu-Ankara- Bağdat ana kervan (İpek) yolu üzerindeki konumu ve pazar işlevi nedeniyle "Beğ Bazarı" adının verilmesi ulaşımına bağlı büyük Pazar oluşumunu doğrulamaktadır. Kent, 1100'lü yıllarla Danişmentler'den sonra kentin 1127'de Anadolu Selçuklu egemenliğine girmiştir. Selçuklular, İslam ve Türk kültürünü güçlendirmek için medrese, zaviye, köprü, cami ve hamamlar inşa etmişlerdir. Selçuklu hükümdarı Sultan Alaaddin döneminde sultana atfedilen Alaaddin Cami'nin (Paşa Cami, Cami-i kebir), sonradan ilk inşa edilen (1221-1225) yerde yeniden yapıldığı (1805-1809) bilinmektedir (Şekil 2). Kent merkezinin bu caminin odağında geliştiği, cami ile hamam arasındaki yolun kuzeydoğu yönünde hemen ana kervan yani İpek yolu bağlantısı ve Hacılar Köprüsüne kadar bugüne ulaşmış olan 10 m.'de bir yer alan kemerli küçük köprüler, kentin bu dönemde de kervan ticareti ile geliştiğini açıklamaktadır. Selçuklular döneminde Beypazarı, Germiyanogulları veziri Dinar Hezar tarafından Osmanlı topraklarına katılmış, Orhan Gazi döneminde Ankara'nın alınmasıyla (1354) Osmanlı yönetimine Hüdevandigar (Bursa) Sancağı'na bağlanarak girmiş, ancak tam olarak Osmanlı yönetimine 1362'de Ankaralı Ahi isyanlarının sonlandırılmasıyla girmiştir^{57, 58}. 1402'de Ankara Savaşı sonrasında Anadolu'nun siyasi birliği bozulduğu süreçte Timur, II. Murat Döneminde (1444) Balkan Savaşlarını fırsat bilen Karamanoğlu İbrahim Bey kenti yağmalamıştı^{59, 60}. Fatih Sultan Mehmet döneminde Anadolu siyasi birliğinin güçlenmiş ve sağlanan yol güvenliği ile kentte ticaret yeniden canlanmış, 16. yüzyılda 20 olan mahalle sayısı 23 ulaşmış⁶¹, kent kalkerli (Hıdırlık, Salihler ve Üç Kızlar) tepeleri arasında kervan yoluna olabildiğince paralel biçimde İnözü, Murdancı ve

⁵⁴ Şener 1997, 28-30

⁵⁵ Atak 2008, 28-36

⁵⁶ Umar 1993, 21

⁵⁷ Gültekin 2010, 78

⁵⁸ Atak 2008, 44

⁵⁹ Akdağ 1971

⁶⁰ Uzunçarşılı 1988

⁶¹ Ünal 1996, 17

Kumsüren derelerinin geçtiği vadilerin yamaçlarına doğru genişlemiştir (Şekil 2). 17. yüzyılda “kale ve aşağı şehir” olmak üzere ikili yerleşim düzeninde, jeopolitik konumuna bağlı canlı bir sosyoekonomik sahipti. Kale, Mundarcı Deresi'nin iki yakasında Doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki sıra doğal sur hattıyla kale, Alâeddin Camii odaklı yerleşimi kuşatmaktadır (Foto 1, Foto2). İnözü Çayı ile Mundarcı Deresi arasındaki bölge aşağı şehirdir. Bu bölgede 20 mahalle, 41 cami-mescit ve 70 okul vardır. Ahşap strüktürlü yaklaşık 3000 adet iki katlı konut alanında nüfus 12.000 kişidir. Merkezdeki 7 han ve 600 dükkânlık çarşı ve Suluhan kentin zenginliğini aktarmaktadır⁶². 16. yüzyılda mahalle adlarının odaklandığı mescid yapılarıyla adlandırılmış olması (Mescidi Ali Çelebi, Mescidi Hacı Pir Ahmet, Mescidi Eminoğlu, Mescidi Hacı Kasım gibi) ve topografyanın elverdiği ölçüde organik biçimlenen sokaklarla vadiye yönelen yerleşim dokusu Osmanlı dönemi yerleşim geleneğine uygun biçimlendirilmiştir^{63, 64}. Bu yüzyılda da kentte tiftik ve sofun yanında başta pirinç, afyon ve yaş meyve (kavun, armut gibi) yetiştirilmiş ve ihraç edilmiştir. 19. yüzyıla kadarki dönemde kentin varlığını, çarşılar (Bostancılar, Develik, Bedesten) ve çarşılardaki işlikler (semerciler, nalbantlar, yemeniciler, dokumacılar, gümüşçüler gibi) hanlar ve pazarlar açıklamaktadır.

1868'de Beypazarı, Tanzimat dönemindeki idari yapılanmada Ankara livasına bağlı ilçe olmuştur⁶⁵. Bu dönemde kentin merkezi Alaaddin Cami etrafında güneydoğuya yayılmış merkezi ve etrafında Bey (Beytepe) mahallesi ve güneyinde İstanbul'a uzanan ana yol (bugünkü İstanbul Caddesi) üzerinde II. Abdülhamit tarafından yaptırılan ve yurt dışından gelen Türk göçmenlerin yerleştirildiği (bugünkü Zafer Mahallesi) bitişik nizam, üç katlı konutlar, kentte ikili mekânsal yapıyı oluşturmuştur^{66, 67}. 19. yüzyıl sonlarında sof (angora) üretiminin ülke dışına kayması ve kervan yollarında savaşlar ve iç çekişmelerle güvenliğin sağlanamamasıyla nedenleriyle bu dönemden itibaren kent göç vermeye başlamıştır. Eşzamanlı olarak büyük yangınlarla 1869'da Beytepe Mahallesi, 1884'te Nerdübandede ve Karcıkaya Mahalleleri dışındaki tüm mahalleler, 1894'de çarşının tamamı yanmıştır. Yangınlarla birlikte 1845 ve 1874'te kıtlık, 1874'de ağır kış koşulları, 1851'de çarık çıkartmaz, 1893'de kolera salgınları kentin ekonomisi ile birlikte fiziksel ve mekânsal yapısını olumsuz etkilemiştir⁶⁸. Yangın sonrası bir mühendis tarafından grid sistemle yeniden planlanan çarşı, kâgir yapım sistemle yeniden inşa edilmiş ve geleneksel olarak her esnaf (Saraçlar, Tenekeçiler, Demirciler, Yağcılar, Semerciler, Bakırcılar, Zahireciler, Dokumacılar, Bostancılar, Terziler gibi) ayrı bir sokakta ayrı yer almıştır⁶⁹.

19. yüzyıl sonlarına kadar Beypazarı çevre kasaba ve köylerin alış-veriş ve Ankara esnafının mal alıp sattığı büyük ticaret merkezi iken, ülkede ulaşım teknolojisi ile güzergâhının değişmesiyle, tarımsal hinterland ilişkilerini korumuşsa da bölgesel ölçekte ana yol ağlarına bağlı ticari önemini kaybetmiştir. 1911'deki kolera salgını, 1918'deki büyük yangın ve kentin 1892'de açılan Ankara-İstanbul demiryolu bağlantısının dışında kalması ve aynı güzergâhtaki karayolunun Kızılcıhamam'a yönlendirilmesi, bölgesel ticaretin başkent olan Ankara'da yoğunlaşması nedenleriyle kentin ekonomisi çökmüştür.

Beypazarı, Cumhuriyet Döneminde Ankara Vilayetine bağlı önemli bir kaza olmuştur. 1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre kaza nüfusu 21.445 kişiye ulaşarak, vilayete bağlı kazalar içerisinde 7. büyük nüfusa sahip olmuştur. Bu dönemde kentte 1930'lara tarihlenen kargir ve cephesi taş konut yapıları ve grid sisteme yakın yerleşme dokusuyla yeni kurulan Gazipaşa Mahallesi, tarihi merkeze göre

⁶² Evliya Çelebi Seyahatnamesi,102

⁶³ Bozkurt 2004, 36

⁶⁴ Gültekin 2005

⁶⁵ Tuğracı 1985, 49

⁶⁶ Aktüre 1985, 701

⁶⁷ Gültekin 2010, 82

⁶⁸ Gültekin 2010, 92

⁶⁹ Şener 1970, 38

farklılaşmıştır⁷⁰. Kent 1940-1945 tarihlerinde büyük kentlere göç vermeye ve 1950 yıllarla hinterlandındaki kırsal alandan göç almaya başlamıştır. 1970'ler sonrasında, Çayırhan Termik Santralının kurulmasıyla çalışanlar için 1978'de kentin batı ve güneybatısında inşa edilen lojmanlar, 1980'lerle kooperatif eliyle Kurtuluş ve Hacıkara Mahalleleri ve sanayi sitesinin Akyazı mevkiine taşınmasıyla kent doğuya gelişmiştir. 1990'larla Ankara Yolu yenilenmiş ve bu bağlantıyı güçlendiren Alparslan Türkeş Bulvarı üzerindeki yeni-modern iş yerleri kentsel gelişmeyi yönlendirilmiştir. Planlı bu gelişme alanı da bu dönemi okutan yerleşme ve mimari tercihlerle belirgindir.

Beypazarı'nda 2000 yılının başında dönemin belediye başkanının öncülüğünde tarihi dokunun tekrardan canlandırılması için çalışmalar başlanmıştır. Bu çabalar sonucunda kentte kültür turizm geliştirilmiş, yerel ürünler değerlendirilmiş, Beypazarı kurusu ve baklavası, havucu ve gümüş işlemeciliğinde marka olmuş, başta Ankara olmak üzere iç ve dış pazara açılmıştır.

Ayaş

Ayaş ve yakın çevresi yöredeki höyüklerle ve bazı antik kalıntılara göre M.Ö. 2000'lerden itibaren Asurlular Hititler, Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler ve Galatlar Roma ve Doğu Romalıların hakimiyetinde sürekli yerleşim yeridir⁷¹. Kral Yolu ile Roma Dönemi'nde İstanbul'dan başlayıp Bağdat'a ulaşan ana kervan (İpek)- ticaret ve İstanbul'dan Tarsus üzerinden Kudüs'e uzanan Hac (*Via Tauri*) yolunun Beypazarı-Ankara güzergâhı üzerindeki konumu Ayaş'ın durak yeri olarak önemini arttırmıştır⁷². Bu süreçte Hac yolu üzerinde piskoposluk merkezi Mnizos (Minizos) ve durak yeri olan⁷³ Ayaş'ta Türk-İslam kültürüyle bu dönemden farklılaşan izler ve yapılar günümüze ulaşmıştır⁷⁴.

1073'te Selçuklular, bu bölgeyi ele geçirip, dönemin beş büyük piskoposluk merkezinden biri olan Mnizos'u fethederek, Oğuzların Bozok Kolu, Gün Han Oğulları, Bayat Boyu, Barak obasına bağlı Ayaş (Öztürkçe Ayas) oymağını⁷⁵, bu oymağın adını verdiği bölgeye yerleştirmiştir. Türkler, Ayaş Beli'nin batı eteğinde, Sakarya Nehrinin kolu Ayaş Çayı'nın kuzeyinde vadiye hâkim olan İbicek Tepesinin (1025 m.) güney yamacında, dik ve engebeli araziye (bugünkü Karakaya mevki, Hacı Veli ve Hacı Recep Mahalleleri) yerleşip, kale, menzil hane ve kaplıca inşa etmişlerdir. Günümüze ulaşan kale kalıntıları ve kalıcılığı olmanın ifadesi Toprak -Ahmet- Dede türbesi ilk yerleşim alanının bu bölge olduğunu düşündürmektedir⁷⁶.

Ayaş, 1354'te Orhan Gazi döneminde Ankara Bölgesi ve Beypazarı'nın fethedilmesiyle birlikte Osmanlı egemenliğine girmiştir⁷⁷. Aynı güzergâhtaki Beypazarı'nda olduğu gibi bölgedeki savaş ve siyasi iktidar değişiklikleri sonunda Sultan II. Murat döneminde tamamen Osmanlı Yönetimine geçmiş, Fatih Sultan Mehmet zamanında Beypazarı ile ordu yolu ve durak yeri olmuştur⁷⁸. 1558'de Ayaş'ın (Nahiye-i Ayaş der Liva-ı Ankara) bağlı olduğu sancak merkezi Ankara'ya kırsalındaki nahiye statüsü, 1864'te il yapılan Ankara'ya bağlı ilçe olana kadar devam etmiştir⁷⁹.

⁷⁰ Gültekin 2007

⁷¹ Erzen 1946, 56

⁷² Ünal 1992, 8

⁷³ Aldan 1965

⁷⁴ Aldan 1965, 9

⁷⁵ Tuğlacı 1985, 18

⁷⁶ Gültekin 2010, 89

⁷⁷ Gültekin 2002, 28-29

⁷⁸ Uzunçarşılı 1983

⁷⁹ Tuğlacı 1985, 18

15. yüzyılda Anadolu'nun doğu-batı eksenindeki tek kervan yolu üzerindeki jeostratejik konumuna bağlı ticaretle varsıllaşan kent, güneye doğru gelişmeye başlamıştır. Böylece, ana kervan yolu olduğu düşünülen (bugünkü Beypazarı-Ayaş-Ankara güzergâhı) yolun kuzeyinde kalan ilk yerleşim alanı Yukarı Ayaş, güneydeki yerleşim alanı Aşağı Ayaş olarak anılmaktadır. Her iki yerleşim alanı Osmanlı Dönemi Anadolu kentsel yerleşme geleneği ile düzenlenmiştir. Yukarı Ayaş, vadiyi yana kervan yolunu dik sokaklar üzerinde (İğdeli ve Kilik Sokakları gibi) vadiye-güneye açılan dar alanda Karakaya Killik Cami⁸⁰ etrafında eğime paralel konumlanan konutlarla, eğimin birden dikleştiği (%50'ye varan) yere kadar uzanmaktadır (Şekil 3). Bu yerleşke güneyde kervan yoluna paralel kaplıca alanı, güneybatıda mezarlık, güneydoğuda kağnı pazarı ile sonlanmaktadır. Günümüze ulaşan yapı temel izlerinden geçmişte bu yerleşkenin iki kat daha büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağı Ayaş batıda Kirazlı Dere ile güneyde Kocadere ile çevrilidir. Bu yerleşke güneyde Kocadere'ye sınırdış alandan sonra mezarlık alanı, kuzeye doğru ana yola yaklaştıkça eğimin yerleşime uygun olmadığı alandaki çam koruluğu ile ana yolda üzeri kaplıca alanı ile sonlanmaktadır (Şekil 3). Günümüzde koruluğun küçültülerek farklı işlevlerdeki kamu yapılarının (kaymakamlık lojmanı, hükümet konağı, yetiştirme yurdu, sağlık ocağı, v.d) inşa edildiği anlaşılmaktadır. Aşağı Ayaş'ta yerleşme düzeni, Kocadere'nin etrafındaki dar vadi ve derenin her iki yanında eğimin azaldığı alanda, derenin hemen kuzeyindeki Eski (Ulu) Cami ve Paşa Hamamı etrafında, ana yola topografyayı uymaya çalışarak bağlanan sokaklar üzerinde eğime paralel biçimdedir (Foto 3). Osmanlı Döneminde Ayaş'ta 19.yüzyıl sonuna kadar sof, tiftik ve çoğunluğu saraya ulaştırılan (üzüm, dut, kiraz gibi) yaş sebze ve meyve üretim ve ticaretine dayalı canlı sosyo-ekonomik yaşantıyı ve nüfus büyüklüğünü, Aşağı Ayaş'taki dar ve eğimli araziye rağmen konut alanında yapı yoğunluğu ile birlikte çok sayıda camiler⁸¹ (Aktaş Mescidi-15. yüzyıl, Bünyamin Cami-15. yüzyıl sonu-, Sinanlı Ulu Cami-1547, Şeyh Muhyiddin Cami -17. yüzyıl sonu, Kesikbaş Cami -18. veya 19. yüzyıl, vd.), türbeler, hamamlar, kaplıcalar, çeşmeler Yukarı Konak, Hasan Efendi, Çarşı Çeşmeleri, vd.) ve yunaklar (Ilıca Sokak, Dibekbaşı Sokak, vd.) gibi ortak kullanım alan ve mekânları açıklamaktadır.

1907 tarihli Ankara Vilayeti Salnamesinde belirtildiği gibi Ankara-İstanbul yolu üzerinde bulunmasıyla üretim ve ticaret merkezi olan Ayaş⁸² 1892'de İstanbul-Ankara arası demiryolunun açılmasıyla bu önemini kaybetmiştir. Ancak, Ankara ve İstanbul'da yeni iş ve endüstri alanlarının açılması ve ihraç edilen hammadde miktarında artış nedenleriyle Ankara'nın bu hat boyundaki hinterlandında tarımsal üretim artmıştır. Çünkü Ankara istasyonuna deve kervanları ile mal akımını sağlayabilen Ankara'nın doğusu, güneyi ve kuzeyinde, yeni ulaşım sisteminin avantajlarla Ayaş ve Beypazarı'nda olduğu gibi tiftik üretimi artmış ve Ayaş'ta pamuklu dokuma, şal, çorap, çömlek, testi gibi zanaatlar ve ticaret tekrar önem kazanmıştır⁸³. Ancak 1950'li yıllarla başlayan büyük kente ve özellikle Ankara'ya göçle Ayaş'ta sosyo-kültürel ve ekonomik düzeyde gerileme ve Yukarı Ayaş'ta heyelanların da tetiklemesiyle hızla terk edilen konutları, kırdan göç edenler sahiplenmiştir⁸⁴. Böylece kent geçmişteki ticaret ve kent kültürünü yitirmiştir. Günümüzde, Çayırhan Termik Santraline bağlantı sağlayan Ankara-Nallıhan karayolunun yenilenmesiyle, bu yolun ulaşım kolaylığı ile kent ekonomisi, kaplıca ve hafta sonu turizmi ve Ankaralıların ikinci konut tercihleri ile gelişmektedir.

⁸⁰ Killik Caminin kesin olmamakla birlikte 1560 yılına tarihlenmesi (Yüksel 2016; Karaçağ 2010), Ulu Caminin, 14. yüzyılda (Önge 1972, 224) ve 15. yüzyılda inşa edildiği (Karaçağ 2010) konusundaki farklı görüşler Ayaş'ta ilk yerleşimin tarihi konusunda çelişkilere neden olmaktadır.

⁸¹ 1890 – 1891 tarihli Ankara Vilayeti Salnamesinde Ayaş'ta toplam 45 cami, 15 mescit olduğu, 1902 tarihli Salnamede 1900 yılında Ayaş'ta 5 caminin inşa ve tamir edildiği belirtilmektedir (Karaman 2006, 29).

⁸² Ünal 1997, 36

⁸³ Ortaylı 2000, 214

⁸⁴ Gültekin 2002, 33

Sivrihisar

Sivrihisar Orta Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümünde Ankara'nın 153 km. güneybatısında, Eskişehir'in 97 km. güneydoğuya doğru rakımı 1080 m., yüzölçümü 4043 km² olan Eskişehir iline bağlı ilçedir. Kent kuruluşundan bugüne Ege ve Akdeniz bölgelerini Orta ve Doğu Anadolu'ya bağlayan uzak mesafe yollarının kesiştiği kavşak noktasıdır. Yerleşime kuzeyindeki Güneş Dağı'na ait volkanik sivri kayalar kente bugünkü adını veren sivri kayalar, kentin doğal kimlik ögesidir. Sivrihisar günümüze ulaşan Osmanlı kent kurgusunun ardındaki -Roma ve Bizans- medeniyetlerinin izleriyle birlikte Selçuklular döneminde Anadolu'nun Türkleşme ve İslamiyet'e geçiş sürecini de açıklayan tarihi, kültürel, mimari, dini ve simgesel değerleriyle, sadece Türklerin, Anadolu'nun değil dünya tarihinin 20. yüzyıla kadarki dönemini aktaran mekânsal birikimlere sahiptir. Sivrihisar Ulu Camii'nin 2018'de UNESCO-Dünya Miras Merkezi (*World Heritage Centre*) tarafından Anadolu'da Ahşap Çatılı ve Ahşap Sütunlu Camiler (*Wooden Roofed and Wooden Columned Mosques in Anatolia*) grubunun (Afyon Ulu Camii-1272, Ankara Aslanhane -Ahi Şerafettin- Camii-1289, Beyşehir Eşrefoğlu Camii-1297, Kastamonu Mahmut Bey Camii-1366,) içerisinde, dünya kültür mirası geçici listesine alınmış olması kentin kültürel miras değerini açıklamaktadır.

Kent, Hitit döneminde Palia (*Spalia, Spâlya* ya da *Spania*) adında küçük bir yerleşim olduğu, Frig döneminde (MÖ. 6. ve 7. yüzyıl) tanrıça Kibebe'ye (Kybele) tapınma yerlerinden Pessinus'un (bugünkü Ballıhisar) kuzey batısında 16 km. kadar uzaklıkta kale yerleşimidir. Antik dönemde, doğu ile batıyı bağlayan, uzak mesafe ticareti ve askeri amaçlarla kullanılan ana kervan yolunun (Kral Yolu) kavşak noktasındaki konumu ve kalenin sağladığı güvenlikle bu yerleşim ticaretle gelişmiştir. Dolayısıyla, kent kuruluşundan itibaren ana yol ağlarıyla çeşitli coğrafyalardan ulaştırılan malların ve kendi tarımsal artı ürün ticareti ve askeri lojistik merkez olarak zenginleşmiştir. Roma Döneminde 313'de Milan Fermanıyla Hıristiyanlığın yani tek tanrı inancının kabul edilmesiyle ibadet biçim ve mekânlarının değişmesi ve ticaret kolonilerini birbirine bağlayan Roma Yollarının Sivrihisar'a bağlanmasıyla Pessinus önemini kaybettiği için Sivrihisar, bölgesel ölçekte askeri, ticari ve dini merkeze dönüşmüştür. Bizans döneminde, İmparator Justinian I (527-565) tarafından Justinianopolis-Mokisos (Kırşehir yakını) ve Justinianopolis-Mela (İnegöl yakını) ile birlikte Anadolu'da kurduğu üç kaleden biri olan Sivrihisar Kalesi imparatora atfen Justinianopolis-Palia olarak adlandırılmıştır^{85, 86}. Böylece kent, güvenli ve daha kestirme olan Roma Yollarının üzerindeki konumu ve sağlanan güvenlikle önemini Bizans döneminde sürdürmüştür⁸⁷.

Selçuklular, bu yol ağı, ticaret ve kent sistemini, kervansaray ya da ribât yapıları ile destekleyerek değiştirmiş ve yine uzak mesafe yol ağı ile bütünlük yeni bir üretim-dağıtım sistemine dayanan ekonomi politikası izlemiştir⁸⁸. Bizans hâkimiyetini sonlandırmayı hedefleyen bu politikayla ticaret-kervan yollarının güvenliğini de örgütleyerek, stratejik noktalara yeni yerleşim yerleri kurmuşlar veya Sivrihisar gibi ana kervan yolu yakınındaki yerleşimleri geliştirmişlerdir. Selçuklular, savunma ve kervansaray örgütlenmesine bağlı olarak, kentin jeo-stratejik konumu nedeniyle Sivrihisar'ın bu statüsünü karahisar⁸⁹ örgütlenmesiyle desteklemiştir. Ancak, Sivrihisar'ın gelişimi ikincil kervan yolu üzerindeki konumuyla yavaşlamıştır⁹⁰. Selçukluların Anadolu'ya taşıdığı mimari üslupla inşa edilen Alemşah Kümbeti, kentin Anadolu Selçuklu Devleti sonrasında İlhanlıların hâkimiyetine geçtiğinin kanıtıdır. Bu yapının bugüne ulaşmamış medrese ve mescit ile birlikte yaptırılmış olması,

⁸⁵ Ramsay 2010, 211

⁸⁶ Gültekin ve Canbolat 2019

⁸⁷ Bektaş 1999, 21

⁸⁸ Özcan 2006

⁸⁹ Selçuklular döneminde, Sivrihisar, *Sol Kol Ya da Güney Uc Eyaleti* içerisinde, *Karahisar* statüsündedir. Karahisar, Anadolu yol sisteminin stratejik bağlantı noktalarında erişilmesi güç kayalıklara inşa edilmiş Roma-Bizans döneminden devralınan kale kentlerin (*castron*), Türk topoloji geleneğiyle savunma sisteminin mekânsal unsuru olarak kolonizasyon ve askeri hareket üssüne çevrilmiştir (Özcan 2005)

⁹⁰ Faroqi 2000, 32

Türklerin Anadolu'da yerleşme siyasasını ve İslamiyet'i yayma araçlarını açıklamaktadır. İlhanlıların Acem mahallerine verdikleri Tat adıyla kentte kurulan Tatlar Mahallesi bu dönemin izleridir⁹¹.

Orhan Gazi'nin 1354'te Ankara'yı aldığı anda coğrafi bağlantısı olan Sivrihisar Osmanlı Beyliği'nin egemenliğine geçmişse de 1402'deki Ankara Savaşı sonrasında Timur tarafından Karamanoğulları'na verilmiştir. 1415'te Padişah I. Mehmed, kenti geri almıştır. 14. yüzyıl ortalarından itibaren Ahilik sistemini etkin kullanan Türkler, Türklüğün ve İslam'ın yayılmasını desteklemişlerdir. Kentteki bedesten ve varlığını sürdüren arasta bu sistemin nesnel göstergeleridir (Foto 4). 15.-16. yüzyıllarda Sivrihisar'ın (Seferihisar-ı Günyüzü Kazası) İstanbul'a odaklı değiştirilen ana kervan yollarının üzerindeki konumuyla bölgesel ticaret merkezi olarak gelişmesiyle artan nüfus yamaçtan güneğe doğru yerleşmeye başlamıştır. 15. yüzyıl başında nüfusun 3100 kişi (587 hane) ve yüzyılın ortalarında nüfusun 3500 kişiye (621 hane) ulaşmış olması⁹² bu gelişmeyi doğrulamaktadır. Aynı sürece tarihlenen bedesten, han, çarşı, açık pazar ve arasta, kentin ticarete ve dönemi itibarıyla (tabanca, eyer, ayakkabı işlikleriyle) sanayide gelişmişliğini göstermektedir⁹³. Bu dönemden 19. yüzyıla kadar yerleşime ve ekonomisine ilişkin bilgiye ulaşılamamışsa da Anadolu'da yaşanan yönetsel ve ekonomik karmaşanın bu kentte de geçerli olduğu söylenebilir⁹⁴.

Osmanlı dönemi kent morfolojisinin sabit göstergesi ve odağı ulu cami ve onu çevreleyen ticaret birimleridir. Bedesten çarşının odak noktasıdır. Ticaret merkezi, ulu cami ve bedesten etrafında gelişir. Dükkânlar, bunlara yapışık veya ayrıık düzendedir. Cami ve dükkân ikilisi, ticari ve kültürel işlevlerin bir tür birleşimidir⁹⁵. Sivrihisar kentinde Ulu Cami ve arastaya-çarşıya odaklı konut alanları bu kurguyu açıklamaktadır (Foto 5). Diğer Müslüman mahalleleri de camiye odaklı ve topografyaya uygun organik yerleşim dokusuna sahiptir. Merkezdeki 36 dükkânı olan Umur Beyoğlu Selçuk Bey Külliyesine ait vakıf bedesteni, han ve 102 vakıf dükkânı ekonomik varsıllığı göstermektedir⁹⁶.

18. yüzyılda Eskişehir bölgesine Kırım, Kafkasya, Romanya ve Bulgaristan'dan göç olmuştur. Rusların 1783'te Kırım'ı ilhak etmesinden sonra kitlesel bir göç başlamıştır. Devlet bu göçmenleri, köylülerin, Türkmen ve Yörüklerin geçim alanı dışında kalan, devlete ve vakıflara ait topraklara yerleştirmiştir. İç göçlerle yeni köyler kurulduğu gibi, göçmenler kentlerin ve kasabaların çevrelerine yerleşmişler ve yeni mahalleler oluşturmuşlardır. Bu anlayışla, Kırım Tatar'larının Sivrihisar'da yeni mahalleler kurularak yerleştirildikleri bilinmektedir. Bu göçmenlerle birlikte 1800'lerde kent nüfusu 11.200 kişiye ulaşmıştır. Balkan Savaşı sonrası 1880'de Balkan göçmenlerinin de başta Eskişehir olmak üzere kente yerleştirilmesiyle Sivrihisar nüfusu 34.900'e yükselmiştir⁹⁷. Sivrihisar'da Ulu Cami çevresindeki yerleşmeye görece yeni olan ve bugün "Yenimahalle" olarak adlandırılan gridal düzene benzeş kentsel dokuyu göçmenler kurmuştur⁹⁸. Kent merkezinin kuzeybatısında, 1880'lerle at ve kağrı arabasının yoğun kullanımında bağılı olarak organik yol dokusundan kolaylıkla ayırt edilebilen ızgara yani "dama tahtası" düzenindeki yol ağı ile oluşturulan Yenimahalle (Foto 5) yerleşim geleneği ile birlikte kent makroformunu değiştirmiştir⁹⁹.

Sivrihisar'ın uzak mesafe ticaret merkezi olarak gelişmesiyle kente Ermeniler ve Yahudiler göç etmiştir. 20 yüzyıl başında Ermeni nüfusunun 4.000 kişiye, Yahudi nüfusun 500 kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir. Gayrimüslimlerin nüfusu, 36.000 kişi olan kentsel nüfusun 9/1'idir¹⁰⁰. Gayrimüslimler

⁹¹ Gültekin ve Canbolat 2019

⁹² Sezgin 2009, 31

⁹³ Faroqhi 2000, 128

⁹⁴ Gültekin vd., 1998, 29

⁹⁵ Tuncer 2001, 9-12.

⁹⁶ Faroqhi 2000, 379.

⁹⁷ Işık, Şenlier 1998,10.

⁹⁸ Gültekin, 1998, 36.

⁹⁹ Aktüre 1978, 135.

¹⁰⁰ Gültekin, 1998, 121

merkezin uzağına Yenimahalle'nin kuzeyinde grid yerleşim düzeninde kurdukları Gâvur Mahallesi olarak anılan mahalleye yerleşmişlerdir¹⁰¹. Bu mahallenin odak noktası Ermeni Kilisesidir (Foto 5). Ermeniler 1915 tehcir yılları ve I. Dünya Savaşı sonrasında kenti terk etmişlerdir. Eskişehir'in hinterlandını olumsuz etkileyecek biçimde gelişmesi ve Gayrimüslimlerin Anadolu'dan tehcir ile gitmeleri, Sivrihisar'da varlıklı kesimin de Eskişehir'e göç etmesine neden olmuştur.¹⁰²

Gayrimüslimlerin Sivrihisar'dan ayrılmaları sonucu kent ekonomik canlılığını kaybederek gündelik yaşamını devam ettirmeye çalışmıştır. Cumhuriyetin ekonomik politikaları ve sanayileşme tercihi doğrultusunda İstanbul-Ankara demiryolunun Eskişehir'e bağlanmasıyla Sivrihisar'da ulaşımın ekonomik kayıplara dolayısıyla göçe neden olmuştur. Sivrihisar'ın 1920'den sonrasındaki kentsel gelişme sürecinde küçülen geleneksel kent merkezinin yeni ulaşım modundaki değişimle canlandığı görülmektedir. Ulaşım türü ve ağındaki değişim eski Eskişehir yolu ve Ankara Caddelerinin üzerinde olan ticaret merkezinin kentin güneyindeki devlet karayoluna doğru kaymasına neden olmuştur

Sivrihisar, Türkiye'de ulaşım politikası olarak demiryolunun geliştirilmesi yerine karayollarına önem verilmesi sonucu özellikle 20. yüzyıl başında yeniden kırsallaşmaya başlamıştır. Ancak, 1960'larda karayolu politikalarının gelişmesi ile Ankara-Eskişehir-İstanbul karayolunun Sivrihisar'ın güneyinden geçmesi kentsel gelişme için önemli bir dinamik olmuştur. Sivrihisar kenti, ayrıca Ankara-Polatlı-Sivrihisar-Eskişehir karayolu bağlantısıyla birlikte Batı Anadolu'nun ulaşım modlarının kesişme noktasındadır. Özellikle, Sivrihisar'ın Batı Anadolu ulaşım ağına bağlanan ve Eskişehir'i Afyon'a ulaştıran karayolu kavşağının yakınında bulunması kentsel gelişmeye yeniden ivme kazandırmıştır. 1970'te planlı olarak geleneksel ticaret merkezinde yoğunluk artırılmış, 1980'de kentsel yatırımlar devlet karayoluna doğru yönlendirilmiştir. 1990'larda yeni konut politikaları, kamu yatırımları ve karayolunun ağındaki aktifliğiyle kentsel gelişme ile Sivrihisar'da konut alanları Eskişehir Karayolunun güneyine sıçramasına neden olmuş ve kent makroformu da genişlemiştir (Şekil 5).

Sonuç

Bu çalışmada, kentlerin gelişmesinde ulaşımın sistem ve yol ağlarının kentsel gelişmeye etkileri, tarihsel arka planda ilk kentlerin etkenleri (teorileri) üzerinden doğu-batı arasında küresel ölçekte özellikle coğrafi keşiflerle ve teknolojik gelişmelerle değişen ya da yönetim dönemleri ve siyasi iktidarın ekonomik politikalarının uzantısında değiştirilen yol güzergâhlarına göre tartışılmıştır. Anadolu'nun antik dönemden itibaren kıtalar arasında köprü-geçiş alanı olmasına bağlı jeostratejik konumu, bu coğrafyada ulaşım bağlantılarının kent sistemlerinin oluşumunda ve kentsel gelişmede temel etken olmasını ve önemini göstermektedir. Anadolu'da uzak mesafe yol ağlarının küresel ölçekte hem de bu coğrafyadaki kesişme-kavşak noktalarında, tarihin her döneminde kentlerin kurulduğu ve ekonomik, kültürel gelişmenin sağlandığı için her siyasi iktidarın ele geçirmeye çalıştığı yerler olmuştur. Beypazarı, Ayaş ve Sivrihisar kentlerinin kurulma ve gelişme serüveni bu bağlamla incelenmiştir. Sonuç olarak ulaşım sistem, yol ağı ve teknolojisinin bir ülke, bölge ya da kentte başta ekonomi olmak üzere sosyal ve kültürel faaliyetlerin gelişmesinde ve kentlerin yerleşim deseninin yani morfolojik yapısının özellikle mimarisinde kısaca yapıyı çevresinin biçimlenmesinde etkin araç olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla, bir kentin mekânsal gelişiminin tarihsel bağlamla okunması ve ulaşımın kent ilişkilerinin analiz edilmesi, geleceğe yönelik planlamalarda hem de kültürel miras değeri olan kentsel dokulara ilişkin koruma planlamasında ve olası ulaşım sorunlarına ilişkin çözüm senaryolarının üretilmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Akdağ, M. (1979), Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi cilt: I 1243-1453, Tekin Yayınevi, Ankara.

¹⁰¹ Gültekin, 1998, 36.

¹⁰² Gültekin 2010, 92.

- Aksoy, E. (2005), Ulaşım ile Kentsel Gelişme Etkileşimi Sivrihisar Örneği, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Aktüre, S. (1978), 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi, ODTU Mimarlık Fakültesi Basım, s. 74-90,135-140,195, 220-225, Ankara.
- Aktüre, S. (1985), Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, sayı: 28-29, 891-904, İstanbul.
- Akurgal, E. (1993), Anadolu Uygarlıkları. (4.baskı) İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Aldan, M. (1965), Türlü Yönleriyle Ayaş, Ay Yıldız Matbaası, Ankara.
- Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914. Maliye Finans Yazıları Dergisi, 23(84): 17-7.
- Andre-Asyan, H., D. (1964), Polonyalı Simeon Seyahatnamesi 1608-1619, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 157-162, İstanbul.
- Ankara Kalkınma Ajansı, (2018), Ankara Keçisi, Tiftik ve Sof, Ankara.
- Atak, S. (2008), Beypazarı Şehrinin Kuruluşu, Gelişimi ve Şehir İçi arazi Kullanımı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Bayartan, M. (2005), Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, 13: 85-92, İstanbul.
- Bektaş, C. (1999), Selçuklu Kervansarayları Korunmaları, Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, s. 21, İstanbul.
- Birik, M. (2016), Kentsel Morfolojiye Bütüncül Yaklaşım. Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı, 22-23 Ekim 2015, Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin.
- Birmingham, J. M. (1961), The Overland Route Across Anatolia in the Eighth and Seventh Centuries B.C. Anatolian Studies, 11: 185-195.
- Bozkurt, T. (2004), Beypazarı'ndaki Türk Devri Yapıları. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın, Ankara.
- Busbecq, O. (1939), Türk Mektupları, Yalçın Ç.,Y., Tekin Yayınevi, s. 67-70 İstanbul.
- Cahen, C. (2001), 13. Yüzyıl Başında Anadolu'da Ticaret. (çev. A.Derman), Cogito, 29: 132-143.
- Carter, H. (1977), Urban Origins: A review. Progress in Human Geography, 1 (1): 12-32.
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/030913257700100103>
- Cengiz, P. (2003), Ankara İli, Beypazarı İlçesinin Geleneksel Ticaret Merkezi Koruma Geliştirme Önerisi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Cerasi,M.M. (1999,. Osmanlı Kenti –Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi (çev. A. Ataöv), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayın, İstanbul.

Çetin, E. (2014), Franz Taeschner'in Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münakalatına Nazaran Vaziyeti İsimli Eseri Üzerine Notlar, Tarih Okulu Dergisi (TOD), 7 (XVII): 321-343.

Çınar, H. ve Gümüüşçü, O. (2002), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çubuk Kazası, s.108.

Denel, S. (1982), Batılılaşma Sürecinde İstanbul da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri, Kurt Yayınları, 45-52.

Doğru, H. (1997), XV. ve XVI. Yüzyılda Sivrihisar Nahiyesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Efe, A. (1998), Eskişehir Demiryolu (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. <http://libra.anadolu.edu.tr/tezler/1998/133565.pdf>

Erzen, A. (1946), İlkçağlarda Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayın, Ankara.

Eskikurt, A. (2014), Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları. Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (33): 15-40, Muğla.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (1611-1685). Ed. M. S. Koz, P. Kazma (2016), 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Faroqhi, S. (2000), Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650, Elif Kılıç, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 32-33, 61-75 İstanbul.

Faroqhi, S. (2000b), Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan-Toprak İlişkilerinin Değişimi, Tarih İçinde Ankara, Derleyen Aysıl Tükel Yavuz, ODTÜ Ankaralılar Vakfı, 59-89, Ankara.

Gültekin, N. (1998), Geleneksel Dokuda Kullanılabilirlik Ölçütlerinin Belirlenmesi Sivrihisar Geleneksel Konut ve Dokusu Örneği, Yaşanabilir Çevre Araştırma Dizisi-1, Gazi Üniversitesi Araştırma Fonu, Proje Kod no: 06/97-08, Ankara.

Gültekin, N. (2010), 19. Yüzyılda Anadolu Kenti ve Konut Dokusu, Ayaş ve Beypazarı, Nobel Yayınevi, Ankara.

Gültekin, N. (2019-a), Cumhuriyetin İlk Yıllarında (1923-1960) Kent Planlama, Mimarlık ve Miras Değerleri- Sosyal Bilimler Araştırmaları I- Bölüm:I (eds. M.Yıldırım, M. Sarıoğlan), Akademisyen Kitabevi, Ankara.

Gültekin, N. (2019-b), From Modernism To Today: Reading Urban Planning Approaches Over Capital Ankara. A&U- Journal of Architectural and Town-Planning Theory (Arhitektúra & Urbanizmus Časopis Pre TeóriuArhitektúry A Urbanizmus), 54 (3-4): 156-169.

Gültekin, N. (2005), Geleneksel Konut Dokusunda Kullanılabilirlik Ölçütlerinin Belirlenmesi Beypazarı Örneği, Yaşanabilir Çevre Araştırma Dizisi-1V, Gazi Üniversitesi Araştırma Fonu, Proje Kod no: MMF.06/2002-02, Ankara.

Gültekin, N. (2002), Geleneksel Konut Dokusunda Kullanılabilirlik Ölçütlerinin Belirlenmesi Ayaş Örneği, Yaşanabilir Çevre Araştırma Dizisi-1V, Gazi Üniversitesi Araştırma Fonu, Proje Kod no: 06/00-24, Ankara.

Halaçoğlu, Y. (1981), Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar. Osmanlı Araştırmaları II. (ed. H. İnalçık, N. Göyünç H. W. Lowry), s.123-132, İstanbul. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/112819>

Hammond, M. (1972), *The City in the Ancient World*. Cambridge: Harvard University Press.

Hanson, S. (2004), *The Context of Urban Travel: Concepts and Recent Trends. The Geography of Urban Transformation* (ed. S. Hanson, Giuliano, G.), Third Edition, New York, London: Guilford Press.

Işık, A. (2020), Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı. *Mavi Atlas*, 8(1):13-18.

Işık, C. ve Şenlier, K. (1998), Sosyo Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye?, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları No:2, s. 10, Eskişehir.

Karaçağ, A. (2010), Ayaş (Ankara) Ulu Camii. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 3(5):95-125.

Karaman, A.F. (2006), XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara İline Bağlı Ayaş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu. (yayınlanmamış Y.Lisans tezi) G.Ü. Sosyal. Bil. Enst, Ankara.

Kemer, N . (2018), Anadolu'nun Tarihi Yolları ve Ankara için Bir Yeşil Yol Planlama Olanadı. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 9(2): 136-143.

Kontani, M. (1995), Relations Between Kültepe and Northern Syria During the Third Millennium B.C. *Bulletin of the Ancient Orient Museum-Tokyo*, 16: 109-142.

Kropf K. S. (2009), Aspects of Urban Form. *Urban Morphology, International Seminar on Urban Form* (23 March 2009), 13 (2): 105-120.

Larkham, P. J. (1998), *Urban Morphology and Typology in the United Kingdom. Typological Process and Design Theory*, (ed. A.Petruccioli), Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture.

<https://s3.us-east-1.amazonaws.com/media.archnet.org/system/publications/contents/4251/original/DPC0454.pdf?1384782376>

Lloyd,S. (1989), *Türkiye'nin Tarihi (Ancient Turkey: A Traveller's History of Anatolia)*. (Çev. Ender Varinlioğlu), TÜBİTAK Yayın, Ankara.

Macguen, J.G. (2001), *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. (çev. E. Davutoğlu), Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Mohammadi, A.(2016), *Tarihi İpek Yolu'nun Tekrar Canlanması (Afganistan-Orta Asya Hattı)*. Yükselen İpek Yolu-1. Cilt, Ankara.

Moudon. A. V. (1997), *Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field. Urban Morphology*, (1):3-10

Naumann, R. (1991), *Ancient Anatolian Architecture (Eski Anadolu Mimarlığı)*. (3. Baskı) (Çev. B.Marda), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Nikaein, G., Gültekin, N.T. (2019), İpek Yolu Üzerine Dünya Tarihi, Kültürel Miras Olarak Tebriz Bazaar, 13. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kongre E-Kitabı, 18-21 April / Nisan 2019 Bodrum, 1128-1147, Muğla.

Ortaylı, İ. (2000), 19. Yüzyıl Ankara'sında Demiryolunun Gelişi, Hinterlandının ve Hinterlan'daki Üretim Eylemlerinin Değişimi, Tarih İçinde Ankara, Derleyen Ayşıl Tükel Yavuz, ODTÜ Ankaralılar Vakfı, 207-219, Ankara.

Owens, E. J. (1991). The City in the Greek and Roman World (Yunan ve Roma Dünyasında Kent) (çev. C.Bilsel, 2000), Homer Kitabevi, İstanbul.

Ökse, A. T. (2005), Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları. Bilig, (34):15-32.

Önge, Y. (1972), Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar, Ankara Konferansları, Kültür Bakanlığı Yayın. 224, Ankara.

Özcan, K. (2005), Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.

Özcan, K. (2006), Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme (1) METU JFA, 23 (2): 21-61, Ankara.

Özergin, M.K. (1959), Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

Özgen, F.B. (2000), Osmanlı Devletinin Diğer Devletlerle İktisadi İlişkileri. Yeni Türkiye Dergisi, 701 Osmanlı Özel sayısı II, 6 (32): 101-111.

Özkaya, Y. (2001), Sivrihisar'ın 19. Yüzyıl'daki Durumuna Genel Bakış (1.2.3. no'lu Şer'iyye Sicillerine Göre), Tarihte Eskişehir Sempozyumu-1, Eskişehir.

Ramsay, W. M. (1960), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Rossi, A. (2006), Şehrin Mimarisi. (çev. N. Gürbilek), Kanat Kitabevi, İstanbul.

Sevin, V. (2007), Anadolu Tarihi Coğrafyası I. (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayın, Ankara.

Şahin, H.A.(2004), Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975- 1725), E.Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri.

Şener, Y. (1970), Beypazarı Tarihte ve Bugün, Ankara.

Şener, Y. (1997), Tarihte ve Bugün Beypazarı. Yücel Ofset, Ankara.

Taescher, F. (1924), Das Anatolische Wegenetz Nach Osmanischen Quellen (Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı). (çev. N.Epçeli, 2010), Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul.

Tekeli, İ. (1981), Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Turhan Yayınları, s. 15-16, 29-38, Ankara.

Tekeli, İ. (1982), Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar. Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Turhan Yayın, Ankara.

Tekeli, İ. (1996), Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri. (der. V. Akyüz, S. Ünlü), İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, İlke Yayınları, İstanbul.

Thorpe, M. (2002), Roma Mimarlığı (çev. R. Akbulut), Homer Kitabevi, İstanbul.

Tuğlacı, P. (1985), Osmanlı Şehirleri. Milliyet Yayınları, İstanbul.

Tuncer, M. (2001), Ankara (Angora) Şehir Merkezi Gelişimi (14.-20. yüzyıl), T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, s. 9-12, Ankara.

Tümertekin, E. (1976), Ulaşım Coğrafyası. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Ünal, M. (1992), Geleneksel Ayaş Evleri, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Umar, B. (1993), Türkiye'deki Tarihsel Adlar. İstanbul: İnkılâp Yayın, İstanbul.

Ünal, N. (1996), Beypazarı İlçesinin Yerleşme ve Nüfus Coğrafyası. (Yayınlanmamış Y. Lisans tezi)A.Ü. Ankara Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara.

Yakar, J. (2007), Anadolu'nun Etnoarkeolojisi (çev. S. Hırçın Riegel), Homer Kitabevi, İstanbul.

Yinanç, R. (1993), Ayaş Tapu Tahrir Defterleri, Tarihten Günümüze Ayaş ve Bünyamin Ayaş-i Sempozyumu bildiri Kitabı, Ayaş Belediyesi Yayın No: 1, s. 18-22, Ankara.

Young, R.S. (1963), Gordion on the Royal Road. Peocceeding of the American Philosophical Society, 107 (4): 348-364. <https://www.jstor.org/stable/985675>

Yüksel, A. E. (2016), Ayaş Camilerinde Mimari Özellikler. Journal of History and Future, 2 (2): 321-341

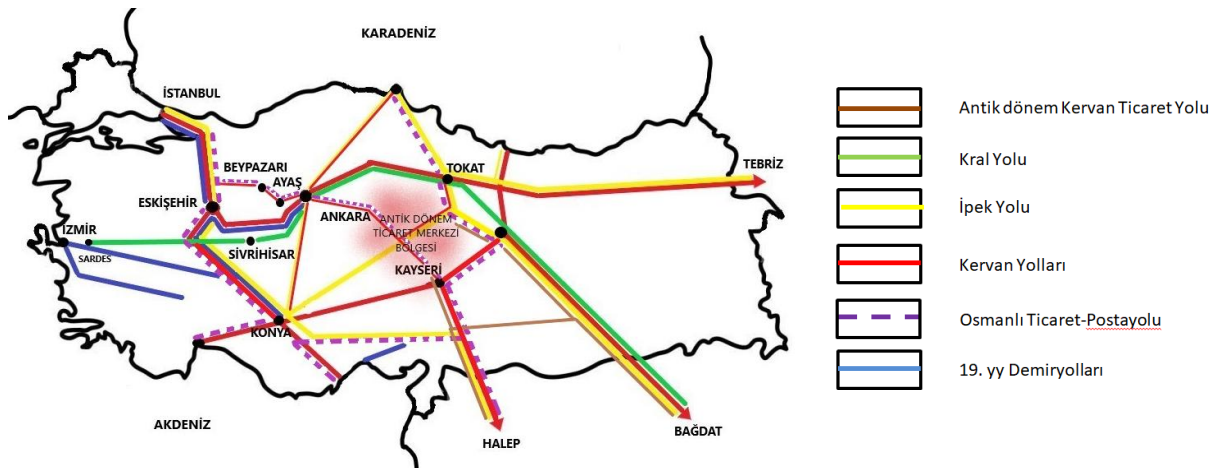
İnternet Kaynaklar

<http://ogmmateryal.eba.gov.tr/panel> (Erişim 18.11.2020)

https://www.turkcebilgi.com/ipek_yolu (Erişim 18.11.2020)

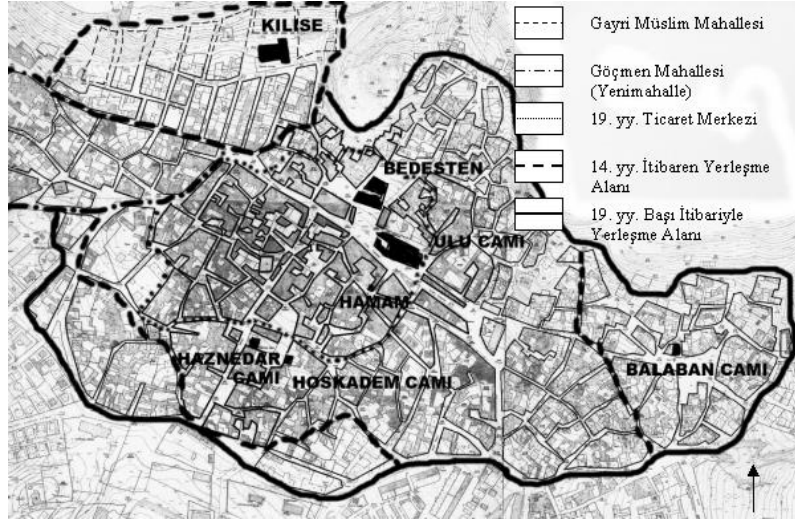
<http://www.beypazari.gov.tr/tarihi-yapilar>

Şekiller

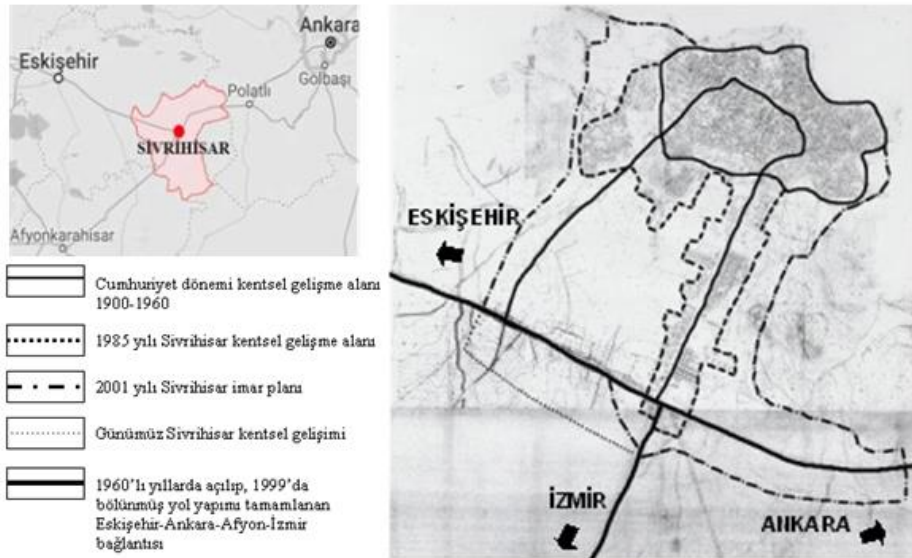

Şekil 1. Osmanlı Dönemi ve öncesinde Anadolu'da ana (kervan) yol ağları

Şekil 3. Ayaş Yerleşimin Strüktürü -Aşağı Ayaş ve Yukarı Ayaş yerleşkelerinin konumu^{105, 106}

Şekil 4 19. yüzyıl sonunda Sivrihisar Kent Merkezinin ve farklı yerleşim biçimindeki mahallerin konumu¹⁰⁷

Şekil 5. 20. yüzyıl Sivrihisar Kentsel Gelişme Şeması¹⁰⁸

Fotoğraflar

¹⁰⁵ Gültekin 2002, 28

¹⁰⁶ Gültekin 2010, 65

¹⁰⁷ Aksoy 2005

¹⁰⁸ Aksoy 2005

Foto 1. Beypazarı kent merkezi Alaaddin Cami ve çevresi **Foto 2.** Beypazarı'nda organik kentsel doku

Foto 3. Ayaş Ulu Cami ve etrafında gelişen organik desenli yerleşim dokusu

Foto 4. Sivrihisar Ulu Cami, Arastadan dükkân örnekleri ve Müslüman mahallesinde konutlar

Foto 5. Ermeni Kilisesi ve Sivrihisar'da Ermeni ve Göçmen Mahallerinin grid dokusunda konutlar

Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Kuşaklararasıda Anneliğin Dönüşümü: Denizli İli Örneği

Transformation of Motherhood in Intergenerations in the Process of Socio-Cultural Change: The Case of Denizli Province

Gül AKTAŞ

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

gaktas@pau.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-6424-4256

Merve Handan ÖZDEN

Pamukkale Üniversitesi

mervehandanozden@gmail.com

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-9397-2209

Öz

Annelik olgusu tek bir perspektifle irdelenemeyecek çok boyutlu bakışı gerekli kılan bir alandır. Çünkü annelik doğası gereği biyolojik, hormonal, sosyal, psikolojik ve kültürel alanı kapsayan içinde içkin anlamları barındıran bir olgudur. Annelik, bir taraftan kadın olmanın beraberinde getirdiği cinsiyet ve toplumsal cinsiyete bağlı tanımlamaları içine alırken diğer taraftan kişisel karar ve arzuları bünyesinde taşıyan bir gönüllülük sürecidir. Bu çerçevede mekânsal zorluklar, ailenin ve sosyal çevrenin kadından beklentileri, ev içi sorumluluk ve iş hayatının birlikte sürdürülmesinden kaynaklı çifte mesainin kadın üzerinde yarattığı baskı, bu süreçte ortaya çıkabilecek zorluklarla mücadele edebilme yetisi kadının annelik kimliğini belirleyen temel etmenlerdir. Dolayısıyla kadının annelik kimliğini kadının biyolojik ve hormonal yapısıyla ilişkilendirsek bile toplumsallaşma sürecindeki değer, norm ve kültürel öğeleri de bu kapsama dahil etmek gerekir. Tarihin çeşitli dönemlerinde farklı anlamlar yüklenen annelik olgusu, küreselleşmeyle birlikte önemli ölçüde dönüşüme uğramıştır. Kadınların kamusal alana daha fazla katılıyor olmaları, bilgi-iletişim teknolojileri ve tıp dünyasında meydana gelen gelişmeler, çocuklar için gündüz bakımevleri, ana okul ve etüt merkezleri gibi kurumsal yapıların yaygınlık kazanması kadınların annelik rollerini etkilemiştir. Tüm bu değişimler ışığında günümüz toplumlarında anneliğin dönüşümünü sosyolojik açıdan değerlendirmek annelik rollerine ilişkin temel dinamikleri anlamamız açısından da önemli olacaktır. Bu bağlamda araştırmada, anne ve kızlarına, anneliği nasıl tanımladıkları, annelik konusuna ait bilgi kaynaklarını nereden edindikleri, annenin çocuk ile kurduğu ilişkinin boyutları sorularak kuşaklararası annelik olgusu analiz edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın verileri, 2019 yılında yaklaşık beş aylık bir süreci kapsayan saha çalışmasına dayanarak elde edilmiştir. Bu çerçevede nitel araştırma deseninden yola çıkarak anne ve kızlarına derinlemesine görüşme soru formları uygulanarak veriler toplanmıştır. Araştırmaya katılan iki kuşak annelerin anlatılarından yola çıkarak veriler anlatı analiziyle çözümlenmiştir. Araştırma bulgularına göre, kadınların meslek hayatına daha fazla katılım göstermeleri, internet ağlarının sağladığı bilgi kaynakları, kurumsal yapıların çocuk yetiştirme konusunda sundukları hizmetler, kentleşmenin beraberinde getirdiği aile içi rollerin kadın açısından daha fazla sorumluluk içermesi annelik kimliğinin kuşaklar arasında değişimine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Annelik, Sosyo-Kültürel Değişim, Toplumsal Cinsiyet Roller, Kuşaklararasıda Anneliğin Dönüşümü*

Abstract

The phenomenon of motherhood is a field that requires a multi-dimensional view that cannot be examined with a single perspective. Because motherhood is a phenomenon that includes biological, hormonal, social, psychological, and cultural meanings inherent in it. On the one hand, motherhood is a volunteering process that includes definitions based on gender and gender that comes with being a woman, and on the other hand, personal decisions and desires. In this context, spatial difficulties, the expectations of the family and the social environment from women, the pressure on women due to double-work due to domestic responsibility and the maintenance of business life together, and the ability to cope with the difficulties that may arise in this process are the main factors that determine the maternal identity of a woman. Therefore, even if we associate the woman's maternal identity with the biological and hormonal structure of the woman, it is necessary to include the values, norms, and cultural elements in the socialization process. The phenomenon of motherhood, which has different meanings in various periods of history, has undergone a significant transformation with globalization. The fact that women participate more in the public sphere, developments in information and communication technologies, and the medical world, the widespread use of institutional structures such as daycare centers for children, nursery schools, and study centers have affected women's maternal roles. In light of all these changes, evaluating the transformation of motherhood sociologically in today's societies will also be important for our understanding of the basic dynamics of maternal roles. In this context, in this study, the phenomenon of intergenerational motherhood was tried to be analyzed by asking mothers and daughters how they define motherhood, where they obtained their sources of information on motherhood, and the dimensions of the relationship with the mother establish with the child. The data of the research were obtained based on fieldwork covering approximately five months in 2019. In this framework, based on the qualitative research design, data were collected by applying in-depth interview questionnaires to mothers and daughters. Based on the narratives of the two generations of mothers participating in the study, the data were analyzed by narrative analysis.

According to the findings of the research, the more participation of women in professional life, the information resources provided by the internet networks, the services provided by institutional structures for raising children, the more responsibilities of the family roles brought about by urbanization caused the change of motherhood identity between generations.

Keywords: *Motherhood, Socio-Cultural Change, Gender Roles, Transformation of Motherhood in Intergenerations*

Giriş

Kadın ve erkeklerin öznel kimliklerini inşa etme sürecinde aile önemli bir role sahiptir. Aile içinde rol ve sorumlulukların dağılımında kadını ve erkeği geleneksel örüntülerle sarmalayan bakış açısı bir müddet sonra bireyler tarafından içselleştirilen ve sürdürülen davranış ve tutum örüntülerini oluşturur. Dolayısıyla biyolojik olarak birbirinden farklı olan kadın ve erkek, bu farklılığın kabulü ile toplumsal değerlerden, kültürel farklılıklardan etkilenerek, farklı kadınlık ve erkeklik rolleri edinirler. Bu anlamda bedensel farklılıkların ötesinde kabul edilen bu kimlikler toplumsal cinsiyet kavramını karşımıza çıkarır¹. Toplumsal cinsiyet kavramının anlamı, Simone de Beauvoir'ın ünlü sözünde billurlaşmaktadır: “Kadın doğulmaz, kadın olunur.” Böylece cinsiyetin bu dünyada ‘başımıza gelen’lerle ilişkili bir şey olduğunu söylemiş oluruz, yani, kız bebeklerinin içlerinde annelik, yumuşaklık, sevecenlik, hamaratlık; oğlan bebeklerin ise savaçılık, sertlik, alet edevat tamirine yatkınlık vb. tohumları taşıyarak dünyaya gelmediklerini anlamış oluruz². “Kadınlık” kimliğinin oluşmasında, Aristoteles'in binlerce yıl önce sistemleştirdiği üzere, kadının varlık nedeni anneliktir, çünkü doğa kadını tek bir amaçla, doğurmak için yaratmıştır. “İyi kadın”, fedakâr eş ve annedir; iyiliğinin esas nedeni de doğaya aykırı davranmamasıdır. “Kötü kadın” ise, doğaya aykırı davranarak analık rolünü reddeden, çapkın, sefih, haz peşinde koşan ama aynı zamanda gizemli ve çekici! - “fettan kadın”dır algısı karşımıza çıkmaktadır³. Benzer bir şekilde dünya uygarlık tarihinde çok önemli bir yeri olan Yunan medeniyetinde iyi bir kadının özellikleri şöyle belirtilmiştir: Sabırlı, zevkli, güzel, çocuklarına şefkatli bir anne, kocasına sadık bir eş ve ev yönetiminde başarılı bir idareci⁴. Bu bağlamda Coward, ‘Annelik, kadınların nasıl olmaları ve neyi başarmaları gerektiğine ilişkin reçetelerin en katı olanıdır’ derken anneliğin kadın olmanın en zor halkalarından biri olduğunu ifade eder⁵.

Annelik, geleneksel olarak biyolojik kadınlıkla birlikte anılan ve içi kültürel olarak farklı niteliklerle doldurulan bir kavramdır. Ancak en genel haliyle anneliği bir çocuğa hamile kalmakla başlayan bedensel bir deneyim ve doğumun ardından bebeğin fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılamak ekseninde devam eden bir rol olarak tanımlayabiliriz⁶. Öğrenilmiş bu roller çerçevesinde annelik, biyolojik yapısıyla ilgili olarak kadının doğasına uygun bir rol iken, toplumsal dayatma ile ortaya çıkan annelik miti Badinter’in⁷ “Annelik içgüdüünü ve dayattığı davranışları daima canlı tutmak anneliğin en büyük düşmanı mıdır?” sorusunu akıllara getirmektedir. Buna ek olarak Badinter’in⁸ şu vurgusunu da unutmamak gerekir: “Her kültüre, dönemine göre değişebilen ideal bir annelik modeli hâkimdir. Bilerek ya da bilmeyerek bütün kadınlar bu modelden etkilenir. Onu olduğu gibi kabul edebilir ya da etrafında dolanabilirsiniz, müzakere edebilir ya da reddedebilirsiniz, ama son kertede kendinizi hep bu modele göre belirlersiniz”. Bu nedenle annelik rolünün, tarihsel süreçte toplumların geçirdiği siyasi, sosyal ve kültürel süreçlerden etkilenerek anlamının ve değerinin dönüştüğünü ifade edebiliriz. Bora’ya⁹ göre,

¹ Türkdoğan 2013, 37.

² Bora 2012, 36.

³ Berktaş 1998, 82.

⁴ Akt. Bingöl 2014, 110.

⁵ Coward’dan aktaran Türkdoğan 2013, 38.

⁶ Sever 2015, 73.

⁷ Badinter 2011, 13.

⁸ Badinter 2011, 119.

⁹ Bora 2001, 78.

annelik kimliği, toplumsal olanla bireysel olan arasındaki kesişme noktalarından biri belki de en önemlisidir. Ona göre hem kadının bu deneyimlerini anlamak hem de deneyimlerle toplumsal değişimler arasındaki etkileşimleri irdelemek önemlidir. Dolayısıyla kadınlar için, toplumsal ve kültürel olandan soyutlanmış bir annelik tanımlamasının yapılabilirliği de imkânsız hale gelmektedir.

Annelik kimliğinin inşasında sosyo-kültürel zemin önemli bir rol oynar. Bu noktada kadınların dışarıya çıkmalarını zorlaştıran cinsiyetçi engellere annelik kimliği de eklenince anneliğin ne kadar zor bir süreç olduğunu Zeybek¹⁰ şu ifadelerle belirtir. “Bebek büyüten pek çok kadın için dışarıya çıkmak bir erkeğe kıyasla daha zordur. Bunun önemli bir sebebi kadını ev içi ile özdeşleştiren ataerkil düzenlemelerdir. Kadınlar evlerinde muhtemel bebeklerine daha rahat bakıyorlar; çünkü buna yönelik daha gelişmiş bir sosyal ağı var. Fakat bir yandan da duvarlar hem bebek hem de kadınlar için bir hapisaneyeye dönüşebiliyor. Hem kentin fiziki koşulları ve güvenlik sorunları hem de bir bebekle şehirde dolaşma fikri Türkiye’de pek rağbet görmediğinden kadınların aylarca dışarıyla bağları kesiliyor. Çocuk olmasa bile kimi kadınların evden çıkma oranları zaten bir hayli düşük.”

Ev içi sorumluluklarından dolayı yoğun bir iş yükü ile sarmalanmış olan kadının özel alan ile özdeşleştirilmesi sorununu Alkan¹¹, “*Yerel Yönetim ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı*” adlı çalışması ile şu şekilde dile getirmektedir: “Komşuları ziyaret ve kapı önüne çıkmak bir yana bırakıldığında, Ankaralı kadınların %42’si haftada bir veya daha az dışarı çıkmaktadır. Yine aynı çalışmada, kadınların neredeyse yarısının yaşam çevresinin ev ve mahalle olduğu, dışarı çıkan her üç kadından birinin dışarı çıkış amacının hane içi işlerin idamesi ve her dört kadından birinin de yakın akraba ve aile ziyareti olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Badinter, bilinçli olarak kendisini bebeğe adayan annenin esasen bebeğe bağımlı kılındığını ifade eder. Bu durum kaygılı ebeveynlerin aşırı korumacı tutumunun yarattığı bir sonuç olarak okunabilir; fakat art alanında günümüz endüstri toplumunda birtakım risklerin -geleceğe ilişkin kaygı- üretilmesi yoluyla bireye daha fazla zaman, para ve enerji harcaması yönünde yöneltilen baskının sonucudur. Bu süreç muhafazakâr söylemden beslenerek ailede ev içi sorumlulukların asimetrik bir şekilde dağılmasını pekiştirir ve “aşırı ebeveynlik” tutumunu annelik kimliğinde tanımladığı kadınlara yükler¹².

Dolayısıyla annelik kimliğinin özü, içinde yetiştiği toplumun kültürel kavram haritasına ve koşullarına göre biçimlenir. Annelik geleneksel toplumsal ilişkilerin içinden beslenen bir süreç olmakla birlikte annelik kimliğini besleyen farklı toplumsal ilişki ağları da bu süreçte önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda annelik kimliği gelenekselden modern toplumsal ve kültürel yapılara geçişte farklı beklentilerin ışığında yeniden şekillenmektedir.

Tüm bu belirtilenler ışığında çalışma, sosyo-kültürel açıdan değişen koşulların kuşaklararası annelik kimliğini ne ölçüde değiştirdiği sorusuna yanıt aramaktadır. Bu çerçevede çocuğa atfedilen değer ve çocuğun yetiştirilmesinde etkili olan geleneksel sosyo-kültürel anlam kodlarının modern toplumsal yapılara geçişle nasıl bir değişime maruz kaldığı sorusu çalışmada irdelenmiştir. Böylelikle bu sorular annelik kimliğinin bireysel düzlemde nasıl inşa edildiğinin cevabını araştırırken sosyo-kültürel düzlemde anneliğe ilişkin söylemlerle hangi noktalarda kesiştiğini de analiz etmiş olacaktır.

¹⁰ Zeybek 2013, 129.

¹¹ Alkan 2005, 113.

¹² Badinter’den aktaran Hançer 2018, 191.

Tarihin Sayfalarında Annelik Olgusu

Anneliği biyolojik bir farklılık ve cinsel aktivitenin doğal bir sonucu olarak ortaya koyan bakış açısı “annelik kurumu”nun varlığını nadiren sorgular. Dolayısıyla anneliğin tarihsel ve kültürel süreçlerin olası bir sonucu olabileceğini gözden geçirir. Böyle bir bakış açısı anneliği yalnızca cinsel aktivite, gebelik, doğum ve nihayetinde annelik olarak doğal bir zincirden ibaret olarak tanımlar; fakat bu bakış açısı sosyal koşulları ve mevcut değer ya da seçenekleri göz ardı eder¹³.

Haralambos; ‘Çekirdek aileden modern endüstri toplumundaki aileye kadar her dönemde bir annenin en önemli sorumluluğunun ve bir kadının en keskin rolünün bir çocuk dünyaya getirmek ve onunla yakın ilişki kurup ona bakmaktır’ ifadesini kullanmaktadır¹⁴.

Ancak insanlık tarihi boyunca her çağda ve kültürde kadının en keskin rolü olan anneliğe yüklenen anlamlar ve annelikten beklentiler farklı olagelmıştır. Badinter, *Annelik Sevgisi: 17. Yüzyıldan Günümüze Bir Duygunun Tarihi* adlı eserinde 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar çocuk ölümlerinin fazla olduğunu ifade etmektedir. Bu ifade tarihin o dönemlerinde çocukların yaşamlarına dikkatin az olduğunu belirtirken, çocuğun “yük” olarak görüldüğü, “günahkâr” olarak doğduğu inancının yaygınlığının kadının statüsünü de belirlediğini ifade etmektedir¹⁵. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde Rousseau, hekimler ve ahlakçılar, anneleri, kendilerini tamamen çocuklarına adamaları, onları emzirmeleri, bakımlarını üstlenmeleri ve eğitmeleri için ikna etmek amacıyla annelerin suçluluk duygusunu harekete geçirmeyi bilmişlerdir. Bu düşüncenin gerisinde kendi varlıklarını sürdürmeleri, ailenin ve toplumun mutluluğu ve nihayet ulusun gücü söz konusudur¹⁶.

Bal soy¹⁷, *Geç Osmanlı Nüfus ve Kadın Bedeni Politikaları*, başlıklı çalışmasında benzer bir konuya değinmektedir. Çalışmada, Osmanlı aydınlarının kadın bedeni ve doğurganlık üzerine çarpıcı görüşleri olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı aydınları için kadın bedeni, doğurgan olduğu sürece ya da doğurganlık kapasitesiyle dikkate değer bir konu haline gelmiştir. Kadın bedeninin asıl vazifesi çocuk doğurmak ve bu çocuğun devlete hizmet edeceği zamana kadar bakımını üstlenmektir. Dolayısıyla bu beden, doğurganlığı artacak, en iyi evlatları dünyaya getirecek şekilde disipline edilmelidir. Doğum politikalarının barındırdığı ideolojik boyutun en belirginleştiği alanlardan biri 19. yüzyılın son on yılında ortaya çıkan hamilelik el kitaplarıdır. Bu kitaplar hamilelere yönelik nasihatler verir; hamilelik sırasında yaygın olarak karşılaşılan bazı soruları cevaplandırmaya çalışır. Pratik bilgiler içeren bu kitaplar, verdikleri nasihatlerin yanı sıra eleştirel bir incelemeye tabi tutulduklarında doğum, cinsellik, annelik gibi konularda son derece normatif yaklaşımlar içerir. Yine aynı makalede Besim Ömer’in kitaplarındaki hamile kadınlar için yazılmış bilgilere de değinir. Bu bilgiler beden terbiyesi üzerine kurulmuştur. Doğacak çocukların sağlığı, sıhhati, ahlâkı, karakteri annenin bedensel disiplinine bağlıdır. Dolayısıyla bu bakış açısına göre, hem yüksek ahlaklı hem de sağlıklı bir bünyeye sahip bir çocuk yetiştirmek isteyen anne, her şeyden önce kendi bedenini terbiye etmelidir. Kadınları terbiye etmek, onlar aracılığıyla gelecek nesillerin ve tüm insanlığın terbiye edilmesini sağlayacaktır. Önce kadın bedenini ve manen terbiye edilmelidir ki tüm insanlık terbiye edilsin. Anneye bu disiplin verilmezse toplum için gösterilecek çaba da imkânsızlaşacaktır. Geleceğin annelerini yetiştirmeye, genç kızları eğiterek başlamak gerekmektedir.

Badinter, “kadına her şeyden önce anne olması yükümlülüğü getirilirken iki yüzyıl sonra hâlâ canlılığını koruyabilen bir efsane yaratıldı”ğını ifade etmektedir. Bu efsane “annelik içgüdü” ya da her annenin

¹³ Hançer 2018, 190.

¹⁴ Haralambos’tan aktaran Uğurlu 2013, 6.

¹⁵ Badinter’den aktaran Türkdogan 2013, 41.

¹⁶ Badinter 2011, 67.

¹⁷ Bal soy 2015, 22-23.

kendiliğinden çocuğunu sevmesi efsanesi”dir¹⁸. Badinter, annelik içgüdüğü hakkında Battelheim’in şu sözlerine yer vermektedir:

“Hayatım boyunca, anneleri onlardan nefret ettiği için hayatları mahvolmuş çocuklarla çalıştım. [...] Bu, annelik içgüdüğünün olmadığı (elbette böyle bir içgüdü yoktur, eğer olsaydı benden destek alma ihtiyacı olanlar bu kadar kalabalık olmazdı) ve çocuklarını reddeden bir sürü anne olduğunun kanıtıdır”¹⁹.

Badinter bu bağlamda, “annelik içgüdüğü” kavramının yerine kadınlara toplumsal hayat içinde öğretilen “annelik duygusu” kavramını kullanmanın daha doğru olacağını belirtmektedir. Bu terimin “öğrenme”ye dikkat çekmesi, aynı zamanda başka annelik öğretilerinin de olabileceğine işaret etmesi açısından önemlidir. Fakat ne anneliğin kutsallığı ne de “annelik içgüdüğü” miti tahtından indirilebilmiş değildir. Her halükârda, özellikle evli kadınlar, neden çocuk sahibi olmadıkları sorusuyla karşılaşılıyorlar. Evli ve çocuksuz bir kadın, muhtemelen önce kendisinin ya da eşinin kısır olup olmadığı sorusunu duyacak, utanmaması gerektiği söylenecek, bu iddiayı reddederse “kısırlılığını gizli tuttuğu/utanıp anlatamadığı” şüphesiyle acınacak ya da çocuk sahibi olmama yönündeki kararını açıklamaya itilecektir. Hem evli olmayıp hem de çocuk sahibi olmayı arzu etmediğini söyleyen bir kadınsa, “kadınlığından şüphe duyulması” şeklindeki bir algıyla karşılaşacaktır. Tüm bunlar, her kadının içinde yatan bir “annelik içgüdüğü” olduğu söylemiyle yakından alakalıdır²⁰.

Tarihsel süreçte sanayileşmenin başlangıcı ile kırdan kente gelen ailelerde erkek, iş hayatının içine dahil olurken, kadın özel alanda ev içi sorumlulukla baş başa kalmak zorunda bırakılmıştır. Bu süreç kadın açısından çocukların yetiştirilmesi ve yaşlı-engelli bakımı ile ev işleri ekseninde gerçekleşirken erkek işe gittiğinde onun sorumluluklarını da yerine getirmek kadın açısından ikinci bir iş yükü olmuştur. Özellikle annelik rolü önemli bir mesai gerektiren bir sorumluluk alanı olarak kadının eve bağımlılığını daha üst noktaya taşımıştır.

Dolayısıyla 19. yüzyılda annelik rolü, kadının diğer tüm rollerinden önce gelmektedir. Kutsallaştırılmış annelik miti, ancak anne olarak tamamlanan, adanmış bir kadın portresi çizmektedir. Buna göre annelik herhangi bir karşılık gözetmeksizin verilen, sınırları tanımlanmamış emeği içermektedir²¹. Böylelikle 19. yüzyılda başlayan Batılılaşma sürecinde, çocuk eğitimi meselesinde yeni sorunlar türeyerek ebeveynlik anlayışı değişime maruz kalmıştır²². Buna karşılık annelik, kadın kimliğinin birincil unsuru olmasının yanı sıra çocuk bakma niteliğine bağlı olarak iyi ve ideal anne gibi sıfatlarla tanımlanmaya başlanmıştır.

Badinter, her kültüre ve döneme göre değişen ideal annelik modellerinin olduğunu, günümüze yaklaştıkça ideal anne modelinin hiçbir zaman olmadığı kadar çetin olduğunu günümüzdeki ataerkilliğin anneliğin popülerleşmesi ve teşviki ile ilişkili olduğunu öne sürerek bu yeni durumu natürel maternalizm olarak adlandırmaktadır. Badinter bu “natürel maternalizm” kavramıyla doğal doğum yapan, emziren ve evde kalan annenin ve anneliğin çok daha değerli hale geldiğini vurgulamaktadır²³.

19. yüzyılda eve giren yatılı sütannelerin ardından biberonlar hızla yaygınlaşmıştır. Biberonların yaygınlaşması ile anneler ve bebekler arasındaki ilişki ve sütannelerin konumu değişmekle kalmayıp tıbbi gelişmelerle bağlantılı olarak doktorlar enfeksiyonlara karşı bu değişimi teşvik etmişlerdir. 1930’lu yıllara gelindiğinde ise bebek mamalarının piyasaya çıkmasıyla, Amerikalı kadınlar çocuklarını

¹⁸ Badinter’den aktaran Barutçu 2014, 46.

¹⁹ Badinter 2011, 52.

²⁰ Badinter’den aktaran Sever 2015, 83.

²¹ Kaya Bahçe 2008, 83.

²² Işık 2015, 49.

²³ Badinter 2011, 82.

emzirmeyi bırakmışlardır. 1940 ile 1970 yılları arasında kadınların %25'nin çocuklarını emzirdikleri istatistiklere yansımıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yeni bebek besleme yöntemleri yaygınlaşmış, bu durum çocuk doğurma ile çocuğu büyütme arasındaki ilişkilerde değişikliğe neden olmuştur. Böylece gelişen emzikler, biberonlar, mamalarla beraber çocuk bakımının yalnız kadınların yapabileceği bir "iş" olduğu düşüncesi sarsılmış, babaların ve diğer aile fertlerinin ya da bir bakıcının çocuğun ihtiyaçlarını giderebilmesine olanak sağlanmıştır. Günümüze gelindiğinde ise, 1970'lerin feminist hareketinde yaşanan büyük değişimle annelik ve aile sorgulanmaya başlanmış ve annelik doğal bir olgudan ziyade öğrenilmiş bir rol olarak kabul edilmiştir. Bu durum anneliğin biçiminin tartışılmasına neden olmuştur²⁴.

Rich ve Umarsky ataerkil annelik kurumu ve ataerkil olmayan annelik deneyimi arasında yaptığı ayırmadan yola çıkarak, 1968 ve 1982 yılları arasındaki feminist çalışmalarında anneliğin farklı anlamları üzerinde durur. Anneliğin iki anlamını negatif söylem ve pozitif söylem ile açıklar. Pozitif söylem, anneliğin gerçekten muhteşem bir yaratıcılık ve üretkenlik potansiyeline sahip olduğunu iddia eden olumlu söylemdir ve annelik pratiklerini yerine getirirken kadınların kendiliğinin farkına vardıklarını vurgular. Negatif söylem ise, toplumsal veya kurumsal bir görev olarak anneliği ifade eder. Görüldüğü üzere anneliği iki eksende ele alan bu çalışmalarda özellikle kurumsal annelik, kadınların anneliğinin ve annelik pratiklerinin ataerkil iktidar mekanizmaları tarafından nasıl şekillendirildiğini anlamaya imkân tanır²⁵.

1980'ler annelik içgüdüsünün moda olduğu, anneliğin yüceleştirildiği ve kadınların bebekleriyle nörobiyokimyasal süreçle bağ kurmaları beklenen bir dönem olmuştur²⁶. Radikal feminist akımın savunduğu üreme teknolojileri ataerkil sisteme karşı çıkmak anlamında talep edilirken, diğer yandan tüm yaşamımızı etkileyen postmodern süreç "her kadının doğurabilir" olması için yeni üreme teknolojileri ile iktidarı yeniden oluşturmaktadır. Yeni üreme teknolojileri çocuk sahibi olamayanları çocuk sahibi yaparken, hastalıklı genleri yok edip sağlıklı nesiller vadetmektedir. Aynı biçimde doğal bir süreç olan anne olma isteğini, teknolojik kontrol altında yerine getirmeye çalışan tıp bilimi "bir kadın anne olmak istiyorsa akan sular durur" anlayışı ile ataerkil sistemi yeniden üretmektedir. Bu bağlamda üreme üretime dönüşmüştür²⁷.

Tıbbi alanda meydana gelen gelişmeler annelikle ilgili sorunlara pratik çözümler getirirken annelik sürecinin daha kolay geçmesini de sağlamıştır. Annenin çocuk dünyaya getirirken takvim belirlemesinden çocuğun öz bakımı için gerekli olan materyallerin sağlanmasına kadar geniş bir yelpaze, kadının anne olma fikrini olumlayacak bir niteliğe kavuşturmuştur.

1970'lerden önce çocuk evliliğinin doğal bir sonucuyken, üreme hem bir içgüdü hem bir dini görev hem de türün bekası için bir yükümlülük olarak görülmekteydi. Buna karşılık, kadınlar doğurganlıklarını kontrol altına aldıklarından bu yana; doğurganlık azalmakta, ortalama annelik yaşı yükselmekte, iş dünyasında kadınların sayısı artmakta ve kadınların yaşam tarzları çeşitlenmekteydi. Keza bu dönemde neoliberalizm, toplumsal ilişkileri yeniden tanımlamış ve 'kendi kendine yetebilirlik', bireycilik yükselen değerler olarak ön plana çıkmıştır. Kadınlar, kendilerini piyasa dinamikleri ile tanımlayan (piyasanın sahip olduğu 'beşeri' sermayeye atfettiği değerle), kendi kendine yetebilmeyi ücretli bir işe sahip olmakla ilişkilendirmektedirler²⁸. Dolayısıyla doğum kontrol yöntemlerinin gelişmesi, kadınların kendi yaşamlarını çekip çevirebilecek ekonomik, mesleki konumlara ulaşmaları sonucunda çocuk doğurmayı hiç düşünmeyen kadınlar ortaya çıkmıştır. Badinter'e göre, anneliğe ilişkin çift değerlilik

²⁴ Türkdoğan 2013, 43.

²⁵ Akt. Ezgin Ağılı 2017, 344-345.

²⁶ Badinter 2011, 52.

²⁷ Türkdoğan 2013, 44.

²⁸ Kaya Bahçe 2008, 84.

kadınlar tarafından doğum kontrol yöntemlerinin yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Ona göre, çocuk arzusu ne sabittir ne de evrenseldir. Kimileri çocuk ister, kimileri istemez, kimileri ise aklından bile geçirmez. Böylelikle çocuk bir rastlantı olmaktan çıkarak özgürce alınan bir kararın sonucu olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bu süreçte, kadınlara dayatılan annelik boyutuna çocuklarını “planlayarak” dünyaya getiren “modern anne” boyutu da eklenmiştir²⁹.

Günümüze geldiğimizde “modern anne”nin yükü “geleneksel anne”ye kıyasla daha ağırdır; çünkü modern annenin omzunda yepyeni beklentilerin ağırlığı vardır. Buna göre modern anne, çocuklarına modern tıp ve çocuk uzmanlarının sunduğu “en gelişmiş” bilgilere uygun bir bakım vermeli, bu esnada onları çağın fikirlerine göre yetiştirmeli ve bilişsel gelişimlerini desteklemelidir; tüm bunları yaparken de sosyal hayatını ve mümkünse kariyerini devam ettirmeli, kişisel bakımını da ihmal etmemelidir. Üstelik bu dönemde “makbul kadın” hem gerçeklik sınırlarını aşan bu beklentileri karşılamalı hem de kendi hayatını çocuk sahibi olmazdan evvelki gibi sürdürmelidir. Keza dönemin bağımsız ve bireyselleşmiş anneleri için “çalışmayan anne” kavramı da “geleneksel anne” kavramı ile eşleştiği için modern kadın statüsünü sarsmaktadır. Bu nedenle “modern anne”, yalnızca ev kadını ve anne olarak görülmekten endişe duyarak diplomalı çalışan anneliği daha makbul görmektedir. Gerçekten de çamaşır, bulaşık, ütü gibi hiçbir kutsiyeti olmayan işler daima “kutsal anneliğe” dâhildir, çünkü “kutsal anne” olabilmek için “iyi anne” olmak gerekir ve “iyi anne” çocukları için yemek hazırlayan, onlar için “hijyenik” bir ev ortamı sağlayan, onların ödevleriyle ilgilenebilecek kadar “bilgili” bir annedir. Bu işler uzun zaman alır, meşakkatlidir, üstelik ücretlendirilmeyen ev içi emek kapsamındadır³⁰. Bu durum kendini “modern anneler” olarak tanımlayan kadınların, kadınlık ve annelik rolleri arasındaki parçalanmışlığı ve yetişememe duygularını da beraberinde getirir. Annelik rollerinin değişen anlamı çocuk yetiştirme pratiklerinin zaman içerisindeki değişimi ile yakından ilgilidir. Modern anne için çocuğun temel ihtiyacı olan beslenme, barınma, uyku gibi ihtiyaçlarını karşılamak ne kadar önemli ise, çocuğun bilişsel ve psiko-sosyal gelişimi açısından iyi eğitilmiş bir birey olarak yetiştirmesi de o kadar önemlidir.

1997 yılında Avustralya’da yapılan bir çalışmada “ideal” ve “iyi” annenin özellikleri şu şekilde tanımlanmıştır: Çocuklarıyla düzenli olarak ve isteyerek zaman geçiren, çocuğuna uygun şekilde rehberlik eden, çocuğun dikkatini doğru yerlere çeken, gelişmesi için doğru uyaranları sağlayan, her zaman sakin kalmayı başaran, iyi dinleyen, iyi iletişim kuran, çocuğun ihtiyaçlarına duyarlı olan anne³¹. Bu tanım aslında ideal ve iyi annelik kavramını şefkat ve hoşgörü temelinde tanımlar. Günümüzde değişen toplumsal ve kültürel dinamikler, kadın açısından yoğun iş temposu ile parçalanmış rol ve sorumluluklar anneliği “iyi annelik” anlayışından uzaklaştırmadan ama çağın gereklerine göre yeniden inşasını da zorunlu hale getirmiştir.

Bu çerçevede annelik, çocukları için en sağlıklı bezi seçmekten küçük sağlık sorunlarına çözümler bulmak gibi çocuk bakımında tıbbi bilginin öne geçtiği ve pedagogların “uzman görüşü” ışığında hazırlanmış bir anneliktir. Dahası çocukların bakım ve beslenmelerinin yanında duygusal, bilişsel ve sosyal açıdan gelişimlerini sağlamak da annelerin görevi olarak kabul edilmektedir. Hatta “modern anneler”in çocuk bakımı ve eğitimi konusunda edindikleri uzman bilgileri, zaman zaman yakın çevreleriyle bir çatışma unsuruna dahi dönüşmektedir. Kuşaklar arasında anneden kıza, kayınvalideden geline aktarılan geleneksel annelik bilgisi kimi zaman uzman bilgisiyle çelişmekte ve görüş ayrılıklarına yol açmaktadır. Yeni neslin; pedagoglar ve çocuk doktorlarından edindikleri “kitabî” “güvenilir ve bilimsel” buldukları çocuk bakımı ve yetiştirilmesine yönelik bilgiler, kimi zaman bu bilgileri kendi

²⁹ Badınter 2011, 17.

³⁰ Sever 2015, 74-79.

³¹ Başterzi 2013, 435.

çocuklarını yetiştirme deneyiminden alan geleneksel annelerin bilgisinin önüne geçmektedir³². Bu bağlamda, tarihsel süreci ile incelemeye çalıştığımız ‘annelik deneyimleri’nin sosyal ve kültürel yaşamın içinden beslendiğini ve kuşaklar arası aktarılan bilgilerin her kuşakla birlikte yeniden anlamlandırıldığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın şekillenmesinde Bora’nın³³ “*Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü*” başlıklı çalışması önemli bir veri tabanı sunmuştur. Bu çerçevede, günümüzde anneliğin kuşaklararası değişen görünümü hakkında daha detaylı bir bilgi edinmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Çalışmanın verileri, Denizli ilinde yapılan saha araştırmasına dayanmaktadır.

Araştırmanın Veri Toplama Süreci

Bu çalışma, Denizli il merkezinde 20 Mart-30 Ağustos 2019 tarihleri arasında yapılan ve beş aylık süreci kapsayan bir alan araştırmasına dayanmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yönteminin görüşme tekniği ile veri toplanmıştır. Kadınların annelik kimliğine ilişkin temel bakış açılarını anlamak için anne ve kızları ile farklı zaman ve mekânlarda yaklaşık üç saat süren yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Anne ve kızlarının annelik deneyimlerine yarı yapılandırılmış görüşme soruları yöneltilerek ulaşılmıştır. Çalışmanın katılımcı grubu Denizli merkezde yaşayan birinci kuşak annelerden 10 kişi ve onların kızları olan ikinci kuşak annelerden 10 kişi olmak üzere toplam 20 kişiden oluşmaktadır. Katılımcılara amaçlı örneklem yoluyla ulaşılmıştır. Nitel araştırma deseninin amaçlı örneklem yöntemi içinde değerlendirdiğimiz benzeşik örnekleme yoluyla küçük, benzeşik bir örneklem grubuna araştırma yapılmıştır. Bu tür gruplardan “odak grup görüşmeleri” yoluyla da etkili bir biçimde veri toplanabilir³⁴. Bu örneklem grubuna, açık uçlu sorulara dayanan görüşme formları hazırlanarak sorular yöneltilmiştir.

Çalışma kapsamında anne ve kızlarına anneliği nasıl tanımladıkları, çocuğa nasıl bir anlam yükledikleri annelik pratiklerinin beslediği kanalın neler olduğu ile ilgili sorular yöneltilerek tarihsel süreçte geleneksel ve modern annelik algısının ne şekilde inşa edildiği, kuşaklar arasında anneliğin değişen yönlerinin neler olduğu sosyolojik boyutta analiz edilmiştir. Bu çalışmada “geleneksel annelik” kavramı daha çok geleneksel toplumsal yapıların ürettiği annelik anlayışına uygun olarak ele alınmıştır. Bu anlayışa göre, “her kadın anne olmayı istemelidir ve tam anlamıyla kadın olabilmek için mutlaka anne olabilmelidir. Annelik içgüdüseldir ve annelik içgüdüğü sayesinde tüm kadınlar doğal olarak anneliği bilirler. Çocuğun bakımından öncelikli olarak anne sorumlu olmakla birlikte ailedeki diğer kadınlar ve evin büyük çocukları anneye yardım ederler. Annelik kutsaldır ve iyi bir anne fedakâr ve şefkatli olmalıdır”³⁵. Günümüzde annelik değişen sosyo-kültürel yapıya göre yeni bir biçim almıştır. Bu çerçevede çalışmada kullandığımız “modern annelik” kavramı daha çok modern tıp ve teknolojik gelişmeler ışığında, medyanın söylemlerini de dikkate alarak çocuk yetiştiren annelik anlayışı ekseninde ele alınmıştır. “Modern anneler”, kitabi ve bilimsel bilgiye daha çok itibar eden, sosyal medya mecralarında annelik deneyimlerini takip eden, eğitim ve meslek seçimlerinde çocuklarına danışmanlık yapan, onların bilişsel ve psiko-sosyal gelişimi için uzman görüşlerden destek alan annedir.

³² Gürçayır Teke 2014, 43.

³³ Bora 2001.

³⁴ Yıldırım ve Şimşek 2011, 109.

³⁵ Yurtsever Kılıçgün ve Kılıçkaya 2016, 2868.

Araştırmanın Veri Analiz Süreci

Araştırmanın verileri toplanırken eş zamanlı olarak deşifreleri yapılmıştır. Araştırmanın transkriptleri yapılırken açık, eksen ve seçici kodlama kullanılmıştır. Katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşme kayıtları hiçbir ayrıntı göz ardı edilmeden deşifre edilmiş ve ilk olarak açık kodlama yapılmıştır. Açık kodlama sırasında elde edilen veriler parçalara ayrılmıştır. Her bir veri parçası paragraf paragraf okunarak kodlama yapılmıştır. Paragrafları kodlarken katılımcı “neyi vurguluyor” sorusundan yola çıkılmıştır. Böylelikle açık kodlama ile araştırmacının paragraflar arası bağlantıları görme imkânı da sağlanmıştır. Eksen kodlamada açık kodlamada oluşturulan kategoriler arasında bağ kurularak veriler arasındaki ilişkiler tespit edilmiş ve ana kategorilerden alt kategoriler oluşturulmuştur. Seçici kodlamada ise bulgular en yalın şekilde nasıl kavramlaştırılabilir sorusundan yola çıkılarak merkezi temalar altında birleştirilerek kodlama yapılmıştır. Bu aşamada ham metinler yeniden okunarak çalışma ana temalar altında analiz edilerek son şeklini almıştır.

BULGULAR

Araştırmanın bulguları, araştırmanın amacına uygun olarak katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşmeler neticesinde elde edilen verilerin temalar altında kategorileştirilmesi ile oluşturulmuştur.

Araştırmanın Katılımcı Grubu ve Sosyo-Demografik Özellikleri

Anne ve kızları ile görüşmeler yapılırken araştırmacı tarafından katılımcılara isimlerinin kullanılmayacağı bildirilmiştir. Bu çerçevede katılımcılara harflerden oluşan kodlar verilmiştir. Görüşülen annelerden birinci kuşak annelere harflerden oluşan kodlar verilirken yanına 1 rakamı ile birinci kuşak anne olduğu bilgisi ayırt edici bir kod olarak yazılmıştır. Birinci kuşak annelerin kızlarına aynı harf verilerek yanına 2 rakamı ile ikinci kuşak anne olduğu bilgisi verilmiştir. Böylelikle anne ve kızları verilen aynı harfle eşleştirilmiştir. Bu bağlamda annelik ile ilgili deneyimlerin kuşaklar arasında değişip değişmediği konusundaki karşılaştırma daha sağlıklı bir şekilde analiz edilmiştir.

Katılımcılardan birinci kuşak annelerin kod isimleri A1, B1, C1, D1, E1, F1, G1, H1, I1, J1 şeklinde verilirken ikinci kuşak annelere A2, B2, C2, D2, E2, F2, G2, H2, I2, J2 şeklinde verilmiştir. Böylelikle aynı annenin kızları aynı harf ile tanımlanarak eşleştirilmiştir. Bu bağlamda annelik ile ilgili bilgi ve tecrübelerin kuşaktan kuşağa farklılaşıp farklılaşmadığı, kuşaklar arasında anneliğin tanımlanma biçimleri, sosyo-kültürel dinamiklerin annelik olgusuna etkileri anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmaya katılan katılımcıların sosyo-demografik özellikleri birinci kuşak ve ikinci kuşak olmak üzere aşağıdaki tablolarda detaylı olarak gösterilmiştir.

Tablo 1: Birinci Kuşak Annelerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Kadınlar	Yaşı	Eğitim Durumu	Mesleği
A1	68	Okuryazar	Ev Kadını
B1	65	Okuryazar	Ev Kadını
C1	64	İlkokul	Ev Kadını
D1	64	İlkokul	Ev Kadını
E1	56	Lise	Emekli Memur
F1	56	İlkokul	Ev Kadını
G1	54	Ortaokul	Ev Kadını
H1	52	Lise	Emekli Memur
I1	51	Üniversite	Emekli Memur
J1	62	Ortaokul	Ev Kadını

Tablo 2: İkinci Kuşak Annelerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Kadınlar	Yaşı	Eğitim Durumu	Mesleği
A2	47	Lise	Aşçı
B2	46	Ortaokul	Ev Kadını
C2	42	Lise	Ev Kadını
D2	41	Üniversite	Tarih Öğretmeni
E2	41	Lise	Serbest Meslek
F2	35	Üniversite	Arkeolojik Restorasyon
G2	31	Ön Lisans	Halk Eğitimi Öğretmeni
H2	35	Lise	Ev Kadını
I2	31	Üniversite	Bankacı
J2	33	Üniversite	Optisyen

Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri: İki kuşak annelerin sosyo-demografik özelliklerine ilişkin tabloda eğitim konusundaki sonuçlara baktığımızda anne ve kızlarının eğitim düzeyleri arasında farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Birinci kuşak annelerin eğitim düzeyleri ikinci kuşak annelerin

eğitim düzeylerine oranla daha düşüktür. Birinci kuşak annelerin 2’si okuryazar, 3’ü ilkokul, 2’si ortaokul, 2’si lise ve 1’i üniversite mezunu iken, ikinci kuşak annelerin 1’i ortaokul, 4’ü lise, 1’i ön lisans ve 4’ü üniversite mezunudur. Görüldüğü üzere birinci kuşak annelerden sadece biri üniversite mezunu iken, ikinci kuşak annelerin dördü üniversite mezunudur. Birinci kuşak anneler dönemin koşullarını değerlendirirken o dönemdeki kız çocukların eğitim imkânlarının günümüze göre daha sınırlı olduğunu altını çizmişlerdir. Bunun sebebi olarak da o dönemin ekonomik ve sosyal koşullarının “daha iyi bir eğitim almak” için yeterli olmaması şeklinde ifade etmişlerdir. Bu çerçevede birinci kuşak anneler görüşmelerde eğitimlerini devam ettirememelerini şu cümlelerle özetlemişlerdir:

“O dönemde kadınların okuması ve eğitimini tamamlaması çok önemsenen bir konu değildi. Bizim bağ-bahçe olduğu için hem oranın işlerini hem de ev işlerini yapacak birilerine ihtiyaç vardı. O yüzden eğitimimiz yarım kaldı.” (F1)

“O zamanlar bize yol gösteren büyüklerimiz yoktu. Anne baba eğitimsiz. Önümüze düşüp eğitimini yükselt diyen yoktu. Biz de çok heves etmedik. Eğitimin kıymetini bilemedik.” (J1)

Görüşme yaptığımız birinci kuşak anneler, ailelerinin eğitim düzeyinin düşük olmasının kendi geleceklerini etkilediğini ve eğitimin önemi konusunda farkındalık oluşturamadıklarını temel bir sorun olarak tanımlamışlardır.

Görüşmeye katılan birinci kuşak annelerin 7’si herhangi bir işte çalışmıyor. 3’ü ise emekli memur. İkinci kuşak annelerin ise 3’ü çalışmazken, 7’sinin düzenli geliri ve bir mesleği var. Görüşmelerde satır aralarında birinci kuşak anneler eğitim ve meslek hayatına erişim imkânlarını yakalayamadıkları için kızlarının bu imkânlara en iyi şekilde sahip olması konusunda titiz davrandıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte yaşam koşullarının ağırlaşması da kadınların aile bütçesine katkı sağlamaları gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Yapılan görüşmelerde ikinci kuşak annelerin çalışmaya ilişkin düşünceleri şu ifadelerle dile getirilmiştir:

“Annemlerin zamanına göre bu dönemde kadın ya da erkeğin çalışmaması evin geçimini zorlaştırıyor. Biz evlenirken çok borçlandık, çocuk doğdu masraflar arttı. Ekonomik olarak zorluklar yaşayınca işe girmeye karar verdim. Çocuk doğduğunda ona baksın diye annemden yardım istedim.” (A2)

“Bu devirde ailede tek kişinin çalışması çok zor. Hayat pahalı. Çoluk çocukta olunca işin rengi değişiyor. Şimdi çocuk ürünleri yetişkinlerden daha pahalı. Bunun daha okulu, kursu var.” (D2)

Görüşmelerde belirtildiği üzere kent yaşamıyla birlikte bireyin ihtiyaçlarının artması, ekonomik açıdan yaşanan zorluklar, eğitim ve mesleki açıdan uzmanlaşmanın önem kazanması ikinci kuşak kadınların çalışma hayatına girmesini gerekli kılmıştır.

Araştırmanın Tematik Örüntüsü: Değişen Toplumun Değişmeyen Kadınlık Rolü: ‘Annelik’

Araştırmanın tematik kategorileri; kadınların anneliği tanımlama biçimleri, kadınların annelik pratikleri, annelerin gözünden çocuğa yüklenen anlamlar ve annelik pratiklerinin beslendiği kanallar başlığı altında analiz edilmiştir.

Kadınların Anneliği Tanımlama Biçimleri

Görüşmelerde kadınların anneliğe ilişkin tanımlamaları analiz edildiğinde şu temalara ulaşılmıştır.

Annelik Fedakârlıktır: Yapmış olduğumuz görüşmede iki kuşaktan kadınların anneliği algılayış biçimlerine bakıldığında, annelerle kızları arasında önemli bir benzerlik olduğu görülmektedir. İki kuşaktan anneler, kendi ihtiyaçlarından kısıtlamalar yaparak çok büyük bir fedakârlık sergilediklerini dile getirmişlerdir. Bir anlamda onların bakış açısında, “bir kadın anne olmaya karar verecekse öncelikle hayatı ile ilgili her konuda fedakârlık yapması gerektiğini bilmelidir. Hatta erkeğin de kadınla bu fedakârlığa eşlik etmesi gerekir” ifadesi sıklıkla dile getirilmiştir. Burada dikkat çeken önemli bir husus iki kuşaktan annelerin “fedakârlık biçimleri” konusunda farklı bakış açılarına sahip olmalarıdır. Örneğin birinci kuşak annelere göre bir anne için fedakârlık, “çocuğu için uykusuz kalmak, kendi ihtiyaçlarından kısıp çocuklarının ihtiyacını karşılamak, vb.” şeklinde tanımlanmıştır. İkinci kuşak anneler, birinci kuşak annelerin belirttiği fedakârlık biçimlerine ek olarak “eşiyle ortak planlar yapamamak, arkadaşlarıyla dışarı çıkarken çocuğun uyku ve beslenme saatine göre ayarlama yapmak zorunda kalmak, eğlence ve seyahate gideceği dönemlerde mekân ve zaman konusunda sınırlılıklar yaşamak vb.” gibi konuları eklemişlerdir. Böylelikle ikinci kuşak anneler fedakârlık alanını geleneksel kodların ötesine taşıyarak sosyo-kültürel yaşamın her alanını kapsayan daha geniş bir perspektiften değerlendirmişlerdir. Katılımcılar bu konuda şunları aktarmışlardır:

“Annelik insanın başına gelen en güzel şey. Fakat fedakârlık yapınca annelik zorlaşıyor. Örneğin yeri geliyor günde üç beş saat ancak uyuyabiliyorsun.” (E2)

“Senden öte bir şey o. Artık sen olmaktan çıkıyorsun, senden önce onlar oluyor. Başlı başına fedakârlık.” (G1)

“Annelik deyince ilk akla gelen bana göre “fedakârlık”. Bunu göze alabiliyorsanız anne olabilirsiniz. Aksi halde zor. Anne olunca yeri geliyor eşinizi ihmal ediyorsunuz, yeri geliyor kendi anne-babanızı, kardeşlerinizi, sevdiğiniz arkadaşları ihmal ediyorsunuz. Kendinize yemeği geçiştirirken onun yemeği için elinizden ne geliyorsa diğer harcamalarınızdan kısararak ona en iyisini yapmaya çalışıyorsunuz.” (C2)

Katılımcıların söylemine göre fedakârlık biçimleri değişse de geleneksel ve modern annelik tanımları içinde fedakârlık çocuk yetiştirmenin ön koşullarından biridir.

Annelik Statüdür: Birinci kuşakla ikinci kuşak arasındaki çok çarpıcı bir benzerlik de kadınların anneliği tanımlarken, anne olan kadının anne olmayan kadına göre daha ayrıcalıklı olduğu görüşünü savunmalarıdır. Görüşmelerde iki kuşaktan kadınlar, anneliği bir mevki ve statü olarak tanımlamışlardır. Bu tanımlamalarda anne olan kadın ile anne olmayan kadın arasında yaratılmış bir mücadelenin izlerini bulmak mümkündür. Görüşmelerde katılımcılar anne olan kadının “daha kutsal, daha emektar, daha hoşgörülü ve şefkatli olduğunu vurgularken bu durumun kadına önemli bir değer yüklediğini, anne olmayan kadının ise ancak anne olursa bu değerleri daha iyi anlayabileceğini” dile getirmişlerdir. Anne olan iki kuşak kadınlardan bazıları “çocuk sahibi olmak istemeyen kadının çocuk sahibi olan kadına göre daha bencil, daha sorumsuz, kariyer peşinde ve keyfine düşkün biri olduğunu” ifade etmişlerdir:

“Annelikten daha güzel ve üstün bir şey olamaz. Annelik bir payedir. Anne olmamış bir kadın annelik duygusunu yaşamadıkça, çocuğun ne demek olduğunu anlamaz.” (B1)

“En zor, en büyük mevki de anneliktir. Herkes o şeye erişemez. Haberlerde izliyoruz çocuğunu doğurup çöpe atanlar, hiç tanımadıkları ailelere verenler var. Annelik başka bir şey, herkesin yapıp becerebildiği bir şey değil.” (G1)

“Bazı kadınlar vücudumda değişiklikler olacak, bozulacak diye kendilerini zora sokmuyorlar. Onlar ya bekar kalmayı düşünüyor ya da evlendikten sonra çocuk sahibi olmak istemiyorlar. Onların statüsü kariyerlerindeki başarı. Ama son yıllarda çocuk da yaparım kariyer de diyen kadın sayısı artmaya başladı. Ama bana göre bir kadın anne olduktan sonra birçok meziyet kazanıyor bence.” (G2)

Çalışma bulgularına göre anneliğin toplumsal bağlamda önemli bir statü olduğu görüşü her iki kuşaktan kadınlar tarafından dile getirilmiştir. Değişen aile ve sosyo-kültürel dinamiklere rağmen bu bakış açısının kuşaklararasıda değişmeden devam etmesi çarpıcı bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

Annelik Kuşaktan Kuşağa Aktarılan Bir Bilgi Paylaşımıdır: Görüşmelerde iki kuşak kadınlar, anneliğin kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi ve tecrübe aktarımı olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle birinci kuşak kadınlara göre, annelik, “akrabalar ve yakın sosyal çevre arasında paylaşılarak aktarılan, ailenin tecrübe sahibi kadınlarının bilgilerine dayanan geleneksel yöntemlere dayalı bir öğrenme sürecidir.” Fakat ikinci kuşak kadınlar, anneliği, “geleneksel metodların yanı sıra bilgi iletişim teknolojilerinden edinilen bir öğrenme süreci” olarak tanımlamışlardır. İkinci kuşak anneler ilk olarak anne, kayınvalide, teyze, hala gibi evin tecrübeli kadınlarına danışarak ve bu şekilde anne olmanın zorluklarını deneyim sahibi kişilerden öğrenerek aştıklarını ifade etmişlerdir. İkinci kuşak kadınlara göre, “annelik gibi çok yönlü bir süreçte sadece büyüklerin bilgisinin tek başına yeterli bir kaynak olamayacağı, çağın beraberinde getirdiği çocuk yetiştirme konusunda yeni bilgi ve teknolojik yöntemlerin varlığının da yadsınması gerektiği” dile getirilmiştir. Bunun yanında geleneksel metodların yüzyıllardır kullanılageldiği ve bu anlamda dilden dile aktarılan bilgilerin de göz ardı edilmemesi gerektiği konusu iki kuşak kadınlar tarafından aktarılan önemli temalardır. Görüşmeciler bu konuda şunları dile getirmişlerdir:

“Anneliği büyüklerimden öğrendim. Benim zamanımda anne olduğumda böyle teknoloji yoktu. Kalabalık nüfustuk. Büyüklerden, anneden, anneanneden, babaanneden öğrendik çocuk yetiştirmeyi.” (C1)

“Annemizden, kayınvalidemizden, görümcemizden öğrendik çok şeyi. Annemiz bize anlatarak, göstererek pratik kazandırdı. Yeri geldi kendimiz el yordamıyla deneye yanıla öğrendik. Evlendiğimde siyah beyaz televizyon almıştık. Yani öyle bir dönemdeydik.” (B1)

“Çocuğum ilk doğduğu zaman, tutmasını, banyo yaptırmasını bilmiyorum. Korkuyorum yani bir şey olacak diye. Sağolsun annem her tür imdadıma yetişti ve bana bir çocuk nasıl tutulur, banyosu yaptırılır, gazı alınır öğretti. Annemden öğrendiğim çok şey var.” (H2)

Görüşmelerde dikkat çeken önemli bir nokta, annelik ile ilgili bilgi ağlarının gelişen iletişim teknolojileri ile geniş bir kitleye yayılmasına rağmen geleneksel kültürel kodların nesilden nesile aktarılmasının hâlâ güncelliğini koruduğudur. Görüşmelerde ikinci kuşak anneler, her ne kadar sosyal medya ve uzman görüşe başvurduklarını dile getirseler de annelerinden edindikleri yaşanmış tecrübeler onlara göre çocuk yetiştirme konusunda önemli bir bilgi kaynağıdır.

Annelik, En Önemli Sınavidir: Anne olmaya hazır olmak, anne olduktan sonra anneliğe ilişkin dayatılan beklenti ve sorumluluklarla başa çıkabilmek, anneliği mesleki ve sosyal yaşamı ile birlikte yönetebilmek kadınlar için farklı bir deneyim olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada özellikle ikinci kuşak kadınlar anneliğin, “yeni bir öğrenme süreci” olduğunun altını çizmişlerdir. Onlara göre kadın, anne olduktan sonra “sabır”, “merhamet”, “hoşgörü” ve “fedakârlık” gibi değerleri hayatına katmalıdır. Bu anlamda görüşmecilere göre “kadın için özveriyi temel alan bu değerler kadının çocuk yetiştirirken yaşadığı ‘annelik sınavı’dır.”

Araştırmaya katılan birinci kuşak kadınlar, annelik ile ilgili sınavlarını evliliklerini sürdürebilme mücadeleleri üzerinden de tanımlamışlardır. Bu konuda katılımcılardan C1 şunları aktarmıştır:

“Benim evliliğim ilk başlarda kötü gidiyordu. Biz görücü usulü evlendik. Eşimin annesi babası ile birlikte kalıyorduk. Evde bir sürü sorumluluk benim üstüme kalıyordu. Haliyle bu durum beni yorduğu ve gerdiği için kocama yansıtıyordum. Çocuk olduktan sonra bana daha iyi ve şefkatli davranmaya başladılar. O zaman anladım ki evliliğimdeki sınavı ben çocuk sahibi olarak geçtim.”

Araştırmaya katılan ikinci kuşak kadınlar ise annelik ile ilgili sınavlarını toplumun farklı mecralarında deneyimlediklerini ifade etmişlerdir. Onlara göre “günümüz toplumlarında bir kadın; eş, anne, iş ve sosyal hayatındaki rol ve sorumluluklar gibi geniş bir yelpazede ayakta kalma mücadelesi sergiliyorsa bu onun için en büyük sınavdır.” Ayrıca görüşmeciler, “bir kadın anne olmak istiyorsa ve özel alan ile kamusal alandaki şartları iyileştirilmiyorsa, anne olma tercihini ileri bir zamana ertelediğinde dışlayıcı söylemlerle karşılaşılıyorsa bu durum kadın açısından zorlu bir süreçtir” ifadeleri ile anneliğin bir kadın için en çetin sınav olduğunu dile getirmişlerdir. (D2, F2, I2).

Kadınların Annelik Pratikleri

Kuralcı ve Arkadaşça Annelik: İki kuşaktan kadınların kendi anneliklerini ne şekilde yorumladıklarına bakıldığında, kuşaklar arasında önemli bir fark olduğu görülmektedir. İkinci kuşak kadınlar anlatılarında anneliklerini çocuğa konulan kurallar üzerinden tanımlarken, birinci kuşak kadınlar anneliklerini daha arkadaşça ve rahat olunması gereken bir alan olarak tanımlamaktadırlar. Aile içi ilişkilerin geleneksel kültürel kodlarla örüldüğü birinci kuşak kadınların içinde yetiştikleri aile modeli, geleneksel aile modelidir. Anlatılarda dikkat çeken bir nokta geleneksel baskı unsurlarının çocuk yetiştirirken birinci kuşak kadınlar tarafından kullanılmadığıdır. Bu konuda birinci kuşak anneler deneyimlerini şu şekilde aktarmışlardır:

“Ben evlendiğimde küçüktüm. Çocuğum oldu. Birlikte büyüdük, birlikte öğrendik. O yüzden arkadaş gibi olduk hem kızımın hem de oğlumla. Bir fiske vurduğumu hatırlamam. Babası da öyle ceza vermek, dövmek gibi şeyler yapmadı. Ama saygıdan dolayı babadan biraz çekinirlerdi. Ona söyleyemediklerini bana söylerlerdi.” (H1)

“Ben çocuğumun dışarıda arkadaşlarıyla oynamasına, vakit geçirmesine karışmazdım. Sadece akşam yemeğinde hep birlikte sofrada olmayı öğrettim onlara.” (F1)

Görüşmelerde elde ettiğimiz bulgulara göre, birinci kuşak annelerin ikinci kuşak annelere göre çocuklarıyla arkadaşça ilişki kurmalarının önemli sebeplerinden biri, özellikle çalışmayan kadınların çocuklarıyla ev içinde birlikte daha fazla vakit geçirmeleri ve cep telefonu, tablet gibi dijitalerin o dönemlerde görece az olmasıdır. Bu konuda görüşmecilerden C1 şunları aktarmıştır.

“Bizim zamanımızda bu kadar teknolojik araç yoktu. Masallar anlatarak ya da geleneksel oyunlar oynayarak çocuklarla ilgilenirdik. Eş-dost, komşu ziyaretlerine götürür, orada çocuklarla oynamasını teşvik ederdik. Enerjilerini oralarda harcadıkları için şimdiki nesil gibi, hırçın, sabırsız değillerdi. Bu da anneliğimizi şimdikiye baktığımda kolaylaştıran bir durumdu.”

Annenin çocukla kurduğu ilişki ağları günümüzde toplumsal dinamikler, sosyo-kültürel değişim süreci ve teknolojinin insan yaşamının her alanına sirayet etmesi ile yeniden şekillenmiştir. Dolayısıyla geleneksel aile bağlarının yavaş yavaş çözüldüğü ve kısmen modern aile yapılarına geçiş sürecinde anne-çocuk arasındaki ilişki biçimlerini belirleyen farklı dinamikler devreye girmiştir. Çocukların yetiştirilmesinde ve kişisel gelişimlerinin sağlıklı bir şekilde tamamlanmasında ebeveynlerin belirli

kurallara uymaları gerektiği anlayışı medya, televizyon ve ebeveyn-çocuk ilişkisini anlatan kitaplarla sürekli hatırlatılmaktadır. Çocukların yemek saatinden, ne ile besleneceğine, uyku saatlerinden oyun saatlerine kadar her şey planlanmakta ve ebeveyn-çocuk ilişkisi disipline edilmiş kurallar etrafında şekillenmektedir. Özellikle çocuklarını kreş, gündüz bakımevi gibi kurumlara bırakan ailelerde bu durumla daha çok karşılaşmaktadır. Bu tür kurumlar, kendi koydukları disiplin ve “programlanmış çocuk bakımı” sürecine ailelerin evde devam etmelerini arzu etmektedirler.

Görüşme yaptığımız ikinci kuşak anneler çocuklarına neden kural koyduklarını şu cümlelerle ifade etmişlerdir:

“Kuralcıyım. Çünkü çalışıyorum ve çocuğumla fazla zaman geçirme şansım yok. Eğer kendi haline bırakırsam ipin ucu kaçır. Uyku ve yemek saatlerine özellikle çok dikkat ediyorum. Kuralcı olmak belki iyi bir şey değil, ama hayat onu gerektiriyor. Ben çocuğumu başıboş yetiştiremem. Dışarıda hayat zor ve her şey kurallarla yaşanması gerektiğini bize öğretiyor. Ben de çocuklarıma öğretiyorum.” (I2)

“Biraz kuralcı bir anneyim. Mesela dersini saatinde çalışmasını, düzenli olmasını istiyorum. Arkadaşlarını tanımak istiyorum. Ortam artık çocuklar için tehlikelerle dolu. O yüzden anne-babalar kural koymak zorunda. Aksi halde çocukların yapacakları yanlışlar onların hayatlarına mal olabilir.” (F2)

“Çocuklarımı varlık ve yokluğu bilecek şekilde yetiştiriyorum ben. Mesela bir markete gittiklerinde her şeye atlamıyorlar. Onların eline küçük bir para veriyorum. Ellerindeki ile yetinmeyi öğretiyorum. Bu da hayatın bir kuralı bence. Çocuklarımıza kesenin ağzını sonuna kadar açarsak ilerde doyumsuz ve mutsuz bireyler olarak karşımıza çıkacaklar.” (J2)

Çalışmada çocuklarıyla kurallara bağlı olmaksızın daha serbest ve esnek ilişki kuran ikinci kuşak annelerin söylemlerine de rastlanmıştır:

“Çocuğumla arkadaşça bir diyalogum var. Hiç kuralım yoktur. Onlar bana kural koyuyor ben onlara değil. Ters yaşıyoruz yani. Belki de biz rahat bırakıp kural koymadığımız için çocuklar böyle tepemize çıktılar.” (D2)

“Çocuklarla daha çok arkadaş gibiyiz. Kızımla her şeyi konuşuruz mesela. Böylelikle güveni öğretmiş oluyorum.” (H2)

Bu çerçevede çalışmada gözlemlediğimiz önemli bir ayrıntı, ikinci kuşak annelerin büyük bir kısmı çalıştığı ve çocuklarıyla fazla vakit geçiremediği için kontrol mekanizmasının zayıflayacağına olan inançla çocuklarının kontrolünü belirli kural ve öğretilerle sağlamaya çalışmalarıdır. Bu nedenle çocukların toplumsal yaşama hazırlanması açısından disipline edilmiş kurallar silsilesi onlara göre çocuk yetiştirmede önemli ve gereklidir. Bununla birlikte ikinci kuşak annelere göre ebeveynlik, çocuk tarafından suistimal edilebilir bir alandır. Bu konuda görüşmecilerden birkaçı şunları aktarmıştır:

“Biz çalışan anneler, zamanımızın büyük çoğunluğu işte geçtiği için çocukları ihmal ettiğimiz konusunda kendimizi suçluyoruz. Bunu çocuklara hissettirdiğimiz zaman onlar bunu çok kolay kullanabiliyor. İsteklerini bu şekilde yerine getireceğimizi düşünüyorlar.” (E2)

“Çocuklar çok zeki ve biraz da kurnazlar. Anneden yüz bulamazsa babaya yöneliyor. Eğer ondan da yüz bulamazsa babaanne, dede. O yüzden çocukların tek bir yerde belirli kurallarla yetişmesi önemli.” (A2)

Anlatılarda ikinci kuşak annelere göre, çocuklarını yetiştirirken kural koymaları ve bu şekilde disiplinin sağlanması ileriki yaşlarda ortaya çıkabilecek sorunların da bertaraf edilmesi anlamına gelmektedir.

Yetersiz Annelik: Kadınların kendi anneliklerini algılayış biçimlerine bakıldığında, birinci kuşak kadınların kendilerini “yetersiz annelik” tanımlamasıyla ifade ettikleri gözlenmiştir. Araştırmaya katılan birinci kuşak annelerden 7’si meslek hayatına dahil olmadıkları için çocuklarını kendilerinin yetiştirdiklerini, ev içinde sürekli çocukları ile yakın temasta olduklarını ve o dönemin sosyal koşullarının mahalle içinde çocuk yetiştirmeye daha müsait olduğunu dile getirmişlerdir. Bu avantajlara rağmen birinci kuşak annelerden bazıları “yetersiz annelik” ifadesini kullanmışlardır. Bu ifadeyi kullanma gerekçeleri ise, dönemin şartlarına bağlı olarak aynı evde birkaç kuşak birlikte yaşamak zorunda kalmalarıdır. Örneğin, gelin-kayınvalidenin aynı evde yaşamak zorunda olduğu ailelerde ev işlerinin ağır mesaisi yüzünden anneler çocuklarını istedikleri gibi yetiştiremediklerini, eğitimleri konusunda çocuklarıyla birebir ilgilenemediklerini belirtmişlerdir. Çünkü birinci kuşak kadınlar ev işleri ile ilgilenirken küçük çocukların bakım hizmetlerini evin yaşlı kadınları üstlenmektedir. Dolayısıyla birinci kuşak kadınlarda çocuklarıyla yeteri kadar vakit geçirememiş olma düşüncesi onlarda suçluluk ve pişmanlık duygusunun beslenmesine neden olmuştur. Anne-baba ve çocukların ayrı evlerde yaşadığı ailelerde bu durumun gözlenmediği tespit edilmiştir. Çekirdek ailelerde anneler çocuklarıyla yakın ilişkiler geliştirebilmişlerdir. Denilebilir ki toplumsal koşullar, kültürel dinamikler, mekânsal yapılar gibi farklı bağlamlar kadınların annelik kimliğini şekillendiren temel belirleyenlerdir. Son yıllarda değişen sosyo-kültürel yapı, teknolojik ilerleme, kadınların ekonomik olarak güçleniyor olması ‘annelik’ kimliğinde ciddi dönüşümlere neden olmuştur.

Anneliğin kuşaklar arası değişimi kaçınılmaz olmakla birlikte birinci kuşakla aynı görüşü savunan ve kendini yetersiz olarak gören ikinci kuşak annelere de araştırma kapsamında rastlanmıştır. Görüşmelerde ikinci kuşak kadınlardan “yetersiz anne” olduğunu düşünen birkaç katılımcı bunun sebebini ekonomik güçlüklerden dolayı yoğun çalışma tempolarına bağlamışlardır.

“Meslek hayatı çalışan kadınların yaşamının çok önemli bir kısmını kaplıyor. Bu sebeple çocuklarımıza çok fazla zaman ayıramıyoruz. Gündüz çocuklarımızı kreşe bırakıp akşamın bir saati alıyoruz. Çocuklar bütün enerjilerini orada harcadıkları için eve geldiklerinde yorgun, huysuz oluyorlar. Biz de işten geldikten sonra yorgun ve gergin oluyoruz. Yemek telaşı, sofraya kur, kaldırı derken çocuk uyuyor. Bir bakmışız ki günler bu şekilde hızla akıp gitmiş. Keşke çocuğumun gelişmesine daha çok katkıda bulunsaydım.” (F2)

“Çok yoğun bir çalışma tempom var. Dışarı işlerine de genelde ben koşuşturuyorum. Sağ olsun eşim bütün sorumlulukları bana vermiş durumda. O yüzden çocuğumla çok kaliteli bir zaman geçiremiyorum maalesef. Sabahları işe giderken arkamdan çok ağlıyor. Eve geldiğim zamanda tekrar giderim diye sürekli peşimde. Bütün bunlara şahit olmak çok zor. Çocuğuma yetemediğim için kendimi suçluyorum. Anneliği başaramamışım gibi bir his doğuyor. Çocuğumu üzüyorum her şeyden önce.” (I2)

Görüştüğümüz ikinci kuşak anneler, kentleşme ve sanayileşmeyle birlikte daha yoğun bir çalışma temposu içinde ev ve iş arasında ciddi bir mesai yaptıklarını dile getirmişlerdir. Bu süreçte çocuklarını ihmal ettiklerini düşünen ikinci kuşak kadınlar, anneliklerine ilişkin öz eleştiri yapmaktadırlar. Kendilerine dışarıdan bir gözle bakan ve annelik rollerine ilişkin sorgulayıcı bir üslup geliştiren ikinci kuşak annelerden bir kısmı “yetersizlik” duygusunu zaman zaman yaşadıklarını dile getirmişlerdir.

Çok Yönlü Bir Meslek Olarak Annelik: Annelik bireysel alanı aşarak toplumsal ve kültürel alana uzanan tecrübe, bilgi ve duyguların bileşkesinden oluşan, yaşam boyu süren sorumlulukları içinde barındıran bir olgu olarak değerlendirilebilir. Çocuklar doğduğu andan itibaren onları yaşamın zorluklarıyla tanıştıran ve onları bu zorlu yolculuğa hazırlayan, rol modeli olarak bir öğreti alanı

oluşturan annelik kadın açısından kritik bir öneme sahiptir. Çoğunlukla ebeveynlerin çocuk yetiştirme pratiklerine baktığımızda kadınların daha fazla sorumluluk üstlendiğini gözlemliyoruz. Bu nedenle anneler çocuğun fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden gelişmesinde önemli görevler üstlenmektedirler.

Türk toplum yapısına baktığımızda aile içinde çocuğun doğumundan yetişkinliğine kadar geçen süre içinde anne önemli görevler üstlenmektedir. Coward, ‘Annelik, kadınların nasıl olmaları ve neyi başarmaları gerektiğine ilişkin reçetelerin en katı olanıdır’ derken anneliğin kadın olmanın en zor halkalarından biri olduğunu ifade eder³⁶. Bu da anneliğin doğal ve içgüdüsel değil, toplumsal olarak inşa edilmiş ve çeşitli değerler atfedilmiş bir rol olduğunu anlatmaktadır. Dolayısıyla anneliğin toplumsal inşasını, tarihte anneliğe yüklenen farklı değerler ve bunun doğurduğu farklı annelik algıları sayesinde görmemiz mümkündür³⁷.

Annelik günümüz toplumlarında tecrübelerin ve geçmiş kuşakların aktarımıyla edinilen bilginin ötesine taşınmış, çocuğun gelişiminde kadın ve erkeğin geniş bir bilgi ve donanıma sahip olması gerekliliği daha çok tartışılmaya başlanmıştır.

Çocukların toplumsal yaşama hazırlanmasında, sosyal rol ve normları öğrenerek pratiğe dönüştürme noktasında kadınlar kilit görevler üstlenmektedirler. Bu nedenle anneliğin formasyon gerektiren bir meslek gibi algılanması ve değerlendirilmesi gerekir. Bu çerçevede özellikle ikinci kuşak kadınların günümüz bilgi-iletişim teknolojilerinin sunduğu imkânlardan yararlanarak bu formasyona sahip olmaları birinci kuşak kadınlara göre daha kolaydır. Görüşme yapılan ikinci kuşak kadınlar, çocuğun büyüme sürecinde karşılaştığı problemlere ilişkin pratik çözümler geliştirme, çocuğu rahatsızlandığında ilk müdahaleyi yapma, çocuğun eğitimi ile ilgili konularda karar verme, arkadaşlık ilişkileri ve sosyal diyaloglarında rehberlik etme noktasında bilgi iletişim teknolojilerini sıklıkla kullandıklarını dile getirmişlerdir. Görüşmeye katılan ikinci kuşak kadınlar, anneliğin farklı alanlardan (psikoloji, eğitim, kültür, biyoloji, tıp vb.) beslenmesi gereken bir süreç olduğunun altını çizmişlerdir. Bütün bu söylenenler ışığında görüşme yaptığımız kadınların anlatıları şu yöndedir:

“Kadınların işte ayrı bir mesailerini var ve işveren kadından iş yerinde tam verimlilik istiyor. Aynı şekilde evde yemek yapmak, çocuk büyütme, ona eğitim verebilmek için de bizim bir şeyler bilmemiz gerekiyor. Eve gidince ikinci görevimiz başlıyor ve bana göre asıl zor olan burası.” (D2)

“Annelik çok alandan bilgi gerektiriyor. Yeri geliyor hemşire oluyorum, yeri geliyor öğretmen, yeri geliyor psikolog, yeri geliyor beslenme uzmanı. İnternette sürekli çocukların gelişimi ile ilgili haberleri okuyorum. Anne olmak çocuk doğurmanın ötesinde çok fazla bilgi ve hazırlık gerektiriyor bana göre. Anne adaylarına annelik okulları açılmalı.” (G2)

Endüstri ve enformasyon çağında yetişmiş insan gücüne daha fazla ihtiyaç duyulması, toplumsal ve kültürel yaşamın değişen dinamiklerine uyum sağlama süreci, kişisel gelişimin önem kazanması gibi süreçler özellikle görüşme yaptığımız ikinci kuşak annelerin çocuk yetiştirme pratiklerine daha çok yansımaktadır. Bu noktada çalışma kapsamında ikinci kuşak anneler, çocuk yetiştirmenin “uzmanlık” gerektiren bir alan olduğunu vurgulamışlardır.

³⁶ Coward’dan aktaran Türkdöğen 2013, 38.

³⁷ Barutçu 2014, 45.

Annelerin Gözünden Çocuğa Yüklenen Anlamlar

Çocuk Sevgidir: İki kuşaktan annelerin ifadelerinde en net görünen ortak özellik, çocuğa karşı duyulan sevgi, şefkat ve ilgidir. Görüşmecilerin anlatılarına göre, “çocuk anne karnındayken kadın çocukla duygusal bağ kurmakta, onu sevgi ve şefkatle beslemektedir.”

“Çocuk demek hayat demek. Yani hayatın kendisi. Sadece sevgi, ama karşılıksız sevgi. Eşinizle, ailenizle sevginiz karşılık bekleyerek olabilir. Ama çocuğunuza duyduğunuz sevgi beklentisizdir. Sevgi biz kadınların en büyük açlığı. Ama çocuklarımıza duyduğumuz sevgi hiçbir şeyle ölçülmez.” (E1)

“Senin parçan. Baba tamam ama anne başka bir şey. Bana göre, anne ile bebek arasında göbek bağı varken, babayla çocuk arasında sadece kan bağı var. Onun tırnağına zarar gelse baba üzülür ama sen babadan daha çok üzülürsün, daha çok için yanar. O çocuğu doğururken, büyütürken en büyük acı ve zorluğu biz kadınlar çekiyoruz.” (G2)

“Bir söz var; ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar. Anne ve çocukla kurulan sevginin en güçlü tanığı bu sözler bana göre. Anne ile çocuk arasındaki sevgi bağı tarif edilerek açıklanmaz. Onu kadın kendi dünyasında yaşar.” (B2)

Çocuk Beklentidir: Zaman zaman çocuklar ebeveynlerin bir yansıtma alanı olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Çocuğa ebeveynleri tarafından birtakım roller verilir ve çocukların bu rol ve sorumluluklara uymaları beklenir. Bu beklentinin altında anne-babanın idealize ettiği bir kimlik tanımlaması olabilir. Özellikle çocuğun ilerideki hedeflerini ebeveynleri belirlemek ister ve bu hedefler çoğunlukla ebeveynlerin ulaşamadıkları meslek, toplumsal statü ya da prestij odaklı hedeflerden oluşmaktadır. Bu daha çok anne ve babanın çocuğa verdiği görev ve sorumlulukların içinde kendine yer bulur. Bu durum çocuklar üzerinde zaman zaman baskı oluşturduğundan ebeveynler sağlıklı bireyler yetiştireceğiz diye farkında olmadan bireysellikleri elinden alınmış nesillerin çoğalmasına zemin hazırlayabilirler. Günümüz koşullarını düşündüğümüzde iki kuşaktan kadınların ortak söylemleri, çocuklarını eğitim, meslek ve kariyer açısından iyi yerlerde görmek istemeleri yönündedir.

Kuşaklar arasında çocuktan beklentiler konusunda temel farklılıkların olduğu gözlenmiştir. Birinci kuşak kadınlar, geçmiş zamanlarda çocuk yetiştirirken çocuklarının eğitimine önem verdiklerini söyleseler de satır aralarında “asgari düzeyde eğitimlerini tamamlayarak mutlu bir evlilik yapmaları ve çok gecikmeden çocuk sahibi olmaları, mümkünse evlenecekleri kişinin varlıklı olması” şeklinde ifade edilmiştir. Bir de kız-erkek çocuk fark etmeksizin “kendi ayakları üzerinde durabilecek bir gelire sahip olmaları ve yaşlılıklarında hayırlı birer evlat olmaları” yönünde beklentiler birinci kuşak annelerin dile getirdikleri konulardır. Görüşme yaptığımız ikinci kuşak anneler ise, çağın gereklerine uygun tam donanımlı bireyler olmalarını çocuklarından beklemektedirler. Bu çerçevede ikinci kuşak anneler, çocuklarından “kendi ayakları üzerinde duran, iyi eğitim almış, meslek sahibi olmuş ve iyi bir meslek sahibi kişiyle evlenerek hayatlarını rahat bir biçimde yaşamalarını” beklemektedirler.

Araştırmada birinci kuşak anneler için çocuklarının iyi eğitilmiş olması önemlidir, ikinci kuşak anneler için ise, eğitim ve meslek, çocukların “bu dünyayla başa çıkma ve zorluklara göğüs germe mücadelesinin” temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte ikinci kuşaktan anneler çocuklarının girişimci, aktif, rekabetçi olmaları gerektiğini görüşmelerde dile getirmişlerdir. Bu çerçevede çocukla ilgili beklentilerin kuşaklar arasında hangi açılardan farklılaştığı şu ifadelerle dile getirilmiştir.

“Benim için ilk olarak sağlık. Sağlık derken hem beden hem ruh sağlığı. Şu mesleği olsun bu mesleği olsun diye çocuklarımı hiç baskılamadım. Önceliğim onların mutlu olması. Ben çocuğumu yetiştirirken hep şöyle düşündüm. Diş hekimi olup mutsuz olacağına terzi olsun mutlu olsun daha iyi.” (H1)

“İyi birisi olsun, ahlaklı ve terbiyeli iyi bir insan olsun, hayırlı bir evlat olsun yeter.” (C1)

“Allah’a şükür kendilerini kurtardılar. Oğlum açıktan okuyor, okumasını çok istiyordum en azından açıktan da olsa okuyor, çalışıyor. Kızım bitirdi. İstedğim şeye ulaştım. İnşallah Rabbim hayırlı bir izdivaç nasip eder bundan sonra.” (G1)

“Ben her şeyden önce bilgili, kültürlü, duruşu güzel bir hayatı olsun isterim. Kariyeri yüksek olsun, iyi kazansın isterim. Tabi ki dünya gözüyle görebileceğim iyi işi ve parası olan bir eşi de olsun isterim. Ben kızımın bir dediğini iki etmedim. Evlendiği adam da onu iyi yaşatacak bir gelire sahip olsun isterim.” (A2)

“Kendi ayakları üzerinde duracak ve kimseye muhtaç olmayacak bir yaşamı olsun isterim. Anne-babasını, bizim onun için yaptıklarımızı da bilmesini isterim.” (G2)

“Her şeyden önce iyi bir mesleği ve geliri olsun isterim. Rekabetçi ve girişken biri olmasını da çok isterim. Pasif ve geriden hayati takip eden biri olmasını asla istemem.” (I2)

Denilebilir ki görüşme yaptığımız birinci kuşak kadınlar çocuklarından beklentilerini daha açık, yalın bir biçimde ifade ederken, ikinci kuşak kadınlar çocuklarına üstü kapalı bir şekilde beklentilerini alt mesajlarla vermektedirler.

Çocuk, Çalışma ve Sosyal Hayatından Feragat Etmektir: Görüşmelerde iki kuşaktan kadınlar için çocuk sahibi olmak “bir kadının yaşayacağı en güzel ve en özel bir duygu” olarak tanımlanırken; “çalışma ve sosyal hayattan kopmak, mesleki kariyerini yarım bırakmak ya da istenilen noktaya getirememek” olarak da görülmektedir. Katılımcılar ifadelerinde özellikle çocuğun ilk doğduğu dönemde kültürel etkinliklerden ve sosyal ilişki ağlarından uzak kaldıklarını, kendilerini arkadaş ve akraba çevresinden yalıtılmış hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu nedenle sorumlulukların görece daha az olduğu, çocuk doğmadan önceki yaşamlarına zaman zaman özlem duyduklarını, bu yüzden çevrelerindeki yakınlarından anlayış ve destek beklemediklerini dile getirmişlerdir. Ayrıca iki kuşak annelere göre, erkek baba olduktan sonra anne kadar sorumluluk alması gerekir. Anne, özellikle çocuğun ilk yıllarında kritik öneme sahiptir ve en büyük sorumluluk kadınlarındır. Çocuk dünyaya geldikten sonra mesleği bırakan taraf genelde kadın olmaktadır. İki kuşaktan görüşülen kadınlar arasında mesleki eğitimi olmasına rağmen neden çalışmadıkları sorulduğunda “bakıcılara ya da aile büyüklerine bırakmak yerine anne-baba yanında yetişen çocukların kendileri ve çevresiyle daha barışık olduğu ve ev içi her tür konforun sağlandığı bir ortamda yetişen çocukların daha huzurlu ve sorunsuz olduğu” cevabını vermişlerdir. Görüşme yaptığımız birinci kuşak kadınların birkaçı erken emekliliğe ayrıldıklarını ifade ederken bunun nedeni olarak “çocuğumu kendim yetiştirmek istedim”, “etüt merkezlerinde bir sürü çocuğun içinde sevgisiz, ilgisiz yetişmesini istemedim” ifadelerini kullanmışlardır. Fakat bu durum kadınların anlatılarında şöyle bir öz-eleştiriye de gündeme taşımıştır. Onlara göre “kadınların, çocukları ve eşleri için gösterdikleri özverinin bir müddet sonra göreve dönüştüğü, kadının ekonomik ve sosyal açıdan daha geri planda kaldığı bir gerçektir.” Bu konuda görüşmeciler şunları aktarmışlardır:

“Büyük oğlumu yetiştirirken ücretsiz izin aldım. Evimde tamamen her şeyden soyutlandım. Hiç dışarıya, çarşıya, gezmeye çıkmam olmadı. İlk bir yılım tamamen çocukla geçti. Çocuk olmadan önce gezmelerimiz vardı, arkadaş toplantılarımız vardı, onlar bitti. Eşimle bir yerlere giderdik o bitti. Bir yıl sonra tatilim bitti. Bir de baktım ki kendi hayatımı hep ertelemişim.” (E1)

“Oğlum üniversiteyi kazanıp başka bir şehre gideceği zaman yanına gidip ona yardımcı olabilmek için erken emekli oldum. Ama özel hayatım ve sosyal hayatımdan bu şekilde uzaklaşmış oldum.” (H1)

İki kuşaktan kadınlar için çocuk demek, “ağır sorumluluk”, “yoğun emek”, “bireysel zevklerinden feragat etmek” demektir. Bu durum görüşmeye katılan kadınlara göre, “kendi hayatlarının denetimini yitirmeleri ve sosyal çevredeki varoluşlarının istemsiz bir şekilde sonlandırılması” anlamına gelmektedir.

“Anneysen istediklerini yapamıyorsun. Anneysen sıcak çay içemiyorsun mesela. Arkadaşlarıyla oturup uzun uzun sohbet edemiyorsun mesela. Akrabalarla istediğin zaman istediğin faaliyetleri gerçekleştiremiyorsun. Tatile gittiğinde dilediğin gibi eğlenip denize giremiyorsun mesela. Tamamen öncelik çocukta oluyor. Tamamen onun huzurlu ve mutlu olması için şartları oluşturman gerekiyor.” (I2)

Çocuğun bakımı konusunda birinci kuşak anneler geleneksel ilişki örüntülerinden destek alırken (kayınvalide, elti, görümce, akraba, komşu gibi yakın sosyal ilişkiler) ikinci kuşak anneler için bu durum özellikle kent yaşamında biraz daha güçtür. Çünkü kentte çalışan kadın açısından çocuk bakımı konusunda güvenli bakım merkezlerine ulaşılabilirliğin maddi külfet getirmesi, eve gelen bakıcıların ise güvenilir olup olmaması ikinci kuşak anneler açısından önemli sorunlardır. Bu sorunlara çocuğuyla uzun ve kaliteli vakit geçirememenin yarattığı vicdani sorumluluk da eklenince kadınlar açısından içinden çıkılmaz bir hal alabilmektedir.

Çocuk, Bir Kadın İçin Sosyal Hayatta “Varım” Diyebilmektir: Karaman ve Doğan³⁸ yapmış oldukları çalışmada, kadının çocuk doğurmasının ve toplumda annelik kimliği ile var olmasının asırlardır tasvip edilip süregeldiğini ve herkesçe kabul edilen bir yaşam pratiği haline dönüştüğünü vurgularlar. Kadının çocuk doğurması gerekliliği toplumda “otoriter bir bilgi” haline gelmekte, kadın yalnızca annelik kimliği ile sosyal olarak tasvip edilmektedir. Karaman ve Doğan, yapmış oldukları görüşmelerde kadınlara yönelttikleri “Anne olmayı tercih etmeseydiniz (çocukları sevmemek, sorumluluk altına girmemek, anneliğe hazır hissetmemek) toplum tarafından eleştiriye maruz kalır mıydınız?” sorusuna annelerden şu şekilde cevaplar almışlardır. “Annelik bizim toplumda bir tercih değil, herkesin yaşaması gereken bir zorunluluk”, “Anne bile olamamışsın, kadın mısın sen!” “Dünyanın en güzel duygusundan mahrumsun bir kere, eksiksin” derlerdi.” Anne olmak toplumda kadının benliğinin sunumu için önemli bir araçtır. Toplum, anne olan kadını artık “eksiksiz” bir şekilde görevlerini yerine getirmiş saymaktadır.

Görüldüğü üzere, annelik kimliğinin en temel işlevi, annelik içgüdü müti üzerinden tüm kadınların anne olmayı istediği ve eninde sonunda anne olacağı algısını yaratmasıdır. Bu algının kabulü için anneliği “kutsal” ilan eder ve bu “görevin” içselleştirilmesi için uğraşır. Kadınlık bir kez annelik üzerinden tarif edildiğinde, çocuk istemeyen bir kadının “kadınlığından” şüphelenilmesi doğal hale gelir. Bu denklem, böyle konuları aştığını düşünen kadınlar arasında bile, dile getirilmeden de olsa işleyebilir³⁹.

Özellikle geleneksel örüntülerin baskın olduğu toplumsal yapılarda evli bir kadının çocuk sahibi olması ve annelik kimliği üzerinden benliğini inşa etmesi onun farklı sosyal gruplara katılımını görece kolaylaştıran bir durum olarak görülebilir. Yapmış olduğumuz bu çalışmada özellikle ikinci kuşak anneler bu tür bir söylemi, yaşadıkları deneyimler üzerinden şöyle aktarmışlardır:

“Ben bankacılık sektöründe çalışıyorum. Mesleki ilişkilerime baktığımda bana göre, evli ve anne olmuş kadınlar sanki sosyal ortamlarda daha kolay kabul görüyor.” (I2)

³⁸ Karaman ve Doğan 2018, 1483-1484.

³⁹ Sever 2015, 73.

Anne olmanın kendilerine imkân ve fırsatlar yarattığını iddia eden görüşmecilerden ikinci kuşak anneler, “çocuklu kadınların iş hayatında daha öncelikli görüldüğünün” altını çizmişlerdir. Bu konuda katılımcılardan D2 şunları aktarmıştır:

“Öğretmen olmadan önce çalıştığım kurumda henüz anne olmadığım evliliğimin ilk yıllarında, anne olmuş kadınlara yıllık izin ve gün içinde erken çıkma konusunda daha esnek davranırlardı. Haftada bir gün nöbetimiz olurdu. O da çoğunlukla bekar ya da çocuksuz kadınlara yazılırdı.”

Görüşmelerden de anlaşıldığı üzere, geleneksel annelik anlayışı kadının öncelikli görevinin anne olması gerektiğine vurgu yapar. Bu görevin kültürel anlam kodlarıyla kadınlara aile içinde sosyalleşme süreciyle aktarılması bir müddet sonra kadınlar tarafından içselleştirilen ve sürdürülen davranış kalıplarına dönüşür. Tarihsel süreç içinde modern toplumsal yapılar her ne kadar dönüşüme uğrasa da kadınların sosyalleşme mecralarında (gün toplantıları, düğün, aile ziyaretleri vb.) annelik her zaman yüceltilen bir değer olarak varlığını hissettirmektedir.

Annelik Pratiklerinin Beslendiği Kanallar

Anne ile Dayanışma: Görüştüğümüz birinci ve ikinci kuşak kadınlar (anne ve kızları) zaman zaman ufak tefek anlaşmazlıklar yaşasalar da duygusal etkileşimleri ve dayanışmalarının çok güçlü olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle ikinci kuşak kadınlar, çocuk yetiştirme konusunda “anneleriyle aralarındaki dayanışmanın kendilerini destekleyen bir durum olduğunu ve bu dayanışma sayesinde üzerlerindeki iş yükünün hafiflediğini ve annelik konusunda çok şey öğrendiklerini” belirtmişlerdir.

“Çocuk doğduktan sonra annemle irtibatımız daha yoğun oldu. Özellikle sıkıştığım zaman annemi arardım, sorardım, konuşurdum. O da beni bilgilendirirdi. Kendimi yalnız hissettiğim zaman da hemen yardıma koşardı.” (B1)

“Annem ilk doğum anımdan kızım bir yaşına gelene kadar sürekli benimle ilgilendi. Anneler bence her şeyden önce büyük bir moral kaynağı ve tecrübe kütüğü. O süreçte hep yanımdaydı. Geceleri bazen o kalkıyordu, beni dinlendiriyordu.” (F2)

Görüşmelerde dile getirilen en önemli husus, ikinci kuşak kadınlar için annelerinden çocuk bakımı konusunda alacağı her tür yardımın kentsel mekânda güven açısından oldukça rahatlatıcı bir unsur olduğu yönündedir.

Eş ile Sorumluluk Paylaşımı: Görüşmelerde eşleriyle çocuk bakımı konusundaki sorumluluk paylaşımı sorusuna iki kuşağın verdiği yanıtlarda önemli farklar olduğu göze çarpmıştır. Birinci kuşak kadınların anlatılarına göre, çocuk bakımı, evin düzenlenmesi ve temizlenmesi anneler tarafından, evin geçimi ve maddi konular babalar tarafından üstlenilir ve cinsiyetçi bir iş bölümü söz konusudur. Birinci kuşak kadınlar eşinin kendisine yardımcı olmasını istemekle birlikte temelde bu işlerin birincil olarak kendi sorumluluklarında olduğuna ilişkin kültürel kodlarla yetişmişlerdir. İkinci kuşak kadınların ifadelerine bakıldığında ise, günümüzde iş ve ev hayatını birlikte sağlıklı sürdürebilmek için eşler arasında yardımlaşma ve dayanışma çok gerekli bir hal almıştır. O yüzden ikinci kuşak kadınlar sadece çocuk bakımında değil, her konuda eşleriyle yardımlaşmaya gayret ettiklerini belirtmişlerdir. Bu nedenle ev işlerine, çocuk bakımına dair sorumluluklar ikinci kuşak kadınlarda belirgin bir azalma gösterirken bunun nedenini eşleriyle sorumluluk paylaşımı olduğunu ifade etmişlerdir. Görüşmeciler şunları aktarmışlardır:

“Asla çocuk bakarken bana yardım etmezdi. Kendisi çalışıyordu biz evdeydik. Ailemde de ben böyle gördüm. Erkeklerin çocukların altını değiştirip yemeğini yedirdiği benim çevremde hiç görmediğim bir şeydi. Bu kadınların işiydi yani.” (B1)

“Çocuğun eğitiminden, oyunlarından, yemesinden, içmesinden, her şeyinden ikimizin de eşit sorumluk sahibi olduğumuzu çocuk sahibi olmadan önce konuşuyorduk. Nitekim öyle de oldu.” (I2)

Denilebilir ki geleneksel anlam kodlarının hâkim olduğu sosyo-kültürel yapılarda hane içindeki sorumluluklar kadının “birincil görevi” olarak görülmektedir. Görüşmelerde birinci kuşak kadınlar, geleneksel annelik algısının hâkim olduğu sosyalizasyon süreciyle yetiştikleri için çocuk bakımının kadının görevi olduğu söylemini yeniden üretmektedirler. Fakat modernleşme, sanayileşme, kentleşme ve uzmanlaşmanın günümüz toplumlarında aile içi ilişkileri yeniden tanımlaması ikinci kuşak annelerin kadınların geleneksel rollerini de dönüştürmüştür. Görüşmelerde ikinci kuşak annelerin anlatılarına baktığımızda, çocuk bakımı ve ev işlerinde erkek de kadınla iş birliği yapmaktadır.

Sosyal Medya Kullanımı: Anneliğe ilişkin söylemlerin yeniden üretiminde medya ve özellikle de sosyal medya mecraları önemli bir alanı oluşturmaktadır. Teknolojik ilerlemeler, internet ağlarına erişimin hızlanması ve farklı kullanım olanakları sunması toplumun her kesimini olduğu gibi kadınların annelik ile ilgili tecrübelerini de etkilemiştir. Anlık paylaşım olanağı sunan söz konusu mecralar kadınların hızlı bir şekilde çözüm odaklı stratejiler geliştirmelerine de yardımcı olmaktadır. Bir anlamda birbirini tanımayan birçok kadının annelik ortak kimliği altında aynı platformda toplanmaları kadınların kendilerini ifade etmelerini de kolaylaştırmıştır.

Sosyal medyanın giderek yaygın bir şekilde kullanılıyor olması, anne-çocuk gelişimi ile ilgili uzman kişilerin görüşlerinin toplandığı bilimsel metinlerin niceliksel ve niteliksel olarak artış göstermesi özellikle ikinci kuşak kadınların annelik tecrübelerine önemli katkı sunan veri tabanlarıdır. Bu konuda görüşmecilerce şunlar aktarılmıştır:

“Büyüklerin tecrübeleri hiçbir zaman yadsınamaz. Ama zamanın koşullarına baktığımızda büyüklerin tecrübeleri çoğu zaman çocuk yetiştirirken eksik kalıyor. Şimdi artık teknoloji gelişti. Sosyal medyanın kullanımı arttı. Televizyon programlarında annelik ve çocuk yetiştirme ile ilgili uzman kişiler var. Annelik ve çocuk ile ilgili soru-cevap siteleri var. Gün oluyor ki anneme gerek kalmadan bu kanallarla çok şeyi öğrendiğim oluyor.” (F2)

Annelerinin bilgi ve tecrübelerinden yararlanan ikinci kuşak kadınlar zaman zaman çocuğunu yetiştirirken eksik kalan bilgi kaynaklarını sosyal medyada uzman kişilerin bilgilerine başvurarak elde etme yolunu seçmişlerdir.

“Bana göre sosyal medyada özellikle doğum doktorlarının ya da çocuk psikologlarının açtığı hesaplar çok kıymetli. Orada kafamdaki birçok sorunun cevabını bulabiliyorum. O yüzden teknoloji hayatımızı kolaylaştırdı.” (D2)

Günümüzde sosyal medyayı kullanan anneler, benzer tecrübeyi yaşayan diğer kadınların görüşlerine de başvurmaktadır. Dolayısıyla birinci kuşak annelerin çocuk yetiştirme konusunda bilgi aktarımı yaptıkları geleneksel sosyal çevre günümüzde dijital ortama taşınmıştır denilebilir.

Araştırma kapsamında sosyal medya mecralarında anneliğin “görsel bir şölene” dönüştüğünü iddia eden katılımcılara da rastlanmıştır. Çocuklarıyla yaşadıkları her dakikayı fotoğraf ve videolarla paylaşan annelere eleştirel bir tutum geliştiren kadın katılımcılar bu konuyu şu şekilde değerlendirmişlerdir:

“Aslında sosyal medya bana göre kadınların çekingenliğini ortadan kaldırdı. Bizim zamanımızda anne olduğumuzu öğrenirdik, ama söylemeye çekinirdik. Kırk kez düşünürdük, utana sıkıla söylerdik. Sanki ayıp bir şey gibi. Ama şimdi öyle mi? Gençler, annelik testinin pozitif çıktığını şenlik havası içinde veriyor.” (E1)

“Annelik sosyal medyada biraz gösterişe döndü. Birbirine nispet yapma gibi. Ben çocuğuma şunu alıyorum, sen alamıyorsun gibi. Çocuklarını mutlu etmekten ziyade başkalarına gösterişe çevrildi annelik.” (H1)

Popüler kültür ürünlerinden biri olan sosyal medya, “ideal annelik” tanımını görsel metin ve söylemlerle anne adayına ya da anne olmuş kadınlara iletirken kadınlar arasında bir dayanışma ağı oluşturmayı da hedeflemektedir. Böylelikle aynı soru ve sorunları paylaşan kadınları dijital ortamda bir araya getirerek anneliğe dair söylemleri de popülerleştirmektedir. Geleneksel sosyal bağların günümüzde zayıfladığı varsayımından yola çıktığımızda sosyal medya, anne olan kadınlar için belki de sosyalleşme mecrasına dönüşmüştür.

Sonuç

Günümüzde kadın kimliğinin tanımlanmasında “çocuk sahibi” olmak önemli bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bu sürece çok yakından tanıklık eden kadınların bir kısmı için -görüşmelerde de dile getirildiği gibi- “toplumda var olabilme ve evliliğinde başarılı olmanın” önemli yollarından biri anne olmaktır. Bir kısım kadın ise kariyerinde ve toplumsal ilişkilerinde tanınır ve bilinir olma yolunun evlilik ve çocuktan vazgeçmek olduğuna ilişkin kanaat geliştirebilir. Aslında bu iki farklı bakış açısı evliliği tercih edip çocuk doğurma ile çocuksuz olup kariyerini ilerletme noktasında toplumda anneliğe ilişkin iki farklı kadın söylemini gündeme taşır. Hatta bu durum zaman zaman kadınlar arasında bir güç yarışına da dönüşebilmektedir. Şöyle ki çocuk sahibi olan kadınların toplumda daha fazla itibar gördüğüne inanan kadınlar ve bu kadınların bir kısmının çocuk doğduktan sonra mesleğini icra etmemeleri onları, “fedakâr, kutsal ve ideal kadın/anne tanımlamasına” taşıyabilmektedir. Böyle bir kadın tanımlaması annelik üzerinden inşa edilen gücü de simgelemektedir. Buna karşılık günümüz toplumlarında mesleğin getirmiş olduğu yoğun iş temposundan dolayı evliliği ve çocuğu ertelemiş kadınların “eğitimli ve iyi bir meslek grubunda kariyer yapmayı” tercih etme durumlarıyla da sık karşılaşılmaktadır. Görüşme yaptığımız kadınlardan birkaçı ise evlenip çocuk sahibi olamamayı “özel yaşamında sınıfta kalma ve bir başarısızlık” olarak ifade etmişlerdir. Bu durum onların anlatılarında, “evli ve çocuklu kadınlara göre toplumda bir adım geri koşanda kalma” olarak değerlendirilmektedir.

Görüşme bulgularına baktığımızda birinci ve ikinci kuşak kadınlar tarafından toplumsal değer ve normlar çerçevesinde anne olmaya yüklenen anlam “anneliği yücelten” söylemler etrafında şekillenmektedir.

Araştırma kapsamında ikinci kuşak kadınlar, annelerine nazaran “modern annelik” söylemi çerçevesinde çocuk yetiştirme konusunda güncel bilgi-iletişim teknolojilerini daha fazla takip ettiklerini aktarmışlardır. İkinci kuşak annelerin anlatılarında bilimsel bilginin çocuk yetiştirirken önemli olduğu görüşü sık sık vurgulanmaktadır. Bunun için kitaplardan, doktorların sosyal medyadaki paylaşımlarından ve televizyonda kadın programlarında çocuk bakımı ve beslenmesi ile ilgili uyarılardan çokça yararlandıklarını dile getirmişlerdir. Birinci kuşak anneler ise, annelik ile ilgili bilgi kodlarını büyüklerinden dinleyerek ya da deneme-yanılma yoluyla edinerek gerçekleştirdiklerini ifade etmişlerdir. Hatta ilk çocuklarını yetiştirirken çok hata yaptıklarını ama tecrübe sahibi oldukları için ikinci ve diğer çocuklarda aynı hataları yapmadıklarını belirtmişlerdir. Onlara göre ilk çocuk anne-baba için bir öğrenme sürecidir.

Çalışma kapsamında birinci kuşak annelerin anlatılarında çocuk yetiştirme konusundaki zorluğun derecesi ikinci kuşak annelere göre daha hafif seyretmektedir. Çünkü birinci kuşak annelere göre kendi dönemlerinde anne ve çocukları doyumsuz yapan bu kadar çok teknolojik ve ekonomik imkân yoktu. Görüşmelerde de ifade edildiği gibi, geleneksel toplumlarda daha mütevazı bir yaşam olduğu için çocukları yetiştirme noktasında kadınlar arasında daha kanaatkâr bir tavır vardı. Özellikle bilgi-teknoloji

kaynaklarının bu kadar gelişmediği dönemlerde anneler çocuklarını yetiştirirken “çocuklarını bir yarış nesnesi” olarak görmüyorlardı. Görüşmelerde ikinci kuşak anneler “çocuklarını kurslara, etüt merkezlerine, spor ve sanatsal etkinliklere gönderirken çocuklarının bunu isteyip istemediklerini pek de sorgulamadıklarını” ifade etmişlerdir. Birinci kuşak annelere göre, “ikinci kuşak anneler ve çocukları yoğun bir teknolojik çağın içinde yer aldıkları için sürekli değişimi yakalama ve en iyiye ulaşma kaygısı yaşamaktadırlar, buna hırsta eşlik edince mutsuz evlilikler ve mutsuz ebeveynlik yaşamaktadırlar.”

Çalışma yaşamına daha fazla katılan ikinci kuşak annelerin ev içinde devam eden ikinci mesailerinin yükü ağırdır. Onların söylemlerine göre, “bir insan yetiştirmenin sorumluluğu ağırdır ve annenin yapmış olduğu yanlışlar ömür boyu kendilerine bir ‘vicdan sorgulaması’ olarak geri dönebilir. Bu durum annelik yükünü ağırlaştıran bir süreçtir.”

Her iki kuşaktan annelerin anlatılarına göre, çocuklarına verebilecekleri imkânların en iyisini verme ve gerekiyorsa kendi istek ve ihtiyaçlarından feragat etme, bu yüzden eşle ve sosyal çevreyle sorun yaşama kaçınılmazdır. Özellikle kent yaşamının kadın üzerinde yarattığı baskı (çocuğuyla toplu taşıma aracına binmek zorunda kalma, hem alışveriş torbalarını elinde taşıırken hem de çocuğunu taşımak zorunda kalma, çocuğunu bırakacak bir kreş ya da etüt merkezi imkânı yoksa iş yerine çocuğuyla birlikte gitmek zorunda kalma) kentli kadın için anne olmanın temel zorluklarıdır. Birinci kuşak kadınların anlatılarına göre, birincil ilişkilerin hâkim olduğu geleneksel ailelerde yakın akrabalık ve komşuluk ilişkilerinden yardım almak kadın açısından rahatlatıcı bir durumdur. Bu durum ikinci kuşak kadınların gözünden en azından birinci kuşak annelerin şanslı kesimi oluşturduğunun bir delilidir.

Son olarak denilebilir ki değişen teknolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel dinamikler annelik kimliğinin ikinci kuşak anneler tarafından yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Bu sebeple alternatif annelik söylemleri sosyolojik bağlamda son yıllarda daha çok tartışılmaya başlanmıştır.

Kaynakça

- Alkan, A. (2005). *Yerel Yönetim ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı*. Ankara: Dipnot.
- Badinter, E. (2011). Kadınlık mı Annelik mi. Ayşen Ekmekci (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Balsoy, G. (2015). Geç Osmanlı Nüfus ve Kadın Bedeni Politikaları, *Toplum Bilim Dergisi*, 134, 5-29.
- Barutçu, A. (2014). Annelik–Cinsellik–Beden Masters of Sex Dizisi Üzerinden 1950’ler Amerikası Kadınlık Hallerine Bakış. *İlef Dergisi*, 1(2), 37-57. doi.org/10.24955/ilef.106591.
- Başterzi, A.D. (2013). Toplumsal Yönüyle Annelik. Şahika Yüksel, Leyla Gülseren, Ayşe Devrim Başterzi (Ed.), *Kadınların Yaşamı ve Kadın Ruh Sağlığı içinde* (s. 430-438). Ankara: Türkiye Psikiyatri Derneği.
- Berktaş, F. (1998). Yeni Kimlik Arayışı, Eski Cinsel Düalizm: Peyami Safa'nın Romanlarında Toplumsal Cinsiyet. *ODTÜ Kongre Kitabı içinde*, 77-90.
- Bingöl, O. (2014). Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye’de Kadınlık, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16 (Özel Sayı1), 108-114.
- Bora, A. (2001). Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü. Aynur İlyasoğlu ve - Necla Akgökçe. (Yay. Haz.). *Yerli Bir Feminizme Doğru içinde* (s. 77-107). İstanbul: Sel.
- Bora, A. (2012). Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık. *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar içinde* (derl.) Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Ezgin Ağıllı, S. (2017). Siyasallaşan Annelik: Batı Ülkelerinde Anneliğin Kurgulanışında Siyasal İktidarın Rolü. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5(48), 343-360.
- Gürçayır Teke, S. (2014). Dönüşen Anneliğe Yönelik Netnografik Bir Analiz: Blogger Anneler, *Milli Folklor Dergisi*, 26 (103), 32-47.
- Hançer, A. (2018). Toplumsal Cinsiyet Öznesi Olarak Kadının “Annelik” Kimliğine Eleştirel Bir Bakış, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 1(2), 177-202.
- Işık, S. Y. (2015). Küresel Kültürel Değişim ve "Yeni" Annelik: Ankara Kamil Ocak Mahallesi Örneği. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 13 (50), 48-75.
- Kaya Bahçe, S. (2008). Kapitalizm ve Annelik. *Mülkiye Dergisi*, 258, 71-86.
- Karaman, E. D. ve Doğan, N. (2018). Annelik Rolü Üzerine: Kadının “Annelik” Kimliği Üzerinden Tahakküm Altına Alınması, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 1475-1496.
- Sever, M. (2015). Kadınlık, Annelik, Gönüllü Çocuksuzluk: Elisabeth Badinter’den Kadınlık mı Annelik mi, Tina Miller’den Annelik Duygusu: Mitler ve Deneyimler ve Corinne Mair’den No Kid Üzerinden Bir Karşılaştırmalı Okuma Çalışması, *Fe Dergisi*, 7(2), 72-86.
- Türkdoğan, Ö. (2013). Ana Akım Medyada Annelik Miti, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2(13), 35-59.
- Uğurlu, E.G. (2013). Annelik Rolünün Öğrenilme Sürecinde Medyanın Yeri, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 1-24.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yurtsever Kılıçgün, M. Ve Kılıçkaya, A. (2016). Geleneksel Annelik Ölçeği’nin Psikometrik Özellikleri: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2867-2881.
- Zeybek, S. O. (2013). Bu Bebeğin Annesi Nerede? Cinsiyet, Babalık ve Armağan İlişkileri, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 126, 120-143.

Üretim Çağından Tüketim Çağına: Üretim Sistemlerinin Dönüşümü ve Tüketim Alışkanlıklarına Yansıması

From Production Age to Consumption Age: Transformation of Production Systems and Their Reflections to Consumption Habits

Emine YILMAZ UÇAK

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi,

berfin_emnylmz@hotmail.com

ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0003-4252-5676

Ümit AKCA

Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

umitakca@sdu.edu.tr

ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0002-8986-5873

Öz

İlk bakışta daha çok ekonomik bir faaliyet olarak algılanan tüketim; salt bir ekonomik gerçeklik olmanın ötesinde, sosyal, kültürel ve psikolojik boyuta ve anlama sahiptir. Nitekim ekonomik sistemin bir ürünü olan üretim sistemlerinin, kat ettiği ilerlemeler ve geçirdiği dönüşümler sonucunda tüketim, kültürel bir pratik olarak sosyal hayata katılmanın bir yolu ve sosyal ilişkileri geliştirmenin önemli bir enstrümanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla endüstriyel öncesi dönemin “*gereksinim duyduğun kadar tüket*” mottosu yerini, endüstriyel dönem ve sonrasında “*istek, haz ve statü*” gibi temalar ve güdüler doğrultusunda şekillenen “*tükettiğin kadar varsın*” mottosuna bırakmıştır. Bu bağlamda çalışmanın konusu; değişen üretim sistemlerine ve tüketici beklentilerine göre şekillenen tüketimin, kazandığı yeni görüntümler ve yüklendiği yeni anlamlardır. Bu çalışmanın amacı ise tarihsel bir bütünlük sunma çabası içinde konunun üretim yönünü de ihmal etmeden üretim- tüketim ilişkisinin geçirdiği dönüşümleri ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Üretim, Tüketim, Endüstrileşme, Fordizm, Post-Fordizm.

Abstract

Consumption perceived more as an economic activity at first sight; beyond being a mere economic reality, it has a social, cultural and psychological dimension and meaning. As a matter of fact, as a result of the progress and transformations of the production system, which is a product of the economic system, consumption emerges as a way of participating in social life as a cultural practice and as an important instrument of developing social relations. In this context, the motto of “*consume as much as you need*” of the pre-industrial period has left its place to the motto “*you have as much as you consume*” shaped in line with themes and motives such as “*desire, pleasure and status*” during and after the industrial period. The subject of this study is the new appearances and new meanings of consumption shaped by changing production systems and consumer expectations. The aim of the study is to discuss the transformations of the production-consumption relationship without neglecting the production aspect of the subject in an effort to present a historical integrity.

Keywords: Production, Consumption, Industrialization, Fordism, Post-Fordism.

Giriş

“Her şeyin başının insan olduğu”nu (mensura omnium rerum homo) öne süren bir bakış açısıyla; her türlü ekonomik etkinliğin başlangıç noktasının da insani gereksinimler olduğunu söylemek mümkündür. Gerek Marx’ın *doğal insan* tiplemesinde gerekse Simmel’in *kendisi için kültür üreten insan* tiplemesinde kastedilen geleneksel insan, çoğu zaman kendisi ya da aile üyeleri gibi yakın çevresine yönelik üretim yaparken, endüstrileşme ve modernleşme koşutluğuna uygun olarak, hemen hemen bütün üretim faaliyetini pazara yönelik yapmaya başlamıştır. Üretimin pazara yönelik yapılmasında üretim araçlarının ya da sisteminin dönüşümünün önemli bir payı olduğu söylenebilir. Nitekim üretim sistemlerindeki bu dönüşüm endüstriyel ilerlemelerin gölgesinde gerçekleşmiştir. Özellikle 18. yüzyılın başlarında gerçekleşen endüstriyel devrim ile

doğa üzerinde hâkimiyetin kurulması ve kıt olan kaynakların rasyonel örgütlenme doğrultusunda işlenmesi; insanlığın üretmek ve tüketerek dizginlenmesinde ve gündelik yaşamın zenginleşmesinde önem arz etmektedir.

Üretim sisteminin uyardığı ve çeşitlenmesine yol açtığı gereksinimleri karşılamak için gerçekleştirilen modern tüketim edimi, modern toplumun en belirgin özelliğini oluşturmakta ve her sosyal ve kültürel sistemin değişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü sistemin bütünlüğünü ve devamlılığını korumak adına çeşitli araçlar ve aktörler tarafından yönlendirilmiş, şekillendirilmiş ve içselleştirilmiş bireysel bir ideoloji haline gelen tüketim; endüstriyel gelişmeler sonucunda salt bir ekonomik olgu olarak algılanmanın ötesine geçerek, beğenileri, yaşam tarzlarını ve sosyal ilişkileri belirleyen bir fenomene dönüşmüştür. Bu perspektiften hareketle bu çalışmada; tarihsel bir bağlamda üretim ve tüketim alanlarında yaşanan değişimlere ve bu değişimin gündelik yaşam pratikleri ve toplumsal yapı üzerindeki yansımaları endüstriyel gelişmelere atıfta bulunan başlıklar altında incelenecektir.

Endüstrileşme Öncesi Üretim ve Tüketim İlişkilerinin Görünümleri

10. yüzyılın ortalarından on dördüncü yüzyılın başlarına kadar geçen zaman zarfında, hızlı ve yaygın bir ekonomik gelişme göstererek, özellikle Avrupa’da yaşam imkânı bulan feodalizm; üretim ve tüketim biçimlerini ve ilişkilerini şekillendirmiştir. Max Weber’in hane, köy ve malikâne ekonomileri gibi irrasyonel ve geleneksel biçimlerin hüküm sürdüğü bir toplum olarak nitelendirdiği feodal toplumda, üretimin ve tüketimin geçim/harcama ekonomisine yakın bir biçimde örgütlenmesi söz konusudur.¹ Geçim/harcama ekonomisi; değiş-tokuş için değil, tüketmek için üretmeye dayanan tarımsal bir ekonomi modelidir. Bu model, yaşamın zaruri ihtiyacından sadece bir miktar daha fazlasını temin edecek düzeyde bir fazlalığın üretimini içermektedir.² Bu örgütlenme doğrultusunda geleneksel toplumlarda; iki keskin yaşam biçimi ve sosyal sınıf görülmektedir: *Halk kitlesi ile efendiler, köylüler ile senyörler, yoksullar ile zenginler, zanaatkârlar ile dükkân sahipleri, ekonomik üretimde bulunanlar (emek harcayanlar) ile herhangi bir işte çalışmayanlar* (özgür ve bağımsız olarak yaşayıp ekonomik geçim kaygısı gütmeyenler).³ Nitekim farklı isimlendirmeleri olsa da bu ayrımın temelinde mülkiyet sahipliliği ve yaşam standartları farklılığı yer almaktadır.

Endüstriyel gelişmelere bağlı olarak gelişen kapitalizm öncesi feodal toplumlarda, sosyal ve ekonomik örgütlenme biçiminin anlaşılmasında *malikâne* önem arz etmektedir. Malikâne bir beyin (senyörün) evini tanımlayan sığ bir anlamdan uzak; kapalı bir grup içinde şekillenen ve kapalı bir ekonomik birim olarak kendi kendine yeterliliğe sahip olan mekânsal ve siyasal bir birlikteliktir.⁴ Her malikâne, kendi ürettiğini tüketmektedir.⁵ Şöyle ki; her malikânenin bulunduğu köy, kendine yeten birimlerden oluşan bir tüketim ekonomisine sahiptir. Serf ile ailesi, kendi yiyeceklerini kendileri yetiştirmekte; ihtiyaç duydukları eşyaları kendi emekleri ile ortaya çıkarmaktadır. Malikâne beyinin (senyör), ihtiyaç duyduğu şeyleri üretmek için zanaatkâr serfleri kendi evine bağlaması ile köyler, kendi başına bir bütün oluşturmakta ve gereksinim duyulan şeyleri imkânları dâhilinde üretmek tüketmektedir.⁶

Üretici ve tüketicinin pazarda yüz yüze ilişki kurduğu ve alışverişin çoğu zaman trampa ile gerçekleştiği geçim ekonomisinde üretim; yerel nitelikte -pazar, kent ya da yöre ile sınırlı- olmakla birlikte mal ve hizmet çeşitliliğinde bir sınırlılık söz konusudur.⁷ Ekseriyetle tüketimin, sadece temel gereksinimleri gidermeye yönelik olarak gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Ancak, paranın çok sınırlı da olsa tedavülde olduğu

¹ Ritzer ve Stepnisky 2014, 140.

² Marshall 1999, 256.

³ Werner 2008, 24.

⁴ Polanyi 2010, 97.

⁵ Erdem 2006, 38.

⁶ Huberman 1995, 27.

⁷ Toprak 1995, 25-28.

geçim ekonomisinde, basit ticari faaliyetlerin yapıldığını da belirtmek gerekir. Bu faaliyetlere örnek olarak; baharatta, kaçak süs eşyalarında, süslü giysilerde ve hatta şarap gibi hacimli mallarda yapılan gelişmiş güzel ticaret gösterilebilir.⁸

Geçim ekonomisinden kâr amaçlı mübadeleye geçiş zaman almıştır. Weber, bu ekonomik dönüşümün 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın başlarından itibaren para ekonomisine geçişle birlikte yaşandığını belirterek, yaşanan bu dönüşümün; ticaretin yayılmasında, eski ve yeni şehir merkezlerinin büyümesinde ve mesleki uzmanlaşmanın yüksek derecelere ulaşmasında önemli rol oynadığını ifade etmektedir.⁹ Özellikle ticaretin yaygınlık kazanması ile birlikte gelişen para ekonomisi serflerin, kendilerini senyöre bağlayan organik bağlardan kurtulmasını mümkün kılmıştır. Böylelikle senyörden kurtulan serfler, tarım hayatına taban tabana zıt olan bir hayata kendilerini adanarak; ticari toplanma yeri olan kentleri oluşturmuşlardır.¹⁰ Nitekim önceden toprağa bağımlı olan serfler, artık atölyelerde ya da başka üretim mekânlarında emeğini satan işçilere dönüşmüş ve emeğinin karşılığını doğrudan ürün (aynî) biçiminde değil, nakdî (para) biçiminde alarak; pazarda gereksinimlerini trampanın sınırlılıklarından bağımsız bir biçimde karşılar duruma gelmiştir.¹¹ Sonuç olarak, tarımsal ve pasifize edilmiş bir ekonomi tarafından şekillenen geçim ekonomisinden; üreticinin insiyatifiyle belirlenen ve tüketilecekleri kadar üreten bir anlayıştan uzaklaşılması; üretim ve tüketim ilişkilerinin boyut değiştirmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Endüstrileşme: Üretimin ve Tüketimin Dönüşümü

Endüstriyel devrime ön ayak olan *dinsel, siyasal, bilimsel ve felsefi* düşüncelerin tohumu 17. yüzyılda atılmıştır. Özellikle yeni keşfedilen kıtalardan elde edilen kaynaklarla yapılan yeni yatırımlar; tarihsel bir toplumsal sistem olan kapitalizmin temellerinin atılmasında önem arz etmektedir.¹²

Endüstriyel gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan kapitalizm, Kalvinizm öğretisi üzerinde temellenerek; insanlara durmaksızın çalışmayı ve üretmeyi öğütlemektedir.¹³ Bu bağlamda *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* adlı eserinde Weber; endüstrileşme, kapitalizm, çalışma, üretim ve din arasındaki ilişkiyi çözümleme gayretindedir. Nitekim Weber eserinde, bireyin lüks tüketim, zevke düşkünlük, vakti boşa harcamak gibi eylemlerden uzak durmasını isteyen ve çalışmayı, biriktirmeyi (tasarruf etmeyi) erdemli bir davranış olarak nitelendirerek bireyin bu eylemlere yönelmesi gerektiğini vurgulayan *Kalvinizm* öğretisinin; kapitalizmin doğup gelişmesindeki önemli bir etken olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ Kapitalizmin üzerine inşa edildiği ve çalışmanın, üretimin bir ibadet biçimi olduğunu öne süren bu öğreti, 17. yüzyılın manifaktürlerinin yönetmeliğinde “sabahları işlerine gelen bütün kişiler... çalışmaya başlamadan önce ellerini yıkayacak, çalışmalarını Tanrıya adayacak, haç çıkaracak ve sonra çalışmaya başlayacaktır” ifadesiyle somutlaştırılmıştır.¹⁵

Kalvinizm ile şekillenen; üretim ve sermaye birikimini arttırmaya yönelik olarak gelişen kapitalist sistem; özel sermaye mülkiyeti ile mülksüz ücretli emek arasındaki ilişki merkezinde yoğunlaşan bir meta üretim sistemidir.¹⁶ Bu bağlamda kapitalizm; sermayeyi elinde tutanı, dur durak bilmeksizin sermayesini artırmak için başkalarıyla benzer nitelikte ilişkiler kurmaya zorlayarak; sermaye sahibinin *sınırsız bir sermaye edinme* amacı ile çalışmasını istemektedir. Bununla birlikte yasal olarak özgür ve ücretli işçilerden oluşmuş bir güç barındıran kapitalizm, serbest pazarda satılmak üzere üretilen metallerden elde edilen kazancın; sistematik, barışsever ve

⁸ Erdem 2006, 41.

⁹ Ritzer ve Stepnisky 2014, 140.

¹⁰ Huberman 1995, 37.

¹¹ Huberman 1995, 37-39.

¹² Wallerstein 1992, 12-13.

¹³ Bauman 1999, 14-38.

¹⁴ Weber 1999, 151.

¹⁵ Foucault 2006, 226.

¹⁶ Giddens 1998, 60.

rasyonel bir biçimde dağıtımını öncelemektedir.¹⁷ Böylelikle, sistemin her şeyin metalaşma yönündeki itilimi, hiçbir toplumsal sürecin olası metalaştırılmadan özü itibarıyla bağımsız kalmaması durumunu ortaya çıkarmaktadır.¹⁸ Söz konusu durum, tüketim boyutu itibarıyla tarihsel maddeciliğin filizlenmesi ve tüketimin günlük fizyolojik gereksinimlerinin karşılanması ötesine geçilmesi ile yankı bulmuştur. Bu hususta verilebilecek en iyi örnek; I. Elizabeth döneminde İngiltere sarayının gösterişli bir tiyatroya benzetilerek burada hazza ve gösterişçi tüketime yönelik ürünler ile halka soyluluk sunumunun yapılması ve tüketimin, toplumsal ayrımın önemli simgelerden birine dönüşmesidir.¹⁹

1725'te İngiltere'de buhar makinesinin icadıyla başlayan ve 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra da Avrupa'da, küçük atölyelerden, büyük ölçekli üretim sistemine geçilmesi ile yaşanan büyük dönüşümler, tüketimde devrimsel değişimlere öncülük etmiştir. Özellikle I. Elizabeth döneminde soylu sınıfa özgü olan gösterişçi ve hazcı tüketime, üretim sistemlerindeki dönüşüm ile son verilmesi; elit tüketimin karşısı olan kitlesel tüketimin ilk aşamasına geçişte önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir.²⁰ Bu hususta, 18. yüzyıl İngiltere'sinde Batı'nın modern tüketim kültürünün başlangıcı olarak değerlendirildiği hadise, haberleşme ağında yaşanan gelişmelerdir. Özellikle gazete ve dergi gibi kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ile insanların modadan, evlerini süsleyecek eşyalardan haberdar olması²¹ ve tüketim mallarının fizyolojik gereksinimlerin ötesine geçerek -mobilya, mücevher, tekstil ürünleri, çanak-çömlek gibi- evlerini ve bedenlerini süsleyebilecekleri türden malları kapsayacak şekilde genişlemesi ile karşılık bulması dikkate değerdir.²² Bu perspektifte, 18.yüzyılda yaşanan gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan üretim ve tüketim alanındaki değişimler, aynı zamanda geleneksel tarzlardan kopmayı işaret eder. Geleneksel tüketim, giderilmesi gereken temel ihtiyaçlarla sınırlanmış, dolayısıyla da istek ve arzular bu dar alanda ilişkilendirilmiştir. Ancak değişen koşullar çerçevesinde yalnızca ekonomi değil, sosyal ve kültürel dönüşüme bağlı olarak, tüketim bireyler için giderek daha farklı değerler kazanmaya başlamıştır.²³

Bir yandan politik özgürlük ilkesine, diğer yandan her türlü ekonomik ve toplumsal ilişkilerin düzenlendiği piyasa ilkesine dayanan kapitalist sistem; sorun yaratmadan beraber çalışacak, daha çok tüketmek isteyecek, zevkleri standardize edilmiş, kolayca etkilenen ve tatmin edilen bireylerin varlığını arzulamaktadır.²⁴ Öyle ki bu bireyler sayesinde tüketim, hayatın anlamını bir şeyler satın almada ve önceden belirlenmiş olan deneyimleri yaşamının önemli olduğuna vurgu yapan bir ideolojiye dönüşmektedir. Tüketim ideolojisi, kapitalizmi haklılaştırarak toplumdaki tüketici kitlelerini -kadınları, gençleri, işçileri, memurları, çiftçileri ve küçük burjuvaları- kendilerine sunulan şeyleri hiç direnmeden kabul eder duruma getirmiştir.²⁵ Bu bağlamda endüstriyel üretim aşamasında tüketimin yabancılaşmanın bir parçası haline geldiğini öne süren Marx, tüketim sürecini kendi perspektifinden şu sözlerle değerlendirmektedir:

İnsan (işçi) artık kendisini hayvansal fonksiyonları dışında- yemek, içmek, neslini sürdürmek, en fazla evinde rahat hareket edip istediği gibi giyinmek, vs.- hiçbir konuda, özgürce hissetmemektedir; insani fonksiyonları içinde de kendisini hayvandan farklı hissetmemektedir. Hayvansal olan insani ve insani olan hayvansal hale dönüşmektedir. Yemek, içmek, neslini sürdürmek, vs. tabii ki aynı zamanda insan özgü davranışlardır. Ama onları diğer bütün insansal davranışlardan ayırıp, tek ve (varılacak) son hedef haline çeviren yaklaşım içinde onlar da hayvansallaşmaktadır..²⁶

¹⁷ Bocoock 2005, 21.

¹⁸ Wallerstein 1992, 37.

¹⁹ McCracken 1998, 9.

²⁰ McCracken 1998, 16-17.

²¹ Bocoock 2005, 23.

²² McCracken 1998, 16-17.

²³ Yanıklar 2006, 31-32.

²⁴ Fromm 2003, 85-87.

²⁵ Özyurt 2005, 240-242.

²⁶ Marx 2005, 73.

Weber'in "kapitalizm; bireylerin içlerine doğdukları ve bireylere, en azından birey olarak, içinde yaşamaları gereken ve değişmez bir barınak sunan uçsuz bucaksız bir evrendir. Bireyler piyasa ilişkileri sistemi içerisinde oldukları sürece bireyi, kapitalist davranış kurallarına uymaya zorlar" ²⁷ ifadesiyle paralellik arz eden gelişmeleri, toplumsal yaşama dair modern anlayışın oluşmasında önemli bir dönem olan on dokuzuncu yüzyılda görmek mümkündür. Şöyle ki, tüketim odaklı kâr anlayışını merkeze alan kapitalist sistem, toplumsal bağlamda etkisini iyiden iyiye hissettirerek; bireylerin gözetim/denetim altına alınmalarında etkin bir mekanizmaya dönüşmüştür.²⁸ Özellikle, *1848 Devrimleri* ve *1870 Uzun Depresyonu* gibi ekonomik ve toplumsal buhranların sonrasında endüstriyel üretime geçiş ve nesnelerin niceliksel çoğalışı ile birlikte tüketim nesnelere sahip olma ve onları kullanmanın tabakalara ve/veya sınıflara özgü olma koşulu sarsılmıştır.²⁹ 1870 Uzun Depresyonu, 1870 yılından 1900'lü yılların başlarına kadar küresel çapta gerçekleşen, mevsimlere ve hasada bağımlı olmayan bir ekonomik dünyanın yaşadığı ilk ekonomik kriz olarak ekonomik büyüme, düşünsel ilerleme ve siyasi gelişmeler bakımından endüstriyel kapitalizmin, gerçek bir dünya ekonomisine dönüştüğünün ve işlemsel gerçekliğin coğrafi mesafeden soyutlandığının bir göstergesidir.³⁰

Dolayısıyla Chaney'in modern dönemin başlarında "Avrupa'da uluslararası pazarların gelişmesi ve lüks eşya/sanat eserleri ticaretinin artması, yeni kentli toplumsal sınıfların büyümesine bunun da yeni üretim modellerini harekete geçirecek ve günün modasına uygun şık malların, ev eşyalarının üretilmesini sağlayacak araştırmalara yönelik eğilimlerin artmasına yol açtığı" ³¹ şeklindeki tespiti kapitalist aşamada tüketimin dönüşümü bağlamında dikkate değerdir. Zira 1870 Uzun Depresyonu döneminin ardından, sadece ulusal değil, küresel çaplı markalı ürünler oluşturularak; tüketicilerin dikkatini çekmek amacıyla gösterişli perakende satış noktaları tasarlanması yaşanan dönüşümün bir fotoğrafıdır. Özellikle de bu ürünlere yönelik gösterilen fazla talep, tüketimin sadece bir sınıfa özgü olma durumunu sonlandırıldığı bir işareti olarak kabul edilmektedir.³²

Tüketimin salt bir sınıfa özgü olma durumuna son verilmesinin örneğini, kendi coğrafyamızda, Osmanlı'nın 19. yüzyıl sonlarına doğru yaşamış olduğu toplumsal dönüşüm sürecinde de görmek mümkündür. Şöyle ki; Tanzimat'tan sonra geleneksel tüketim mekânlarına (bedesten, arasta, pazaryeri gibi) karşı batılı ve çok çeşitli ürünleri içinde barındıran yeni tüketim mekânları (Bon Marche, Baker vb.) ortaya çıkmıştır. Özellikle İstanbul'da bu mekânlar, İstiklal Caddesi (Cadde-i Kebir), Galata, Tünel, Karaköy civarında açılmıştır. Paris, Berlin, Viyana gibi Avrupa'nın büyük kentlerinde olan mağazaların İstanbul şubelerinin ilki, Bon Marche iken; izleyen süreçte Louvre, Au Lion, Au Camelia, Bazar Allemand, Carlmann et Blumberg, Baker, Au Paon, Orosdi Back mağazaları açılmış ve bu mağazalarda küresel markalar satışa sunulmuştur.³³ Nitekim bu mağazalarda satışa sunulan küresel markalar aracılığı ile tüketimin bir sınıfa özgü olma durumuna son verilmeyle birlikte yerel ve bireysel farklılık kırılarak tek tip insan yaratma konusunda atılmış önemli bir adım olarak ele alınmalıdır.

Fordizm: Kitlesele Üretim ve Tüketimin Dönüşümü

20. yüzyılın başlarında Antonio Gramsci tarafından Amerikan toplumunun endüstriyel yaşam biçimini tanımlamak için kullanılan Fordizm³⁴; ilerleyen dönemlerde kapitalist endüstrileşmenin; II. Dünya Savaşı'ndan 1970'lere kadar uzanan dönüşüm sürecini betimleyen bir kavram olarak sosyal bilim alanyazınında yerini almıştır.³⁵ Alanyazınında Fordizm, genel bilimsel ilkelerin kullanılarak; iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayanan ve

²⁷ Weber 1997, 47.

²⁸ İlhan 2007, 295.

²⁹ McCracken 1998, 20.

³⁰ Hobsbawm, 2003.

³¹ Chaney 1999, 24.

³² Wemick 1996, 152-153.

³³ Toprak 1995, 27.

³⁴ Gramsci 1971, 558.

³⁵ Murray 1995, 47.

seri üretim sistemiyle işleyen yoğun bir sermaye birikim süreci olarak ele alınmaktadır. Ancak Gramsci, Fordizmin planlı ekonomiye geçiş sürecindeki rolü ile sınırlı kalmadığını, yani Fordizmin sadece üretim sistemini biçimlendirmedeğini, aynı zamanda toplumsal yaşamın her alanına sızan yönü ile yeni bir tip insan ve iş gören yaratma hususundaki önemine dikkat çekmektedir.³⁶ Dolayısıyla Fordizmin, üretim sistemlerindeki dönüşümün toplumsal yaşama yansıyan yönüyle de ele alınması önem arz etmektedir.

Amerikalı otomobil üreticisi Henry Ford'un geliştirdiği seri üretimi, ekseriyetle de kapitalist endüstriyel üretim sürecinde uygulanan bilimsel ilkeleri betimleyen Fordist sistem; Batı kapitalizminde çığır açıcı bir yenilik olarak nitelendirilmektedir.³⁷ Fordist üretim sistemi, Ford otomobil fabrikasında uygulanan; F. W Taylor'un (1911) *Bilimsel Yönetim Yaklaşımı* (bilimsel yönetim ilkeleri, verimlilik kavramı, hareket ve zaman etüdü çalışmaları) doğrultusunda geliştirilen; üretimin standartlaştırılmasını ve üretimde merkezi örgütlenmeyi temel alarak; seri üretimin, kitlesel üretime dönüştürülmesini ön gören bir sistemdir.³⁸

Kitlesel üretim sistemi ile standartlaştırılmış malların en az maliyetle pazara sürmeyi ve toplumun bütün üyelerinin tüketime iştirakini hedefleyen Fordist sistem, bu hedefler doğrultusunda tüketicilere estetikten yoksun ancak ucuz ve işlevsel bir ürün yığını sunmaktadır. Kitlesel tüketim için üretilen bu ürünlerin üretimi esnasında, tüketici tercihlerinin değil; üretici tercihlerinin baskın olduğu -Henry Ford'un dediği üzere; "müşteri istediği kadar araba satın alabilir, siyah olduğu sürece"- bir anlayış mevcuttur.³⁹ Bu düşüncenin hakim olduğu Fordist üretim sistemine entegre edilmiş olan toplum; kitlesel üretimin gereksinim duyduğu sınırlı tercih ortamına uyum sağlayan, rutin ve tek düze davranma konusunda sıkıntı çıkarmayan fertler yetiştirmiştir.⁴⁰

Düşük maliyetli üretim metotlarının, seri üretim metotlarıyla -montaj hattı, özel makineler ve geniş iş gücüne ödenen yüksek ücretler- birleştirilerek üretilen otomobilleri Ford'un, sıradan ailelerin otomobil satın alınmasını hedefleyen yaklaşımı, Batı kapitalizminin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır.⁴¹ Şöyle ki, çalışanlara yüksek ücret ödenerek üretilen otomobilin, yine çalışan kesim tarafından satın alınması; özellikle ABD'de kitlesel üretim ve tüketimin yolunu açan bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.⁴²

Savurganlık ve israfı irrasyonel bir davranış olarak nitelendirmeyen Fordizm, bireyin temel ihtiyacını gidermeyi önceleyen bir anlayış yerine; kapitalist sisteminin sürekliliğini sağlayacak olan suni gereksinimleri yaratmayı ve gidermeyi önceleyen bir üretim anlayışına sahiptir.⁴³ Bu amaçla sistem; kullanım ömrü kısa, bireyde satın alma isteği uyandıran, sembolik anlamlarla yüklü, reklam ve kitle iletişim araçlarıyla bilinirliği artırılan, moda tabii ürünler yaratmaktadır.⁴⁴ Marcuse "ikinci bir doğa" olarak nitelendirdiği bu aşamayı, şu şekilde açıklamaktadır:

(...) adına tüketim ekonomisi denilen olgu ve kapitalizmin politikası insanoğlunu saldırgan ve şehvetli bir biçimde mala bağlayan ikinci bir doğa yaratmıştır. İnsanlara önerilip kabul ettirilen, sahip olmak, tüketmek, uğraşmak, araç-gereçleri, aletleri, motorları sürekli olarak yenilemek, bu malları insanın kendi yıkımı pahasına kullanmak için duyulan gereksinim, "biyolojik" bir gereksinim halini almıştır. ...o halde, insanoğlunun doğası, onun bir tüketici olarak kendisini alım ve satımlarla tüketen varlığını yok edecek herhangi bir değişmeye karşı duracaktır.⁴⁵

Fordizmin hâkim olduğu dönemde ya da Fordist dönemde yaşanan dönüşüm, kitlesel üretim ve tüketim ile sınırlı olmamakla birlikte, dünya genelinde yaşanan *Büyük Dünya Buhranı* (1929), *I. Dünya Savaşı* (1914-

³⁶ Gramsci 2000, 275-276.

³⁷ Harvey 2014, 147-151.

³⁸ Taylor 2018, 5-19.

³⁹ Kotler ve Setiawan'dan 2010'dan akt; Fucui ve Dumitrescu 2018, 45.

⁴⁰ Harvey 2014, 148-150.

⁴¹ Bocoock 2005, 29.

⁴² Harvey 2014, 148-153.

⁴³ Karakurt 2010, 53.

⁴⁴ Karakurt 2010, 53.

⁴⁵ Marcuse 1969, 11.

1918) ve *II. Dünya Savaşı* (1939-1945) benzeri önemli gelişmeler sonucunda ekonomik, sosyal ve kültürel alanda da karşılık bulmuştur. Şöyle ki, kitle üretimi normlarının kurumsallaşmasını destekleyecek olan popüler ve kültürel bir uzlaşmanın harekete geçirilmesinde yaşanan başarısızlıklar ve yeterli ücret ve geniş bir işçi sınıfına dayalı sürdürülebilir tüketici talebi için refah alt yapılarının oluşturulamamasından kaynaklanan 1929 Büyük Dünya Buhranı, talep yetersizliğinden ya da başka bir deyişle, arzın talepten fazla olması sonucunda ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Nitekim özellikle 1930'lardan sonra talep artışının sağlanmasına yönelik uygulanan refah politikaları ile ekonominin yönü hem tüketime/tüketiciye kaymıştır hem de kollektif tüketimin geliştirilmesine bağlı olarak maddi refah değerlerine ve nesnelere (ulusal düzeyde toplumsal alt sınıflara, uluslararası düzeyde ise çevre toplumlarına) doğru yayılmıştır.⁴⁷

Bireyi satın almaya yönlendiren, duygusal ve sosyal etmenlerin ortaya çıkarılması yoluna gidilmesiyle de gelir ve isteklerdeki artış ile varlığın/ilerlemenin ön görülen koşutu *sürekli artan talep* ile sonuçlanması bakımından tüketim toplumu ve tüketim kültürü kavramlarının gelişimine ivme kazandırmıştır.⁴⁸ Bu hususta, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan iktisadi büyüme, yüksek talep ve geniş pazar koşulları önem arz etmektedir. Nitekim bu dönemde fert başına düşen gelirin ve üretimin artması ile işçiler arasında dayanıklı tüketim mallarına sahip olma oranında hızlı bir artış görülmektedir.⁴⁹ Tüketim eğilimlerinde bir dönüşümün yaşanmasına neden olan bu durum, fertler arasında eğlence, giyim-kuşam ve evin süslenmesini kapsayacak şekilde gösteriş için tüketime yönelik bir yönelimin belirmesine ve malların statü verici niteliklerinin genel ilgi odağına alınmasına neden olmuştur.⁵⁰ Bu bağlamda, satış analizcisi Victor Lebow'un II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan refah dönemine ilişkin düşünceleri önem arz etmektedir:

(...) Aşırı derecede üretken olan ekonomimiz... tüketimi yaşam tarzı haline getirmemizi, malların satın alınmasını ve kullanılmasını bir ayine dönüştürmemizi, tüketimde manevi tatmini, egomuzun tatminini aramamızı istemektedir... Bir şeylerin giderek artan bir hızla tüketilmesine, yakılıp bitirilmesine, yıpratılmasına, yenisiyle değiştirilmesine ve hurdaya çevrilmesine ihtiyacımız var.⁵¹

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ABD'nin çok daha önceden deneyimlediği kitlesel tüketim, başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa'da bütün toplumsal sınıflarda -çok yoksul olan alt sınıfın dışındayaygınlaşmaya başlamıştır.⁵² Dolayısıyla zengin sınıfın dışında ücretli işlerde çalışan emekçiler de artık tüketimin bir aktörüne dönüşmüştür. Zira bunu mümkün kılan unsur ise, İngiltere başta olmak üzere Avrupa toplumlarında 1950'liler ile birlikte görülmeye başlayan elit sınıfa yönelik üretilen ürünlerin, kitlesel üretim ile eskinin ayrıcalıklı elitlerinin lüks ürünlerinin, toplumdaki her kesimin kendisi için de uygun olduğunu düşünmeye başlaması ve böylece alt sınıflara doğru yayılmasıdır.⁵³ Çünkü kitlesel üretim ile tüketim, ayrıcalıklı sınıfa ya da Veblen'in ifade ettiği üzere çalışmayan bir sınıfa özgü olmaktan çıkarak; tüketim mallarını elde edebilmek için çalışmak zorunda kalan bir sınıfa karakterize eden bir fenomene dönüşmüştür.⁵⁴

Görünen o ki yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonrası; modern kapitalizmin tüketimi teşvik edici uygulamaları ve sıradan insanların tüketim mallarını kullanabilmeleri ve gittikçe artan çeşitlilikteki tüketici deneyimlerini gerçekleştirebilmeleri açısından önem arz etmektedir.⁵⁵ Özellikle bu dönem itibariyle oluşan yeni tüketici gruplarında -henüz anne babalarıyla yaşayan fakat yüksek ücretli işlerde çalışan genç kesim- reklamlar aracılığı ile "... tanınmış sabun tozlarından arabalara, içecek, sigara, giyim eşyaları, mutfak araç gereçlerine

⁴⁶ Yanıklar 2006, 46.

⁴⁷ Zorlu 2006, 16-17.

⁴⁸ Odabaşı 2009, 93.

⁴⁹ Halis 2012, 153.

⁵⁰ Üstün ve Tural 2008, 263.

⁵¹ Lebow 1955, 7.

⁵² Bocock 2005, 30-31.

⁵³ Chaney 1999, 22-26.

⁵⁴ Bocock 2005, 14.

⁵⁵ Bocock 2005, 14.

kadar her şeyde imajlarının...”⁵⁶ marka ile yerleştirilmeye başlanması; sistemin, sadece tüketmek için üretmekle yetinmeyip rasyonelliğini konuşarak niceliği ve niteliği önceden hesaplanabilir bir tüketici kitlesi ürettiğini de göstermektedir.⁵⁷ Nihayetinde bu durum, kapitalizmin üretim odaklı yapısından uzaklaşarak tüketim ekseninde örgütlenen bir işleyişe yöneldiğinin somut bir resmidir.⁵⁸

Post-Fordizm: Esnek Üretim Rejimi ve Tüketimin Dönüşümü

Post-Fordizm; 1973 Petrol Krizi ve 1979 Enerji Krizi akabinde uluslararası düzeyde yaşanan bir dizi gelişmeler sonucunda⁵⁹-ekonomik dar boğazlar, enflasyon oranlarındaki artış, yaşanan krizlere bağlı olarak endüstrinin bozulması, kitlesel olarak üretilen mallara yönelik talebin doyması, talepte farklılaşmanın oluşması, kullanılan teknolojik donanımın farklı türden üretim yapabilecek bir esnekliğe sahip olmaması- üretim ve tüketimin yeniden şekillenerek günümüze kadar uzanan bir dönemi betimlemektedir. Bu dönem, Fordizmin yaşadığı krizlerin üstesinden gelebilmesi için kriz koşullarının öngördüğü değişim ve farklılaşmayı -yani hem kriz döneminin yeni koşullarına entegre olabilmeyi hem de üretim sisteminin teknolojik gelişmelerle etkileşimini- içermektedir. Ayrıca bu değişim ve farklılaşma, ekonomik nitelikli olmasının yanı sıra geniş ve derin toplumsal ve kültürel bir boyuta da sahiptir. Bu bağlamda Post-Fordizm; Fordizmden tarihsel açıdan bütünüyle bir kopuşa değil, bütün dünyanın niteliksel açıdan standart, bütünsel ve ölçek ekonomisiyle ilişkilendiren kitlesel toplum yapısından sıyrılarak; üretimin (kitlesel üretim), yönetimin (bilimsel yönetim ilkeleri) ve tüketimin (kitle tüketimi) esnekleştirildiği, farklılaşan ve başkalaşan bir toplum yapısına doğru evrilmesine ilişkin bir atıftır.⁶⁰

Post-Fordizm dönemi sosyal bilimcilerin farklı bakış açıları nedeniyle alanyazında farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Post-Fordizmi; Guy Debord (1967) *Gösteri Toplumu*; Henri Lefebvre (1968) *Bürokratik Yönlendirilmiş Tüketim Toplumu*; Ralf Dahrendorf (1968) *Hizmet Sınıfı Toplum*; Ernest Mandel (1975) *Tüketim Kapitalizmi*; Daniel Bell (1976) *Post-Endüstriyel Toplum*; Yoneji Masuda (1990) *Enformasyon Toplumu*; Peter Drucker (1993) *Kapitalist Ötesi Toplum* ve Manuel Castells (1996) ise *Ağ Toplumu* şeklinde tanımlamıştır. Nitekim sosyal bilimcilerin, Post-Fordizm dönemine ilişkin isimlendirmeleri farklılık gösterse de bu isimlendirmelerin ortak vurgusu; serbest piyasa anlayışının popülaritesini artırarak uygulama sahasını genişletmesi ile yarattığı rekabetçi piyasa ortamında Fordist sistemin akışkan olmayan -katı- ve tek düze üretim sisteminin yerini Post-Fordist üretim sistemine -esnek üretim ve birikim rejimine- bırakması ve bunun sonuçlarının toplumsal düzeyde yaşanmasıdır.⁶¹

Post-Fordist sistem -esnek üretim ve birikim rejimi- yarı kalifiye işgücü tarafından ürün odaklı makineleşme ile sürdürülen üretimin, teknolojik gelişmeler doğrultusunda yaşadığı bir dönüşümdür. Bu dönüşüm ile Post-Fordist üretim sistemi enformasyon ve iletişim teknolojilerinden faydalanarak Fordist üretim sistemini hapsoldüğü kalıplardan kurtarmaktadır.⁶² Bu bağlamda istiflemeye/stoklamaya yer vermeyen bir üretim anlayışı ile kaliteli, raf ömrü kısa ve standart olmayan ürünlerin üretilmesini mümkün kılan Post-Fordist sistem; tüketim talep çeşitliliğine uyum sağlayarak geniş ürün ve hizmet çeşitliliğini sunması ile Fordist üretim sisteminin, bireylerin gereksinim ve taleplerine ilişkin getirdiği kısıtlamayı ortadan kaldırmaktadır.⁶³ Nitekim üretim sisteminin çeşitlenen tüketici taleplerine karşı esneklik gösterebilmesi Post-Fordizmin işlevsel bir özelliğidir.

Post-Fordizmin temel dinamizmi; kapitalist sistemin kendini yeniden üretimini *tüketim* üzerinden kurgulamasına ve bireysel özerkliğin, tüketim kalıpları üzerinden inşa edilmesine imkân sunan ekonomik ve

⁵⁶ Bocock 2005, 31.

⁵⁷ Arın, 1998: 88.

⁵⁸ Karakurt 2010, 54.

⁵⁹ Suğur 1999, 139.

⁶⁰ (Ritzer ve Stepnisky 2014, 308).

⁶¹ (Bozkurt 2006, 20).

⁶² Marshall 1999, 246.

⁶³ Belek 1999, 66- 67.

sosyal bir ortamın varlığıdır. Nitekim bu uygun ortam ile Post-Fordizm; sosyal sınıf sınıflandırmaları ve klasik sınıf politikaları yerine tüketici sınıflarına ve dağınık kimlik politikalarına yer vererek; tüketim kültürünü ve kültür endüstrisini hâkim kılmaktadır.⁶⁴ Zira Post-Fordizm paradigması, tüketimin sürekli olarak arttırılmasını öngören bir iktisadi anlayışı yaşam biçimine dönüştürmektedir.

Tüketim kültürünün toplumsal olarak içselleştirildiği bir dönem olan Post-Fordizm; tüketim nesnelere ilişkin kültürel düzeyde kodlandırıldığı ve tüketimin yaşam biçimine dönüştürüldüğü bir projeyi hayata geçirmektedir.⁶⁵ Nitekim bu çerçevede birey, şahsi tercihlerine göre tüketim pratiklerini ve nesnelere, tecrübelerini, giysilerini, görünüşlerini seçerken aynı zamanda yaşam biçimini de oluşturmaktadır.⁶⁶ Bu bağlamda Post-Fordizm, tüketicileri yaşam biçimlerine göre sınıflandıran bir anlayışı beraberinde getirerek farklı yaşam biçimlerinin üretilmesi -yeni arzu yaratımı- ile tüketimi; mevcut yaşam biçimlerinin ilerisine taşımayı hedeflemektedir.⁶⁷

Post-Fordizmle hedeflenen yaşam biçimi, zaruri gereksinimlerden ziyade arzuları kapsamaktadır. Öyle ki kapitalist üretim tarzının yapısal sınırları çerçevesinde üretilen bu yeni arzular, bireyi sistem dâhilinde -sadece siyah renk otomobile mahkûm kılan Fordizm yerine, farklı renklerde otomobil satın almayı arzulatan ve mümkün kılan Post-Fordizmle- tutmanın bir yoludur adeta. Bu bakış açısı tüketimin hayati gereksinimleri karşılama işlevinden soyutlanarak; kimlik edinme ve fark edilme arzusunun hizmet etmesi gündelik yaşamın tüketim nesnelere ile kuşatılmasına yol açmaktadır.⁶⁸ Çünkü sistem; kişiye özgü tasarım ve kalite yönü ile öne çıkan, moda, marka ve imajı önceleyen bir bakış açısıyla ürün üretmekte ve ürün üzerinden yarattığı imgeler ve sembolik değerler ile ürünün satın alınmasını ve kullanılmasını teşvik etmektedir.⁶⁹ Dolayısıyla bu dönemde tüketim nesnelere yalnızca kullanım alanı ile değil kendisine yüklenen anlam ve imajlarla satışa sunulmaktadır. Nihayetinde tüketim nesnelere ilişkin imaj ve statü elde edinme çabasıyla sahip olunması ve tüketilmesi tüketimin kolektifleştirilmesine dayanan tüketim toplumunun inşasında başat rol oynamaktadır.

Tüketim etkinliklerinin bireysel kişiliğin bir dış vurumu olarak ele alındığı Post-Fordizmde tüketimin; sosyo-kültürel mekanizmalar -popüler kültür, moda, reklam, kitle iletişim vb.- aracılığıyla yanıltıcı ve karmaşık bir kimliğe bürünerek üretim etkinliklerinin önüne geçmekte ve toplumun bütün katmanlarında -üst katmandan aşağıya doğru yayılan bir biçimde- hüküm sürmektedir.⁷⁰ Bu bağlamda tüketilen nesnelere; bireyin bedenine ilişkin tasarruflarında, boş zamanı değerlendirme biçimlerinde ve alışkanlıklarında -giysi, yeme-içme tercihlerinde, tatil, ev, otomobil vb. seçimlerinde- toplumun diğer kesimine bilgi sunmaktadır. Dolayısıyla birey, kendisinin ve toplumun diğer kesiminin özerkliğini ve toplumsal konumunu tüketim nesnelere ilişkin imajları aracılığı ile elde etmektedir.⁷¹ Bu anlayış bireyin birbirinin aynısı olan ürünler yerine daha kolay fark edilebilen ve daha gösterişli ürünlere yönelmesinde ve fark edilme arzusunun tatmin etmek için daha fazla para ödemeye razı olmasında etkili olmaktadır.⁷²

Bu tür olgu ve süreçlerin bir sonucu olarak üretimden ziyade tüketimin vurgulandığı Post-Fordizm çağında; makineye dayalı üretim anlayışı, yerini bilgiye dayalı üretim anlayışına; ürünleri kitlesel olarak üretme anlayışı, yerini özel siparişlere; seri üretim, yerini parça başı üretime; büyük üretim fabrikaları, yerini küçük ölçekli üretim tesislerine; Post-Fordizmin içerdiği esnek üretim ve birikim rejiminin, işgücü piyasalarında çalışma biçimini ve süresini esnekleştirilmesiyle ortaya çıkardığı; iletişim, hizmet ve üretim teknolojilerindeki gelişmelerin üretimin mekânsal yapısının değiştirmesi ile teknoloji, üretim ve hizmet

⁶⁴ Eagleton 1999, 10.

⁶⁵ Jameson 2011, 22.

⁶⁶ Featherstone 2005, 35-39.

⁶⁷ Odabaşı 2009, 31-32.

⁶⁸ Lefebvre 2010, 88-93.

⁶⁹ Ritzer 2011, 220.

⁷⁰ Chaney 1999, 30-34.

⁷¹ Baudrillard 2008, 110.

⁷² Kumar 2004, 138.

gibi farklı bileşenlerin kullanımının mümkün olabildiği evden tam veya yarı zamanlı bir çalışma biçimi olan *home office* tarzı çalışan vasıfsız uzmanlaşmış işgücü, yerini kalifiye işgücüne; üretim ve çalışma kültürü, yerini tüketim kültürüne; standardizasyon, yerini farklılaşan taleplere uyum sağlayacak esnekliğe; modernist kültürel normlar, yerini post-modernist kültürel normlara; cinsiyet farklılığına vurgu yapan giyim tarzı, yerini unisex giyim kalıplarına; işlevsel tüketim, yerini sembolik tüketime; ürün kültürü ise yerini marka ve imaj kültürüne bırakmıştır.⁷³ Bu bağlamda 19. yüzyıl, çalışıp biriktirmenin ve istifçiliğin hâkim olduğu bir üretim toplumuna; 20. yüzyıl ve sonrası ise harcama isteğini üstün tutan ve artan tüketimi öne çıkaran bir tüketim toplumuna ev sahipliği yapmıştır.⁷⁴

Sonuç: Üreten İnsandan Tüketen İnsana

İnsanoğlu varlığını sürdürebilmek için gereksinimlerini karşılamak ve bunun için de üretmek ve tüketmek zorundadır. Gereksinimler, üretim ve tüketim; uluslararası düzeyde yaşanan bir dizi bilimsel, siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmeler doğrultusunda değişime uğramaktadır. Ancak yaşanan değişimin ortak paydası tüketim praksisinin, gündelik yaşam pratiklerinde ağırlığını hissettirerek; toplumsal yaşama ve değerlere yön verici boyuta ulaşmasıdır. Şöyle ki tüketim praksi sistemin bütünlüğünü sağlamak ve devamlılığını korumak için çeşitli araçlar ve aktörler tarafından yönlendirilmiş ve şekillendirilmiş bir ideolojiyi barındırmaktadır. Bu ideoloji bir yandan serbest piyasanın geniş bir çeşitlilik yelpazesine sahip tüketim nesnelere ve hizmetlerine bireyin emrine sunarak bireye, tercihlerinde özgür ve rasyonel olduğunu düşündürürken (!) bir diğer yandan ise bireyi, demir bir kafese hapsetmektedir. Bu demir kafeste birey, özerklik potansiyeli -yani kendi eylemlerinin sahibi olma, sisteme karşı direnebilme ve kendi iradesiyle seçim yapabilme yetisi- ile standardize edilmiş gereksinimleri ve bu doğrultuda üretilen tüketim nesnelere ve hizmetlerine tüketmektedir. Bu aynı zamanda sosyal ilişkinin kurulması için dolayım kuran malzemelere sahip olmaya dönük toplumsal ihtiyacın bir parçası olan çalışma güdüsünü de temellendirmektedir. Çünkü sistem, bütün üretimin tek gayesini *tüketim* olarak somutlaştırır. Dolayısıyla daha fazla tüketim nesnesi satın almak veya daha fazlasına sahip olmak yaşamın amacına dönüşmüştür.

İnsanların insanlarla değil, daha çok tüketim nesnelereyle iletişim halinde olduğu günümüz toplumlarında bireyin kendini tanımlamak veya bir gruba dahil olmak istediğinde kullandığı en kestirme yol, toplumsal yaşama ve değerlere nüfuz eden tüketim eylemidir. Nitekim tüketim, toplumsal bağlılıkların ve dışlanmanın bir diğer deyişle kontrollerin ve sınırların haklılaştırımına hizmet etmektedir. Şöyle ki, tüketim nesnelere belirli bir örüntü çerçevesinde hareketliliği yani akışı, toplumsallaşma sürecinde bireye hem bir gruba dâhil olmasına imkân sunmakta hem de bireyin bir grubun dışında kalmasına yol açmaktadır. Çünkü kullanım/fayda işlevinin yanı sıra imaj ve statü gösterme gibi gizil bir işleve sahip olan tüketim; insanların zihinlerini etkileyerek onlara mesajlar iletmektedir. Dolayısıyla bu durum insanoğlunu, hedonist ve materyalist değer yargılarından özerk olmayan bir şekilde birbirleriyle sonu olmayan bir rekabete ve çatışmaya yöneltmektedir. Böylelikle geçmiş dönemin üretim kahramanları yerini, gündelik yaşamda dur durak bilmeksizin harcayan ve modern dönemin potlaç kültürünü simgeleyen tüketim kahramanlarına bırakmıştır.

Nihayetinde var olmak için tüketim nesnelere ve onları yok etmeye gereksinim duyan toplumumuzda tüketim praksi, üretim ile yok etme arasındaki indirgemeci bir anlamdan uzak, üretim faaliyetinin merkezinde yer alan değerleri belirleyen ve üreticilik ahengine bağımlı çok yönlü bir fenomendir. Bu bağlamda tüketimin gündelik yaşamdaki hâkimiyeti akıllarda derin ve geniş soru işaretleri oluşturmaktadır: tüketim nesnelere kullanım değerine/süresine göre mi üretilmektedir yoksa fiyatlarının hızıyla yarışırılabilir yok oluş hızına göre mi?

⁷³ Harvey 2014, 147-224; Odabaşı, 2009: 28-33; Baudrillard, 2008: 69-91; Bocoock, 2005: 29-41; Bauman, 1999: 34-48; Allen, 1992: 185.

⁷⁴ Fromm, 2002: 49-50; Bauman, 2012: 92.

Tüketim nesnelere, bireylerin yükledikleri bireysel ya da kolektif anlama göre mi değer kazanmaktadır yoksa bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için onlara duydukları gereksinime göre mi?

Kaynakça

Allen, J. (1992). *Post-Industrializm and Post-Fordizm*. T. McGrew, S. Hall And D. Held, (Ed.), *In Modernity And Its Futures*. Mc. Grew: Polity Press,

Argın, Ş. (1998). Tüketicinin Üretimi ve Benlik Promosyonu. *Birikim*. S. 110. Çevrimiçi:

<https://www.birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-110-haziran-1998/2305/tuketicinin-uretimi-ve-benlik-promosyonu/3830>

Baudrillard, J. (2008). *Tüketim Toplumu*. Ferda Keskin ve Hazal Deliçaylı (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*. Ümit Öktem (Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınları.

Bauman, Z. (2012). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*. Abdullah Yılmaz (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Belek, İ. (1999). *Postkapitalist Paradigmalar*. İstanbul: Sorun Yayınları.

Bocock, R. (2005). *Tüketim*, İrem Kutluk (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

Bozkurt, V. (2006). *Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Dönüşüm*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Chaney, D. (1999). *Yaşam Tarzları* İ. Kutluk (Çev.), Ankara: Dost Kitabevi.

Eagleton, T. (1999). *Postmodernizmin Yanılsamaları*. Mehmet Küçük (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Erdem, T. (2006). *Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler*. Ankara: Lotus Yayınları.

Featherstone, M. (2005). *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. Mehmet Küçük (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2006). *Hapishanenin Doğuşu*. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Fromm, E. (2002). *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*. Necla Arat (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Fromm, E. (2003). *Sevme Sanatı*. Yurdanur Salman (Çev.). Ankara: Yeryüzü Yayıncılık.

Fucui, M. & Dumitrescu, L. (2018). From Marketing 1.0 To Marketing 4.0 The Evolution Of The Marketing Concept In The Context Of The 21'st Century. International Conference Knowledge-Based Organization (24)2, 43-48.

Giddens, A. (1998). *Modernliğin Sonuçları*. Ersin Kuşdil (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gramsci, A. (1971). *Selections From The Prison Notebooks*. Q. Hoare And G. N. Smith (Ed.), Londra: Lawrence And Wishart.

Gramsci, A. (2000). *The Gramsci Reader Selected Writings: 1916-1935*. D. Forgacs (Ed.), New York: New York University Press.

- Halis, B. (2012). Tüketicinin Değişen Yüzü: Elektronik Ticaret Uygulamaları ve Sosyal Paylaşım Ağlarının Rolü. *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (1)4, 149-160.
- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin Durumu*. Sungur Sarvan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2003). *Sermaye Çağı: 1848-1875*. Bahadır Sina Şener (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Huberman, L. (1995). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. Murat Belge (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İlhan, S. (2007) Yeni Kapitalizmin Karanlık Yüzü: İnsanlık Ve Ahlakilik Söylemlerinin Sahiciliği Üzerine. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 283-306.
- Jameson, F. (2011). *Postmodernizm Ya Da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*. Abdülkadir Gölcü (Çev.). Ankara: Nirengi Kitap.
- Karakurt, T. E. (2010). *Mekân, Kültür ve Yönetim Perspektifinde 21. Yüzyıl Kentleri*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Kumar, K. (2004). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Mehmet Küçük (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Lefebvre, H. (2010). *Modern Dünyada Gündelik Hayat*. Işın Gürbüz (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Lebow, V. (1955). Price Competition İn 1955. *Journal Of Retailing*. (Spring 1955), 1-7.
https://www.academia.edu/21551517/Price_Competition_In_1955
- Marcuse, H. (1969). *An Essay On Liberation*. Londra: The Penguin Press.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (Çev.). Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları,
- Marx, K., (2005). *1844 El Yazmaları: Ekonomi-Politik ve Felsefe*. Kenan Somer (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Mauss, M. (2006). *Sosyoloji ve Antropoloji*. Özcan Doğan (Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Mccracken, G. (1998). *Culture and Consumption: New Approaches To The Symbolic Character Of Consumer Goods And Activities*. Bloomington And Indianapolis: Indiana University Press.
- Murray, R. (1995). Fordizm ve Post-Fordizm. S. Hall ve M. Jacques (Ed.), Abdullah Yılmaz (Çev.). *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi* içinde. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Odabaşı, Y. (2009). *Postmodern Pazarlama*. İstanbul: Mediacat Yayınları.
- Özyurt, C. (2005). *Modern Toplumun Çözümlemesi*. İstanbul: Açılım Yayınları.
- Polanyi, K. (2010). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Ayşe Buğra (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ritzer, G. (2011). *Toplumun Mcdonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişim Karakteri Üzerine Bir İnceleme*. Şen Süer Kaya (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ritzer, G. & Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji Kuramları*. Himmet Hülür (Çev.). İstanbul: Deki Yayınları.

- Sombart, W. (2008). *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*. Oğuz Adanır (Çev.). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Suğur, N. (1999). Fordizm, Post-Fordizm ve Ötesi. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1)1, 134-152.
- Taylor, W. F. (2018). *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*. Bahadır Akın (Çev.). Ankara: Adres Yayıncılık.
- Toprak, Z. (1995). Tüketim Örtüntüleri ve Osmanlı Mağazaları. *Cogito Dergisi*, 5, 25-28.
- Uyanık, Y. (2008). Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2)10, 209-224.
- Üstün, B. & Tural, O. Tüketim Alışkanlıklarındaki Değişimler ve Bu Değişimlerin Alışveriş Mekânlarına Etkisinin Eskişehir Örneğinde İrdelenmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8)2, 259-282.
- Wallerstein, I. (1992). *Tarihsel Kapitalizm*. Necmiye Alpay (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Zeynep Aruoba (Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Wernick, A. (1996). *Promosyon Kültürü: Reklam, İdeoloji ve Sembolik Anlatım*. Osman Akınhay (Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Yanıklar, C. (2006). *Tüketimin Sosyolojisi*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Zorlu, A. (2006). *Üretim ve Tüketim Teorileri*. Ankara: Glocal Yayınları.

Avrupa Parlamentosu 2019 Seçimleri: Siyasal Gruplar, Ulusal Partiler ve Yeni Eğilimler

European Parliament 2019 Elections: Political Groups, National Parties and New Tendencies

Hakan Mehmet KIRIŞ

Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,

hakankiris@sdu.edu.tr

ORCID Numarası: 0000-0001-9514-117X.

Öz

Avrupa Parlamentosu için tüm Avrupa seçmenlerinin oy kullandığı yeni dönem seçimleri Mayıs 2019'da yapılmıştır. Avrupa Birliği'nde ortaya çıkan Brexit gibi, ani değişiklikler seçimleri de etkilemiştir. Bu seçimlerde ana akım iki grup olan EPP ile S&D, ilk kez parlamento çoğunluğunu kaybetmişlerdir. Ayrıca Avrupa Parlamentosu 2019 seçimlerine katılma oranı %50'yi aşarak önemli bir ivme kazanmıştır. Geleneksel siyaset anlayışının gerileyip yeni siyasal hareketlerin yükselmesi, birliğin geleceği tartışmalarında önemli bir konu haline gelmiştir. Bu makale, 2019 Avrupa Parlamentosu seçimlerini ele alarak AB düzeyindeki siyasal söylem ve politikaları, seçimlerin genel analizi, siyasal grupların bu seçimlerde ve sonrasında ortaya koydukları hedefleri ve almış oldukları görünümünü, siyasal grupların, onlara üye olan ulusal partilerle etkileşimlerini ele almaktadır. Siyasal grupların siyasal parti çalışmalarını alanında ilgi çekici ve yeni bir konu olduğu iddia edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Parlamentosu 2019 Seçimleri, Siyasal Gruplar, Avrupa Partileri, Avrupa Birliği

Abstract

New elections for the European Parliament, in which all European voters voted, were held in May 2019. Like Brexit, which emerged in the European Union, sudden changes also affected the elections. Two mainstream groups in parliament, the EPP, and the S&D, lost their parliamentary majority for the first time in these elections. Moreover, the rate of participation in the European Parliament 2019 elections has gained a significant momentum by exceeding 50%. The retreat of traditional politics and the rise of new political movements have become an important issue in the discussions about the future of the union. This article discusses the 2019 European Parliament elections, the political discourses and policies at EU level, the general analysis of the elections, goals of the political groups and their structures and their interactions with the national parties that are members of them. It can be argued that political groups are an interesting and new subject matter in the field of political party studies.

Keywords: 2019 Elections for the European Parliament, Political Groups, European Parties, European Union

Giriş

Avrupa ile Türkiye ilişkileri ki, burada Türkiye'yi Osmanlı öncesinden alıp Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini de katarak günümüze kadar anlamak gerek, uzun bir tarihselliği olan ve bu tarihselliğin içinde toplumların karakteristiği üzerinde etkileri önemli derecede bulunan bir seyir izlemektedir. Ülkemizde, Avrupa hem farklı ve bütüncül bir kimlik ve kültür olarak görülmekte hem de bazı dönemlerde ara ya da ana renkleri daha net görüp seçmek mümkün hale gelmektedir. Oysa Avrupa Birliği, sadece ülkemizde değil, kıtada ve dünyada da gerek literatürde gerekse de güncel politikada oldukça tartışmalı bir kavram ve ulusüstü organizasyondur. AB'ye taraf olan ya da karşıt duranlar bunu yüzeysel nedenlerle savunagelmışlerdir. Taraf olanlar ya da en azından karşıt konumda bulunmayanlar,

birliğin sağlamış olduğu farklı alanlardaki standart uygulamaların ve uyum için ülkelerin sarf edecekleri çabaların yararına değinirken; karşıt olanlar ise, AB'yi büyüklerin ve gelişmişlerin, birlik içindeki küçükler ve birlik dışındakiler üzerinde, üstelik onların pek de yararına olmayacak şekilde, etkili olmalarına olanak sağlayıcı bir arayüz olarak görme eğilimindedirler.

Tarihin hangi döneminden itibaren bir Avrupalı kimliğinden söz edilebilir sorusu farklı yanıtlara sahip olabilir. Henüz 14. Yüzyılda birleşmiş bir Hristiyan topluluğu fikrinden ilham alan Dubois, bir Avrupa konseyi tarafından yönetilen *Avrupa Federasyonu* oluşturulması fikrini, 17. Yüzyılda duc de Sully, barışın korunması amacıyla *Avrupa Ordusu* idealini ve Penn de, Avrupa'da emperyal bir senato ya da parlamento kurulması önerisini ortaya atmışlardır. 19. Yüzyılda Proudhon, Avrupa Federasyonu düşüncesini tekrar dillendirmiştir.¹ Kurumsal olarak AB'nin II. Dünya Savaşı sonrası gösterdiği seyir sürekli olmayan gelişim çizgisi, ülkelerin bu formatla bir araya gelmeleri konusunda ilgi çekici bir örnektir. Buna rağmen Roskin'in de vurguladığı gibi, Avrupalılar, kıtasal bir pazarın kendilerine sağladığı refah ve güvenlikten hoşnut olmalarına rağmen Avrupalı yurtseverlik duygusu, Avrupa sevgisi ve Avrupa Birliği'nin iyi ve meşru olduğu duygusundan yoksundurlar.² Ayrıca, Avrupa'nın tarih, gelenek, dil ve kültür bakımından belirgin şekilde bütün olmaması nedeniyle küresel düzeyde etkin şekilde hareket edemeyeceği ve övünerek ortaya çıkardığı ekonomik başarının da sürdürülebilir olmadığı öngörülerini AB'yi sınırlayan unsurlar olarak işlev görebilir.³ O halde, uluslar kendi devletlerinden vazgeçerek günün birinde böyle büyük bir organizasyonu bu yaşlı ve küçük kıtada hayata geçirebilecekler mi? Şimdilik yaşanan Brexit süreci, yeniden yapılanma gibi siyasal, darboğaz ve ticaret savaşları gibi ekonomik hatta yaşlanma, göç ve eğitim gibi sosyal olaylar, giderek farklılaşan toplumların her türlü ortak geçmiş ve kültür efsanelerine rağmen bir araya gelmesini zorlaştırarak yakın dönemde ileri derecede bir birlik formunun olamayacağını ortaya koyan emarelerle doludur.⁴

Tüm bu tartışmalar yapıldursun, Avrupa Birliği kurumları işlemeye devam etmektedir. Avrupa Birliği'nin en temel organlarından biri olan parlamentonun oluşumu, etkinliği, söylem ve politikaları onun hakkında önemli bir göstergedir. Bununla birlikte parlamentonun bileşimini ve onu oluşturan siyasal grupların değişken yapısını anlamak ve onları güncel olarak izlemek kolay değildir. Daha önce yayınladığım birinci⁵ ve sonrasında ortak yazar olarak katkıda bulunduğum ikinci çalışmada⁶ siyasal grupların tarihsel kökenlerini, 1979'dan itibaren oy değişkenliklerini, isim ve üye değişikliklerini, birincide 2009 ve ikincide de 2014 seçimlerinde ortaya koydukları söylem ve politikaları ele alarak konunun kapsam ve anlam tartışma ve değerlendirmelerini yapmaya çalışmıştık. Bunlar, siyasal grupların seyri hakkında belli bir fikir vermekteydi. Bununla birlikte, gerek AB gündeminin ve kurumlarının yetki ve uygulamalarının değişebilmesi ve ülkelerin lider kadrolarındaki değişikliklerin birlik kurumlarına etkisi, gerekse de parti gruplarının gündemlerinin, üyelerinin değişmesi veya yenilenmesi ile seçimlerin ortaya çıkardığı yeni bileşenler bu alandaki çalışmaların yenilenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda 2020'lere uzanan süreçte de yeni ve ani konu ve gelişmeler meydana gelmiş ve 2019 seçimlerinde ilginç sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, Brexit ile Birleşik Krallık'ın AB üyeliğinden ayrılması kararı olmuştur. İkincisi, Avrupa Parlamentosu için 23 – 26 Mayıs 2019'da yapılan seçimlerde katılımın %50'nin üzerine çıkması olmuştur. Bu, Avrupa

¹ El Agra, 2011.

² Roskin, 2016.

³ Heywood, 2013.

⁴ Makale yayına hazırlanırken bu kapsamdaki en ilginç olay şüphesiz Covid-19 Virüsünün yol açtığı küresel salgındır. Bu salgına Avrupa'nın bir bütün olarak verdiği tepki ile ulusal ayrışmalar tam da birliğin geleceği tartışmalarında tarihi bir kilometre taşı niteliğinde oldu. AB düzeyinde bir yandan virüse karşı ortak mücadele çağrıları yapılırken diğer yandan bu salgının en ağır şekilde yaşandığı Avrupa ülkesi olan İtalya, mücadelesinde yalnız kaldı. İngiltere ise, virüs ile mücadele edecek bir politika izlemeyeceğini açıkladı. Yaşanan süreç, AB'nin aslında kıtasal bir illüzyon olduğu ve nihayetinde ulusların belirleyici ve hakim olduğunu düşündüren görüşleri güçlendirici oldu.

⁵ Bkz. Hakan Mehmet Kiriş, "Avrupa Parlamentosu'nda Siyasal Gruplar ve Parlamento Seçimleri", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2013, Sayı: 29, s.123-135.

⁶ Bkz. Arda Görkem Yatağan, Elvettin Akman, Hakan Mehmet Kiriş, "Karşılaştırmalı Çerçeve Avrupa Parlamentosunda Siyasal Gruplar", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2017, Sayı: 19 (33), s.12-23.

demokrasileri için hatırı sayılır bir oran olarak anlaşılabilir ve diğer yandan da önceki seçimlere göre yükseliş eğiliminin belirgin hale gelmesi bakımından önemlidir. Katılma oranının artışı, Avrupa düzeyindeki birlik taraftarı ya da karşıtı, geleneksel veya yeni eğilimler bakımından değerlendirmek için henüz erken olsa da, bu durum, siyasetin hareketleneceği öngörüsünü şimdilik güçlendirir bir unsur olarak anlaşılabilir. Seçim sonuçlarının diğer bir ayırt edici yanı ise, merkez sağ EPP ve merkez sol S&D'nin çoğunluğu kaybetmeleri olmuştur. Bu duruma iyimser gözle bakanlar, çeşitlilik ve demokrasi vurgusu yaparlarken; şüpheciler ise, AB'nin kendi karşıtlarına açtığı zeminin genişlediğini ve geleneksel, kurumsal ya da bilindik siyasal anlayışların etkisinin azaldığını belirtmektedirler. Bu durum Avrupa düzeyinde farklı politik söylem ve yönelimlerin daha etkili olacağı yönünde çıkarımlar oluşturmaktadır. 2019 seçimlerine yönelik olarak ve seçimlerin sonrasında ortaya atılan söylem, vaat ve politikaların Avrupa'nın gündemini yansıtmasından hareketle ve seçim öncesi ve sonrasında grupların geçirdiği dönüşüm çerçevesinde yeni bir çalışmaya konu olması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Genel olarak Avrupa düzeyinde siyasal partiler ya da Avrupa Parlamentosu Siyasal Grupları olarak adlandırılan oluşumlar, siyaset bilimi alanında fazlaca araştırma konusu olmamış yeni ve ilgi çekici bir alan olarak görülebilir. Bu gruplar, Avrupa'daki ideolojik farklılıkları, bunların gücünü, ortaya koydukları söylemleri ve oluşan politikaları yansıtma bakımından önemlidir ve ülkemizde de AB'nin bir dinamiği olmaları açısından bilinmeleri gereklidir. Bu makalede, Avrupa Parlamentosu (AP) siyasal grupları 2019 seçimleri temel alınarak; konum, söylem, politika, oy ve temsil oranı gibi değişkenler çerçevesinde incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Siyasal grupların bir yandan kurumsal ve örgütlü siyasal partilerden daha farklı, soyut ve gevşek yapılar olmaları diğer yandan ise, ulusal partileri ulusüstü düzeyde bünyelerinde barındırmaları bakımından izlenmeye ve anlaşılmaya ihtiyaçları vardır. Elbette ki, Avrupa Parlamentosu seçimleri AB kapsamında da önemli bir boyutu ve araştırma konusunu oluşturmaya devam etmektedir. Ülkemizde az bilinen ve bu kapsamda fazlaca yayının olmadığı bu konunun özgün bir yere sahip olduğu söylenebilir. Bu alanda yapılan yayınların ise, AB'nin yapı ve kurumlar itibarıyla olduğu kadar siyasal gruplar bakımından da kısa sürelerde değişebilir ve yeniden şekillenebilir olması nedenleriyle güncelliklerini kaybedebildikleri görülmektedir. Bu nedenle çalışmada mümkün olabildiği kadarıyla güncel kaynak ve bilgilerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Nihayetinde bu konu bir yandan Avrupa'nın bir bütün olarak siyasal eğilimlerini topluca görebilmek bakımından diğer yandan da Batı komşumuz ve dış politikamızın önemli bir unsuru durumundaki Avrupa Birliği'nin yöneliminde etkili olan ideolojik yaklaşımları, güncel konuları ve bunların tutum, söylem ve politikalarının farklılık ve benzerliklerini anlamak bakımından önemli ve yararlıdır.

Avrupa Parlamentosu'nun Konumu

Kuruluş ve çalışma sistemi bakımından Avrupa Birliği'ndeki yasama yapısı ve hükümet etme işlevine bakıldığında karmaşık görülebilen bir yapı ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu nedenle AB'yi bilindik şekilde bir devlet olarak kabul etmek ve onun yönetim yapısının kavramsal karşılığını hâlihazırdaki tanımlarla ifade etmek zorlaşmaktadır. Ayrıca AB kurumları ile ulusal hükümetler ve parlamentolarla ilişkiler anlaşmalar, düzenlemeler ve teamüllerle yerleşmekte ancak gerektiğinde değişiklikler de yapılabilmektedir.

AB kurumları, net bir iktidardan yoksun olmaları ve fazlaca demokratik olmamaları yönünde eleştirilmektedirler. Güçlü bir yürütme erkinin bulunmaması, parlamentosunun ulusal parlamentolarla paylaşımı ve bütün bunlar dolayısıyla egemenliğin tartışmalı olması nedenleriyle *demokratik açık* konusu gündeme gelmektedir.⁷ Buna karşın, ulusal vetonun alanının giderek daraltılmasıyla birlikte, devletlerin egemenliğini sınırlandırıcı yaklaşımı, birlik hukukunun üye devletleri bağlayıcı olması ve

⁷ Roskin, 2016, 300.

AB kurumlarının üye devlet kurumları aleyhine genişleyen alanları söz konusudur.⁸ Hâlihazırda süren bu görünüm birliğin tam olarak ne olduğunun anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Yine de yaygın kullanıldığı üzere, uluslararası nitelemesinden farklılığı da içinde barındıracak şekilde, Avrupa Birliği ulus-üstü (supranasyonal) bir organizasyon olarak tanımlanmaktadır. Bu bakımdan özgün bir yönetsel ve siyasal yapı kurgulanmıştır. Ulusların ve AB'nin liderleri tarafından oluşturulan AB Konseyi, birliğin önceliklerini belirleyen kurumdur. Birlik çıkarlarının gözetilmesi ulusal hükümetler tarafından atanan Avrupa Komisyonu'nun görevidir. Hükümetler kendi ulusal çıkarlarını Avrupa Birliği Konseyi'nde savunurlar. Bunlara ek olarak bir de özgün bir yere sahip olan Avrupa seçmenlerinin oylarıyla doğrudan seçilen ve onları birlik düzeyinde temsil eden Avrupa parlamenterlerinden oluşan Avrupa Parlamentosu yer almaktadır.⁹

Avrupa Topluluklarının 1950'lerden bu yana olan seyrinde parlamentonun da gelişim gösterdiği ve günümüzdeki halini aldığı görülmektedir. AP, 1952'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Ortak Asamblesi şeklinde ortaya çıkmış, 1962 yılında Avrupa Parlamentosu adını almış, 1979 yılında da doğrudan seçimler yoluyla oluşmaya başlamıştır.¹⁰

Parlamento günümüzde yasama, denetleme ve bütçe olmak üzere üç temel alanda görevli ve yetkilidir. Avrupa Komisyonu önerilerinin Avrupa Birliği Konseyi ile birlikte kanunlaşması, uluslararası anlaşmaların kabulü, genişlemeye karar verilmesi, Komisyonun çalışma programının görüşülmesi ve mevzuatla ilgili talepler parlamentonun yasama alanındaki başlıca konularıdır. Diğer taraftan tüm AB kurumlarının demokratiklik gözlemi, komisyon başkanının seçilmesi ve komisyonun üyelerinin onaylanması, çekilmeye yönelik karar alabilme, bütçe harcama gibi izinlerin verilmesi, vatandaşların dilekçelerini inceleyerek araştırma yolunu açmak, Avrupa Merkez Bankası ile para politikasının görüşülmesi, soruşturma, seçim gözlemleri parlamentonun denetleme ve inceleme alanlarıdır. Son olarak AB bütçesinin konsey ile birlikte oluşturulması ve AB'nin Çokyıllı Mali Çerçeve uzun dönemli bütçesinin onaylanması da parlamentonun bütçe alanındaki başlıca görev ve yetkileridir.¹¹ Avrupa Parlamentosu, *olağan yasama prosedürü* (daha önce ortak karar prosedürü denmekteydi) ile yasama sürecinde Konsey ile birlikte yetkilidir. Parlamento; komisyon, Konsey ve hatta ulusal parlamentolarla birlikte pek çok mekanizmayı işletmek durumundadır.¹² AP dâhilinde, genel kurula yönelik çalışma yapan 22 komite ile üye olmayan ülkelerle ilişkileri yürüten ve bilgi paylaşımında bulunan 44 parlamenter delegasyonu yer almaktadır. Ulusal parlamentolarla, AB Parlamentosu arasında da bazı ilişkiler tanımlanmıştır. Başkan ya da sözcülerin katılımı, komite toplantıları, ulusal parlamentoların subsidiarite, katılım gibi alanlarda AB mevzuatının revizyonu ya da özgürlük, güvenlik ve adalet konularındaki AB politikalarının belirlenmesi durumlarında ulusal parlamentoların dahli söz konusu olabilmektedir.¹³ Bu da parlamentolararası ilişki ve işbirliğinin işletilmesini gerektiren bir yetki paylaşımını gerekli kılmakta ve işleyişi çok boyutlu hale getirmektedir.

Avrupa Parlamentosu günümüzde doğrudan oyla seçilen tek uluslararası meclis olma konumundadır. Bununla birlikte, AB düzeyi kurumların kendi içinde ve onlarla ulusal düzeydeki kurumların birbirleriyle olan ilişkilerinin esnekliği ve yer yer belirsizliği siyasal gruplar için de geçerli bir durum oluşturmaktadır. Mair ve Thomassen, siyasal grupların AB düzeyindeki yönetsel kurumları kontrol yeteneğinin ve vatandaşların iradesini temsil yeteneklerinin eksikliğini vurgulamaktadırlar. Diğer yandan siyasal grupların gerçekleştirdiği temsil de tartışmaya açıktır. Avrupa parlamentosu seçimleri, siyasal gruplara üye olan partilerin ülkelerindeki çekişmeleri ve seçmenlerin de ağırlıklı olarak ulusal

⁸ Heywood, 2013, 583.

⁹ europa.eu

¹⁰ europa.eu

¹¹ europa.eu

¹² El Agra, 2011: 46.

¹³ europarl.europa.eu

konuları göz önünde bulundurarak verdikleri oylarla oluşmaktadır. Bu durum ise, Avrupa düzeyinde bir demokrasinin ve seçimin gerçekleştirilmesini çekinceli hale getirmektedir.¹⁴ Burada, Avrupa Parlamentosu'nun, Avrupa vatandaşlığının, Avrupa seçimlerinin ve siyasal grupların görece yeni kurumlar olduğu göz önüne alınırsa belli bir sürenin ardından kurumsallaşacağı ve söz konusu belirsizliklerin azalacağı düşünülebilir. Yine de bu kurumların geleceği, AB'nin geleceği tartışmalarından ayrı düşünülemez.

Avrupa Parlamentosu'na seçilen parlamenterler, kentlerinin ve bölgelerinin çıkarlarını temsil eder, Avrupa düzeyinde yasa yapımını gerçekleştirir, halkın yerel, ulusal taleplerini dinler, çıkar gruplarına ve işletmelere kulak verir, komisyon ve bakanlar konseyine yönelik inceleme yapabilir; dünyadaki iklim değişikliği, göç, insan hakları ve finansal düzenlemeler konusunda önemli roller üstlenirler. Seçim bölgelerindeki işler, komite işleri, siyasal grup toplantıları, müzakereler, genel kurul oylamaları ve delegasyonlar parlamenterlerin günlük iş yükleri arasında sayılabilir.¹⁵

2019 Seçimlerinde Katılım ve Dağılım

Avrupa parlamentosu 2019 seçimlerinde 751 sandalye 7 siyasal grup arasında bölünmüştü. Bununla birlikte sandalye sayısında Brexit sonucunda Birleşik Krallık'ın seçime katılıp katılmama durumuna göre yeniden düzenleme yapılması düşünüldüğünden 705 sayısı da gündeme gelmiştir. 1 Ocak 2020 tarihi itibarıyla de parlamentodaki sandalye sayısı 705 olarak belirlenmiştir.¹⁶ Birleşik Krallık'a ait olan 73 sandalye geri çekilirken bunun 27 sandalyelik bölümü azalan oranlı şekilde Fransa ve İspanya'ya 5'er, İtalya ve Hollanda'ya 3'er, İrlanda'ya 2, İsveç, Avusturya, Danimarka, Finlandiya, Slovakya, Hırvatistan, Estonya, Polonya, Romanya'ya 1'er sandalye olmak üzere üye ülkelere dağıtılmıştır. Diğer yandan üye ülkelerin, nüfuslarına oranla sandalye sayısına sahip olacağı ancak her birinin 6'dan az ve 96'dan fazla sandalye sayısına sahip olamayacağı belirtildiğinden dağılım bu doğrultuda yapılmıştır.¹⁷ AP seçimleri nispi temsil yöntemine göre yapılmaktadır. Oy verme yaşı genel olarak 18 olmasına rağmen Avusturya'da 16'dır. Gruplar, ulusal değil, ideolojik temelli oluşturulmaktadır.¹⁸ Her bir grup için minimum 25 kişinin ve üye ülkelerin ¼'ünden (7 ülke) seçilen parlamenterin bulunması gerekmektedir.¹⁹ Bu gereklilik küçük sayıdaki ve/veya coğrafi çeşitliliği olmayan parlamenter gruplarının daha büyük gruplarla birleşebilmelerini kolaylaştırır bir düzenleme olarak işlev görmektedir.

2019 Yılı Avrupa Parlamentosu seçimlerine, AB kapsamında ortalama katılım %50,66 olurken bu oran önceki seçimlerle karşılaştırıldığında görece yüksek bir katılıma işaret eder şekilde yorumlanabilir. Katılım oranlarına ülkeler olarak bakıldığında önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu bakımdan on iki ülke ortalama katılım oranının üzerinde yer alırken on altı ülke ortalamanın altında bir katılım oranı sergilemiştir.

2019 seçimlerine ülkeler düzeyinde en yüksek katılım oranlarının Belçika, Lüksemburg ve Malta gibi küçük ülkelerden olduğu dikkat çekicidir. Buna karşın en düşük katılım oranları Slovakya, Slovenya, Çekya ve Hırvatistan'dadır. Burada değinilmesi gereken iki noktadan söz etmek gerekir. Bunlardan ilki, ülkelerin katılım oranlarında oluşan eğilimlerde etkili olan konjonktürel gelişmelerdir. Diğerleri ise;

¹⁴ Mair, Thomassen, 2010, 20–21.

¹⁵ europa.eu

¹⁶ Avrupa Parlamentosu Başkanı olarak gazeteci kökenli parlamenter ve önceki dönem başkan yardımcısı olan İtalyan David Maria Sassoli, S&D tarafından aday gösterilerek seçilmiştir. EPP'nin aday göstermemesiyle Sassoli'nin kazanması; Yeşiller, GUE/NGL ve ECR adaylarına karşı kolaylaşmıştır.

¹⁷ europa.eu

¹⁸ europa.eu

¹⁹ europe-elections.eu

ülkelerin AB ile ya da AB üyesi olan / olması muhtemel vb. ülkelerle ilişkileri, tarihsel, sosyal ve kültürel kalıpları ve oy verme gelenekleri vs. olarak sayılabilir.

Avrupa Parlamentosu'nun 2019 seçimleri, Avrupa Halk Partisi Grubu ile Sosyalist ve Demokratların İlerici İttifakının alışıldığı üzere çoğunluğa sahip olamadığı bir sonucu beraberinde getirmiştir. Her ne kadar söz konusu iki grup halen daha parlamentonun birinci ve ikinci en büyük gruplarını oluşturuyorsa da, 2019 – 2024 döneminde basit çoğunluğu yitirmiş durumdadırlar.

Tablo 1. 2019 Avrupa Parlamentosu Seçimlerine Ülkeler Düzeyinde Katılım

AB Ortalamasından Daha Yüksek Katılım Gösteren Ülkeler	Katılım Oranı (%)	AB Ortalamasından Daha Düşük Katılım Gösteren Ülkeler	Katılım Oranı (%)
Avusturya	59,8	Bulgaristan	32,64
Belçika	88,47	Hırvatistan	29,85
Danimarka	66,08	Güney Kıbrıs	44,99
Almanya	61,38	Çekya	28,72
Yunanistan	58,69	Estonya	37,6
İtalya	54,5	Finlandiya	40,8
Litvanya	53,48	Fransa	50,12
Lüksemburg	84,24	Macaristan	43,36
Malta	72,7	İrlanda	49,7
Romanya	51,2	Letonya	33,53
İspanya	60,73	Hollanda	41,93
İsveç	55,27	Polonya	45,68
Avrupa Birliği Ortalama Oranı	50,66	Portekiz	30,75
		Slovakya	22,74
		Slovenya	28,89
		Birleşik Krallık	37,18

Veriler, <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en> bağlantısından alınmıştır.

2019 seçim sonuçlarına göre, EPP parlamentoda toplam 182 sandalyeye sahiptir. Parti gruplarının ülkelerden aldıkları desteklere bakıldığında EPP'nin toplam sandalye sayısı içinde en fazla parlamenterler sırasıyla Almanya, Polonya, Romanya, Macaristan ve İspanya'dan gelmektedir. Özellikle çıkaracağı Avrupa parlamenti sayısı fazla olan Almanya ve Polonya'dan gelen

parlamenteerler EPP grubunda önemli bir ağırlık oluşturmaktadırlar. Buna karşın ülkelerin önemli büyüklükteki bir toplam parlamenteer sayısına sahip olduğu ve gönderdiği toplam parlamenteer içinde EPP'nin yüksek sayıda bulunduğu ülkeler arasında Macaristan (toplam Macar parlamenteerin %62'si), Bulgaristan (toplam Bulgar parlamenteerin %41'i), Avusturya (toplam Avusturyalı parlamenteerin %38,8'i), Hırvatistan (toplam Hırvat parlamenteerin %36,4'ü), Almanya (toplam Alman parlamenteerin %30,2'si) sayılabilir. EPP'nin İtalya ve Fransa'daki zayıflığı dikkat çekicidir. Az sayıda sandalyeye sahip bir ülke olan Slovenya'da EPP toplam sandalyelerin %50'sine sahip olurken, Estonya ve Birleşik Krallık'tan herhangi bir parlamenteer EPP'ye katılmamıştır.

2019 seçim sonuçlarına göre, S&D parlamentoda toplam 154 sandalyeye sahiptir. Parti gruplarının ülkelere aldıkları desteklere bakıldığında S&D'nin toplam sandalye sayısı içinde en fazla parlamenteerler sırasıyla İspanya, İtalya ve Almanya'dan gelmektedir. Belli büyüklükte sandalye sayısına sahip ülkelerin toplam sandalye sayıları içinde S&D'nin güçlü olduğu ülkelere bakıldığında ise, Portekiz (toplam Portekizli parlamenteerin %42,8'i), İspanya (toplam İspanyol parlamenteerin %37'si), Romanya (toplam Rumen parlamenteerin %31,25'i) ve İtalya (toplam İtalyan parlamenteerin %26'sı) öne çıkmaktadır. Az sayıda sandalyeye sahip bir ülke olan Malta'da S&D grubuna katılımın toplam sandalyelerin %67'sini oluşturması dikkat çekicidir. S&D grubuna, Çekya ve İrlanda'dan ise katılım olmamıştır.

Tablo 2. 2019 Avrupa Seçimleri Sonucunda Parlamentodaki Siyasal Gruplar

Siyasal Grup	Sandalye Sayısı	Sandalye Oranı (%)
Avrupa Halk Partisi Grubu (EPP)	182	24,23
Sosyalist ve Demokratların İlerici İttifakı (S&D)	154	20,51
Avrupa'yı Yenile (Renew Europe)	108	14,38
Yeşiller / Avrupa Özgür Birliği (Greens/EFA)	74	9,85
Kimlik ve Demokrasi (ID)	73	9,72
Avrupa Muhafazakârlar ve Reformistler Grubu (ECR)	62	8,26
Avrupa Birleşik Solu - Nordik Yeşil Sol (GUE/NGL)	41	5,46

Bağımsızlar	57	7,59
-------------	----	------

Veriler, <https://www.european-elections.eu/election-results> bağlantısından alınmıştır.

AP'nun üçüncü büyük grubu olan Renew Europe ise toplam 108 sandalyeye sahiptir. Gruba, Fransa ve Birleşik Krallık'tan katılımların belirgin olduğu görülmektedir. ECR'nin 62 kişilik grubuna Polonya'dan katılımların grup sandalyeleri arasında oldukça ağırlıklı olduğu (%42 düzeyinde) ortadadır. Yeşiller / EFA 74 kişilik gruplarında en büyük katılımlarını Almanya ve Fransa'dan (%50) almaktadırlar. GUE/NGL toplamda 41 sandalyeye sahipken bu gruba katılan parlamenterler ülkeler arasında dağınık görünmektedirler. ID grubuna üç büyük ülkeden katılım çok ağırlıklıdır ki, bunlar sırasıyla İtalya, Fransa ve Almanya'dır. Son olarak bağımsızların özellikle Birleşik Krallık parlamenterleri olması da şaşırtıcı değildir.

2019 seçim sonuçları daha önceki iki seçim olan 2009 ve 2014 ile karşılaştırıldığında bazı eğilimler ortaya konabilir. 1979'dan itibaren 2009 ve 2014 seçimleri de dâhil olmak üzere merkez sağ ve merkez sol geleneksel gruplarının parlamento çoğunluğunu ellerinde bulundurduğu görülmekteydi.²⁰ Buna karşın 2019'da bu çoğunluğu kaybetmişlerdir. Bu da şimdilik parlamentodaki iki parçalı alışılmış büyük koalisyon aritmetiğinin bozulduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca alternatif grupların büyüme eğiliminde olmaları, EPP'yi yüzde 35 gibi bir sandalye oranından 25'e geriletirken, S&D'nin de yüzde 25'ten 20'ye gerilediği görülmektedir. Bu eğilimin devam edip etmeyeceği, AB düzeyinde siyasetin önemli konularından biri olacak gibi görünmektedir. Aynı şekilde Liberaller ve Yeşiller başta olmak üzere, alternatif grupların büyümesi ve sözü edilen geleneksel siyasal grupların güç kaybetmeleri bir yandan da aşırı sağın etkisi siyasetin AB düzeyinde de değişim geçirdiğine işaret etmektedir.

2019 seçim sonuçları gerek AB gerekse de üye ülkeler düzeyinde önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Katılım oranındaki artış genel olarak popülist partilerin yükselişi ve iklim değişikliği gibi konuların önemsendiğine işaret ederken diğer yandan özellikle Macaristan ve Polonya'da katılımın iki kattan daha fazla artması, Danimarka'da ise %63'e ulaşarak rekor kırması dikkat çekici olmuştur.²¹ Euronews'e göre, merkez sağ ve merkez solun çoğunluğu elde edememesi yanında, yüzde 23'lük aşırı sağ/Euroskeptik gruplarla işbirliğinin zor olması gibi etkenlerle Avrupa'yı daha Yeşil ve daha liberal bir siyaset anlayışı beklemektedir. Bu durum özellikle çevre ve göçmenler konusunda farklı ve yeni politikaları gündeme getirebilir.²² Kasım 2019'da parlamentonun ilan ettiği *iklim acil durumu* buna örnek olarak verilebilir.

2019 Seçimleri ve Sonrasında Siyasal Grupların Politika ve Söylemleri

Avrupa Halk Partisi (EPP)

1976'da kurulduğundan bu yana merkez sağ partiler ailesi olarak 1999 parlamento seçimleri sonucunda birinci grup konumunu elde etmiş ve 2019 seçimlerinde güç kaybederek de olsa yine birinci büyük grup

²⁰ Kiriş, 2013; Yatağan, Akman, Kiriş, 2017.

²¹ bbc.com

²² Euronews

olmuştur. EPP'nin 2019 seçim manifestosuna bakıldığında ortaya koyduğu bakış açısının temel noktaları seçilmektedir.

EPP Manifestosu, *Avrupa için birlikte yeni bir fasıl açalım* sloganıyla ilan edilmiştir. EPP burada 21. yüzyılın dünyasının daha az güvenli bir yer olduğundan söz ederek, gördüğü yeni tehditleri sıralamaktadır. Bunlar; Rusya ve Çin'in otoriterliği, kontrolsüz göç ve nüfus baskısı, küresel iklim değişikliği, egoizm ve milliyetçilik temalarını işleyen popülistler ve demagoglar, Avrupa özgür toplumunu tehdit eden teröristler, geçmişte takılı kalmış olan sol ve özellikle de serbest ticaret, ekonomik büyüme gibi değerleri reddeden ve toplumun geniş bir kesimini kapsamakta yetersiz kalan yeni Yeşil hareketin dar görüşlülüğü şeklinde ifade edilmektedir.²³ EPP, yeni bir topluluk ruhu ortaya koyup bu tehditlerle başa çıkarak Avrupa'yı yenileyeceğini iddia etmektedir.

EPP, manifestosunda altı ana maddeden oluşan bir eylem planı hazırlamıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir:²⁴

- *Vatandaşlarını koruyan bir Avrupa* başlığı altında yasadışı göçe karşı Avrupa sınırlarını korumak, organize suç ve terörizme karşı mücadele etmek, daha güçlü bir savunma ile vatandaşları korumak, küreselleşmiş dünyada Avrupa Sosyal Modelini savunmak, iklim değişikliğine karşı mücadele etmek amaçları ilan edilmektedir. Burada özellikle yeni teknoloji ve sistemler, sınır muhafız ve savunma birimleri, emisyon oranlarının azaltılması ve yenilebilir enerjinin geliştirilmesi, vatandaşların yaşam maliyetlerinin düşürülmesi konuları işlenmektedir.
- *Hayat tarzımızı koruyan bir Avrupa* başlığı altında Avrupa'nın kültürel zenginlik ve çeşitliliğinin korunması, Avrupa ortak değerlerinin ve demokrasisinin korunması, ailenin korunması, bütünleşme kapasitesinin geliştirilmesi, Avrupa'nın dünyadaki rolünün temsil edilmesi, Avrupa'nın hareket yeteneğinin artırılması amaçları açıklanmaktadır.
- *Fırsatlar sunan bir Avrupa başlığı altında* beş milyon yeni istihdam ortaya çıkaracak dinamik bir ekonomi oluşturulması, her bölgede yaşam standartlarının artırılması, gençlere yeni fırsatlar oluşturulması, güçlü çiftçilerin sağlıklı gıda üretiminin sağlanması, yapay zeka ve robotik potansiyelinin güçlendirilmesi, yenilikçilik yoluyla insan hayatının iyileştirilmesi konularından söz edilmektedir.
- *Vatandaşlarını güçlendiren bir Avrupa* başlığında ise, parlamenter demokrasiyi teşvik etme, küresel sahnede daha güçlü bir konum elde etme, herkes için adil bir vergi sistemini oluşturma, bürokrasiyi azaltma vaatleri sıralanmıştır.

EPP manifestosu, Türkiye'nin üyelik müzakere sürecine tepkiyle yaklaşırken göç ve sığınmacılar konusunda Türkiye ile işbirliği ve anlaşmalar yapılması gerekliliğini bildirmektedir.²⁵ EPP manifestosunun genel olarak korumacı bir dil kullandığı ve Avrupa'nın tarihsel – kültürel kimliğine atıf yaptığı görülmektedir. Bu açıdan EPP'nin klasik merkez sağ çizgisini yeni politika konularını da kendi çerçevesinde yorumlayıp sürdürerek seçime girdiği söylenebilir.

EPP'nin 2012 manifestosu da siyasal grubun politik duruşunu özetleyen bir metindir. Buna göre, Avrupa, Greko-Romen kökenlerine, Judeo-Hristiyan kültürüne, aydınlanmaya dayandırılmaktadır. Özgürlüğün temel bir insan hakkı olduğu kadar aynı anda sorumluluğu da taşıması gerektiği, kadın – erkek eşitliği, eşit fırsatlar, geleneğe ve birlikte yaşama inisiyatifine dayanan bir dayanışma ve birliktelik, subsidiarite, vatandaşların sorumluluğunu içeren çoğulcu demokrasi ve çevresel sürdürülebilir sosyal piyasa ekonomisine vurgu yapılmaktadır.²⁶

²³ EPP Manifesto, 2019, 1.

²⁴ EPP Manifesto, 2019.

²⁵ EPP Manifesto 2019, 7.

²⁶ EPP Manifesto 2012, 1-3.

Sosyalistlerin ve Demokratların İlerici İttifakı (S&D)

Avrupa Parlamentosu'nda yer alan, 2019 seçimleri sonucunda ikinci büyük durumunda, ana akım grup olan ve geleneksel merkez solu temsil eden S&D, önceliklerini açıklamakta ve bunların sürdürülebilir bir hayatın hep birlikte kurularak herkes için daha adil bir toplum modelinin oluşturulması için önemli olduğunu belirtmektedir. S&D, parlamento tarafından ilan edilen iklim acil durumuna çok önem vermekte ve bu doğrultuda kendi Avrupa Yeşil Anlaşması'nı öne çıkarmaktadır. Buna göre, büyüme ve refahın sürdürülebilmesi için sosyal eşitsizliklerin, büyük ve küçük üye ülkeler arasındaki dengesizliğin, kadın – erkek ve jenerasyonların yanı sıra coğrafi eşitsizliklerin de azaltılması ile sosyal ve ekonomik değişimin sağlanması ilan edilmektedir.²⁷

S&D, *Avrupa için İlerlemeci Yeni Ekonomik Model* başlığında dünyanın limitlerinde açgözlü azınlığın karlılığı yerine, çoğunluğa yönelik refah oluşturmanın önceliği olduğunu ilan etmektedir.²⁸ S&D'nin desteklediği Progressive Society İnisiyatifi'nin *Sürdürülebilir Eşitlik Raporu*'na göre; tüketici olarak değil, vatandaş olarak bireylerin yeniden güçlendirilmesi; dijitalleşme, yapay zeka ve robotiğin büyük değişimleri ile işgücü piyasasının değişmesiyle birlikte işbirliğine ve çeşitliliğe dayalı ve sosyal, çevresel konulara duyarlı özel sektör ekonomik faaliyetleri ile kapitalizmin yeniden şekillendirilmesi; cinsiyet, gelir, refah, köken, yerleşim yeri ile ilgili eşitsizliklere ve yoksulluğa sosyal adaletin sağlanması; sosyal ve ekolojik konuların birbirine bağlı doğası çerçevesinde sosyal-ekolojik ilerlemenin sağlanması konuları öne çıkarılarak birlik düzeyindeki mekanizmaların değişimi etkinleştirilmesi istenmektedir.²⁹

S&D grubu, AB kurumlarında, sokaklarda ve online alanlarda demokrasiyi, temel hakları ve hukuka uygunluğu savunmaktadır. Avrupa'nın vergi adaletine ihtiyacı olduğu, kadın hakları için mücadele etmek gerektiği, adaletli çalışma koşullarının sağlanması, ücretsiz stajın kaldırılması, yaşam maliyetinin düşürülmesi, çocuk ve genç güvenceleri, konut desteği, doğum, analık, babalık izinleri S&D grubunun öncelik verdiği sosyal konulardandır.³⁰ Dünyada güçlü bir Avrupa hedefi, EPP gibi, S&D grubunun da önceliklerindedir.

S&D grubunun politikalarına genel olarak bakıldığında bunların, Avrupa'nın gündeminde olan ve neredeyse her politik grup tarafından değinilen konu ve sorunların merkez sol bir bakış açısıyla yorumlanması olduğu görülmektedir. EPP gibi, S&D grubu da ana akım bir siyasal geleneği temsil ettiğinden söylem ve politikalarında AB kurumlarının ve vatandaşlarının birlikte güçlendirilmesine yönelik bir bakış açısı yer almaktadır. EPP bu gündemi merkez sağ ve Hristiyan Demokrat bir bakış açısıyla yorumlarken S&D grubu merkezin solundan bakmakta ve yorumlamaktadır.

Avrupa'yı Yenile (Renew Europe)

Avrupa'yı Yenile Grubu yeni bir oluşumdur. Kendisini en büyük merkezci grup olarak konumlandırılan bu grup, liberaller olarak anılmaktadır. Grup başlangıçta, ALDE + Renaissance + USR şeklinde lanse

²⁷ socialistsanddemocrats.eu

²⁸ socialistsanddemocrats.eu

²⁹ progressivesociety.eu

³⁰ socialistsanddemocrats.eu

edilmiştir. 13.06.2019 tarihinde ilerici, liberal, merkezi ve reformistlerden oluşan bu grubun adının Renew Europe olduğu açıklanmıştır.³¹

Bu grup henüz yeni bir oluşum halinde olduğundan ki, Avrupa Parlamentosu grupları bakımından bu olağan bir durumdur, onun ağırlıklı öncüsü sayılabilecek Avrupa İçin Liberallerin ve Demokratların Birliği (ALDE) grubunun konum ve söylemlerine bakmak fikir verebilir. ALDE, kendi web sitesinde 108 Renew Europe Grubu parlamenterinin 81'inin ALDE'yi temsil ettiğini belirtmektedir.³² *Avrupa'nın Geleceği İçin Liberal Vizyon: Özgürlük, Fırsatlar ve Refah* başlığını taşıyan 2019 manifestosu, seçimlerde AB'nin bireysel özgürlük, refah ve istikrarın geliştirilmesiyle mi yoksa milliyetçilik ve otoriterlik çağına geri dönerek mi güncelleneceğine dair bir tercihin söz konusu olduğunu belirterek başlamaktadır. Bu bağlamda liberal vizyonun; özgür, demokratik, girişimci, refah üreten, sürdürülebilir ve birleşmiş bir Avrupa'nın dünyaya açılması olduğu vurgulanmaktadır. Manifestoda liberallerin bireye yaptıkları vurgu belirgindir.³³

Avrupa değerlerinin liberal değerler olduğunu söyleyen ALDE Manifestosu, insan hakları ve sivil özgürlüklerin geliştirilmesi, kadın ve çocuk haklarının korunması ve geliştirilmesi konularını içerirken önemli bir vurgu da anti-liberal hareketlerin yükselişine tepkilerden oluşmaktadır. AB içindeki otoriter, popülist ve milliyetçi hareketlerin, AB projesinin temelindeki açıklık, hoşgörü ve çoğulculuğu baltaladığı ifade edilmektedir.³⁴

AB'nin iklim değişikliği, çevresel bozulma, plastik kirliliği, temiz enerjiye acil geçilmesi gerekliliği, terörizm, sınır aşan suç ve insan trafiği, genç işsizliği, göçün kötü yönetilmesi, entegrasyon sorunları, ticaret savaşları ve korumacılık, Brexit, AB içindeki dengesizlik, bazı üye ülkelerdeki yargı ve basına yönelik sorunlar, hızlı yaşlanan nüfus, teknolojideki devrimsel değişiklikler, gelişen ekonomilerle rekabet gibi yüzyüze olduğu sorunları bulunmaktadır.³⁵ Bunlara karşın liberaller, tüm Avrupalıların küreselleşmenin getirilerinden yararlanabilmesini, üye ülkelerin sürdürülebilir refah sistemleri ve kapsayıcı toplumlar oluşturmalarını, teknolojik ilerlemelerin desteklenmesini, işgücü piyasasına girişte engellerin kaldırılmasını, uzun dönemli bir göç politikasını içeren geleceğe hazır, birleşmiş bir Avrupa hedefini oluşturmaktadır. Yenilikçilik ve fırsat eşitliği, serbest ticaret ve küçük ve orta ölçekli işletmelere yönelik fırsatlar, dijitalleşme, AB'nin dünyada öncü olması gibi başlıklar da manifestoda yer alan diğer konulardır.³⁶

Bir diğer grup bileşeni olarak Renaissance'tan söz etmek gerekir. Fransa Cumhurbaşkanı Macron'un Avrupa düzeyinde seçimlere yönelik kampanyası olan bu hareketin temel söylemleri arasında, Avrupa'nın yapısını elden geçirmek amacıyla çok sayıda yeni kurum ve büyük bir konferans önerileri, özgürlüklerin savunulması, sınırların korunması ve ilerleme ikliminin yeniden oluşturulması gibi konular yer almıştır.³⁷ Renew Europe içinde bir de USR parlamenter grubu bulunmakta olup kısaltmanın açılımı Romanya'yı Koruma Birliği şeklinde çevrilebilir.

Yeşiller – Avrupa'nın Özgür Birliği (EFA)

³¹ reneweuropogroup.eu

³² aldeparty.eu

³³ ALDE Manifesto, 2018, 1.

³⁴ ALDE Manifesto, 2018, 1,2.

³⁵ ALDE Manifesto, 2018, 2.

³⁶ ALDE Manifesto, 2018, 3.

³⁷ politico.eu

Yeşiller, 2019 seçimlerinde önemli bir yükseliş göstermiştir. Dezavantajlı gruplar ve bağımsız parlamenterlerden oluşan bir grup olan Yeşiller/EFA, 1999'dan bu yana faaliyettedir ayrıca yeşiller 1984 seçimlerinden bu yana Avrupa parlamentosunda temsil edilmektedirler. Çevresel adalet ve temel insan haklarını odak alan grup, ekonomik ve sosyal alanlarda reformcu olup yaşam kalitesini iyileştirmeyi, ekolojik, sosyal ve demokratik standartların geliştirilmesini amaç edinmiştir. AB dışından gelenleri de kapsayan bir bakış açısıyla insan ve vatandaş haklarının herkese yönelik güvenceye alınmasını hedeflediğini açıklamaktadır.³⁸

Yeşiller – EFA'ya göre, ekolojik ekonomiye geçişi sağlamak için sürdürülebilir ulaşım, yenilenebilir enerji, enerji tasarrufu, enerji ve kaynak etkinliği ile agro-ekolojiye yönelik yatırımların yapılması gerekmektedir. Karbon salınımının adaletli şekilde ücretlendirilmesi ve iklim değişikliğine karşı mücadelede kullanılması, bioçeşitliliği korumak, fabrikaların değil tarım arazilerinin desteklenmesi, daha yeşil şehirler, iyi yemek, çok uluslu şirketlerin etkin vergilendirilmesi, cinsiyet eşitliği, kültürel çeşitlilik, yolsuzluğa karşı kamuoyu, AB kurumlarında şeffaflık ve demokratiklik gibi noktalar, bir önceki dönemden bu yana Yeşiller-EFA'nın üzerinde durduğu önemli konular arasındadır.³⁹

Yeşiller-EFA da diğer gruplar gibi, hayat standartlarının geliştirilmesini savunmaktadır ancak bunu yaparken önemli bir farklılaşma noktası dünyanın limitlerinin gözetilmesi ve bunun ağırlıklı olarak yeşil – yenilenebilir teknolojilere yoğunlaşarak yapılmasıdır. Geleceğin nükleer değil, yenilebilir enerjiye dayalı olması, AB'nin fosil yakıtlara yatırım yapmaması gerektiği diğer önemli başlıklardır.⁴⁰

Yeşiller – EFA'nın politika ve söylemlerine genel olarak bakıldığında, AB gündeminde çok önemli bir yer edindiği görülen iklim değişikliği temasının ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Diğer taraftan geleneksel siyasal grupların politikalarından farklı şekilde göçmenlik, kültürel ve biyolojik çeşitliliğe vurgu daha belirgindir. Bu da grubu, S&D'nin daha klasik sol politika ve konumundan ayırmaktadır.

Avrupa Muhafazakârlar ve Reformistler Grubu (ECR)

2009'da kurulduğundan bu yana grup; Euro-realizme dayanan, ulusların egemenliğine saygılı, ekonomik iyileşme, büyüme ve rekabetçiliğe odaklanan bir grup olduğunu belirtmektedir. Euro-realizmin Avrupa karşıtlığı olmadığını açıklayan ECR'nin AB anlayışının bir diğer merkez sağ grubu olan EPP'den farklı olduğu açıktır. ECR'ye göre, Avrupa'da bir yanda daha fazla Avrupa bütünleşmesi diğer yanda ise bütünleşmeye karşı duranların karşıtlığı söz konusudur. ECR ise, alternatif bir görüş olarak birlikte çalışmanın avantajını ortaya çıkaran, ortak çıkarlara sahip olan, işbirliği halindeki ulusların birlikteliğini oluşturacak, reforme edilmiş bir Avrupa'yı savunmaktadır.⁴¹

ECR'nin muhafazakarlar ve reformistler adıyla bir araya gelen desantralizasyon, serbest ve adil ticaret odaklı, işletme ve halkla iletişimi ve güvenli bir Avrupa oluşturmayı hedefleyen parlamenterlerden oluştuğu belirtilmektedir. Bu açıdan da AB'nin vatandaşlarının dileklerine duyarlı olması, vergi mükelleflerinin paralarının sorumlulukla harcanması, ulusal hükümetlerin egemenliğine saygı gösterilmesinin birliğin güçlü bir gelecek inşa etmesi bakımından gerekli olduğu söylenmektedir.⁴²

AB yolcu kayıt sistemi, suç kayıt bilgi sistemi, sınırların korunması, terörizme müdahale koordinasyon merkezi kurulması, üye ülkelerin bu alanlarda veri paylaşma ve veriye ulaşma olanaklarının sağlanması

³⁸ greens-efa.eu

³⁹ greens-efa.eu

⁴⁰ greens-efa.eu

⁴¹ ecrgroup.eu

⁴² Legutko, Fitto, 2019.

önemli görülmektedir. Bunun yanında 2019 seçimlerinde ECR'nin dikkat çekici söylemleri arasında parlamentonun Brüksel ve Strazburg arasındaki hareketliliğine son verecek *one seat* vaadi, AB'nin işletmelere yönelik boğucu düzenlemelerini kesmek, plastik atıkları azaltmak, parlamentodaki çeşitliliği arttırmak bulunmaktadır.⁴³

ECR, kendini bir merkez sağ grubu olarak konumlandırmaktaysa da, Hristiyan Demokratların dışında yer alması ve AB entegrasyonuna yönelik bir ana akım bütünleşmeci hareket olmaması onun konumunun tartışılır olmasına yol açmaktadır.

Avrupa Birleşik Solu / Nordik Yeşil Sol

Bütünleşmeci konfederalist bir siyasi grup olduğunu söyleyen GUE/NGL, çeşitliliğin korunmasına yönelik hassasiyetini belirtmektedir. GUE/NGL kendini uluslararası dayanışma esaslı, sosyal eşitlikçi, barışçıl, sürdürülebilir olan ve elitlerin değil halkın projesi olan bir Avrupa entegrasyonunu savunan sol siyasi grup olarak tanımlamaktadır.⁴⁴

GUE/NGL'nin savunduğu temel politikalara bakıldığında bölgeler, ülkeler ve insanlar arasında refahın adil dağıtılmasına yönelik ekonomik adaletin sağlanması, iklim değişikliği ve gezegenin korunması için güçlü önlemler alınması, hayvan haklarının korunması, sürdürülebilir tarım, çevre ve balıkçılık politikalarının uygulanması, kadın ve LGBTQ haklarının savunulması, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı karşısında haysiyet, eşitlik ve dayanışmacılığı esas alan sivil özgürlükler ve insan haklarının geçerli olması, AB kurumlarının hesap verebilir olması ile dünyada iyi ilişkiler kuran ve barış odaklı güvenlik politikaları olan, sorumlu ve saygın bir göç politikası uygulayan AB gibi noktalar dikkat çekicidir.⁴⁵ GUE/NGL, parlamentodaki en küçük siyasi gruptur.

Kimlik ve Demokrasi Grubu (ID)

Parlamentodaki beşinci büyük grup olan ID, yeni kurulan bir grup olarak fazlaca açıklayıcı dokümana sahip bulunmamaktadır. Uluslar ve Özgürlüğün Avrupası Hareketi (MENF) grubunun ardından 2019 seçimleri sonrasında oluşturulmuş bulunan ID, İtalyan Lega Partisi, Fransız National Rally ve Alman Alternative für Deutschland ağırlıklı bir bileşene sahiptir.⁴⁶ Kimlik, demokrasi, egemenlik, özgünlük ve özgürlük grubun değerleri olarak vurgulanmaktadır. İstihdam ve büyümenin sağlanması, güvenliğin arttırılması, yasa dışı göçle mücadele, AB bürokrasisinin azaltılması belirgin söylemleri olarak görülmektedir. Avrupa kimliğinin korunmaması durumunda gelecek jenerasyonların kendi ülkelerinde azınlık haline gelme tehlikesiyle karşı karşıya oldukları, ulusal parlamentoların daha yetkin hale gelmesi gerekliliği, AB'nin ulusları yok saymaması gerektiği belirtilmektedir.⁴⁷ ID, AB'ye önemli bir sağ eleştiri getirmekte ve ulusal egemenliğe sıklıkla vurgu yapmaktadır.

Siyasal Grupların Yeni Sandalye Dağılımı ve Bağımsızlar

⁴³ ecrgroup.eu

⁴⁴ guengl.eu

⁴⁵ guengl.eu

⁴⁶ europarl.europa.eu

⁴⁷ id-party.eu

2019 seçimleri sonrasında parlamenter sayılarındaki değişim, Brexit'in parlamento sayısına yansıtılması ve yeniden düzenlemeler vb. siyasal grupları ve bağımsızların dağılımını etkilemiştir. Mart 2020 itibariyle siyasal grupların sandalye sayıları şu şekildedir: *EPP 187, S&D 147, Renew Europe 98, ID 76, Greens/EFA 67, ECR 61, GUE/NGL 39, Bağımsızlar 29*.⁴⁸ Tablo 1'e göre, buradaki en dikkat çeken değişikliklerden biri, Kimlik ve Demokrasi Grubu'nun dördüncü büyük grup haline gelmesidir. Diğer yandan her dönem parlamentoda bir miktar bağımsız parlamenter bulunmaktadır. Elbette, sandalye dağılımı bakımından siyasal gruplar arasında bundan sonra da bazı değişiklikler meydana gelebilir. Yine de bu dağılımlar, seçim sonrasında oluşan gelişmelerle birlikte, parlamentonun muhtemelen yerleşik hal alacak genel görünümünü vermesi bakımından olağan ve önemlidir.

Siyasal Gruplar ve Ulusal Partilerin Etkileşimi

Avrupa'da ulusal ve ulusüstü siyaset geçişkenliği ve etkileşiminin tartışılması konuyu zenginleştiren bir boyut olabilir. Burada siyasal grupların bazı ulusal partilerle olan ilişkisi siyasal parti literatürü bakımından da ilgi çekici bir içerik ortaya çıkarabilir. Bu başlık altında her siyasal gruba en fazla parlamenter gönderen ulusal partilere yer verilmiştir. Ulusal partiler, Avrupa seçimlerinde bir yandan aday gösterip Avrupa parlamentosuna parlamenter göndermeye gayret ederlerken diğer yandan da kendi ulusal ya da bölgesel siyasal konularına dair de söylem ve politikalarını üretmek, yenilemek ya da değiştirmek durumunda kalmaktadırlar. Bazı ulusal partilerin, üyesi oldukları siyasal grubun söylem ve belgelerini olduğu gibi ilan edip benimseyerek seçimlere girdikleri, diğer bazılarının ise siyasal gruplarının politik konumunu benimsedikleri ancak ülkelerine ya da kendilerine daha uyumlu bir söylemle seçime gittikleri görülmektedir. Bu etkileşimin AB düzeyi kadar seçim ittifakları, Avrupa'nın ve ülkenin konumlandırılması, ilişkilendirilmesi ve yorumlanması gibi ülkelerin iç politikalarına da etkileri olduğu söylenmelidir.

Avrupa parlamentosundaki en büyük grup olan *EPP*'nin parlamenter sayısı bakımından en fazla katılımı Almanya'dan sağladığı görülmektedir. Hristiyan Demokrat Birliği (CDU) ve Hristiyan Sosyal Birliği (CSU), *EPP* üyesi olan Alman partileridir. Bu partilerin görüş ve politikaları, *EPP* için oldukça belirleyici görünmektedir. AB'nin kurucu babalarına yapılan atıflar, Avrupa sosyal modeli, piyasa ekonomisi, dayanışma ve Hristiyan kültürü bu partilerin vurguladıkları arasında önde gelmektedir.⁴⁹ 2019 Avrupa Parlamentosu seçimlerine CDU/CSU, *Avrupamız Bizi Güçlendiriyor* adıyla ilk kez ortak bir seçim programı sunarak girmişlerdir.⁵⁰ *CDU/CSU-Gruppe in der EVP-Fraktion im Europäischen Parlament*, Berlin'de yerleşik durumdadır. Bir diğer önemli parlamenter kazandıran Polonya'da Platforma Obywatelska ve PSL'nin de *EPP* Programı ile seçime girdikleri görülmektedir.⁵¹ CDU-CSU, Almanya'da Avrupa Parlamentosu 2019 seçimlerini birinci olarak tamamlamıştır.

S&D grubuna bakıldığında İspanyol sosyalistlerin en büyük delegasyon olduğu görülmektedir. İspanya'dan *S&D* üyesi partilere bakıldığında ise, İspanyol Sosyalist İşçi Partisi (PSOE) ve Katalan Sosyalist Partisi (PSC) ile karşılaşılmaktadır. PSOE Genel Sekreteri ve Başbakan Pedro Sanchez, Avrupa seçimlerinin ardından partisinden seçilen heyetin İspanyol çıkarlarını koruyacağını, Avrupa'da ilerici solcu bir grup oluşturma sorumluluğu ile hareket edeceklerini söylemiştir.⁵² Diğer yandan *S&D*'ye en fazla parlamenter gönderen bir diğer ülke olan İtalya'ya bakıldığında Demokratik Parti (PD)

⁴⁸ Bkz. europarl.europa.eu

⁴⁹ cducsu.eu

⁵⁰ cdu.de/evp

⁵¹ psl.pl ve platforma.org

⁵² psoc.es

ve Azione ile karşılaşmaktadır. PD, S&D'nin ilkelerini kendi seçmenine beyan etmektedir.⁵³ Diğer yandan S&D'nin İtalyan grubu, İtalya'nın Avrupa kültürünün kaynağı olduğu gururuyla hareket edildiğini vurgulayıp hedeflerinin nihayetinde bir Avrupa Birleşik Devletleri olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Azione de benzer bir söyleme sahiptir. Kendisini anti-popülist bir hareket olarak tanımlayan bu parti, İtalya'nın Avrupa Birliği kurucusu olduğunu ve batı medeniyetinin doğduğu ülke olduğunu vurgulayıp Avrupa'nın güçsüzlüğünü birlik kurumları yerine ulusların güçlü olmasına bağlamaktadır. Azione, güçlü bir devlet ile otoritesi olan bir birlik hedefi sunarken bunu Federal Avrupa olarak adlandırmaktadır.⁵⁵ PSOE-PSC İspanya'da 2019 Avrupa Parlamentosu seçimlerinde birinci olurken İtalya'da PD, ikinci parti olmuştur.

Renew Europe (ALDE) grubuna bakıldığında Fransa'dan güçlü bir destek aldığı görülmektedir. Fransa'dan bu gruba üye olan Mouvement Radical ve Union des démocrates et indépendants (UDI) ile karşılaşmaktadır. Mouvement Radical (+Social, Liberal), ALDE Avrupa Bildirgesi'ni ve 2019 manifestosunu benimsemiş ayrıca kendi manifestosunu da ilan etmiştir. Bu belgede, Avrupa kimliğinin DNA'larının bir parçası olduğunu vurgulamakta, devletlerin entegrasyonu yavaşlattığını, vatandaşların da birlikten çekindiğini söylemektedirler. Küreselleşen dünyada ABD ve Çin gibi devletlerle rekabet edebilmek için Avrupa'nın da o ölçekte biraraya gelmesi gerektiğine dikkat çeken Mouvement Radical, Fransa devletinin de gücünü koruyacağını taahhüt etmektedir.⁵⁶ UDI söylemine bakıldığında ise, dünyadaki güç ölçekleri göz önüne alındığında Avrupa ile ulusal devletin birarada olması ancak mevzuatın azaltılması gerektiğinin vurgulandığı ve Brexit'in avantajlarından söz edildiği görülmektedir.⁵⁷

Üç büyük grubun AB yanlısı olarak tavır belirledikleri görülürken bundan farklı bir söylem ve politikaya sahip ID grubuna değinmek gerekir. ID, bilindik anlamda AB ve entegrasyon yanlısı değil, kendi deyimiyle farklı bir konuma sahip genel kabul edildiği şekliyle de karşıtıdır. ID üye ulusal partilerine bakıldığında bu durum biraz daha somut şekilde ortaya çıkmaktadır. ID; Fransa, Almanya ve İtalya'dan büyük destek görmektedir. Fransa'da Rassemblement National (RN), 2019 Avrupa seçimlerine yönelik olarak yayınladığı Manifesto'nun ana başlığını *Ulusların Avrupa Birliği* olarak belirlemiştir.⁵⁸ Bu manifestoda RN, *Avrupa'yı Avrupa Birliği'nden Kurtar* çağrısıyla Avrupa halklarının ulus devletlerin egemenliğinde işbirliği yapmaları gerektiği, birliğin halkların tarihini unutturmak ki, Avrupa'nın ulusların işbirlikleri kadar, karşı karşıya gelmelerinden de oluşan kimliğinden söz edilmekte ve birliğin kendi kurumlarını güçlendirmek istediği yönünde çarpıcı mesajlar iletmektedir.⁵⁹ RN tarafından 2019 Avrupa seçimlerine yönelik yayınlanan bir diğer belge de yine çarpıcı ifadelerle sahiptir. *Ulusların ve İnsanların Avrupası İçin* başlığını taşıyan bu belgede, AB'nin başlangıçta ulusların egemenliğine saygılı, kolektif bir barış, güvenlik, büyüme ve istikrar gücü olarak düşünüldüğünden söz edilerek *ulusların Avrupası'nın* halkın hizmetinde bir proje olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁰ RN, Fransa'daki Avrupa Parlamentosu seçimlerini birinci olarak tamamlamıştır. Mouvement Radical'in içinde yer aldığı koalisyon ise, ikinci olmuştur.

Yeşiller/EFA grubu en güçlü desteği Almanya'dan seçimlerde ikinci olan Yeşiller'den almaktadır. Alman Yeşiller; Avrupa bütünleşmesinin sürmesi ve birleşik bir Avrupa hedefi ortaya koyarken sosyal, çevreye duyarlı ve demokratik bir birlik oluşturma amacını ifade etmektedir. AB'yi büyük bir başarı

⁵³ partitodemocratico.it

⁵⁴ eurodeputatipd.eu

⁵⁵ siamoeuropei.it; azione.it

⁵⁶ lemouvementradical.fr

⁵⁷ parti-udi.fr

⁵⁸ rassemblementnational.fr

⁵⁹ Manifeste, 2019, 9.

⁶⁰ Projet, 2019, 3.

olarak kabul eden *Grüne*, Avrupa'daki hiçbir devletin küresel tehditlerle kendi başına başa çıkamayacağını, Avrupa'da ekolojik modernizasyona ve dijital geleceğe yatırım yapılması gerektiğini belirtmektedir.⁶¹

Daha önceki dönemlerde Birleşik Krallık parlamenterlerinin baskın olduğu ECR grubunda Brexit sonrasında, en büyük destek, seçimlerden birinci çıkan Polonya'dan *Prawo i Sprawiedliwość* (Hukuk ve Adalet - PiS) Partisi'nden gelmiştir. Parti, ECR'nin Reykjavik Bildirgesi'nde ilan ettiği değerleri benimsemekte ve bireysel özgürlük, ulusal egemenlik, parlamenter demokrasi, özel mülkiyet, sınırlı hükümet, serbest ticaret, aile değerleri, Avrupa'da gücün merkezde toplanmaması özelliklerine sahip bir merkez sağ anlayışını benimsemiştir.⁶² PiS, 2019 yılında yayınladığı programında Polonya'nın tarihsel süreçte hep Avrupa'nın bir parçası olduğunu ifade ederken, Avrupa'da entegrasyona hakim olan anlayışın yanlış olduğunu vurgulamakta ve ulusal kimliklerin yerini alacak bir birlik hareketini çekinceyle karşılamakta olduğunu söylemektedir. Parti, ülkelerin Avrupası'ndan yana olduğunu ve AB'nin de bir devletler birliği olarak anlaşılması gerektiğini iddia etmektedir.⁶³

Son olarak GUE/NGL grubunun en büyük desteği, Fransa, Almanya ve İspanya'dan aldığı görülmekteyse de ülkelerinde fazlaca büyük olmayan ancak belli bir oy oranı bulunan partilerin desteklediği bir grup olarak öne çıkmaktadır. Bu kapsamda Alman Die Linke Partisi'ne bakıldığında onun; özgürlük, eşitlik ve barış taraftarı olan demokratik, sosyal, çevreci, feminist, açık ve çoğulcu, yeni bir siyasal aktör olduğu açıklanmakta, Almanya ve Avrupa vatandaşları hatta tüm dünya insanları için alternatif çözümler üretmek amacıyla oldukları söylenmektedir. Die Linke kendini demokratik sosyalist sol olarak konumlandırmakta ve Avrupa'yı demokratik, sosyal, çevreci ve barışsever, sosyal haklara öncelik veren, ekonomi politikasının demokratik olarak kontrol edildiği bir birlik haline getirme hedefini koymaktadır.⁶⁴ Programında Avrupa Birliği'ni kendisi için vazgeçilmez bir siyasal faaliyet alanı olarak gören Die Linke, sol partilerin birlikte birlik politikalarında temel değişiklikler yapması gerektiğini belirtmektedir. Programdaki ana eleştiri, birliğin standartlarının refah temelinin yokluğuyla neo-liberal politikalara dayanmasıdır. Die Linke ise, birliği refah devleti, demokrasi, çevre ve barış değerleriyle yeniden modellemeyi istediğini vurgulamaktadır.⁶⁵

Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu makale, 2019 parlamento seçimleri sonuçları kapsamında Avrupa Parlamentosu Siyasal Gruplarını ele almıştır. Bu, AB'nin yapısı, boyutu ve özellikleri ile siyasal partiler ve seçimler alanında da önemli bir araştırma konusudur. Parlamantonun işlevi, siyasal grupların oluşumu, ideolojik konumları ve temel politika konuları ortaya konmuş ve değerlendirilmiştir. Burada bir diğer boyut olan AB düzeyindeki bu siyasal gruplara dâhil olan ulusal partilerin sayılması ile üye ülkelerin seçim süreçlerinin açıklanması yoluna gidilmemiştir. Bunun yapılabilmesi, makalenin kapsamını aşmaktadır. Ancak bu boyutun yeni çalışmalara konu olabileceği ve bu alandaki kapsamın ve özgünlüğün daha iyi araştırılmasına ve tanımlanmasına olanak sağlayabileceği belirtilebilir. Bu makalede Avrupa'da ulusal partilerle, siyasal grupların ve Avrupa siyasetinin etkileşimlerine dair çalışmanın amacına uygun olacak ve içeriğe katkı yapacak şekilde bir alt bölüm oluşturmaya girişilmiştir.

⁶¹ gruene.de

⁶² pis.org.pl

⁶³ PiS Program, 2019, 12-20.

⁶⁴ die-linke.de

⁶⁵ Die Linke Programme, 2011, 67-68.

Avrupa Parlamentosu 2019 seçimlerinin şüphesiz en önemli gündem maddeleri; parlamentonun yapısı bakımından *Brexit süreci* iken, siyasal grupların söylem ve politikaları bakımından ise, *iklim değişikliğiyle mücadele ve göç politikaları* olmuştur. Brexit süreci, parlamentodaki sandalye dağılımının yeniden ayarlanması gibi düzenlemelerle geçiştirilmiş görünmektedir. Buna karşın iklim değişikliği konusu, siyasal grupların Avrupa gündemine taşıdıkları, varolan gündeme yanıt üretmek için odağa aldıkları, yeni jenerasyonlara ve geleneksel olmayan yeni politik konulara ve/veya Avrupa'nın geleceğine yönelik oluşturdukları öncelikli alan haline gelmiştir. Göç konusunun ise, neredeyse genel bir korunma refleksine ve Avrupa sınırlarının belirginleşmesine yol açacak ağırlıklı bir çoğunluğu ortaya çıkaracağını öngörmek mümkün hale gelmektedir. Diğer bir deyişle Avrupa, kitlesel bir göç hareketinden çok çekinmektedir.

Geleneksel siyasetin ve bu konuları temsil eden grupların güç yitirmeleri konusuna bakıldığında, EPP ve S&D'nin yeni konu söylem ve politikalarını da kendi alışıldık çerçevelerinden değerlendirerek ortaya koydukları görüşlerin, 2019 seçimlerinde daha az taraftar topladığı görülmüştür. AB düzeyinde yıllardır belirleyici iki ana akım görüşün siyasal grupları olan EPP ve S&D'nin siyaset anlayışlarının Avrupa seçmenlerinde eski karşılığını bulamaması, birlik düzeyindeki siyasetin geleceği bakımından önemli bir ipucu olabilir. Eğer bu yönelim devam ederse, parlamentonun daha çeşitli ve farklı siyasal görüşleri savunan grupları da ortaya çıkarabileceğini ve diğer siyasal grupların daha etkili hale gelerek karar alma bileşenlerinde ortaya çıkardıkları değişim sonucunda birlik politikalarında da farklılıklar oluşabileceğini söylemek mümkün hale gelmektedir. 2019 seçimleri Avrupa'da değişen siyaset anlayışları bakımından bir öncü gösterge olabilir.

Kaynakça

ALDE Web Sitesi, www.aldeparty.eu (Erişim Tarihi: 17.01.2020).

ALDE, 2019 Manifesto, https://www.aldeparty.eu/sites/alde/files/40-Resolutions/2019_freedom_opportunity_prosperity_the_liberal_vision_for_the_future_of_europe_0.pdf

AZIONE Web Siteleri, <https://www.siamoeuropei.it> ve <https://www.azione.it> (Erişim Tarihi: 6.3.2020).

CDU Web Sitesi, <https://www.cdu.de/evp> (Erişim Tarihi: 4.3.2020).

CDU/CSU-Gruppe in der EVP, <https://www.cducsu.eu/publikationen/positionspapiere> (Erişim Tarihi: 4.3.2020)

Die Grünen Web Sitesi, <https://www.gruene.de> (Erişim Tarihi: 8.3.2020).

Die Linke Web Sitesi, <https://www.die-linke.de/start>, (Erişim Tarihi: 20.01.2020).

ECR Web Sitesi, www.ecrgroup.eu/about (Erişim Tarihi: 27.01.2020).

EFA Web Sitesi, <https://efa.greens-efa.eu/en/> (Erişim Tarihi: 20.01.2020).

El Agraa, A. (2011), *The European Union – Economics and Policies*, Cambridge University Press.

EPP Grubu Web Sitesi, www.eppgroup.eu (Erişim Tarihi: 13.01.2020).

EPP Manifesto 2012, Statutory Congress, Bucharest, Romania, 17-18 October 2012,
https://www.epp.eu/files/uploads/2015/09/Manifesto2012_EN.pdf

EPP Manifesto 2019, “Let’s open the next chapter for Europe together”,
<https://www.epp.eu/files/uploads/2019/05/EPP-MANIFESTO-2019.pdf>

EurodeputatiPD Web Sitesi, <https://eurodeputatipd.eu/cinqueannieuropa> (Erişim Tarihi: 6.3.2020).

GUE/NGL Web Sitesi, www.guengl.eu/about-the-group/ (Erişim Tarihi: 28.01.2020).

Heywood, A. (2013), Küresel Siyaset, (Çevirenler Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir), Adres Yayınları, Ankara.

<https://ecrgroup.eu/campaigns>

https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/european-parliament_en (Erişim Tarihi: 20.02.2020).

https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/european-parliament_en#what-does-the-parliament-do? (Erişim Tarihi: 20.02.2020).

<https://tr.euronews.com/2019/05/28/avrupa-secimleri-kitaya-yeni-siyasi-ruzgarlar-ve-dalgalar-getirdi-sirada-ne-var> (Erişim Tarihi: 10.01.2020).

<https://www.bbc.com/news/world-europe-48417744> (Son Erişim Tarihi: 10.01.2020).

<https://www.europarl.europa.eu/meps/en/about>

<https://www.europarl.europa.eu/meps/en/search/table> (Erişim Tarihi: 12.03.2020).

<https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20190712STO56963/parliament-group-priorities-identity-and-democracy>

<https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20190628STO55507/meps-elect-david-sassoli-as-parliament-president> (Erişim Tarihi: 12.03.2020)

<https://www.european-elections.eu/how-elections-work> (Erişim Tarihi: 20.02.2020).

<https://www.guengl.eu/what-we-stand-for/>

https://www.id-party.eu/still_hope_left

<https://www.politico.eu/article/emmanuel-macron-european-parliament-election-calls-for-big-eu-changes-in-european-renaissance/>

<https://www.socialistsanddemocrats.eu/our-european-green-deal> (Erişim Tarihi: 15.01.2020).

Kimlik ve Demokrasi Grubu Web Sitesi, www.id-party.eu (Erişim Tarihi: 04.02.2020).

Kiriş, HM. (2013), “Avrupa Parlamento’nda Siyasal Gruplar ve Parlamento Seçimleri”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29, 123-135.

Legutko, R. & R. Fitto (2019), (Co-Chairmen of the ECR Group in the European Parliament), <https://ecrgroup.eu/about>

Mair, P. ve J. Thomassen, (2010), Political representation and government in the European Union, *Journal of European Public Policy*, 17:1 January, 20–35.

Mouvement Radical Manifesto, https://lemouvementradical.fr/nos_combats/manifeste-du-mouvement-radical-social-liberal-pour-les-elections-europeennes (Erişim Tarihi: 7.3.2020).

- Mouvement Radical Web Sitesi, <https://lemouvementradical.fr> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).
- PD Web Sitesi, <https://www.partitodemocratico.it/gCloud-dispatcher/c0add6810100-38ab-ae11-6bf5-2708b6ff> (Erişim Tarihi: 6.3.2020).
- PiS 2019 Program - Polski Model Państwa Dobrobytu, <http://pis.org.pl/dokumenty>
- PiS Web Sitesi, <http://pis.org.pl>, (Erişim Tarihi: 9.3.2020).
- Platforma Obywatelska Web Sitesi, <https://platforma.org/dokumenty>, (Erişim Tarihi: 5.3.2020).
- Programme of the DIE LINKE Party, https://en.die-linke.de/fileadmin/download/english_pages/programme_of_the_die_linke_party_erfurt_2011.pdf
- Progressive Society Web Sitesi, https://www.progressivesociety.eu/sites/default/files/2018-12/S%26D_ProgressiveSociety-SustainableEquality_BROCHURE_V18_spreadsWEBSITE.pdf
- PSL Web Sitesi, <https://www.psl.pl/> (Erişim Tarihi: 5.3.2020).
- PSOE Web Sitesi, <https://www.psoe.es/actualidad/noticias-actualidad/pedro-sanchez-valora-los-resultados-de-las-elecciones-locales-autonomicas-y-europeas/> (Erişim Tarihi: 5.3.2020).
- Rassemblement National Web Sitesi, <https://rassemblementnational.fr>, (Erişim Tarihi : 8.3.2020).
- Renew Europe Grubu Web Sitesi: <https://reneweuropengroup.eu/en/> (Erişim Tarihi: 17.01.2020).
- RN Manifeste Pour L'alliance Européenne Des Nations,
<https://rassemblementnational.fr/telecharger/publications/Manifeste.pdf>
- RN Projet Elections Européennes 2019 - Pour Une Europe Des Nations Et Des Peuples,
<https://rassemblementnational.fr/telecharger/publications/programme-euro2019.pdf>
- Roskin, M. (2016) Çağdaş Devlet Sistemleri, (Çev. Bahattin Seçilmişoğlu), Adres Yayınları, 8. Baskı, Ankara.
- S&D Web Sitesi, <https://www.socialistsanddemocrats.eu/what-we-stand-for/our-priorities> (Erişim Tarihi: 15.01.2020).
- The Greens-EFA in the European Parliament, 10 Priorities for the Cap Reform and Beyond,
<http://extranet.greens-efa-service.eu/public/media/file/1/5917>
- UDI Web Sitesi, <https://www.parti-udi.fr/agriculture-jean-christophe-lagarde-avance-ses-propositions> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).
- Yatağan, AG, E. Akman, HM. Kiriş, (2017), "Karşılaştırmalı Çerçeve de Avrupa Parlamentosunda Siyasal Gruplar", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 19 (33), s.12-23.
- Yeşiller – EFA Web Sitesi, www.greens-efa.eu (Erişim Tarihi: 20.01.2020).

Örgüt Teorisinde Parsons'cu İşlevselcilik ve Gerilim Yönetimi

Parsons' Functionalism and Tension Management in Organizational Theory

Ahmet YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İ.İ.B.F. İnsan Kaynakları Yönetimi
ahmet.yildirim@sdu.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-1208-071X

Öz

Sosyoloji biliminin temel kuramlarından olan İşlevselcilik, ilk olarak Comte, Spencer ve Durkheim'in ve Antropolog Bronislaw Malinovski'nin çalışmalarında yer almaya başlamıştır. Amerikan Sosyoloji geleneğinde bütüncül toplum anlayışını ön plana çıkararak işlevselciliği bir sistemler analizi biçiminde değerlendirilmesi gerektiğini düşünen T. Parsons, işlevselci kurama çok ciddi katkılar sağlamıştır. T. Parsons'ın işlevselci kuram anlayışının temelinde işlev, denge, sistem, yapı ve aktör gibi kavramlar yer alır. Bu kavramlar, birbiri ile bağlantılı olarak her biri kendi işlevini yerine getiren kurumlardan oluşan sistem ve bunların içerdiği alt sistemlerden meydana gelen yapıların bir denge içerisinde varlığını sağlayıp çeşitli mekanizmalar aracılığıyla kendi devamlılığını sağlaması şeklinde kurgulanmıştır. Parsons, işlevsel gerekliliklerin sağlanmasının bütüncül fonksiyonu aracılığı ile mümkün olacağını öngörmekteydi. Parsons bütüncül kavramı ile ilişkilendirdiği aslında "**gerilim yönetimi**" kavramıdır. Parsons'un gerilim yönetimi ile sosyolojik duruşunu teyit ederken, kavramla toplumsal düzene dair bir göndermeyi de içermektedir.

İşlevselci kuram, örgütleri nesnel olgu olarak kabul etmekte örgütü çevresiyle olan karşılıklı ilişkileri düzeyinde incelemektedir. Parsons örgüt kuramlarının temel amacının "örgütün faaliyet gösterdiği ortama uyumunu, örgüt içi yapılar, süreçler ve karar verme ve son olarak örgütün sosyal sistemin bütünlüğü içinde yer alan diğer örgütlerle uyumunu" incelemek olduğunu ifade etmiştir.

Bu çalışmada Parsons'un işlevselci kuramdaki yeri, Parsons'un işlevselci yaklaşımının örgüt kuramındaki karşılığı, Parsons'un işlevselci kuramdan hareketle temellendirdiği gerilim yönetimi kavramının örgüt kuramlarına uzantıları incelenmektedir. Örgüt teorisi açısından Parsons'un işlevselciliği ve bu çerçevede Parsons'un öne çıkardığı işlevsel bütüncül kavramından gerilim yönetimi anlayışının sınırlarını belirlemek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Örgüt Sosyolojisi, Örgüt Kuramı, İşlevselcilik, Gerilim Yönetimi, T.Parsons

Abstract

Functionalism, one of the fundamental theories of the science of sociology, first began to take part in the works of Comte, Spencer and Durkheim and the anthropologist Bronislaw Malinowski. In the American Sociological tradition, T. Parsons, who thought that the functionalism should be evaluated in the form of systems analysis by emphasizing the whole society understanding, made very serious contributions to functionalist theory. On the basis of the functionalist theory of T. Parsons; functions such as function, balance, system, structure and actor. These concepts are constructed in relation to each other by providing the existence of structures consisting of institutions which perform their functions and the sub-systems consisting of them in a balance and providing their own continuity through various mechanisms. Parsons predicted that the provision of functional requirements would be possible through the integration function. The concept of "tension management", which Parsons associates with the concept of integration, also includes a reference to the concept and social order, while confirming Parsons' sociological standpoint with tension management.

Functionalist theory; accepts organizations as objective facts and examines the relationship between the organization and its environment. Parsons stated that the main aim of the organizational theories was to examine sistem the harmony of the organization to the environment in which it operates, internal structures, processes and decision-making, and finally the harmony of the organization with the other organizations within the integrity of the social system.

In this study, Parsons place in functionalist theory, Parsons functionalist approach in the theory of organization, Parsons functionalist theory based on the extension of the concept of tension management of organizational theories are examined. In terms of organizational theory, Parsons's functionalism and the functional integration of Parsons in this context are aimed to determine the limits of the tension management approach.

Key Words: Organizational Sociology, Organizational Theory, Functionalism, Tension Management, Parsons.

Giriş

İşlevselci kuram, temelde toplumun somut bir varlık olduğu ve bu varlığın temel amacının sosyal düzeni sağlamak ve sürdürmek olduğu görüşüne dayanmaktadır. İşlevselci kuram örgütleri nesnel olgu olarak kabul edip, örgütü çevresiyle olan karşılıklı ilişkileri düzeyinde incelemektedir ve örgütsel faaliyetin yapısını ve denetimini sağlayacak kavramlar ve modeller üzerinde durur. Doğa bilimlerinden etkilenen işlevselciler, örgütsel dünyada, düzenlilikler ve ilişkiler ortaya koyup onları öngörme ve denetim altına almayı hedeflemektedir. Literatürde kendisine yer bulan beşeri ilişkiler yaklaşımı, sistem teorisi ve durumsallık yaklaşımı işlevselci kurama dair ilişkili yaklaşımlar olarak değerlendirilmektedir. Sargut'a göre, İşlevselci kuramın temel varsayımı ve çabası, meta bir kurama dönüşme yolundaki iradesi olmuştur. Bu açıdan İşlevselcilerin tüm olguları açıklayabilen, genel bir yasa koyucu bir kuram oluşturma çabası, kurama dair çalışan tüm aktörlerin ulaşmaya çalıştığı bir hedef olmuştur¹.

İşlevsel çözümlemenin toplum yapıları arasındaki ilişkilere uygulanış şeklini bir düzene koymak ve formülleştirmek için R.Merton "açık" ve "gizil" işlevler arasında kavramsal bir ayırım önerisi getirmiştir. Merton'a göre açık işlevler, örgütlerin açıklanan amaçları ya da görevlerini, gizil işlevler ise, örgütlerin faaliyetlerinden doğan sonuçlarını içermektedir². Bunun yanısıra örgüt kuramcıları işlevselci kurama bazı eleştirilerde getirilmişlerdir. Bu eleştirilerin başında, kuramın içeriğinin nicel bir yöntem ve verilerle ne düzeyde doldurulacağına belirsizliğidir. Bunun yanısıra işlevselci kuram, örgüt teorisi açısından toplumsal değişmeyi, toplumsal yapı ve değişme süreçlerini etkileyen güç olgusunu çözümlemede başarısız olduğuna dair eleştirilmektedir³. Pfeffer ve Salancik örgüt içi güç dağılımına yönelik olarak işlevsel kuram perspektifinde güç ve güç farklarının, örgütlerin çevreye uyumlarında bir değişken olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedirler⁴.

Talcott Parsons, örgüt kuramlarının temel amacının "örgütün faaliyet gösterdiği ortama uyumunu, örgüt içi yapılar, süreçler ve karar verme ve son olarak örgütün sosyal sistemin bütünlüğü içinde yer alan diğer örgütlerle uyumunu" incelemek olduğunu ifade etmektedir⁵. Yıldırım'a göre işlevselci kuram da metodolojik olarak Weber Sosyolojisinin önemli kavramlarından olan "anlama" ihmal edilerek pozitivism öne çıkarılmış ve nesnel veriler elde edilerek pozitivist anlayışa göre incelemek temel eğilim haline gelmiştir⁶.

Kuramsal bir çalışma olması nedeniyle alanyazın taramasına dayalı olarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Parsons'un işlevselci kuramdaki yeri, Parsons'un işlevselci yaklaşımının örgüt kuramındaki karşılığı, Parsons'un işlevselci kuramdan hareketle temellendirdiği gerilim yönetimi kavramının örgüt kuramlarına uzantıları incelenmektedir. Örgüt teorisi açısından Parsons'un işlevselciliği ve işlevsel bütünleşme anlayışı ile bu çerçevede Parsons'un öne çıkardığı gerilim yönetimi anlayışının kapsamını belirlemek amaçlanmaktadır.

¹ Sargut, 2010:43.

² Moore, 1997:350.

³ Sargut, 2010: 44.

⁴ Pfeffer ve Salancik, 1978.

⁵ Yıldırım, 2002: 162

⁶ Yıldırım, 2002: 162.

Parsons'cu işlevselcilik ve gerilim yönetimi konusu, ağırlıklı olarak örgüt sosyolojisi disiplini içerisinde değerlendirilmiştir. Bu çalışma ile öngörülen kurumsal analizin daha sonra yapılacak çalışmalarla destekleneceği varsayılmaktadır.

İşlevselci Kuram

Klasik sosyolojinin temel kuramlarından olan işlevselcilik akımı, Sosyolojide ilk olarak Comte, Spencer ve Durkheim'in çalışmalarında ve Antropolojide Bronislaw Malinowski'nin yazılarında değerlendirilmeye başlamıştır.

İşlevselcilere göre toplum, ayrı ayrı çalışan, ancak bir bütün olarak faaliyet gösteren parçalardan oluşur. Bu açıdan işlevciliğin kökenleri, 19.y.y.'da Biyolojide sağlanan gelişmelerle yakından alakalı olduğu ifade edilebilir. İşlevselciler toplumun yapısını, biyoloji ile analoji kurarak bir organizmaya benzetmişlerdir. Bu anlamda her bir unsurun toplumsal zeminde sahip olduğu işlev, denge ve uyum süresince devam ederken tüm unsurlar sistem üzerinden düzene katkı sağlar. İşlevselcilere göre toplum, birbiriyle karşılıklı ilişki ve etkileşim halinde olan ve bu etkileşim halindeki parçaların sistemin bütünü için hayati işlevlere sahip olduğu sistemli bir bütündür⁷. İşlevselciler toplumu hiç bir kısmının bütünden ayrı olarak düşünülemediğini ve her bir kısmın birbirleri ile ilişkisi bağlamında teşekkül ettiğini tasavvur etmektedirler. Bu algı, bütünün herhangi bir kısmındaki değişim sistemin diğer kısımlarında dengesizliğe, bütünde ise sistemin yeniden düzenlenmesine yol açar.

Toplumsal sistem bağlamında bütünleşme ve dayanışma üzerine sosyolojisini oluşturan Durkheim, pozitivist, işlevselci ve determinist sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilir⁸. E. Durkheim (1858–1917) "*Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*" isimli kitabında, toplumsal bir olgunun işlevinin, toplumsal açıdan faydalı sonuçlar doğurması nedeniyle toplumsal olduğunu ifade etmiştir. Her ne kadar işlevselcilik, Durkheim tarafından sistemleştirilmiş bir kuram olarak bilinse de, hala inançlarından ödün vermemiş bir işlevselci olarak bilinen Parsons ve adı işlevselciliğin formüleştirmesi ile anılan Merton tarafından da ciddi katkılar yapılmıştır. Durkheim'in çağdaşı olan M.Weber, toplumu organik bir bütünsellikte ve işlevlerin toplamı olarak değerlendirmiştir. Weber işlevselciliği organik bir bütün içindeki unsurların gördükleri iş ve yaptıkları etki bakımından diğer unsurlarla karşılıklı bağlılık ve etkileşim içinde olduğunu varsayarken, işlevselciliği tümel/açıklayıcı değil, betimsel/yorumlayıcı bir tarzda kullanır. Durkheim ise, "işlevin" iki anlamda kullanılabileceğini düşünmektedir. Durkheim işlevle öncelikle bağımsız toplumsal süreçlerin bütününe vurgularken, diğer anlamda, sürekli tekrarlanan süreçlerin ihtiyaçları karşılamak için birbirleriyle olan ilişkisini öne çıkarmıştır. Durkheim bu süreçleri sindirim, solunum gibi organizmanın gereksinimlerine benzetmektedir⁹. İşlevselci paradigma biyolojik sistem modellerinden etkilenmiş ve toplumu bir sistem olarak kabul ederek kuram oluşturmak için sınıflandırmayı kullanır. Bu bağlamda

⁷ Yücedağ, 2015:128.

⁸ Wallace ve Wolf 2012: 44.

⁹ Durkheim, 2006.

sınıflandırma, sistemi oluşturan öğelerin bütüne yaptıkları katkının anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır¹⁰.

İşlevselcilik, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Kıta Avrupası sosyoloji geleneğinde ciddi bir karşılık bulamamıştır. Ancak II. Dünya Savaşından sonra, Amerikan Sosyolojisinde bütüncül toplum anlayışına atıf yaparak yeniden kendine güçlü bir vasat bulmaya başlamıştır. Dönemsel anlamda hâkim olan görüş çerçevesinde Talcott Parsons, işlevselciliği bir sistemler analizi biçiminde tasavvur edilmesi gerektiğini önermiştir. Parsons, döneminin etkili sosyoloji paradigmasına karşı tutarlı bir toplum teorisi geliştirmesi ile Amerikan sosyologları içerisinde farklılaşırken, Avrupa'da Marx'ın sosyolojik teorisinin yoğun etkilerinin görüldüğü bir ortamda Amerikan temel değerlerine ciddi atıflar yapmıştır. Parsons Sosyolojisi, temelde sınıf çatışması, sınıf mücadelesi ile ilgili Marksist terminolojinin başat argümanlarının açık biçimde karşısındaydı¹¹. Parsons'a göre, toplumsal sistemdeki sorunların çözümü, Marksist terminolojinin temel savlarından ziyade, Durkheim'ci bir yaklaşımla ahlaki değerleri, toplumu bir araya getirecek düzeyde işlevsel kılmaktan geçmektedir. Bu bağlamda T. Parsons, Amerikan Sosyolojisinin ağırlıklı bireyci olan sosyal psikolojik teorisinden, savaştan sonraki bütüncül, anti-psikolojik bakış açısına geçişin başlıca figürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Amerikan Sosyoloji Derneği Başkanı seçildiğinde işlevselciliğin savunmasını yapan Kingsley Davis, 1959'da yayınladığı "*Sosyolojide ve Antropolojide Özel Bir Yöntem Olarak İşlevsel Analiz Miti*" isimli çalışmasında, parçaları bütünlü ya da parçaları birbiriyle ilişkilendirmeye yarayan bir kurguyla tüm sosyal bilimler disiplinleri için işlevselciliği kritik önemde bir yöntem olduğunu iddia etmiştir¹². İşlevselcilere göre toplum, parçanın bütünden ayrı olarak anlaşılacak ve birbirleri ile ilişkili kısımlardan oluşan bir sistemdir. Dolayısıyla bir unsurdaki değişim, sistemin diğer kısımlarında dengesizliğe ve bir ölçüde de bir bütün olarak sistemin yeniden düzenlenmesine yol açar.

İşlevselcilik terminolojisinde genel ve normatif işlevselcilik olmak üzere temelde iki kategorik bir ayırım yapılmıştır. Normatif işlevselcilik, daha çok Parsons'un görüşleri ile ilişkilendirilir. Parsons işlevselciliğinde "ortak değer unsurlar"ı toplumsal birlik ile uyumun temeli olarak kurgulanmış ve toplum birbirine bağlı parçalardan oluşan bir sistem şeklinde tanımlanmıştır¹³. Normatif işlevselcilik de ortak değerlerin denge halindeki bir toplumsal sistemin korunmasına yaptığı katkı öne çıkarılmaktadır. Normatif işlevselcilik, Durkheim'in ortak değerler aracılığıyla bütünleşmiş toplum anlayışının, Weber'in bireysel ve kolektif olan ve toplumsal denetime katkıda bulunan toplumsal roller, toplumsal süreçler, toplumsal normlar ve kurumların işlevselci çözümlemedeki konumunu vurgulayan eylem teorisine bir sentezini yapmaya çalışmaktadır¹⁴. Dolayısıyla normatif işlevselcilik Parsons'un çıkış noktası olduğu kadar zorunlu istikametini de belirlemiştir.

Genel işlevselcilik, unsurların işlevsel bütünleşmesini temel düzeyde değerlendirerek, çatışan değerlerin işlevsiz sonuçlarını sıklıkla tartışmaktadır. Swingewood bu görüşten hareketle

¹⁰ Abrahamson, 1978.

¹¹ Swingewood, 1998:270.

¹² Swingewood, 1998:270.

¹³ Swingewood, 1998:275.

¹⁴ Swingewood, 1998:275.

genel işlevselcilik ile normatif işlevselciliğin yapısal olarak birbirinden ayırtılamayacağını, aralarında sadece derece farkı olduğunu, özellikle sosyal bütünleşme üzerindeki rolleri itibarıyla birbirine indirgenemeyeceğini ifade etmektedir¹⁵.

Parsons ve İşlevselci Kuram

1902–1979 yılları arasında yaşamış olan Amerikalı sosyolog Talcott Parsons, Durkheim ve Weber'in çalışmalarını kendi bakış açısından yorumlayarak yeni bir işlevsel bakış açısı geliştirmiştir.

Parsons, "Toplum"u çevresiyle ilişki içinde bir sistem olarak kendi kendine yetmenin en üst seviyesine erişen bir çeşit sosyal sistem olarak tanımlar. Toplum 'kendi kendine yetmek' tanımlaması, kişilik sistemi, kültürel sistem ve davranışsal organizma gibi alt sistemlerle ve çevresiyle ilişkisi üzerindeki kontrolü ve içsel uyumunun dengeli bir bileşen oluşturabilmesi anlamına gelir¹⁶.

Parsons işlevselciliğe dair görüşlerini oluştururken, Durkheim, Spencer, Weber, Freud, Malinowski ve Radcliffe Brown'dan etkilenmiştir. Parsons, Malinowski'den kurumlar, Spencer'dan evrim, Freud'tan motivasyon düşüncesi ve Durkheim'dan da kurumlar ve değerleri alarak işlevselciliğe dair yeni bir yorum ortaya koymuştur. Ayrıca Kıta Avrupası kaynaklı birçok kavramın Amerikan entelektüel camiası tarafından dikkate alınmasını sağlayarak işlevselciliğin sosyoloji literatüründe önemli bir figür haline gelmesini sağlamıştır.

Parsons ilk olarak 1947'de Amerikan Sosyoloji Derneğine gönderdiği "*Sosyolojik Kuramın Konumu*" isimli makalesinde işlevselciliğin sosyolojik yönüne dikkat çekerken, 1951'de yayınlanan "*Toplumsal Sistem*" isimli kitabıyla işlevselciliğe dair görüşlerini temellendirmiştir.

Talcott Parsons'ın kuramının temelinde işlev, denge, sistem, yapı ve aktör gibi kavramlar yer alır. Bu kavramlar, birbiri ile bağlantılı olarak her biri kendi işlevini yerine getiren kurumlardan oluşan sistem ve bunların içerdiği alt sistemlerden oluşan yapıların bir denge içerisinde varlığını sağlayıp çeşitli mekanizmalar aracılığıyla kendi devamını sağlaması şeklinde kurgulanmıştır.

Parsons'un fikri olgunlaşmasında M.Weber'in ciddi katkıları olmuştur. Weber'in Parsons üzerindeki etkilerini, "*Toplumsal Eylemin Yapısı*" (*The Structure of Social Action, 1937*) kitabında yer verdiği bölümlerde de görmek mümkündür. Swingewood, Parsons'un 1930'lu yılların başlarında yaptığı çalışmalara dayalı olarak anti-faydacı, iradeci bir eylem teorisinin geliştirilmesi dışında işlevselci bir bakış açısına sahip olmadığını da düşünmektedir¹⁷. Toplumsal Eylemin Yapısı isimli eserinde Parsons'un Vilfredo Pareto, Alfred Marshall ve Emile Durkheim'a da dair önemli değerlendirmeleri vardır. Bu çalışma Parsons'un ifadesiyle "kariyerindeki en büyük dönüm noktasıdır"¹⁸. Kitabın temel varsayımı, adından da anlaşılacağı gibi eylem teorisidir ve Parsons söz konusu çalışmasının amacını, "toplumsal

¹⁵ Swingewood, 1998:275.

¹⁶ Parsons, 1966:9.

¹⁷ Swingewood, 1998:269.

¹⁸ Poloma, 1993:148.

eylemin yapısı, sosyal bilimlere sistematik bir katkı, sosyal fenomenin bilimsel analizinde temel bir değişime neden olan teorik sistemin gelişme sürecinin de analizidir" şeklinde açıklar¹⁹.

Parsons ve Eylem Sistemi

Eylem teorisi, sosyoloji literatüründe Max Weber tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Weber "eylem" kavramını sadece soyut terimlerle açıklamakla kalmamış, eylemin boyut ve içeriğini ampirik araştırmalarla da desteklemiştir. Talcott Parsons ise, Weber'in etkisiyle "istençli (voluntary) eylem teorisi" hakkında yaptığı çalışmalarla teorinin muhtevasını genişletirken, genel bir toplum kuramına ulaşmaya çalışmıştır²⁰. Ona göre değer sistemi kurumsallaşmış bir sistemdir. Dolayısıyla eylem de nesnel ve öznel bakımdan kurumsallaşmıştır.

"Eylem teorisinin temel varsayımı, eylem sistemlerinin yapısının, kültürel anlamının kurumsallaşmış (toplumsal ve kültürel sistemlerde) ve/veya içselleşmiş (kişiliklerde ve organizmalarda) kalıplarından meydana gelmesidir"²¹.

1930'ların Amerika'sında, ekonomik krizin toplumsal yapıyı derinden sarstığı bir dönemde Parsons, "eylem teorisi" ile temel değerlere toplumsal sistem açısından duyulan ihtiyacı vurguluyordu. O'nun değerlere dair bu kadar açık davet sergilemesi, baskın bir ideoloji görünümündeki marksist teoriye de bir meydan okumaydı. Parsons, marksist teorinin gündeme taşıdığı sınıfsal terminolojiye karşı da değerlerin bütünleştirici rolünü öne çıkarmıştır. Bu çerçevede Parsons, eylem sistemini kullanarak toplumların nasıl yapılandığını ve nasıl uyumlu bir halde bulunduğunu açıklamaya çalışmıştır. Parsons eylem kuramı ile bir bakıma bireysel eyleme katkıda bulunan durumsal etkileri de öne çıkarmaya çalışmıştır. Ancak, eylem kuramı ile asıl vurgulanan insan ilişkilerini düzenleyen ve onlara rehberlik eden toplumsal değerler ve normlardır. Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı* isimli kitabında Weber'in "rasyonel eylem" kavramına belirleyici bir şekilde yer verse de, kuramın ağırlık noktası Weber'in aksine eylemden ziyade "yapıya" doğru evrilmiştir. T.Parsons yapıyı, birbirinin içine girmiş ve birbirinden bağımsız parçalarının oluşturduğu bir sistem olarak kavramsallaştırmıştır. Bireylerin toplum içindeki konumlarını, onların rollerinin belirlediğini düşünen Parsons, toplumsal sistemin kaynağını insanlar arasındaki karşılıklı etkileşimin oluşturduğunu ve bu bağlamda toplumsal yapıların en önemli biriminin "rol" olduğunu ifade ederken, toplumun rolden beklentisini, kalıp değişkenlerle açıklamaya çalışmıştır²². Buna mukabil Parsons'un vurguladığı kalıp değişkenler, belirli şekillerle bir araya gelerek, bireyi kendi kültürüne ve sosyal sistemine yönelten temel alternatiflerdir.

Parsons'da sosyal eylemin unsurları;

-Birbirleriyle etkileşim halinde birey,

-Grup düzeyinde aktör,

¹⁹ Parsons,1949:43.

²⁰ Segre, 2012: 12.

²¹ Parsons, 1961:342.

²² Omay, 2009:273.

-Ekonomik ya da siyasi kurum olarak araç

-Kültürün şekillendirdiği amaçtır.

Bu bağlamda sosyal eylem araç ve araçlara yönelimli, aktörlerin ilişki içerisinde olduğu fiziksel ve sosyal varlıklara bağlı şartlarda tezahür eder ve normlar tarafından düzenlenir. Burada ifade edilen norm ise, toplum tarafından uygun görülen ve kabul edilebilir sayılan amaçlar ve araçlar ile ilgili boyuttur. Parsons'a göre toplumsal düzenin korunabilmesi ile değer kalıplarının bireyler tarafından içselleştirilebilmesi arasında çok yakın bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda kategorik toplum ayrımı çerçevesinde sosyal eylemleri de bu ayrıma göre konumlandırabileceğini düşünmektedir²³.

Parsons toplumları, geleneksel ve modern toplum şeklinde kategorik olarak ikiye ayırarak incelemiştir. Bunlar;

Geleneksel Toplum: Grup dinamiği, duygusal bağlılık, değerlere ekstra değer yüklenmesi, organik dayanışma ve küçük grupların var olduğu toplum tipidir. En belirgin örnek ailedir.

Modern Toplum: Bireysel amaç ve fonksiyonel dayanışmanın hâkim olduğu toplum tipidir. Araçsal ve ödeve dayalı değerler hâkimdir. İşletmeler bu bağlamda bir modern toplum örneği olarak verilebilir.

C.Wright Mills 1959 'de yazdığı *Sosyolojik İmgelem* isimli eserinde Parsons'u normatif düzene dair temel bazı kabulleri açıklamakta yetersiz kaldığına dair eleştirmiştir. Örneğin, Parsons'un toplumsal sistemin temeli olarak kabul ettiği "normatif düzen"i nihai olarak, bütün toplumlarda bazı bireylerin hangi gerekçe ile karar alma hakkını kullandığı, bazılarının da bu kararlara neden uyduğu şeklindeki basit olguyu açıklayamadığına işaret etmektedir. Ancak Parsons, toplumsal düzeni açıklarken, aynı zamanda istikrarsızlığa ve dağınıklığa yol açabilecek öğelerde odaklanması ise, teorisi açısından anlaşılabilir bir konumdadır.

Parsons'un Genel Sistem Kuramı

Talcott Parsons bir sistem kuramcısıdır ve kuramı bir bakıma geleneksel işlevselcilikten genel bir sistem modeline geçiş olarak değerlendirilebilir. Parsons'un sosyolojisinin temelinde sistem kavramı vardır ve eylem kuramı ile sistemi birleştirmiştir. Parsons sistemin birey/özne karşısındaki hâkim pozisyonunu vurgularken, kapalı bir sistem anlayışını önerme eğilimindedir. Hatta toplumu bir sistem olarak gören anlayış, en ayrıntılı biçimde Parsonsçu işlevselcilikte kendisine yer bulmuştur. Parsons, toplum ve canlı organizma arasında benzerlik görmektedir. Diğer bir ifade ile, o'na göre toplum yaşayan sistemlerden bir tanesidir. Sistem benzer yönelim içinde birleşmiş, müteakabiliyet ilişkisi barındıran bütünselliktir.

Sistem, kendisini diğer sistemlerden ve çevresinden ayıran belli sınırlar ve özellikler yoluyla tanımlanabilir. Sistem, öğeleri ve dış çevreden istenen görevleri yapmak ve karşılaştığı

²³ Omay, 2009:274.

gerilimlerle uğraşmak için işlemler kümesine ve içyapıya sahiptir. Parsons'a göre; işlevselci kuram için kritik öneme sahip sistemin bazı özellikleri vardır. Bunlar:

- 1- Sistemi oluşturan alt sistemler vardır ve bu alt sistemler kendi aralarında ve sistemin bütünüyle mütakabiliyet ilişkisi içerisindedir.
- 2- Sistemlerde unsurların mütakabil olarak iç bağımlılığı ve düzenliliği önem arz eder.
- 3- Sistemler kendi düzenini sürdürme ve dengelerini koruma eğilimindedirler.
- 4- Bütünleşme iradesi bir sistemin denge durumu için gerekli temel bir süreçtir
- 5- Sistemler kendi çevrelerinin sınırlarını korurlar.
- 6- Sistemler durağan bir karakter gösterebilir.

Parsons'a göre toplum kendi kendine yeterli olan sistemdir. Toplum, uzmanlaşmış sistemlerden ve bunların alt sistemlerinden oluşur ve tüm alt-sistemler bazı temel gereksinimleri için diğer sistemlere ihtiyaç duyar²⁴.

Parsons "The Social System" adlı eserinde analitik olarak bundan ayrılabilen kişilik ve kültür sistemleriyle toplumsal sistemin bağlantılarını kuran, karmaşık bir toplum modeli kurmaktadır. Ayrıca toplumsal eylemi, yukarıda işaret edilen üç alt sistem içinde değerlendirmeye çalışmıştır. Bu alt sistemler sosyal sistem, kültürel sistem ve kişilik sistemidir. O'na göre bu üç sistem kendi içinde ilişkili, kimi zaman da benzerlik arz eden tarafları olan ve dahi birbirini çoğu kez tamamlayan unsurlardır. Parsons üç alt sisteme daha sonradan davranışsal organizmayı eklemiştir. Parsons'a göre bilgilerin öğrenilmesiyle yerleşik norm ve değerlerin içselleştirilmesinin bileşimi manasına gelen toplumsallaşma, biyolojik yeniden üretimin yanısıra, toplumsal sürekliliği sağlayan süreçtir. Freud'un yaklaşımının farklı bir boyutunu benimseyen Parsons, kişilik oluşumu ve farklılaşmasının psikodinamik karmaşıklıklarını incelemektedir²⁵.

Parsons, toplumsal sistemlerin varlığını sürdürebilmeleri için her toplumda yaptırılması gereken şeyleri, sistemin korunması açısından zorunlu olan genelleşmiş koşulları gösteren işlevsel ön gereklilikleri geliştirmiştir. Bunlar, bireyin çevresiyle ilişki kurması koşulu, rol farklılaşması, iletişim ve etkileşim, ortak hedefler, araçların normatif düzene sokulması, duygusal tavırların kontrol altında tutulması, sosyalleşme ve sosyal denetimdir. Parsons'a göre toplumların sosyalleşme biçimleri ve iletişim kanalları olmalıdır. O'na göre bu kanallar olmazsa bir topluluğu toplum olarak değerlendirilebilmesi mümkün değildir²⁶.

Genel Sistem Kuramında İşlevsel Gereklilikler:

Parsons, toplumsal sistemi açıklamak üzere işlevsel gereklilikler için bir şema kullanır ve bu şemanın her sistem için geçerli olduğunu ifade ederken, işlevsel gerekliliklerin sistemin

²⁴ Swingewood,1998:350.

²⁵ Moore, 1997:327-368.

²⁶ Swingewood, 1998:273.

varlığını sürdürmek adına alt sistemlere yüklediği görevler ile bunların toplumsal anlamda bireyleri güdüleme öğeleri haline gelip gelmemesidir²⁷.

Parsons, toplumsal eylemin alt sistemler ile iç içe geçmiş bir yapıda bulunsalar da, öznel olarak belirgin farklı temel işlevlere sahip olduklarını ifade etmiştir. Bu işlevlerin tanımlanması ile Parsons'un meşhur "AGIL", "LIGA" ya da "GAIL" olarak ifade ettiği sıralama oluşmaktadır.

Bu unsurlar;

Adaptasyon/Uyum (Adaptation): Sistemin ihtiyaçları doğrultusunda değişerek kendi çevresine adapte olması, aynı zamanda çevresini de kendi ihtiyaçlarını sağlama doğrultusunda etkileyip kendisine uydurması gerekliliğini temsil eder.

Hedefe Ulaşma (Goal Attainment): Sistemin tanımlanmış hedeflerine ulaşmasını sağlayacak kaynakların harekete geçirilmesi, sistemin ulaşmak istediği amaçları belirleyerek onlara ulaşmak için yapması gerekenleri niteler.

Bütünleşme (Integration): Sistemin hem kendisini oluşturan parçalar arasındaki, hem de diğer üç işlevsel zorunluluk arasındaki ilişkileri düzenlemesi gerekliliğidir.

Gizilgüç (Latent Pattern Maintenance): Sistemin ihtiyaç duyduğu enerjinin elde edilmesi ve kullanılmasına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra sistemin hem bireylerin motivasyonunu hem de motivasyonu yaratan ve besleyen kültürel kalıpları sağlaması, sürdürmesi ve yenilemesi zorunluluğuna işaret eder²⁸. Diğer bir ifadeyle "bir düzen ya da norma göre sistem içindeki eylemin devamlılığının nasıl sağlanacağını gösterir"²⁹.

Wallace sistemi, işler durumda tutabilmek için sistem içinde çeşitli aktörler ya da birimler arasındaki ilişkileri koordine etmek, düzeltmek ve düzenlemek ihtiyacının öne çıktığını, dolayısıyla gizil kalıp unsurunun kritik önemde olduğunu düşünmektedir³⁰. Parsons, "An Outline of Social System" isimli makalesinde "gizillik", salt örüntülerin korunmasına indirgenecek, gerilimlerin giderilmesi ise bu işlevin yerine getirilmesi, kullanılabilir yöntemlerden biri olarak tanımlamıştır.

²⁷ Ritzer,1996:420.

²⁸ Swingewood, 1998: 274.

²⁹ Polama,1993:158.

³⁰ Wallace,2004:46.

<p style="text-align: center;">ADAPTASYON/ UYUM (ADAPTATION)</p> <p>Sistemin değişen çevreye uyum sağlaması</p>	<p style="text-align: center;">HEDEFE ULAŞMA (GOAL ATTEİNTMENT)</p> <p>Sistemin amaca ulaşma ve amaç belirleme yeteneği</p>
<p style="text-align: center;">BÜTÜNLEŞME (INTEGRATION)</p> <p>Sistemin parçalarını bir araya getirme yeteneği</p>	<p style="text-align: center;">GİZİL GÜÇ (Latent Pattern Maintenance)</p> <p>Sistemin yaşamda kalabilme hakkı ve kabulü</p>

Tablo 1: Parsons Modelinde İşlevsel Gereklilikler ve Sistemlerin İşlevleri

Parsons, bu dört unsura işlevsel gereklilikler adını verir ve bunları bir toplumun, grubun ya da bireyin bir eylem sistemi olarak varlığını sürdürebilmesi için çözmesi gereken temel sorunlar olarak nitelendirir.

Alt Sistemler	İşlevler
Sosyal	Bütünleşme
Kültürel	Gizil Güç
Kişilik	Hedefe Ulaşma
Davranışsal Organizma	Adaptasyon

Tablo 2: Genel Eylem Sisteminin Temel Yapısı

Parsons işlevsel gereklilikleri; sistemin kendi veya çevresi ile ilişkisindeki gereksinimler ile bir amaca ulaşmak ve bunun için gerekli araçlarla ilgili olanlar olmak üzere iki gruba ayırmıştır³¹. Muhtemelen Parsons bu ayırımla bir sistemi işlev ve etkileşim bakımından analiz etmede kolaylık elde etmeyi ve daha sistematik bir yaklaşım oluşturmayı hedeflemiş olabilir. Parsons tarafından toplum, işlevsel zorunlulukları yerine getiren kurumların bütünü olarak değerlendirilmiştir. O'na göre uyumu ekonomi sağlarken, amaca yönelmeyi politik kuruluşlar, gizil kalıp korunmasını eğitim, din ve aile, bütünleşmeyi ise yasalar sağlamaktadır.

³¹ Polama,1993:158.

Parsons işlevleri genel eylem sisteminin temel yapısı açısından da değerlendirmiştir. Bütünleşmeyi toplumsal sistem, amaca ulaşmayı kişilik sistemi, gizil kalıp korunmasını kültürel sistem, uyumu ise davranışsal organizma sağlar.

Eylem sistemi için, bütünlük içinde varlığını sürdürebilmek önemli bir sorun olarak gözükmektedir. Bu bağlamda en önemli tehditlerden bir tanesi, sistemi oluşturan birimlerin belirli amaçları ya da farklılıkları doğrultusunda sistemi çözülmeye doğru götürme iradesidir. Toplumsal eylem, kurallar, kurumlar ve normlar tarafından sınırlanmadığı zaman denetimden çıkıp düzenin bozulmasına sebebiyet verebilir. Aslına bakılırsa bu determinist yaklaşım yabana atılacak bir yaklaşım değildir. Çünkü toplumsal eylemin öznel deneyime ve gönüllü yaratıcı eyleme dayandığı, özerk bireyin eylemleriyle hem kendisini ve hem de toplumu yarattığı görüşü, tarafını düzenden yana kullananlar açısından kaygıları anlaşılır kılmaktadır³². Bu bağlamda işlevselci paradigma toplumsal düzenden yana tavır almaktadır. Bu sebeptendir ki eylem sistemi içerisinde sosyal sistemin bütünleşme fonksiyonu Parsons tarafından ön plana çıkarılır³³.

Parsons, işlevsel gerekliliklerin sağlanmasının sosyalleşme aracılığı ile mümkün olacağını öngörmekteydi. Çünkü işlevsel gerekliliklerin çeşitli kurumlarca karşılanması, sistemin devamı ve dengesi için oldukça önemlidir ve toplumun her üyesi içinde bulunduğu toplumsal yapı içerisinde yer alan kurumları, değer ve normları benimsemelidir. Ancak bu yolla sisteme uyum sağlayabilir ve bir sistem olarak toplumun işlerliğine katkıda bulunabilir.

Gerilim Yönetimi

Parsons'un bütünleşme fonksiyonuna dair yaklaşımının izlerini, yaşadığı dönem ve toplumsal şartlar bağlamında değerlendirmek gereklidir. Parsons'un yaşadığı tarih kesitinde ve toplumsal gerçeklikte komünizmin yükseliş eğiliminde olması, Amerikan bireyciliği açısından risk taşınması ile ekonomik gelişmenin bütünleyici koşullara odaklanması ve üretimdeki gelişme ile toplumsal sistemin bütünleşmesinin önünü açtığı düşünülebilir. Bütünleşmeye Parsons'un kuramı bağlamında bu kadar değer verilmesinin nedenleri arasında, kendi kuramsal bütünlüğü kadar pratik bazı gerekçeleri de içerdiği söylenebilir. Parsons'un zikredilen nedenlerden dolayı modelde yer verdiği sosyolojideki temel kavramlardan birisi olan fonksiyonların bölünmesi sonunda ortaya çıkan "bütünleşme" kavramı ile öne çıkarmaya çalıştığı aslında "modelin korunması" ya da diğer ifade ile "**gerilim yönetimi**" kavramıdır³⁴.

Sosyoloji disiplinde bütünleşme kavramı, toplumu meydana getiren unsurlar arasındaki ahenkli bütünlük, işlevsel birliktelik ya da uyumlu işleyiş olgusunun karşılığı olarak kullanılmaktadır. İşlevselci kuramın başat sosyologlarından birisi olan Durkheim, sosyolojiyi toplumsal bütünleşmenin bilimi olarak görmektedir ve sosyolojisinin ana sorunu, toplumsal bütünleşme sorunu üzerine kurgulamıştır³⁵. Bunun yanı sıra tüm çalışmaları, toplumsal

³² Sargut, 2010:54.

³³ Parsons, 1971: 5.

³⁴ Swingewood,1998:74.

³⁵ Furseth ve Repstad, 2011: 74.

bütünleşmenin normatif araçlarını bulmaya, mevcut araçlardan hangilerinin işlevsel, hangilerinin işlevsiz olduğunu anlamaya odaklıdır³⁶.

Toplumu, organizma metaforu ile açıklayan Spencer³⁷, büyüme devam ettikçe toplumda farklılaşmanın da arttığını, toplumu oluşturan ve birbirine benzeyen parçaların farklı niteliklerle farklı görevler üstlenirken, aynı zamanda bir karşılıklı bağımlılık durumu meydana geldiğini, bu düzeydeki evrimsel sürecin ilerlemesi ile de birlikte bütünleşmenin de hız kazandığını belirtmiştir. Fichter³⁸ sosyal bütünleşmenin toplumsal düzen ve yapıyla, eylem ve işlevin bütünleşmesini içerdiğini düşünmektedir³⁹.

Parsons'un gerilim yönetimi kavramı ile sosyolojik duruşunu teyit eden sosyal bütünleşme anlayışı üzerine inşa etmesi tesadüfi bir durum değildir. Ancak gerilim yönetimi ile toplumsal düzene atıf yapılmış olmasına rağmen toplumsal sistemin kendi ihtiyaçlarını görmesini sağlayan yapısal farklılaşma biçiminde de değişim görülmektedir. Toplumsal sistemlerin temel eğilimi denge kurmaya, çeşitli kurumları arasında uyumlu bir denge oluşturmaya eğilimlidir. Ancak bu denge, her zaman istenilen bütünleşme düzeyinde olmayabilir. Toplumlar her ne kadar giderek kaotik yapılarıyla yeni bütünleşme alternatifleri yaratsa da bazen "kötü bütünleşme" karşılaşılan sonuçlardan biridir. Parsons büyük ölçekli sistemler, toplumsal düzen, bütünleşme ve denge konularını değerlendirirken, toplumsal sistemin yapılarını oluşturan karşılıklı ilişki ve etkileşim içindeki birimlerin, o sistemin gelişmesine ve sürdürülmesine hangi araçlarla katkıda bulunduğunu inceleyen bir yapısal işlevsel çözümlene yöntemi de önermiştir. Sistemin parçalarını kontrol altında tutan toplumsal sistemin, bütünleşmeyi sağlama yöntemleri çeşitlidir. Bunun için bazı kurallar koyarak kurumlar bazında ya da bireysel alanda aktörlerin bu kurallara uyması zorunluluğu aşikârdır. Aksi takdirde sistemin işleyişini, diğer bir deyişle dengesini bozacak problemler doğacağından, engelleyici ve cezalandırıcı kural ve kurumlar belirler. Bunlar yasalar ve bunların uygulanmasını sağlayan hukuk normlarıdır.

Sonuç

Sosyolojide kuramsal tartışmaların arkaplanında genel bir toplum kuramına ulaşma çabasının yattığını ileri sürmek olasıdır. Bu düsturda, sosyoloji disiplinde kayda değer bir karşılık bulmuş işlevselcilik özellikle 19. yüzyıldan itibaren literatürde Durkheim, Weber, Parsons gibi sosyologların yaklaşımları ile etkili olmaya başlamıştır.

Gouldner işlevselciliği toplumsal düzenin muhafaza edilmesini hedefleyen bir toplum teorisi olması hasebiyle ideolojik açıdan daha akla yatkın bir kuram olarak nitelendirmiştir. Buna mukabil ayrıcalığın muhafaza edilmesinden yana olan duyguları yansıtmasının yanında, kaybedecek çok şeyi olanlara kıyasla ideolojik açıdan daha uygun olduğunu belirtmiştir.

Parsons'un özellikle toplumsal sistemlerin genel özelliklerinin belirlenmesinde yarım yüzyıla yakın sahip olduğu merkezi konum dolayısıyla pek çok tartışmanın öznesi ve konusu olmuştur. Özellikle kavramsal modeller kuramı aynı şeyler olarak gördüğü, kendi

³⁶ Özyurt, 2007:95-121.

³⁷ Spencer, First Principles, 1896: 440-445.

³⁸ Fichter, 2004:232.

³⁹ Fichter, 2004: 232.

çalışmalarının da bu yüzden büyük ölçüde tanım ve taksonomilere dayalı ama varsayım üretmeyen bir bütün oluşturduğu eleştirisi yöneltilmiştir.

Bir eylem kuramcısı olarak işlevselciliğe çok ciddi katkılar sunan Parsons, işlevselcilikten toplumsal değişim için genel bir sistem kuramına doğru evrilerek eklektik bir bakış açısıyla kuramsal çerçevesini oluşturmuştur.

Parsons'un, işlevselcilikten gelen muhafazakâr eğiliminden dolayı hızlı toplumsal değişimleri konumlandırmakta yetersiz kaldığına dair ortak bir kanaat vardır. Bu algıya bağlı olarak Parsons, işlevselci kuramsal modelini genel sistem kuramına doğru düzeltmeye çalışmış olmakla beraber, yeni yaklaşımı sistem içinde yavaş değişimleri tanımlayabilmekte ancak çok daha radikal ve makro ölçekteki hareketlilikleri açıklayamamaktadır. Dolayısıyla Parsons'un, sistemin zorunluluklarını soyutlaştıran, nesnelleştiren ve yücelten bir bağlamda yaklaşım sergileyen bu bakış açısı ciddi manada eleştirilmiştir.

Giddens⁴⁰ (1999: 78-79), Parsons'un normatif işlevselciliğinin bireylerin toplumsal normatif yükümlülüklerini içselleştirme derecelerini abarttığını düşünmektedir. Parsons'da sosyal sistemin normatif öğeleri değerler sistemidir. Ancak bu hareket noktası, eylem/yapı ikiliği sorunsalını eylem/birey aleyhine çözümsüz bırakmıştır.

İşlevselci kuram, değişimi, gerilim ve uzlaşmazlıkların ürünü olarak değerlendirmiş, çatışmayı ise insani boyutundan soyutlayarak konumlandırmıştır. İşlevselci kuram sosyal bilimler açısından temelde bir metodoloji oluşturamaması, muhafazakarlığın bir ifadesinden öteye geçememesi nedeniyle de eleştirilmiştir. Öte yandan kuram istikrar ve düzen ihtiyacına cevap ararken, yeni bir değişim anlayışı ve sosyal çatışma çözümlemesi sunamamıştır. İşlevselciliğe yönelik artan eleştirilere rağmen ABD'de J. Alexander ve Almanya'da Luhmann, teoriyi Parsons ekseninde yeniden inşa etmeye çalışmışlardır. Ancak J. Alexander genellikle bireysellik, grup dinamikleri, olumsuzluk ve iradecilik kavramlarıyla ilişkili sistemci bir model kurgularken, Luhmann ise nispeten geleneksel sistemler yaklaşımını ayakta tutmaya çalışır, organik benzetmelere yer verir ve genelleşmiş evrimci prensipleri benimsemiştir.

Çatışmacı bir anlayışı benimseyen Luhman, yeni işlevselciliğin temellerini de atmıştır. 20.yüzyılın önemli sosyologlarından olan Luhmann, Parsons'un öğrencisi olmasının yanında, O'nun uzun süre etkisi altında kalmıştır ve düşüncelerinde hocası Parsons'un etkilerini görmek mümkündür. Ancak Luhmann, Parsons'un AGIL şemasının sonsuz olasılık ihtimali içinde sadece belirli bir durumu tasvir etme amacı içerisinde olduğunu ifade ederek, Parsons'un sosyal gerçekçilik bağlamında eleştirmektedir. Bu bağlamda Parsons'un sosyal sistem kuramı, toplumsal çatışmalar ve onların gerisinde yatan toplumsal çelişkileri tanımlamada yetersiz kalmıştır.

Sosyoloji literatüründe bütünleşme, toplumu oluşturan unsurlar arasındaki işlevsel birliktelik ya da uyumlu işleyiş olgusunun karşılığı olarak değerlendirilir. Parsons'un bütünleşme kavramına dair yaklaşımı ise yaşadığı dönemin toplumsal şartları bağlamında değerlendirmek gereklidir. Ayrıca Parsons'da bütünleşmeye kendi kuramsal bütünlüğü açısından pratik gerekçelerle değer atfettiğini söylemek mümkündür.

⁴⁰ Giddens 1999: 78-79.

Parsons, gerilim yönetimi kavramı ile sosyolojik duruşunu teyit eden, sosyal bütünleşme anlayışı üzerine inşa etmesi, bütünleşme kavramına yüklediği anlamla beraber düşünülmesi gereken bir durumdur. Parsons gerilim yönetimi ile toplumsal düzene atıf yapmasına rağmen, toplumsal sistemin kendi ihtiyaçlarını görmesini sağlayan yapısal farklılaşma biçiminde de değişim içerdiğini düşünmektedir.

Parsons'da gerilim, toplumsal süreçler açısından beklenen ve yönetilmesi hususiyet arz eden bir süreçtir. Değerler ekseninde ve düzeni ısrarla vurgulayan bir anlayış içerisinde bütünleşmeye bağlı bir anlayışla vurgulanan gerilim yönetimi anlayışı, işlevsel paradigmanın özellikle örgüt kuramları açısından yeni ve farklı bir bakış açısı olabilir.

Kaynakça

Abrahamson, M. (1978). İşlevselcilik.(çev: N. Çelebi). Konya: Sebat Ofset.

Akbulut, Ö. (2005). Siyaset ve Yönetim İlişkisi Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım, TODAİE, Ankara.

Çelik, C. (2007). "Niklas Luhmann'da Sosyal Sistem Olarak Toplum Ve Modern Toplumun Karmaşıklığı Sorunu", Bilimname XII, 2007/1, 51-74.

Giddens, A. (1999). Toplumun Kuruluşu, (çev: Hüseyin Özel), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Durkheim, E. (2006). Toplumsal İşbölümü. (çev: Özer Ozankaya). İstanbul: Cem Yayınevi.

Furseth, I.; Pepstad, P. (2011). Din Sosyolojisine Giriş, (çev. İ. Çapcıoğlu, H. Aydınalp), Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.

Fichter, J. (2004). Sosyoloji Nedir, (çev. Nilgün Çelebi), 7. Baskı, Ankara: Anı Yayınları

Moore, E.W. (1997). "İşlevselcilik", Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, (ed.T.Bottomore, R.Nispet), Ankara: Ayrac Kitabevi,

Omay, U. (2009). "Endüstri İlişkileri Sisteminin Özü Olarak Parsons'un Sosyal Sistem ve Sosyal Sistem Teorileri", 11. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi,Antalya.

Özyurt, C. (2007). "Durkheim Sosyolojisinde Ahlaki Kontrol Sorunu", Değerler Eğitimi Dergisi, C. 5, S. 13, ss. 95-121.

Parsons, T. (1949). The Structure of Social Action. New York: The Free Press

Parson, T, The System of Modern Societies, Prentice-Hall Inc., New Jersey, 1971. (Erişim) https://openlibrary.org/books/OL5220952M/The_system_of_modern_societies./borr ow

Parsons, T. (1991).. The Social System, London: Routledge Press.

Parsons, T. (1956). "Suggestions for A Sociological Approach to Theory of Organizations", Administrative Science, Quarterly, i. 55.64.67.

Parsons, T.(1970). "Social Systems" The Sociology of Organizations, Grusky, O ve Miller, G. (ed.) New York: The Gree Press.

- Parsons, T. (1966). *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. New Jersey: Prentice- Hall Inc.
- Pfeffer, J. ve Salancik G.R. (1978). *The External Control of Organizations*. New York: Harper and Row (tıpkı basım:Stanford CA:Stanford University Press, 2003).
- Ritzer, G. (1996). *Classical Sociological Theory*. Mc. Graw HillBook Co. New York.
- Sargut, S. (2010). "Yapısal Koşulbağımlılık Kuramının Örgütsel Çevre Kuramları Bağlamındaki Yeri", Örgüt Kuramları, İstanbul: İmge Yayınevi.
- Sargut, S. (2010). "Yapısal Koşul Bağımlılık Kuramının Örgütsel Çevre Bağlamındaki Yeri", Örgüt Kuramları, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Spencer, H. (1896). *First Principles (Cilt 1-2)*. Londra: Williams and Norgate.
- Segre, S. (2012). *Talcott Parsons: An Introduction*, Lanham :University Press of America.
- Wallace, Ruth ve Wolfe, Alison (2012). "Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Genişletilmesi", (Çevirenler, Leyla Elburuz ve Rami Ayaz), 3. Baskı, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Wallace, R.; A., A. Wolf. (2004). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Geliştirilmesi*. (Çev. Leyla Elburuz, M. Rami Ayas). İzmir: Punto Yayıncılık.
- Yücedağ, İ. (2015). Amerikan İşlevselciliğinin Krizi ve Refleksif Sosyolojinin Olanaklılığı Üzerine, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos 2015, Sayı: 35, ss.127-146
- Yıldırım, E. (2002). "Cogito Ergo Sum"Dan "Vivo Ergo Sum"A Örgütsel Analiz", Yönetim Araştırmaları Dergisi 2002, C. 2, S. 2, s.s. 155-185.

Yükseköğretim Kurumları İstihdam Yapısında Taşeronlaşmanın Yeri: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği*

Subcontracting in The Employment Structure of Higher Education Institutions: The Case of Süleyman Demirel University

Mürüvvet KUTGİ

muruvvetkutgi@sdu.edu.tr

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü ÇEKO Bilim Uzmanı
ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0001-8979-7690

Bekir Sami OĞUZTÜRK

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Anabilim Dalı
bekiroguzturk@sdu.edu.tr

ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0003-3076-9470

Öz

1980'li yıllardan itibaren Türkiye'deki kamu kurum ve kuruluşları genellikle işçilik maliyetini düşürmek, personel ihtiyacını karşılamak, yönetsel fonksiyonları daha etkili hale getirmek ve esneklik sağlamak amacıyla asıl işe yardımcı hizmetler olarak nitelendirilen temizlik, güvenlik, bilgi işlem ve yemek hizmetlerini taşeron firmalardan satın alarak yerine getirmeyi tercih etmeye başlamıştır. 2018 yılına kadar bu uygulama tüm kamu kurumlarında giderek yaygınlaşmış ve ülke gündemini politik açıdan da uzun süre meşgul etmiştir. Taşeronculuk ülkemizde ilk olarak belediyelerde görülmesine rağmen yükseköğretim kurumlarında da hizmet alımı yoluyla personel çalıştırılarak işlerin bir bölümü taşeron firmalara devredilmiştir. Kamu görevlisi istihdamı yapılabilecekken bu insan kaynağının taşeron firma üzerinden çalışan personelle giderildiği görülmüştür. Çalışmada genel olarak, 1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinin istihdam yapılarında taşeron personelin yeri ve özel olarak Süleyman Demirel Üniversitesi incelenecektir. 2018 yılında taşeronların sürekli işçi olarak kadroya geçirilmesiyle taşeronlaşma sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Hizmeti, Taşeron, İstihdam, Hizmet Alımı

Abstract

Since the 1980s, public institutions and organizations in Turkey generally to reduce labor costs, staff to meet the needs, administrative functions to make it more effective and flexibility in order to ensure the actual work to help qualified as services cleaning, security, computing and the purchase of the food service contractors prefers to fulfill. Until 2018, this practice became more widespread in all public institutions and kept the country's agenda busy for a long time. Although subcontracting is first seen in municipalities, a part of the works has been transferred to subcontractor companies by employing personnel through higher education institutions. While public servants can be recruited, it has been observed that this human resource is eliminated with the personnel working through the subcontractor company. In this context, the place of subcontracted personnel in the labor market is extremely important. For this purpose, in this study, the place of subcontractor personnel in the employment structures of state universities established in 1992 and Süleyman Demirel University will be examined separately. The numbers declared during the transition of subcontractors as permanent workers in 2018 show that subcontracting employment is also preferred at universities.

Keywords: Public Service, Subcontractor, Employment, Service Procurement

Giriş

Kamuda taşeronlaşmayı incelemek için ilk hareket noktalarından biri kamu hizmeti kavramıdır. 19. yüzyıl idare hukukunda uygulama alanına bakıldığında kamu hizmeti, kamu gücü kavramı ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlayışın Fransa Uyuşmazlık Mahkemesinin 1873 tarihindeki “Blanca

* Bu çalışma Prof. Dr. Bekir Sami OĞUZTÜRK danışmanlığında Mürüvvet KUTGİ tarafından hazırlanan “Kamu Sektöründe Taşeron Aracılığıyla İstihdam ve 1992 Yılında Kurulan Devlet Üniversitelerinde Bir İnceleme: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca çalışma, Süleyman Demirel Üniversitesi BAP-4976-YL1-17 no'lu yüksek lisans projesi olarak Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) tarafından desteklenmiştir.

Kararı” ve Leon Duguit kamu hizmeti ölçütünün öncüleri olduğu söylenmektedir.¹ Türkiye’de ise kamu hizmeti anlayışı 1950’li yıllarda oluşmaya başlamış ve kamu hizmeti kavramı Fransa idari hukuku çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bağlamda kamu hizmeti dinamik bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransızcadan dilimize giren kamu hizmeti kavramı net olarak tanımlanmamış ancak Anayasamızın 128’inci maddesinde kamu hizmeti ve kamu kurum ve kuruluşlarından bahsedilmektedir: “Devletin kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişilerinin genel idare esaslarına göre yürütmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerinin gerektirdiği asli ve sürekli görevler memurlar ve diğer kamu görevlileri eliyle görülür” denilmektedir (1982 Anayasası Mad. 128). Kamu hizmeti sürekli değişen ve gelişen bir kavram olması sebebiyle araştırmacılar tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır.² İdari hukukumuzda kamu hizmeti idari, iktisadi, sosyal ve bilimsel teknik kamu hizmetleri olarak dörde ayrılmıştır. İdari kamu hizmeti; idare tarafından kamu hukukuna göre yürütülen hizmetler, iktisadi kamu hizmeti ise toplumun ekonomik ihtiyaçlarının özel hukuk kuralları gereğince yürütülmesidir.³ Sosyal kamu hizmeti ise bireylere asgari hayat standardı sağlamayı amaçlayan güvenlik, dinlenme, emeklilik gibi ihtiyaçları sağlayan hizmetler, bilimsel teknik kamu hizmetleri ise tiyatro, müzik, araştırma gibi hizmetleri sunan kamu kurumlarınca verilen hizmetleri ifade etmektedir.⁴

Ülkemizdeki taşeron uygulamalarının ise 1980’li yıllarda belediyelerde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu uygulamanın hizmet alımı yoluyla personel istihdamı şeklinde yapılması 12.10.1995 tarihli ve 95/7375 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesinin ekli kararının 4’üncü maddesinde Kamu İktisadi Teşekkülü ile bağlı ortaklıkların kadroları dondurulmuş, geçici 1’inci maddesine göre Hazine Müsteşarlığı ile Devlet Personel Başkanlığı’nın uygun görüş ile onay verilmesi ile olduğu belirtilmektedir. Taşeron yoluyla istihdam ile ilgili yapılan yasal düzenlemeler 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu, 5538 sayılı Bütçe Kanunlarında yer alan bazı Hükümlerin İlgili Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelere Eklenmesi ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 6552 sayılı Torba Kanun’dur. Kamudaki uygulamalar incelendiğinde belediyelerin asıl işlerini bile taşeronlar aracılığı ile gördürdüğü, bazı kurumlarda kadrolu personelden fazla taşeron işçi sayısının olduğunu bildiren birçok rapor göze çarpmaktadır. Bu durumlara istinaden Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nca başlatılan çalışmalar sonuçlandırılmış ve 02.04.2018 tarihinde kamuda taşeron olarak istihdamı sağlananlar belli koşullar göz önüne alınarak kadroya alınmıştır.

Taşeron çalışmanın pek çok kamu kurumunda olduğu gibi üniversitelerde de olduğu görülmüştür. Çalışmada taşerondan istihdamın boyutlarını görebilmek hedeflenmiştir. Buna göre hangi hizmetlerin taşeronlar aracılığı ile olabileceğini belirlemek için üniversitelerin misyonlarına yardımcı faaliyetler olan temizlik, güvenlik gibi hizmetlerin icrasında personel istihdamının değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinin hizmet alımı kapsamında personel çalıştırılması ile istihdamı sağlanan taşeron personel sayılarına 5018 sayılı Kanunun 41’inci maddesi gereğince yayınlamak zorunda oldukları idari faaliyet raporlarının incelenmesi sonucunda ulaşılmaya çalışılmıştır (Mad. 41). Ancak bu noktada her üniversitenin bu verilere yer vermediğini belirtmek gerekmektedir. 1 Ocak 2018 tarihli ve 30288 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren “Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Sözleşmeleri Kapsamında Çalıştırılmakta Olan İşçilerin Sürekli İşçi Kadrolarına veya Mahalli İdare Şirketlerinde İşçi Statüsüne Geçirilmesine İlişkin 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Geçici 23 ve Geçici 24’üncü Maddelerinin Uygulanmasına Dair Usul ve Esaslar hakkında” yönetmelik gereğince taşeronların

¹ Tan 2013, 233.

² Akyılmaz vd. 2016, 568.

³ Giritli vd. 2001, 794; Altın 2013, 104.

⁴ Sancakdar vd. 2017, 489-490.

kadroya geçiş süreci başlamıştır.⁵ 02 Nisan 2018 tarihi itibarıyla kadroya geçişi yapılacak olan personelin başvuru sonuçlarının üniversitelerin web sayfalarında yayınlamış oldukları duyurulara ulaşılarak taşeron sayıları hakkında bilgi edinilmiştir. Ayrıca idari faaliyet raporlarında hizmet alımı yoluyla personel çalıştırılması ile ilgili olarak hizmet alımlarının döner sermaye işletme müdürlüğü, idari ve mali işler daire başkanlığı, sağlık kültür ve spor daire başkanlığı ile bilgi işlem daire başkanlıklarınca Kamu İhale Kanununun ilgili maddesine istinaden yapıldığı görülmüştür. Bu alımların ise temizlik, güvenlik, veri girişi, teknik personel, büro yardımcısı, hasta bakıcı, hemşire gibi hizmet alanlarını kapsadığı görülmüştür.

Çalışmanın devamında ilk olarak işgücünün taşeronlaşma süreci ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra konu ile ilgili yapılan çalışmaların literatür özetine yer verilmiştir. Ardından 1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinin ve Süleyman Demirel Üniversitesinin (SDÜ) istihdam yapısı ve bu yapılaşma içinde taşeronlaşmanın hangi hizmetlerde yoğunlaştığı analiz edilmiştir.

İşgücünün Taşeronlaşması

Türkiye’de taşeronlaşma ile ilgili çıkartılan kanunlara bakıldığında taşeron kavramı ilk olarak 3008 sayılı Kanun’da “üçüncü bir şahsın aracılığı” şeklinde karşımıza çıkmış; 1950 yılında 5518 sayılı Kanun’la yapılan değişiklikle birlikte “aynı iş veya teferruatında iş alan” bu kişiler “aracı” olarak tanımlandığı görülmüştür. Daha sonra ise 01.09.1971 tarihli ve 13943 sayılı Resmi Gazete ’de yayımlanarak yürürlüğe giren 1475 sayılı İş Kanununda “diğer işveren” kavramı olarak ifade edilmiştir. Taşeronlaşmanın yaygınlaşmaya başladığı 1980’li yıllardan itibaren ise taşeron, alt işveren, tali işveren gibi kavramların kullanıldığı görülmüştür. Taşeron çalışmanın temelini oluşturan esnek çalışma 22.05.2003 tarihli ve 25134 sayılı Resmi Gazete’ de yayımlanarak yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu ile yasalaşarak alt işveren kavramı gündeme gelerek taşeronun daha detaylı bir tanımlaması yapılmıştır.⁶

1980’li yıllardan sonra uygulanan neoliberal politikalarla birlikte taşeronlaşma hem kamuda hem de özel sektörde yaygınlaşmaya başlamış temizlik, güvenlik, yemekhane nakliye gibi hizmetler taşerona verilmiştir. Bu yıllarda ilk önce kamu iktisadi teşebbüslerinde hizmet alımı olarak bu kurumlarda personel ihtiyacını karşılama ve iş gücü maliyetlerini azaltmak için tercih edilen bir yöntem olan taşeronlaşma daha sonraları bir tür özelleştirme uygulaması olmuştur.⁷ Kamu hizmetlerinde taşeronlaşmaya bakıldığında devletin zaman içerisinde üretim, işletme ve istihdam politikalarındaki değişiklikler bu çalışma türünü teşvik ettiği görülmektedir.⁸ 1990’lı yılların başından itibaren özelleştirme uygulamaları yoğunluk kazanmış, devlette çalışan işçi sayısında bir azalma görülmüştür.⁹ Kamu imalat sanayi verilerine göre; 1989 yılı Eylül ayında yaklaşık 220 bin olan işçi sayısı 1994 yılında yaklaşık 70 bin azalmayla 130 binlere düştüğü görülmektedir. 1993 yılında kamu iktisadi teşebbüslerinde çalışan işçi sayısı 392.239, 1999 yılında ise 269.958 olarak verilmiştir.¹⁰ İş Sendikası’nın 1992 yılındaki araştırması; Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nde mevsimlik işçilerin yıllık çalışma sürelerinin azaldığı, taşeronlaşmanın ise hız kazandığını göstermiştir. Kredi Yurtlar Kurumu’nda 150 kadrolu sendikalı işçi varken, temizlik işlerinin taşerona verildiği 400 işçinin çalıştırıldığı bilinmektedir.¹¹ Kamuda bu örneklerin çoğaltmak mümkündür. DİSK-AR’ın 2011 tarihli Taşeron ve Güvencesiz Çalışma Raporunda; Sağlık Bakanlığına bağlı hastanelerde, tıbbi sekreter, hasta bakıcı, radyoloji teknisyeni, hemşire gibi çalışanların ihale yoluyla taşeron şirketlerce çalıştırıldığı, üniversite hastaneleriyle birlikte kamu sağlık kurumlarında çalışan taşeron işçilerin sayılarının 150 bine

⁵ 30288 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/01/20180101-5.htm> , 6 Ocak 2019 tarihinde erişildi.

⁶ 4857 Sayılı İş Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf> , 12 Ocak 2019 tarihinde erişildi.

⁷ Koç 2001, 2; Kaya 2015, 261.

⁸ Kaya 2015, 259.

⁹ Topak 2007, 197-198.

¹⁰ Özveri 2014, 36.

¹¹ Kaya 2015, 260.

yaklaştığını göstermektedir. Ayrıca bu raporda taşeronlaşmanın hızla yaygınlaştığı alanlardan birinin belediyeler olduğu %22'lik bir bölümünde taşeron firmadan işçiler çalıştırıldığı belirtilmiştir. Taşeron ve Güvencesiz Çalışma Raporunda, bu uygulama ile sağlık alanı başta olmak üzere, yerel yönetimler gibi kamu kurum ve kuruluşlarında %60'a yaklaşan ve 6 milyona yakın insanın iş güvencesinden yoksun bir şekilde çalıştırıldığı ifade edilmektedir.¹²

İş gücü maliyetlerini azaltmak amacıyla tercih edilen hizmet alımı yöntemi ile personel çalıştırılması belediyelerde asıl iş olan temizlik hizmetlerinin bile taşerona verilerek gördürülmesi bu yöntemin asıl işlerin de taşeron aracılığı ile yapılmasının yaygınlaşmasına sebep olduğunu vurgulayabiliriz. Kamuda hizmet alımı yoluyla personel çalıştırılması ise 22.01.2002 tarihli ve 24648 sayılı Resmi Gazete' de yayımlanarak yürürlüğe giren 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun (KİK) ile başlamıştır. Bu kanunun 4. maddesinde *“Bakım ve onarım, taşıma, haberleşme, sigorta, araştırma ve geliştirme, muhasebe, piyasa araştırması ve anket, danışmanlık, (...), tanıtım, basım ve yayım, temizlik, yemek hazırlama ve dağıtım, toplantı, organizasyon, sergileme, koruma ve güvenlik, meslekî eğitim, fotoğraf, film, fikrî ve güzel sanat, bilgisayar sistemlerine yönelik hizmetler ile yazılım hizmetlerini, taşınır ve taşınmaz mal ve hakların kiralanmasını ve benzeri diğer hizmetleri ifade etmektedir”* denilerek hizmet kavramının açıklaması yapılarak taşeron çalışmada muvazaalı durumların önü açılmıştır. Ayrıca aynı kanunun ikinci bendine göre; *“Mahalli idare veya şirketlerinin bütçelerinden yapılan, yıl boyunca devam eden, niteliği gereği süreklilik arz eden ve haftalık çalışma saatlerinin tamamının idare için kullanıldığı park ve bahçe bakım ve onarımı ile çöp toplama, cadde, sokak, meydan ve benzerlerinin temizlik işlerine ilişkin alımlar personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı olarak kabul edilir.”* denilerek temizlik hizmetinin taşeron firmalarca istihdamının yapılabileceği belirtilmiştir. Ancak temizlik hizmetinde çalıştırılmak üzere hizmet alımı yapılan kişilerin asıl işlerde çalıştırıldığına dair pek çok yargı kararına ulaşılmış bu durumun yasal olarak muvazaaya sebep olmasının yanında çalıştırılan kişilerin sosyal haklarından yoksun olduğu görülmüştür. Taşeron uygulamaları ve kamuda taşeron çalıştırılmasıyla ilgili 11 Eylül 2014 tarihli 29116 Sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanan 6552 Sayılı Torba Yasa ile çeşitli düzenlemeler ve sınırlamalar getirilmiştir.¹³ Bu torba yasanın 10,11 ve 12'nci maddeleri hizmet alımı ihaleleri kapsamında kamuda taşeron çalıştırılması şartları, çalıştırılabilecek alanlar ve durumlar, ihale sözleşmelerinin süresi ve yenilenmesi, taşeron değişikliği gibi konular olduğu görülmektedir. Hizmet alımı kapsamında çalıştırılan personelin hizmet alımı konusu dışında başka işler çalıştırılmayacağı ise 6552 sayılı Kanununun 11'inci maddene eklenen hükme göre; personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı ihaleleri çerçevesinde çalıştırılan personel, ihale ve sözleşme konusu iş dışında başka bir işte çalıştırılmaz ve görevlendirilemez. Bu kapsamda, personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı ihalesine çıkılmaması gerektiği hâlde ihaleye çıkılması, uygun görüş alınması gereken hâllerde alınmadan ihaleye çıkılması, ihale kapsamında çalıştırılan personelin sözleşme konusu işler dışında çalıştırılması, 4857 sayılı Kanununun 2 nci maddesinin yedinci fıkrası hükmüne aykırılık teşkil edecek şekilde işlem ve eylemler yapılması nedeniyle idare aleyhine zarar ortaya çıkması hâlinde, *oluşan bu zararlar, bu zarara neden olduğu tespit edilenlere rücu edilmek suretiyle tahsil edilir. Ayrıca, bu kişiler hakkında uygulanacak ceza ve disiplin hükümleri saklı kalmak üzere, bu kişilere her türlü aylık, ödenek, zam, tazminat dâhil yapılan bir aylık net ödemelerin beş katı tutarında idari para cezası uygulanır. 4857 sayılı Kanununun 3 üncü maddesinin ikinci fıkrasında öngörülen itiraz veya diğer kanun yollarına başvurmayan kişilere ise her türlü aylık, ödenek, zam, tazminat dâhil yapılan bir aylık net ödemelerin iki katı tutarında idari para cezası uygulanır. Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve Hazine Müsteşarlığının görüşü ve Maliye Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe konulan yönetmelikle düzenlenir.”* olarak ifade

¹² DİSK-AR 2011 <http://disk.org.tr/2011/01/disk-ar-taseron-ve-guvenesiz-calisma-raporu/>, 1 Şubat 2019 tarihinde erişilmiştir.

¹³ 29116 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/09/20140911M1.htm>, 22 Ocak 2019 tarihinde erişilmiştir.

edilmiştir. Buna göre hizmet alımı kapsamında çalıştırılan personelin ihale ve sözleşme konusu dışında başka bir işte çalıştırılmayacağı; yüklenici ile yapılan temizlik hizmetinin gerçekleştirilebilmesi için alımı yapılan personelin büro hizmetlerinde görev alamayacağı net bir şekilde ifade edilmiştir. Böylece alt işverenliğin sınırlamaları doğrultusunda daha önce ifade edilen şartlarında korunduğu, herhangi bir muvazaalı duruma sebebiyet verilmesi engellenmiştir. Sonuçta iş türü ve kapsamı tartışmalı olsa da yıllar itibariyle kamu alanında taşeronlaşma giderek artmıştır.

Literatür Özeti: Türkiye’de Kamuda Taşeronlaşma

1936 yılında kabul edilen 3008 sayılı yasa ile Türkiye’de taşeronlaşma süreci başlamıştır. Ancak bu çalışma biçiminin 1980’li yıllarda görülmeye başlandığı bilinmektedir. 1980’li yıllarda Türkiye’yi de etkisi altına alan neoliberal politikalarla birlikte sosyal devlet politikalarından vazgeçilmiş ve özelleştirmeler gündeme gelmeye başlamıştır. Bu yıllardan itibaren kamu kurumlarında ve özellikle belediyelerde taşeron firma aracılığı ile istihdamın yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bu kapsamda konu ile ilgili yapılmış belirli bir sayıda literatür bulunmakla birlikte önde gelen çalışmaların özet bilgileri şu şekildedir.

Zengin tarafından yapılan çalışmada Türkiye’de yerel yönetimlerin uyguladıkları özelleştirme yöntemleri incelenmiş, 1984 yılında yapılan yerel yönetim seçimlerinden sonra uygulanan yöntem ve uygulamalar değerlendirilmeye çalışılmıştır.¹⁴ En fazla uygulanan yöntemler ise şirketleşme, kiralama ve yap işlet devret olarak belirtilmiştir. Özellikle belediyelerde temizlik işlerinin ihale ile özel firmalara yaptırılması maliyet açısından olumlu olduğu ve kar elde edildiği ifade edilmiştir. Fakat bu hizmetin iş gücü payının maliyet içinde yüksek yer tutması kamu işletmelerinin sendikal işçiler tarafından istismar edilmesi olarak değerlendirilmiştir.

Gökbayrak’ın çalışmasında yerel hizmetlerin özelleştirilmesinde Türkiye’deki uygulamaların daha iyi analiz edilebilmesi amacıyla bu uygulamanın en gelişmiş örneklerinin görüldüğü İngiltere ve Amerika izlenimlerine ayrıntılı bir şekilde yer verdiği görülmüştür.¹⁵ Ayrıca Fransa, Macaristan, Şili, Ukrayna gibi ülke örneklerine de yer verilmiştir. Özelleştirme uygulamalarının en çok görüldüğü yerlerin belediye hizmetlerinde olduğu, burada istihdam edilenlerin sendikal hakları, ücretlerinde, çalışma ve yaşam koşullarında gerileme olduğundan bahsedilmiştir.

Alt işverenlik uygulamalarının dış kaynak gibi değerlendirildiği, düşünüldüğünde dış kaynaklardan yararlanma aracı olarak hizmet alımı ihalelerinden bahsedilmektedir.¹⁶ Hizmet alımı ihalelerinin Türkiye’de sağlık bakanlığı ve üniversitelerde temizlik, bakım onarım, mutfak ve yemek gibi hizmetlerde yapıldığını ve finansmanının da döner sermayeler üzerinden sağlandığını ifade etmiştir. Hizmet alımı ihaleleri hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir.

Gerek ve Oral yayınladıkları çalışmalarında asıl işveren alt işveren ilişkisinin genel bir değerlendirmesini yapmışlardır. Belediyelerde uygulanan alt işverene çöp toplama ve nakil işlerin gerekçeleri, durumun Devlet İhale Kanununca uygun olup olmadığı tartışılmıştır.¹⁷

Şakar alt işveren uygulamasının Türkiye’de 1980’li yıllarda belediyelerde temizlik işlerinin taşeron firmalarca ifasından, uygulamadaki olumsuz durumlardan ve bunlara karşı alınabilecek önlemlerden bahsedilmiştir.¹⁸

¹⁴ Zengin 1996.

¹⁵ Gökbayrak 2003.

¹⁶ Ergin ve Şahin 2005.

¹⁷ Gerek ve Oral 2006.

¹⁸ Şakar 2010.

Öngel tarafından yapılan çalışmada Türkiye’de taşeronlaşmanın boyutlarının ne düzeyde olduğu araştırılmıştır.¹⁹ 2000’li yıllardan itibaren taşeron sayısının sistematik olarak arttığı belirtilmiş; 2002 yılında kayıtlı taşeron işçi sayısı 387 bin olarak ifade edilirken, 2011 yılında bu rakam 1 milyon 611 bin olmuştur.

Kaya tarafından yapılan çalışmada kamu sektöründe oldukça yaygınlık gösteren taşeron işçilik hakkında Adıyaman il merkezindeki kamu kurumlarında çalışan 400 taşeron işçisine yüz yüze görüşme yoluyla anket uygulamıştır. Bunun sonucunda da taşeron istihdamının işçilerin haklarında kısıtlamaya yol açtığı, bu tür çalıştırmaya karşı olumsuz bir yaklaşım sergilendiğini buna karşılık kadro, ücretlerde iyileştirme ve sendikal haklar ile kıdem tazminatının talep edildiği gözlemlenmiştir.²⁰

Küçükilhan vd. Afyon Kocatepe Üniversitesi Hastanesinin taşeron işçilik maliyetleri, önemi ve kontrolüne yönelik bir çalışma yapmışlardır.²¹ Bu çalışmalarında taşeron tanımlaması yapılmış, dış kaynak kullanımına değinilmiştir. Hastanede istihdamı sağlanan yaklaşık 1200 personelin 663’ünün taşerondan istihdamın yapıldığı belirtilmiştir. Taşerondan istihdamı sağlanan personele asgari ücret ödenmesi ile maliyet avantajı elde edildiğine değinilmiştir.

Ulukan ve Yılmaz’ın çalışmalarında kadın istihdamının genel durumu ulusal ve uluslararası boyutlarda ele alınmış, taşeron çalışmanın özellikle kadın emeğinin yoğun olarak görüldüğü sağlık hizmetlerinde yaygınlaşmasını incelemişlerdir.²² Yapılan bu çalışmada da taşeron sayılarına cinsiyet temelli olarak bir veriye ulaşılmadığına sadece toplu bir sayıya ulaşıldığına değinilmiştir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının raporuna göre taşeron işçiliğin en yaygın olduğu sektörlerin kamu sektöründe temizlik hizmetinde 417.422 kişi ve özel sektörde inşaat hizmetlerinde 318.087 kişi olduğu söylenmiştir. Ayrıca raporda hizmet alımlarının en yaygın olduğu kamu kurumlarına değinilmiş; belediyeler %36, %14 KİT’ler ve %4 oran ile yükseköğretim kurumları ifade edilmiştir.

Sayın’ın çalışmasında Türk hukukunda alt işverenlik uygulamasının tarihsel süreci verilmiş, kamu kesiminde alt işveren uygulamasının 1980’li yıllarda ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Ayrıca kamuda özellikle KİT’lerde hizmet alımı adı altında personel istihdamının sağlandığı, emekli olan ya da farklı nedenlerle kamudan ayrılan işçilerin yerine kamu işçisi olarak alımın hizmet alımı yoluyla personel temini sağlandığı ifade edilmiştir. 2015 yılı verilerinde toplam kamu alımı tutarının %40,2’sinin belediyelerce gerçekleştirildiğini, belediyeleri de sırayla özel bütçeli kuruluşlar, Sağlık Bakanlığının takip ettiğini ifade etmiştir. Sayın bu çalışmasında 6552 sayılı Kanunun kamu kuruluşlarında hizmet alımı kapsamında personel çalıştırılmasına etkilerini de incelemiştir.²³

Çolak çalışmasında Türkiye’de kamuda taşeronlaşmanın gelişimi analiz edilerek başlıca ekonomik ve sosyal sorunlara yer verdiği görülmektedir. Taşeron çalışmanın 1980’li yıllarda görüldüğünün ifade edildiği ancak yasal süreçlere bakıldığında Türkiye’de 1936 yılında “üçüncü şahıs” olarak çalışma yaşamında yer aldığı ifade edilmiştir. Bu çalışmada da taşeron sayılarına ulaşılmakta sıkıntı yaşandığı belirtilmiştir.²⁴

2018 yılında kadroya geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte taşerondan istihdamı sağlanan personelin örgütsel bağlılık düzeyini, iş tatminini ve çalışma koşullarını ortaya koymaya yönelik çalışmaların arttığı

¹⁹ Öngel 2014.

²⁰ Kaya 2015.

²¹ Küçükilhan vd. 2015.

²² Ulukan ve Yılmaz 2016.

²³ Sayın 2017.

²⁴ Çolak 2017.

görülmektedir.²⁵ (Arı ve Engin 2018; Karayumak 2019; Acar 2020; Polatçı vd., 2020; Yasım ve Işık 2020).

Üniversitelerin İstihdam Yapısı ve Taşeronlaşma

İstihdam, ülkedeki mevcut iş gücünün ekonomik faaliyetler içerisinde sürekli biçimde çalıştırılması olarak tanımlanabilmektedir. Üniversitelerin amacı; bilimsel araştırma yapmak, yapılan bilimsel araştırmalar ile toplumsal gelişmeye katkı sağlayıp kalifiye insan gücü yetiştirmektir. Buna göre bir ülkedeki rekabet gücünde iyi yetişmiş insan gücü ile bilim ve teknoloji üretim kapasitesi ile ilişkilidir. Ancak Türkiye’de üniversite yönetimleri uzunca bir süre taşeronlaşmanın yansıması olan yönetsel ve mali sorunlar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kamu hizmeti sunumunda üniversitelerin konumunun yadsınamayacak kadar önemli olduğu aşikârdır. Taşeronlaşmanın boyutlarını değerlendirebilmek için Türkiye’de 1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinin istihdam yapısı ele alınmıştır.

Üniversitelerin tarihsel gelişim sürecine bakıldığında 1992 yılında bir günde biri vakıf üniversitesi olmak üzere 23 devlet üniversitesi ile 24 üniversite kurulmuştur. Bu durum da üniversitelerde kamu hizmetinin sunumunu gerçekleştirecek personel ihtiyacına neden olmuştur. 28 yıllık geçmişe sahip olan bu yükseköğretim kurumları kamu hizmeti sunumunda rekabeti, sürdürülebilirliği sağlamak için personel ihtiyacını karşılamada devlet kaynakları ile özel sektörden kendine yarar sağlayacak yöntemleri kullanmaktadır. 1992 yılı üniversite sayılarında o zamana kadarki en fazla artışın olduğu dönem olması sebebiyle incelemeye değer bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üniversitelerin temel misyonları açısından belirli hizmetlerin sürekli bir şekilde yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu misyonun düzenli ve sürekli bir şekilde devamını sağlayabilmek için, stratejik öneme sahip olan kendi alanı dışında kalan işlere yardımcı hizmetler kapsamına giren temizlik, güvenlik, danışmanlık, yiyecek-içecek gibi hizmetleri dışardan hizmet satın alma yoluyla karşıladıkları görülmektedir. Kamu kurumları bu hizmetleri taşeron firmalardan sağlamayı ucuz iş gücü maliyeti avantajından yararlanmak için sıkça tercih etmişlerdir. 1992 yılında kurulan devlet üniversiteleri de bu avantajdan yararlanmak amacıyla özellikle temizlik, güvenlik gibi hizmetlerin icrasında taşeronlaşmayı tercih etmişlerdir.

Üniversitelerde insan kaynakları ihtiyacı 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu, 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu, 4857 Sayılı İş Kanununa göre istihdam edilenler ile 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu göre hizmet alımı yapılarak karşılanmaktadır.²⁶ 657 Sayılı Devlet Memurları kanununa göre kamu hizmetleri memur, sözleşmeli personel, geçici personel ve işçiler tarafından sunulmaktadır. Memuriyetin hizmet sınıflarına göre ayrımı; genel idare hizmetleri, teknik hizmetler, sağlık ve yardımcı sağlık hizmetleri, eğitim ve öğretim hizmetleri, avukatlık hizmetleri, din hizmetleri, emniyet hizmetleri, yardımcı hizmetler, mülki idari amirliği, milli istihbarat hizmetleri sınıfları ile 8.11.2016 tarihli ve 6755 sayılı Kanun ile eklemesi yapılan jandarma hizmetleri ve sahil güvenlik hizmetleri sınıfları şeklinde olmuştur. 1992 yılında kurulan üniversitelere ait personel sayıları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: 1992 Yılında Kurulan Üniversitelerin 2018 Yılı Personel Sayıları

Üniversiteler	Akademik	İdari	Üniversiteler	Akademik	İdari
---------------	----------	-------	---------------	----------	-------

²⁵ Arı ve Engin 2018; Karayumak 2019; Acar 2020; Polatçı vd., 2020; Yasım ve Işık 2020.

²⁶ 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf> (1 Şubat 2019 tarihinde erişilmiştir.)

Abant İzzet Baysal Üniversitesi	1348	777	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	1288	803
Adnan Menderes Üniversitesi	1789	1151	Kırıkkale Üniversitesi	1248	852
Afyon Kocatepe Üniversitesi	1325	892	Kocaeli Üniversitesi	2034	1606
Balıkesir Üniversitesi	1015	625	Manisa Celal Bayar Üniversitesi	1643	1135
Bülent Ecevit Üniversitesi	1313	2188	Mersin Üniversitesi	1710	1485
Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	1669	755	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	1583	1207
Dumlupınar Üniversitesi	1124	601	Mustafa Kemal Üniversitesi	1064	1064
Gaziosmanpaşa Üniversitesi	1284	965	Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi	954	527
Gebze Teknik Üniversitesi	573	303	Pamukkale Üniversitesi	1988	1464
Harran Üniversitesi	1087	815	Sakarya Üniversitesi	2003	591
İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü	487	377	Süleyman Demirel Üniversitesi	2246	1424
Kafkas Üniversitesi	882	405			

Kaynak: YÖK, 2020.

Buna göre 1992 yılında kurulan devlet üniversiteleri içerisinde Bülent Ecevit Üniversitesi'nin idari personel sayısı 2188 kişi, Kocaeli Üniversitesi'nin 1606 kişi, Mersin Üniversitesi'nin 1485 kişi, Pamukkale Üniversitesi'nin 1464 kişi ve Süleyman Demirel Üniversitesinin ise 1424 kişi olarak ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir.²⁷ Üniversitelerde taşeron sayılarına bakılmak istenildiğinde resmi belge, rapor vb. dokümanlarda taşeron sayılarına yer verilmediği göze çarpmaktadır. Ancak 2018 Nisan ayı itibariyle taşerondan istihdamı sağlanan kişilerin kadroya geçiş sürecinde yapılan sınav sonuçlarının ilgili yükseköğretim kurumlarının internet sayfalarında yayınlanması sonucunda beyan ettikleri sayılar değerlendirilmiş ve Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: 2018 Mart Ayı Sonu İtibariyle Kadroya Geçiş Yapılan Kişi Sayısı

Üniversiteler	Toplam	Üniversiteler	Toplam
---------------	--------	---------------	--------

²⁷ YÖK, Akademik Personel Sayıları, <https://istatistik.yok.gov.tr/> (16 Haziran 2020 tarihinde erişilmiştir.)

Abant İzzet Baysal	336	Kafkas	573
Adnan Menderes	1345	Kahramanmaraş Sütçü İmam	1049
Afyon Kocatepe	1047	Kırıkkale	585
Balıkesir	773	Kocaeli	1179
Bülent Ecevit	912	Mersin	1366
Celal Bayar	973	Muğla Sıtkı Koçman	350
Çanakkale 18 Mart	899	Mustafa Kemal	884
Dumlupınar	495	Ömer Halis Demir	254
Gaziosmanpaşa	603	Pamukkale	1429
Gebze Teknik	86	Sakarya	693
Harran	708	Süleyman Demirel	1763

Kaynak: Üniversitelerin web sayfalarındaki ilandan alınmıştır.

1992 yılında kurulan üniversitelerden olan İzmir Yüksek Teknoloji Üniversitesi ile ilgili hizmet alımı kapsamında çalıştırılan personel ve sürekli işçi kadrosuna geçiş ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamadığı için bu üniversite ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Bu tabloya göre taşeron sayısının en fazla olduğu Üniversitenin Süleyman Demirel Üniversitesi olduğu dikkat çekmektedir. Süleyman Demirel Üniversitesini ise sırayla 1793 kişi, Pamukkale Üniversitesi 1429 kişi, Mersin Üniversitesi 1366 kişi, Adnan Menderes Üniversitesi 1345 kişi, Kocaeli Üniversitesi 179 kişi, Afyon Kocatepe Üniversitesi 1047 kişi, Bülent Ecevit Üniversitesi 912 kişi izlemektedir.

Buna göre yükseköğretim kurumları hizmet alımı kapsamında personel istihdamı sayıları tablo sunulmuş fakat hangi hizmetlerin taşeron işçiler aracılığı ile yapılacağını belirtmemişlerdir. Taşeronların sürekli işçi kadroya alınması ile birlikte hizmet sınıflarındaki taşeronlaşmanın durumunun değerlendirilmesi de mümkün hale gelecektir.

Taşeronun Değerlendirilmesi

1992 yılında kurulan devlet üniversitelerindeki istihdamın idari personel ve taşeron sayılarına bakılarak değerlendirilmesi için 2018 yılındaki 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu göre istihdam edilen personel sayıları ile Nisan 2018 de kadroya geçişleri sağlanan ve ilgili üniversitelerin 2018 yılı faaliyet raporlarında belirtmiş oldukları personel sayıları karşılaştırılmış ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: İdari Personel ile Taşeron Personel Sayısının Karşılaştırılması

Üniversiteler	Toplam İdari Personel Sayısı	Sürekli İşçi	Sürekli İşçi %	Üniversiteler	Toplam İdari Personel Sayısı	Sürekli İşçi	Sürekli İşçi %
---------------	------------------------------	--------------	----------------	---------------	------------------------------	--------------	----------------

	(657'ye tabi)				(657'ye tabi)		
Abant İzzet Baysal	777	353	31	Kafkas	405	585	59
Adnan Menderes	1151	1194	51	Kahramanmaraş Sütçü İmam	803	979	55
Afyon Kocatepe	892	383	30	Kırıkkale	852	318	27
Balıkesir	625	773	55	Kocaeli	1606	1192	43
Bülent Ecevit	2188	916	30	Mersin	1485	1370	48
Celal Bayar	1135	938	54	Muğla Sıtkı Koçman	1207	360	23
Çanakkale 18 Mart	755	901	54	Mustafa Kemal	792	873	52
Dumlupınar	601	460	43	Ömer Halis Demir	527	254	33
Gaziosmanpaşa	965	603	38	Pamukkale	1464	1389	49
Gebze Teknik	303	92	23	Sakarya	591	665	53
Harran	815	734	47	Süleyman Demirel	1424	1729	55
İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü	377	90	19				

Kaynak: İlgili Üniversitelerin Faaliyet Raporları

Bu tabloya göre taşeron istihdamının toplam idari personel içerisindeki yüzdelerine bakıldığında Kafkas Üniversitesi %59, Balıkesir Üniversitesi, Süleyman Demirel Üniversitesi ve Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversiteleri %55, Çanakkale 18 Mart %54, Sakarya %53, Mustafa Kemal %52, Adnan Menderes Üniversitesi %51'lik oranlarla ilk sıralarda yer almaktadır. Ancak Tablo 3'te yer alan veriler değerlendirildiğinde; hizmet alımı yöntemiyle istihdam edilen personel sayısının idari personele oranla fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum kamu hizmetinin ikamesi olarak hizmet alımı yönteminin kullanıldığı izlenimi verse de aslında burada 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu (DMK) hükümlerine göre on iki hizmet sınıfında istihdam edilen tüm personelin idari personel olarak değerlendirilmesi söz konusu olacaktır. Bu durum doğru bir bakış açısı sunmamaktadır çünkü hizmet alımı yöntemiyle yalnızca yardımcı hizmetler sınıfının ikamesi ile mümkündür. Dolayısıyla yardımcı hizmetler sınıfının toplam idari personel içinde büyük bir orana sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir. Kamuda hizmet alımı yoluyla personel çalıştırılmasının yasal dayanağı olarak 4754 sayılı Kamu İhale Kanununun 62'nci maddesidir. Kamu İhale Kanununun 62'nci maddesinin ikinci bendine göre; “Mahalli idare veya şirketlerinin bütçelerinden yapılan, yıl boyunca devam eden, niteliği gereği süreklilik arz eden ve haftalık çalışma saatlerinin tamamının idare için kullanıldığı park ve bahçe bakım ve onarımı ile çöp toplama, cadde, sokak, meydan ve benzerlerinin temizlik işlerine ilişkin alımlar personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı olarak kabul edilir.” Temizlik hizmetinin taşeron firmalarca istihdamının yapılabileceği belirtilmiştir. Fakat üniversitelerin bu ayrımı 2018 yılından önce

yapmadıkları görülmüştür. 1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinin öğrenci sayıları, kapalı alan verileri özellikle güvenlik ve temizlik hizmetinin ifasında bir gösterge olarak kabul edildiğinde önem arz etmektedir. Üniversitelerin temizlik ve güvenlik hizmetini taşeron firmalar aracılığı ile personel istihdamı ile sağladıkları kadroya geçiş sürecinde yapılan sınav sonuçlarının incelenmesinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca sadece bu iki hizmeti değil teknik hizmetler, sağlık hizmetleri ve yardımcı hizmetler sınıfında yer alan büro hizmetlerinin de taşeron firma ile yerine getirdiği gözlemlenmiştir. Bu sonuçlara göre Tablo 4 oluşturularak bir değerlendirme yapılmıştır. Toplam taşeron sayısı içerisinde hizmet sınıflarının dağılımı üniversitelerin yayınlamış oldukları sınav sonuçlarındaki ayrıma göre dikkate alınarak kendi içerisinde oranlanmıştır. Buna göre Abant İzzet Baysal Üniversitesi toplam 336 kişiyi taşerondan istihdam etmiş, bu sayının 164'ü temizlik (%49), 148'i güvenlik (%44) ve 24 'ü (% 7) de büro yardımcısı olarak istihdam edilmiştir.

Tablo 4: 1992 Yılında Kurulan Üniversitelere Ait Sayısal Bilgiler

Üniversiteler	Hizmet Sınıflarında 4/D Oranı						
	*Öğrenci Sayısı	*Kapalı Alan	Yardımcı Sağlık Hiz.%	Büro Yardımcısı %	Teknik Hizmetler%	Güvenlik Personel %	Temizlik Personeli%
Abant İzzet Baysal	31.863	397.847	0	7	0	44	49
Adnan Menderes	58.806	496.691	25	15	5	10	45
Afyon Kocatepe	45.499	443.626	15	23	3	20	38
Balıkesir	37.259	362.939	0	16	6	16	62
Bülent Ecevit	34.971	273.672	0	14	6	22	58
Çanakkale 18 Mart	49.314	335.300	0	65	0	17	18
Dumlupınar	55.265	436.467	0	7	0	29	64
Gaziosmanpaşa	33.425	286.783	32	32	0	18	18
Gebze Teknik	7.755	125.426	0	0	0	35	65
Harran	24.403	482.817	35	0	0	17	48
Kafkas	19.403	284.735	27	0	14	2	57
Kahramanmaraş Sütçü İmam	36.512	330.543	23	15	0	19	42
Kırıkkale	39.585	356.234	17	10	3	27	43
Kocaeli	81.294	433.244	0	24	0	20	56
Mersin	47.298	387.730	80	0	0	6	14
Muğla Sıtkı Koçman	44.845	349.565	0	1	0	37	62
Mustafa Kemal	24.769	294.168	21	17	9	20	33

Ömer Halisdemir	27.490	341.558	0	0	0	29	71
Pamukkale	58.765	418.786	18	6	24	5	46
Sakarya	86.304	396.576	0	6	0	29	65
Süleyman Demirel	83.701	502.161	10	31	10	11	38

Kaynak:*Üniversitelerin Faaliyet Raporları **Web Sayfalarındaki İlanlar

Bu tabloya göre, sürekli işçi kadrosuna alımlarda hizmet sınıfları itibariyle hizmet sınıfı ayırımı yapan üniversitelerin özellikle güvenlik ve temizlik hizmetlerini taşeron firmadan istihdam etmişlerdir. Kadroya geçişi yapılan işçi sayıları bir önceki tabloda belirtilmiş olup hizmet sınıfındaki değerlendirmeye bakıldığında beş sınıfta alım yapan Adnan Menderes, Afyon Kocatepe, Kırıkkale, Mustafa Kemal, Pamukkale ve Süleyman Demirel Üniversitesi olmuştur. Buna göre temizlik hizmeti sınıfında ilk sırada Pamukkale Üniversitesi 617 kişiyi temizlik hizmetinde istihdam ederek toplam sürekli işçi hizmet alımında %46'lık bir oranla temizlik hizmetinin ifasına yer vermiştir. Bu sıralamayı Adnan Menderes 611 kişiyi temizlik hizmetinde istihdam etmiş ve toplam sürekli işçi sayısına oranlandığında % 45 ile ilk sırada yer alırken, Kırıkkale 252 kişi ile % 43, SDÜ 623 kişi (% 38), Afyon Kocatepe 400 kişi (% 38) ve Mustafa Kemal Üniversitesi 292 kişi (% 33) ile takip etmiştir. Ayrıca üniversitelerin kapalı alanları ile öğrenci sayıları dikkate alındığında temizlik hizmetinin kişi sayısı bazında yetersiz kalacağı görülmektedir.

Üniversitelerin idari faaliyet raporlarında güvenlik hizmetlerinde görevli personelin istihdamının hizmet alımı yoluyla yapıldığı görülmektedir. 5188 sayılı Özel Güvenlik Hizmetine Dair Kanun'da özel güvenlik hizmetlerinin yerine getirilmesi ile ilgili esas ve usuller belirtilmiştir. Güvenlik görevlilerinin görev tanımlarına bakıldığında her türlü hırsızlık, gasp, saldırı, tehdit ve tehlikelere karşı güvenlik tedbirlerini yasa kapsamında almakla yükümlü oldukları belirtilmektedir. Buna göre üniversite ve mensuplarına yönelik kampüs içerisinde oluşabilecek her türlü olumsuz duruma engel olmak, bu olaylara yönelik yönetimce verilen talimatlar doğrultusunda güvenlik hizmetini kesintisiz olarak uygulamaları gerekmektedir (Mad.1,2,7).

Tablo 4'e göre güvenlik hizmetinin ifasında da yükseköğretim kurumlarının istihdam ettikleri personel sayıları değişiklik göstermektedir. Kocaeli Üniversitesi 240 kişi (%20), Afyon Kocatepe Üniversitesi 211 kişi (%20), Sakarya Üniversitesi 202 kişi (%29), Kahramanmaraş Üniversitesi 186 kişi (%19), Süleyman Demirel Üniversitesi 178 kişiyi (%11) güvenlik hizmetini taşeron firma ile istihdam ettiklerini belirtmişlerdir. Temizlik hizmeti için yapmış olduğumuz yorumları bu hizmet için de söylemek mümkündür. Ayrıca bu hizmetin ifasında da personel sayılarına bakıldığında yetersiz kaldığı sadece kapalı alanlar değil öğrenci sayıları ile personel sayılarına bakıldığında da görülebilecektir.

Hizmet alımı yapılarak istihdamı sağlanan personelin sadece temizlik ve güvenlik hizmetlerinde olmadığı görülmektedir. 02 Nisan 2018 tarihinde kadroya geçiş işlemleri tamamlanan taşeronlar hakkındaki sınav sonuçlarına bakıldığında 1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinin yardımcı sağlık hizmetleri, büro yardımcısı, teknik hizmetler ve mutfak hizmetleri gibi hizmet sınıflarında da taşerondan personel istihdamı yaptıkları görülmüştür.

1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinde idari kadro olarak nitelendirilen insan kaynakları hizmet sınıfları itibariyle dağılımı 2018 yılı değerleri Tablo 5'te gösterilmiştir. 2018 yılı taşeron firmadan istihdamı sağlanan işçilerin sürekli işçi olarak kadroya alınması olması sebebiyle değerlendirilmiştir. Ayrıca buradaki amaç söz konusu hizmet sınıflarında taşeronlaşmanın dağılımını göstermek olmuştur.

Tablo 5: Hizmet Sınıfları İtibariyle Karşılaştırma

Üniversiteler	4/D*				657**		
	Yardımcı Sağlık Hiz.	Büro Yardımcısı	Teknik Hizmet.	Mutfak Hizmet	Yardımcı Sağlık Hizmeti	Teknik Hizmet	Yardımcı Hiz.
Abant İzzet Baysal	-	24	-	-	200	115	36
Adnan Menderes	340	203	62	-	398	103	74
Afyon Kocatepe	158	242	36	-	7	96	64
Balıkesir	-	121	47	-	141	76	60
Bülent Ecevit	-	121	47	64	470	126	104
Celal Bayar	-	-	-	-	397	120	80
Çanakkale 18 Mart	-	588	-	-	187	105	27
Dumlupınar	-	34	-	11	5	113	52
Gaziosmanpaşa	192	193	-	-	319	120	75
Gebze Teknik	-	-	-	-	8	72	19
Harran	238	3	-	24	198	117	126
Kafkas	123	-	63	38	80	76	28
Kahramanmaraş İmam Sütçü	232	153	-	59	205	117	44
Kırıkkale	103	61	17	26	227	93	65
Kocaeli	-	284	-	-	639	177	122
Mersin	971	-	-	62	426	151	166
Muğla Sıtkı Koçman	-	4	-	-	42	106	93
Mustafa Kemal	184	151	78	-	254	78	71
Ömer Halisdemir	-	-	-	-	8	59	70
Pamukkale	245	82	326	98	529	104	163
Sakarya	-	41	-	-	28	21	20
Süleyman Demirel	157	502	163	140	387	181	111

Kaynak: *Web Sayfalarındaki İlan **İdari Faaliyet Raporları

Bu tabloya göre mutfak hizmetleri olarak adlandırılan hizmetlerde aşçı, aşçı başı, garson, bulaşıkçı gibi unvanlara sahip personelin istihdamı sağlanmaktadır. Süleyman Demirel Üniversitesinde 140 kişi, Pamukkale Üniversitesinde 98 kişi, Mersin Üniversitesinde ise 62 kişi mutfak hizmetlerinde istihdam edilmiştir. Yardımcı sağlık hizmetlerinde ise Mersin Üniversitesi 485 kişi, Adnan Menderes Üniversitesi 340 kişi, Harran Üniversitesi 238 kişinin istihdamını sağlamıştır. 657 sayılı Devlet Memurları kanununda yer alan hizmet sınıfında yapılması gereken hizmetlerin taşeron firma ile yapılmış olması muvazaa sebep olması nedeniyle taşeron işçilerin aslında asıl işi yapmaları ve dolayısıyla başından beri asıl işverenin işçileri olmaları yorumuna da kanıtlamaktadır. Bu nedenlerle kanun koyucu, güvencesiz ve dahi 4734 sayılı kanunun ön gördüğü hizmetleri aşan biçimde bir istihdamın yaygınlaşması durumunu görerek, bu tarz bir istihdam politikasına son vermek yoluna gitmiştir. Yukarıdaki tablo aynı zamanda 657 sayılı DMK'ya göre oluşturulan hizmet sınıflarında görev yapan personel ile 4/D olarak ifade edilen sürekli işçilerin karşılaştırmasına olanak sağlamış ve kurumlardaki hizmetlerin ikamesindeki taşeronlaşmanın boyutunu göstermektedir.

1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinde teknik hizmetler sınıfında hizmet alımı kapsamında istihdamı sağlanırken kadroya geçişi yapılan personelin (4/D) durumuna bakıldığında 9 üniversitenin hizmet alımı yaptığı görülmektedir. Pamukkale Üniversitesi'nde teknik hizmetler sınıfının % 75,81'i, Mustafa Kemal Üniversitesi'nin % 50' si ve Süleyman Demirel Üniversite'sinin de %47,38'i hizmet alımı kapsamında ikame edildiği görülmektedir. Yardımcı hizmetler sınıfındaki taşeron sayısı değerlendirildiğinde 17 devlet üniversitesinde hizmet alımı kapsamında personel çalıştırıldığı görülmektedir. Buna göre yardımcı hizmetler sınıfında taşeron oranı en fazla olan üniversiteler Çanakkale 18 Mart (%95,6), Süleyman Demirel (%81,9), Afyon Kocatepe (%79,1), Kahramanmaraş Sütçü İmam (%77,7), Adnan Menderes (%73,3), Gaziosmanpaşa (% 72)'dir.

Sağlık ve yardımcı sağlık hizmetleri sınıfında ise 11 devlet üniversitesinin hizmet alımı kapsamında personel çalıştırıldığı görülmektedir. Afyon Kocatepe, Süleyman Demirel, Adnan Menderes, Kafkas, Kırıkkale ve Harran Üniversitelerinde araştırma ve uygulama hastanesi bulunmaktadır. Bu nedenle sağlık hizmetlerinin ifasında hizmet alımı yöntemine başvurdukları söylenebilir. Sağlık hizmetlerindeki taşeron oranı ise Afyon Kocatepe (% 95), Mersin (% 69,51), Kafkas (%60,59), Harran (%54,59) ve Kahramanmaraş (% 53,09) üniversitelerinde daha fazla olmuştur.

Süleyman Demirel Üniversitesi'nde Taşeronlaşma

Süleyman Demirel Üniversitesi 21281 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanan 3837 sayılı yasa ile 11 Temmuz 1992'de resmi olarak kurulan bir devlet üniversitesidir.²⁸ Üniversitenin kuruluşundan günümüze kadar olan süreçteki verilerine ulaşılmıştır. Bu süreçte üniversitenin öğrenci sayısı, kapalı alanları ve personel sayılarında sürekli bir artış gözlemlenmiştir. Hizmet alımı kapsamında personel çalıştırılması ise 01.04.1998 yılında 20 kişi ile başlanmış, 2006 yılında 300 kişi, 2008 yılında 315 kişilik alımlar İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığınca yapılmıştır. 01.05.2008 yılında ise güvenlik hizmeti alımı ile 60 kişilik güvenlik personeli istihdamı yapılmıştır ve 2018 Nisan ayında çıkartılan kanun hükmünde kararname ile taşeron işçilerin sürekli işçi kadrolarına geçirilmesi ile son bulmuştur.

Üniversitenin 2018 yılındaki genel bilgileri, 18 Mayıs 2018 tarihli ve 30415 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanarak yürürlüğe giren kanunla kurulmuş olan Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi'nden önceki tarih sayılarını içermektedir.²⁹ 2018 Temmuz ayı itibariyle 400.036,52 m² kapalı alan, 47.616

²⁸ 21281 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21281.pdf> (5 Mayıs 2019 tarihinde erişilmiştir.)

²⁹ 30415 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/05/20180508.htm> (5 Mayıs 2019 tarihinde erişilmiştir.)

öğrenci, 1626 akademik personel, 1.148 idari personel ile 1763sürekli işçi ile eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Tablo 6’da 2011 ile 2018 yıllarındaki verilere yer verilmesinin sebebi çalışmanın ana konusunu oluşturan taşeron sayılarına bu yıl aralığında hazırlanan resmi rapor ve belgeler de yer verilmesidir.

Tablo 6: Süleyman Demirel Üniversitesi'ne Ait Sayısal Veriler

Yıllar	Kapalı Alan (m ²)	Akademik Personel Sayısı	İdari Personel Sayısı	Öğrenci Sayısı	Taşeron Personel Sayısı
2011	436.220,00	1.847	1.419	46.006	1.712
2012	450.234,00	1.988	1.471	56.962	1.733
2013	465.348,00	2.092	1.575	51.987	1.770
2014	465.348,00	2.151	1.598	60.883	1.861
2015	502.161,00	2.157	3.574	80.346	1.870
2016	502.161,00	2.162	1.704	86.633	1.878
2017	502.161,00	2.192	1.568	82.998	1.758
2018	400.036,62	1.626	1.124	46.160	1.763

Kaynak: İlgili Yıl Faaliyet Raporları

Süleyman Demirel Üniversitesi'nin 2011 yılından 2018 yılına kadarki durumuna bakıldığında genel olarak artıştan bahsetmemiz mümkündür. 2011 yılında 436.220,00 m² olan kapalı alan 2017 yılında %38'lik bir artış ile 502.161 m² olmuştur. Süleyman Demirel Üniversitesi'ne bağlı bazı birimleri 2018 yılı Mayıs ayı itibarıyla Resmi Gazete' de yayımlanarak yürürlüğe giren 7141 sayılı kanunun ile kurulan Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi'ne geçmiştir. Bu nedenle 2018 yılında 634 akademik personel, 283 idari personel Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversite'nin kadrosuna aktarılmış ve Süleyman Demirel Üniversitesinin akademik ve idari personel sayısında azalma meydana gelmiştir. Aynı durum öğrenci sayısı ile kapalı alan sayılarında da görülmektedir.

Süleyman Demirel Üniversitesinde taşeronlaşma hızla artış göstermiştir. Bu tablodaki idari personel sayıları içerisinde hizmet sınıflarının değerlendirildiği dikkate alınırca bu kıyaslama bir anlam ifade etmeyecektir.

Süleyman Demirel Üniversite'sinde hizmet alımı yapılarak personel istihdamının 2006 yılında 300 kişi olması hizmet sözleşmelerine bakıldığında temizlik hizmeti kapsamında alımların yapıldığını ve bu personelin temizlik hizmeti dışında istihdam edildikleri bilinmektedir. Daha sonraki yıllara da bakıldığında aynı durumdan bahsetmek mümkündür. Nitekim 2015 yılında İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığının 13.01.2015 tarihli yazısı ile üniversitenin tüm birimlerine gönderilen yazı bu durumu doğrulamaktadır. 11.09.2014 tarihli ve 29116 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 6552 sayılı Kanun 4734, 5518 ve diğer ilgili kanunlarda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı yapılarak istihdamı sağlanan personelin sözleşme dışında başka işlerde çalıştırılmayacağı, çalıştırılmasının tespiti halinde ise idari para cezası gibi cezai işlemlerin uygulanacağı açıkça ifade edilmiştir. Böylece üniversitede yapılan hizmet alımlarının niteliği belirtilmiş 2015 yılı için “Malzemeli Genel Temizlik ve Yardımcı Teknik Hizmetler Hizmet Alımı” ihalesi yapılmış ve sözleşme imzalanmıştır. İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığının resmi yazısında taşeron

yerine yüklenici denilmesi de dikkat çekmiştir. Buna göre 3 yıllık sözleşme imzalanarak temizlik personeli, güvenlik, büro personeli, teknisyen yardımcısı gibi unvanlarda taşeron istihdamı gündeme gelmiştir.

2017 yılsonuna gelindiğinde ise 696 sayılı KHK'nin 127 maddesi gereğince “27/6/1989 tarihli ve 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameye eklenen geçici 23 ve geçici 24 üncü maddelerinde belirtilen kamu kurum ve kuruluşlarında 4/1/2002 tarihli ve 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu ve diğer mevzuat hükümleri uyarınca personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alım sözleşmeleri kapsamında yükleniciler tarafından çalıştırılanların sürekli işçi kadrolarına veya mahalli idare şirketlerinde işçi statüsüne geçirilmesine ilişkin usul ve esasların belirlenmesi, uygulamada ortaya çıkabilecek tereddütlerin giderilmesi ve kurumlar arasında uygulama birliğinin sağlanması amacıyla” kanunun çıkartılmıştır. 1 Ocak 2018 tarihli ve 30288 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanarak yürürlüğe giren bu kanunu istinaden taşeron çalışma kamu kurum ve kuruluşlarında son bulmuştur. Kadroya geçiş süreci hakkında çalışmanın önceki bölümlerinde bilgiler detaylı olarak verilmiştir. Buna göre Süleyman Demirel Üniversitesinde 2018 yılında toplam 1763 kişinin kadroya alınacağı belirtilmiş, 2018 yılsonu Personel Daire Başkanlığının verilerine göre de 1729 kişinin sürekli işçi olarak istihdamına olanak sağlanmıştır.

Süleyman Demirel Üniversitesinde personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımlarının yapılmış ve Süleyman Demirel Üniversitesi'nin bu giderlere ayırmış olduğu bütçe kaleminin incelenmesi mümkün olmuştur. Buna göre hizmet alımlarının özel bütçe ve döner sermayeye bütçelerinin ilgili kalemleri kullanılmıştır. Giderleri özel bütçeden karşılanmak üzere hizmet alımı kapsamında istihdama bakıldığında 2018 yılı dikkate alındığında 295 kişi temizlik hizmetlerinde çalıştırılmaktadır. 178 kişi güvenlik hizmetlerinde, 76 kişi mutfak hizmeti, büro yardımcısı olarak 233 kişi ve yardımcı teknik hizmetlerde 108 kişinin istihdamı yapılmaktadır.

Süleyman Demirel Üniversitesinde giderleri döner sermaye bütçesinden karşılanmak üzere temizlik, veri hazırlama, yardımcı sağlık hizmetleri, mutfak hizmetleri, teknik hizmetler gibi yardımcı hizmetler sınıfında yer alan hizmet sınıflarında alımlar yapılmıştır. 2015 yılındaki verilere göre 385 kişi temizlik hizmetlerinde, 176 kişi veri hazırlama, 130 kişi yardımcı sağlık hizmetlerinde 71 kişi mutfak hizmetlerinde, 38 kişi sosyal tesis işletmelerinde çeşitli hizmetlerde, teknik hizmetlerde 36 ve diğer hizmetlerde de görev almak üzere 24 kişinin hizmet alımı yoluyla toplam 786 kişinin istihdamı yapılmıştır. 2018 yılında ise 328 kişi temizlik, 157 kişi yardımcı sağlık personeli, 55 kişi teknik personel, büro yardımcısı olarak 261 kişi, mutfak personeli olarak da 72 kişinin hizmet alımı yapılarak istihdamı sağlanmıştır.

Hizmet alımı yapılarak personel çalıştırılmasında temizlik hizmeti alımlarının bütçe giderleri özel bütçe ve döner sermaye işletme müdürlüğüne karşılanmış ve 2018 yılında toplam taşeron işçiden 623 kişinin temizlik personeli olarak istihdamının sağlandığı görülmektedir. Bu ayrımın 2015 yılına kadar yapılmadığı daha önce belirtilmişti. 2016 yılında İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı ile taşeron firma arasında sözleşme neticesinde 220 temizlik personelinin istihdamı gerçekleşmiştir. Taşeron firma ile sözleşme yapan diğer birimler ise Dış Hekimliği Fakültesi ve Araştırma ve Uygulama Hastanesi olmuştur. Dış Hekimliği Fakültesi 41 temizlik personeli, Araştırma ve Uygulama Hastanesi 288 kişi temizlik personeli ile toplam 339 kişinin istihdamını sağlamıştır.

Buna göre 2015 yılından sonra sözleşmede ayrımı yapılarak istihdamı sağlanan temizlik personeli çalıştırılmasının hem Kamu İhale Kanunu hem de İş Kanunu açısından herhangi bir muvazaaya neden olmadığı görülmüştür. 2018 yılına gelindiğinde ise bu hizmeti yerine getiren personel sözleşmelerinde belirtildiği gibi kadroya alınmış, güvencesiz istihdam olarak adlandırılan bu uygulama son bulmuştur.

Güvenlik hizmetlerinin de ifasında hizmet alımı yöntemi kullanılmıştır. Buna göre giderleri özel bütçeden karşılanmak üzere alımı yapılan güvenlik personelinin sayısı 2012 yılında 150 iken 2017 yılında 175 kişi ve 2018 yılında 178 kişi olmuştur. İş Kanunu ve Kamu ihale Kanunu açısından bakıldığında bu hizmetin alımının hukuksal açıdan herhangi bir muvazaaya neden olmadığını ifade etmek mümkündür.

Süleyman Demirel Üniversitesi'nde sadece temizlik ve güvenlik hizmeti için değil aynı zamanda teknik hizmetler, bilgi işlem, mutfak hizmetlerinde de personel alımı yapıldığı görülmektedir. Bu alımlar hem özel bütçe kapsamında hem de döner sermaye işletme müdürlüğü bütçesinden karşılanmıştır. Döner sermaye bütçesinden hizmet alımı 2015 yılı için veri hazırlama ve kontrol hizmetleri için 176 kişi, yardımcı sağlık hizmetleri için 130 kişi, mutfak hizmetleri olarak genellemiş olduğumuz hizmetlerde 71 kişi, sosyal tesis işletmelerinde çeşitli birimlerde hizmet veren 38 kişi, teknik hizmetler kapsamında 36 kişi ve diğer olarak adlandırılan hizmetlerde ise 24 kişi istihdam edilmiştir. Buna göre toplam 475 kişinin taşeron firma aracılığı ile istihdamı gerçekleştirilmiştir. Özel bütçe giderlerinden hizmet alımı yapan birimlerden 73 kişi yardımcı teknik hizmetlerinde, 28 kişi eğitim hizmetlerinde, 200 kişi de büro yardımcısı olarak istihdam edilmiştir. Bilgi işlem hizmetleri için 36 kişi, mutfak hizmetlerinde de 86 kişi istihdam edilmiştir. Hizmet alımı yapılması ile ilgili yasal düzenlemelerden İş Kanunu hükümlerine göre sadece bilgi işlem hizmetleri için yapılan alımın uygun olduğu yorumu "... işin gereği ve teknolojik nedenlerle..." ifadesine dayanılarak yapılmaktadır (İK Mad. 2).

2018 yılı için ise hem özel bütçe hem de döner sermaye bütçesinden hizmet alımı ile 1763 kişinin istihdamı yapılmıştır. Büro yardımcısı olarak 494 kişi, 623 kişi temizlik hizmetlerinde, 163 kişi teknik hizmetler biriminde, mutfak hizmetlerinde 148 kişi istihdam edilmektedir. Sağlık personeli olarak 157 kişinin giderleri döner sermaye bütçesinden karşılanmış, 178 güvenlik personelinin ise bütçesi özel bütçe kalemlerinden karşılanmıştır. Buna göre temizlik ve güvenlik hizmetleri haricinde olan hizmetler 962 kişi sürekli işçi olarak hizmet vermektedir. Bu sayı toplam sürekli işçi sayısında %54 bir orana sahiptir.

1992 yılında kurulan Süleyman Demirel Üniversitesi'nin kuruluşundan altı yıl sonra hizmet alımı kapsamında (taşeron firma) personel istihdam edildiği belirtilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda taşeron sayısında her yıl bir artış gözlemlenmiştir. Taşeron çalıştırmanın ana sebepleri ucuz iş gücü, asıl işe daha fazla zaman ayırma olarak gösterilebilir.

Hizmet alımı olarak değerlendirilen bu istihdam şekli değerlendirildiğinde sağlık ve yardımcı sağlık hizmetleri, teknik hizmetler ile yardımcı hizmetler sınıfında yer alan hizmetlerin ifasında taşeron başvurulduğunu göstermiştir. Yardımcı hizmetler sınıfı kapsamında değerlendirebileceğimiz temizlik hizmetinin ifası ile ilgili Döner Sermaye İşletme Müdürlüğüne 3 kişi, Dış Hekimliği Fakültesinde 40 kişi, Araştırma ve Uygulama Hastanesi Baş Müdürlüğünde 285 kişi, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığınca hizmet alımı yapılan 295 kişi ile toplam 623 kişinin istihdamı taşeron olarak hizmet vermiştir. Buna göre verilen hizmet kalitesi değerlendirildiğinde 623 kişinin istihdamına karşılık 400.036,22 m² kapalı alanın temizlendiği düşünüldüğünde yetersiz kaldığı söylenebilir.

Güvenlik hizmetinin sadece taşeron firma aracılığı ile ifasında da aynı yorumu yapmak doğru olacaktır. 178 kişinin güvenlik hizmetlerinde çalıştırılması sadece kapalı alan açısından değil öğrenci sayısı da düşünüldüğünde yetersiz kalacaktır.

Sağlık hizmetleri değerlendirildiğinde hizmet alımının döner sermaye bütçesinden yapıldığı ve bu birimlerinde araştırma uygulama hastanesi ile dış hekimliği fakültesi hastane biriminden olduğu belirtilmişti. Süleyman Demirel Üniversitesi sağlık hizmetleri sınıfında 2018 yılında 657 sayılı Devlet Memurları Kanununa göre istihdamı sağlanan 387 personele karşılık hizmet alımı kapsamında dış

hekimliği fakültesi hastanesinde 12 kişi hemşire, 145 kişi de sağlık personeli olarak Araştırma ve Uygulama Hastanesinde olmak üzere 157 kişi istihdam edilmiştir.

Teknik hizmetler sınıfında 181 kişinin DMK' ya göre istihdamı yapılmış, hizmet alımına bakıldığında ise 12 kişinin Sağlık Kültür ve Spor Daire Başkanlığında, 20 kişinin dış hekimliği fakültesinde, 35 kişinin Araştırma ve Uygulama Hastanesinde, 96 kişinin de İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığınca olmak üzere toplam 163 kişinin istihdamı sağlanmıştır.

Yardımcı hizmetler sınıfında ise 111 kişi DMK' ya göre hizmet verirken, giderleri özel bütçeden karşılanmak üzere 237 kişi, giderleri döner sermaye bütçesinden karşılanmak üzere 265 kişi olmak üzere toplam 502 kişinin büro hizmetlerinde istihdamı sağlanmıştır.

Kamuda memuriyet hizmet sınıfları içerisinde yer almayan fakat hizmet alımı kapsamında istihdamı yapılan mutfak hizmetleri olarak genel bir başlık altında toplanabilecek olan hizmetlerde 144 kişi çalıştırılmaktadır. Ayrıca diğer hizmetler olarak sınıflandırdığımız hizmetler için Üniversitenin çeşitli birimlerinde hizmet alımı döner sermaye işletme müdürlüğünce olmak üzere 44 kişinin istihdamı gerçekleştirilmiştir.

Sonuç

Türkiye'de kamu hizmetlerinin sunumunda taşeronlaşma özellikle kamu sektöründe neoliberal politikaların uygulanması ile birlikte 1980'li yıllardan sonra görülmeye başlamış ve giderek yaygınlaşmıştır. 2000'li yıllarda ise taşeron firmalarca istihdama Kamu İhale Kanununun 62'nci maddesinin e bendi yasal zemini oluşturmuş ve hizmet alımı kapsamında personel çalıştırılması olarak kamu kurumlarında sıkça uygulanan bir istihdam politikası olmuştur.

Kamu kurum ve kuruluşlarında sayısının giderek arttığı söylene de resmi olarak bir sayı ifade edilmemiş yaklaşık 1 milyona ulaştığından bahsedilmiştir. Yükseköğretim kurumlarında da hizmet alımı kapsamında birçok hizmetin taşeron firmalar aracılığı ile yapıldığı özellikle hizmet alımına başvurularak personel istihdamının sağlandığı görülmüştür. Bu bağlamda yükseköğretim kurumlarında temizlik, güvenlik, yemek gibi hizmetlerin ifasında taşeron firmadan istihdam görülmüştür. Ancak taşeron firmadan istihdam ile ilgili İş Kanununun da belirtilen koşullar dışında çalıştırılmaya rastlanmış, kamu taşeronluk davalarını yasadışı olarak nitelendiren, başından beri asıl işi yaptıklarını ve asıl işverenin işçisi olduklarını söyleyen birçok Yüksek Mahkeme kararı bulunmaktadır. Bu gibi nedenlerle taşeron çalışma işçiler açısından değerlendirildiğinde çalışma şartları zor, toplu sözleşme ve sendikal haklardan yoksun güvencesiz çalışma olmuştur.

Üniversitelerin misyonuna bakıldığında kamu hizmeti vermek ve bu kapsamda kamuya nitelikli işgücü sağlamak önem arz etmektedir. Ayrıca üniversiteler buldukları bölge ekonomilerine de ciddi katkılar sağlamaktadırlar. 1992 yılında kurulan devlet üniversitelerinin istihdam yapılarına bakıldığında idari, akademik personel sayılarına direk olarak ulaşılabilirken taşerondan istihdam edilenlerin sayılarına ulaşmak kamudaki diğer kurumlarda olduğu gibi olabildiğince zor olmuştur. 2018 yılında yapılan taşeronların sürekli işçi olarak kadroya geçirilmesi sürecinde beyan edilen sayılar taşeron istihdamının üniversitelerde de yoğun olarak tercih edildiğini göstermektedir. Çalışmada sadece Süleyman Demirel Üniversitenin bütçe kalemleri detaylı olarak incelenmiş, mal ve hizmet alım giderleri ile personel giderleri karşılaştırılmış taşerondan istihdamın kuruma sağladığı mali avantaj gösterilmiştir. Bu durum 1992 yılında kurulan diğer üniversitelerde de benzerlik göstermektedir.

Yükseköğretim kurumlarında sağlık hizmetleri, yardımcı hizmetler ve teknik hizmetler sınıflarında hizmet alımı kapsamında personel istihdamı sağlandığı yayınlanmış oldukları sayılarda görülmüştür.

Kamu İhale Kanununun 62'inci maddesine istinaden temizlik hizmetini ifa etmek üzere alımı yapılan personelin asıl işlerde çalıştırılması bu kanunun doğru uygulanmadığını göstermiş ve yasa koyucu tarafından yapılan çalışmalar 2018 yılında netice vererek kamu kurum ve kuruluşlarında taşeron çalışma son bulmuştur.

Yükseköğretim kurumlarında 2018 yılına kadar olan süreçte taşerondan istihdamı sağlanan personel sayılarına resmi belge ve raporlarda yer verilmediği görülmüştür. Nisan 2018 itibariyle kadroya geçiş işlemleri kapsamında yapılan sınav sonuçlarına ilgili üniversitelerin resmi internet sayfalarından ulaşılarak yükseköğretim kurumlarındaki taşeronlaşmanın incelenmesi olanaklı hale gelmiştir. Buna göre sadece temizlik, güvenlik gibi hizmetler dışında memur hizmet sınıflarında yer alan hizmetlerinde taşeron firmalarca ifa edildiği görülmüştür. Sağlık ve yardımcı sağlık hizmetleri, teknik hizmetler ve yardımcı hizmetler sınıfında yer alan kadroların ikamesinde taşeron firmalar yer almıştır. 1992 yılında kurulan üniversitelerde sağlık hizmetlerinin ikamesinde hizmet alımı kapsamında personel çalıştıran üniversiteler Adnan Menderes, Afyon Kocatepe, Gaziosmanpaşa, Harran, Kafkas, Kahramanmaraş, Kırıkkale, Mersin, Mustafa Kemal, SDÜ ve Pamukkale üniversiteleridir. Bu yükseköğretim kurumları içerisinde sağlık ve yardımcı sağlık hizmetlerinin ifasında taşeron oranı yani sürekli işçi oranı en fazla Afyon Kocatepe Üniversitesi olmuştur. Teknik hizmetler sınıfında Adnan Menderes, Afyon Kocatepe, Balıkesir, Bülent Ecevit, Kafkas, Kırıkkale, Mustafa Kemal, Pamukkale ve Süleyman Demirel üniversitelerinin hizmet alımını teknik hizmetler sınıfında yer alan personelden yaptıkları görülmüştür. Teknik hizmetler sınıfının ikamesinde sürekli işçi oranının en fazla olduğu üniversite ise Pamukkale Üniversitesi olmuştur.

Yardımcı hizmetler sınıfında değerlendirme yapıldığında ise 17 üniversitenin hizmet alımı yaparak bu hizmetin ikamesinde personel alımı yaptığı görülmüştür. Bu hizmetlerin ikamesinde taşerondan istihdam sağlayan üniversiteler sırayla Çanakkale 18 Mart, Süleyman Demirel, Afyon Kocatepe, Kahramanmaraş, Adnan Menderes ve Gaziosmanpaşa üniversiteleri olmuştur.

Yükseköğretim kurumlarında da son bulan taşeron çalıştırma asıl iş olmaması sebebiyle temizlik, güvenlik gibi yardımcı hizmetler olarak nitelendirilen hizmetlerde sürekli işçi alımlarının yapılmasını gerekli kılmaktadır. Yükseköğretim kurumlarında öğrenci sayıları her geçen yıl artmaktadır. Bu nedenle kullanım alanlarının temizliği, güvenliği son derece önemlidir. Temizlik ya da güvenlik hizmetlerinde çalıştırılması gereken personel sayısı hakkında bir standart olmasa da çalışan personelin yetersizliği yapılan kıyaslamalardan görülmektedir. Abant İzzet Baysal Üniversitesi 397.847 m² kapalı alana sahip olup 164 kişi, Harran Üniversitesi 482.817 m² kapalı alana sahip olup 330 kişi ile temizlik hizmeti vermektedir. Harran Üniversitesinde bir kişinin sorumlu olduğu alan 1.463 m², Abant İzzet Baysal Üniversitesinde 2.426 m²'dir. 502.101 m² kapalı alana sahip SDÜ güvenlik hizmetlerinde 178 kişinin istihdamını sağlamaktadır. Ayrıca Süleyman Demirel Üniversitesinde mutfak hizmetleri için de öğrenci sayısı, toplam personel sayısı düşünüldüğünde 140 kişi ile bu hizmetlerin yerine getirilmesinde aksaklıkların olacağını düşündürmektedir.

Yükseköğretim kurumlarında eğitim öğretimin asıl iş olması, asıl işe yardımcı nitelikte olan hizmetlerin aksamadan yürütülmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle sürekli artan öğrenci sayıları ile kullanılan fiziki alan sayılarında asıl işe yardımcı hizmetler olan temizlik, güvenlik, mutfak hizmetleri gibi hizmetlerin ifasında personel ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Bu nedenle öğrenci sayısı ile fiziki alan sayılarındaki artış doğrultusunda sürekli işçi alımı yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Acar, S. (2020). Kamu Sağlık Sektöründe Beyaz Yakalı Taşeron Çalışanlar: Fırat Üniversitesi Hastanesi Örneği. *Journal of Economy Culture and Society*, 61(1).
- Akyılmaz, B., Sezginer, M. ve Kaya, C. (2016). *Türk İdare Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Altın, A. (2013). Kamu Hizmeti Anlayışında Değişim. *ANEMON Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 102-118.
- Arı, M. ve Engin, F. (2018). Türkiye’de Yeni İstihdam Biçimi Olarak Taşeron Uygulaması (2000-2016). *Fiscaoeconomia*, 2(2), 141-157.
- Çolak, A. (2017). Türkiye’de Kamu Kesiminin Taşeronlaşma Eğilimi, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(3), 1004-1017.
- DİSK-AR (2011). Taşeron ve Güvencesiz Çalışma Raporu, <http://disk.org.tr/2011/01/disk-ar-taseron-ve-guvencesiz-calisma-raporu/> (Erişim Tarihi: 01.02.2019)
- Ergin, G. ve Şahin, İ. (2005). Dış Kaynaklardan Yararlanma Aracı Olarak Hizmet İhaleleri: T.C. Sağlık Bakanlığı Hastanelerinin Değerlendirmeleri Üzerine Bir Çalışma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 8(1), 51-70.
- Gerek, N. ve Oral, İ. (2006). Belediyelerin Çöp Toplama İşlerini Alt İşverenlere Vermeleri ve Bunun Yarattığı Sorunlar. *Sicil Dergisi* (1), 29-31.
- Giritli, İ., Bilgen, P. ve Akgüner, T. (2001). *İdare Hukuku*, İstanbul: DER Yayınları.
- Gökbayrak, Ş. (2003). Belediyelerce Sunulan Yerel Hizmetlerin Özelleştirilmesinde Farklı Ülke Deneyimleri, *Emek Araştırma Dergisi*, 1, 101-113.
- Karayumak, M. H. (2019). *Kamu Personel Rejimi ve Taşeronlaşma: Bolu İli Örneği*, Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Kaya, G. (2015). Kamudaki Taşeron İşçiler Üzerine Bir Alan Araştırması: Adıyaman Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(55), 257-267.
- Koç, Y. (2001). *Taşeronluk ve Fason Üretim: Sorunlar, Çözümler*, Türk-İş Eğitim Yayınları, Ankara.
- Küçükilhan, M., İlter, B. ve Akcanlı, A. (2015). Hastanelerde Taşeron İşçilik Maliyet Kontrolü Afyon Kocatepe Üniversitesi Hastanesi Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(12), 270-282.
- Öngel, S. F. (2014). Türkiye’de Taşeronlaşmanın Boyutları, *DİSK-AR*, K1Ş, 38-51
- Özveri, Murat. (2014). “Alt İşveren (Taşeron) Sermayenin Örgütlü İşgücüne Başkaldırısıdır”, *DİSK-AR Dergisi 2: Taşerondan Kiralık İşçiliğe Yeni İstihdam Biçimleri*, K1Ş Sayısı, 28-37.
- Polatçı, S., Sobacı, F. ve Kaban, İ. (2020). Kişilik Özellikleri ve Kişi İş Uyumunun İş Tatmini Üzerine Etkileri_ Taşeron Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Organizational Behavior Review*, 2(1), 12-30.
- Sancakdar, O., Us, E., Turhan, M. K., Önüt, L.B. ve Seyhan, S. (2017). *İdare Hukuku Teorik Çalışma Kitabı*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Sayın, A. K. (2017). Türk Hukukunda Alt İşveren Uygulaması: Kamu Kuruluşlarının Personel Çalışmasına Dayalı Hizmet Alımlarında 6552 Sayılı Kanunun Getirdiği Yeni Yaklaşımlar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (69), 59-98.

Şakar, M. (2010). “Taşeronlaşma” Olayı, Solmaz, Ö. A. (Der.) Taşeronlaştırma Sorununa Siyasi ve Akademik Bakış, *TES-İŞ*, Ağustos Sayısı, 97-99.

Tan, T. (2013). *İdare Hukuku*. Ankara: Turhan Kitapevi

Topak, O. (2007). *2000’li Yıllarda Türkiye’de Refah Devleti*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ulukan C., N. ve Yılmaz Ö. D. (2016). Kamu Sağlık Sektöründe Çalışan Taşeron Kadın İşçiler: Samsun ve Ordu İli Örneği. *Çalışma ve Toplum*, 48(1), 87-114.

Yasım, Y. K. ve Işık, U. (2020). Taşeron İşçilerin Örgütsel Bağlılık ile Duygusal Emekleri Arasındaki İlişkide Güvenlik İkliminin Aracılık Rolü: Kamu Hastaneleri Örneği. *Çalışma ve Toplum*, 41(1).

YÖK, Akademik Personel Sayıları, <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 16.06.2020).

Zengin, E. (1996). *Yerel Hizmetlerin Üretilmesinde Yeni Yaklaşımlar: Özelleştirme Yöntemleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

21281 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21281.pdf> (Erişim Tarihi: 05.05.2019)

30415 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/05/20180508.htm> (Erişim Tarihi: 05.05.2019)

29116 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/09/20140911M1.htm> (Erişim Tarihi: 22.01.2019)

30288 Sayılı Resmi Gazete <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/01/20180101-5.htm> (Erişim Tarihi: 06.01.2019)

4857 Sayılı İş Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf> (Erişim Tarihi: 12.01.2019)

657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf> (Erişim Tarihi: 01.02.2019)

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey ve *Dîvânçe*'si

Suleyman Salim Efendi From Uskudar and His Diwance

Filiz DUMAN

Dr., MEB, Türkçe Öğretmeni

fduman32@hotmail.com

ORCID Numarası | ORCID Numbers: 0000-0002-3166-4083

Öz

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde olduğu bir dönemdir. Siyasî karışıklıkların olduğu bu yüzyılda edebî çalışmalar devam etmiştir. Bu dönemde Türk Edebiyatı'nda yenilikler yapılmış, eski edebiyat ile yeni edebiyat içiçe olmuştur. Yüzyıl şairlerinin eski edebiyat anlayışından tamamen kopmadıkları bu dönemde manzumeler kaleme alan Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey, hem zamanındaki sanatçıları örnek almış hem de kendinden önceki dîvân şairlerini takip etmiştir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Üsküdarlı Süleyman Bey, çok tanınan bir şair değildir. *Dîvân*'ının basılmamış olması ve *Dîvânçe*'sinin de bugüne kadar yeni yazıya aktarılmaması şairin günümüzde bilinmemesinin en büyük nedenleri arasındadır. XIX. yüzyıl şairi Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'e ait olan *Dîvânçe*'nin iki nüshası da Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesinde bulunmaktadır ve bu çalışmada *Dîvânçe* günümüz Türkçesine transkribe edilmiştir. Bu makalede bugüne kadar hakkında çalışma yapılmamış olan, döneminin en seçilmiş şairleri arasında yer alan Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in hayatı hakkında bilgilendirme yapılacak ve kaynakların verdiği bilgiler ile *Dîvânçe*'sindeki otuz üç manzumeden yola çıkılarak şairin edebî özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Sâlim, *Dîvânçe*, XIX. yüzyıl Klasik Türk Edebiyatı, *Hazîne-i Fünûn*.

Abstract

19th century was a year when Ottoman Empire began to collapse. Literary studies continued in this century when there was political turmoil. During this period, new changes were brought to Turkish literature and traditional and modern literatures became interconnected. Poets of the century didn't lose touch with the traditional literal understanding and Suleyman Salim Efendi also both modelled the artists of his time and followed the preceding diwan poets.

Suleyman Salim Efendi who is the subject matter of our study is not a very well-known poet. The main reasons why he is not very popular today is that his Diwan has not been printed and his Diwance has not been transcribed into the new Turkish alphabet system till today. Two copies of Diwance of 19th Century poet Suleyman Salim are in Yapı Kredi Sermet Cifter library and in this study; Diwance was transcribed into modern-day Turkish language. In the article, some information about the life of Suleyman Salim Efendi who hasn't been studied by others so far and who is one of the most prominent poets of his time was given and the literary characteristics of the poet was dwelled on based on the information from different resources and by analyzing 33 of his poems in his small collection of poetry.

Keywords: Suleyman Salim, Diwance, 19th Century Classical Turkish Literature, *Hazîne-i Fünûn*.

Giriş

XIII. yüzyılda Mevlânâ, Ahmet Fakih, Yunus Emre, Sultan Veled gibi şahsiyetlerle başlayan Klasik Türk Edebiyatı sonraki yüzyıllarda Ahmedî, Şeyhî, Bakî, Nefî ve Şeyh Gâliplerle devam etmiş; XIX. yüzyılda ise Enderunî Vasıf, Yenişehirli Avnî, Keçecizade İzzet Molla, Leskofçalı Galip gibi ediplerle de son bulmuştur. Başlangıcından son dönemine kadar Klasik Türk Edebiyatı'nın her bir sanatçısı bu edebiyatı tamamlayan birer nakkaş görevi görmüştür. Emegi geçen bütün ediplerin tanınması edebiyatımızın eksik parçalarının tamamlanması demektir. Bu eksik parçalardan biri de Klasik Türk Edebiyatı'nın son döneminde yaşamış ancak çok fazla tanınmamış ve eserleri de gün yüzüne çıkmamış olan Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'dir.

XIX. yüzyılın ikinci döneminde yetişmiş şairler içerisinde yer alan Süleyman Sâlim Bey hakkında sınırlı sayıda kaynakta bilgi mevcuttur. Bu kaynakların verdiği bilgiler ve *Dîvânçe*'sindeki şiirlerden yola çıkılarak şairin edebî şahsiyeti ve XIX. yüzyıl edebiyatına katkıları hususunda fikir sahibi olunacak; yapılan transkripsiyon çalışmasıyla da manzumeleri ilim âlemine sunulacaktır.

Hayatı

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in *Dîvânçe*'sinde şahsı ve ailesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sâlim Bey ile ilgili en kapsamlı malûmatı İbnülemin Mahmud Kemal vermiştir. Onun verdiği bilgiye göre şair, H. 18 Receb 1260/M. 3 Ağustos 1844'te Üsküdar'da doğmuştur ve Sofi Mehmed Paşa'nın sülalesindedir¹. Süleyman Sâlim Bey, önce sıbyan mektebinde daha sonra da dört yıl Üsküdar Rüşdiyesi'nde öğrenim görmüştür. Özel hocalardan Farsça ve Mesnevî dersleri ile aruz dersi almıştır². Kaynaklar incelendiğinde Sâlim Bey'in kısa yaşamı süresince birçok yerde çalıştığı görülmüştür. Öncelikle 1858'de Maliye Nezareti Evrak Odası'nda göreve başlamış, daha sonra ise Eshâm-ı Umûmiye Dairesi, Duyûn-ı İdâre-i Umûmiyesi, Maliye Mektebi Kalemi gibi çeşitli devlet dairelerinde görev almıştır. H. 1311/M. 1894'te vefat etmiştir. Kabri, Üsküdar Tunusbağı'nda Karacaahmet'e giden cadde üzerindedir³. Sâlim Bey'in arkadaşı olan Üsküdarlı Talat Bey, onun vefatı üzerine şu tarihi söylemiştir:

Mihnetinden rûzgârın, şiveninden âlemin

Görmedik hâli zemânın âh bir an sâlimin

Ağladık Allâh bir Tal'at dedik târîhini

*Kabrini pürnûr ide Mevlâ Süleyman Sâlimin*⁴

İbnülemin Mahmud Kemal; Sâlim Bey'in çevresinin onu, güzel ahlaklı olarak tanımladığını ifade etmiştir. Ahmet Rasim, Sâlim'in vefatı üzerine *Yenigün Gazetesi*'nde yazdığı bir makalede onun için nazik, iyi huylu, her manası ile centilmen sıfatlarını kullanmıştır⁵. *Hazîne-i Fünûn* dergisinin *Eslâf* sütununda Süleyman Sâlim'in biyografisine yer veren Faik Reşad da şairin hilm, tevazu, hâlisat, vicdan ve büyük bir himmet sahibi olduğunu vurgulamış, düzgün ve güzel bir lisanı bulunduğunu beyan etmiştir⁶.

Süleyman Sâlim, XIX. yüzyılın çoğu şairi gibi bir tarikat mensubudur. Mevlevî tarikatından olan Sâlim, bunu eserindeki bir beyitle de beyan etmiştir:

Vaqt-i hilâkatden berü Sâlim kapu yoldaşiyuz

Mevlevîyüm ben nevâ-yı neyle hem-demdür gönül (B-24/6)

Yaratılışından beri Mevlevî olduğunu söyleyen şair, gönlünün de ney sesiyle daima hemdem olduğunu belirtmiştir.

¹ *Tuhfe-i Nâilî*'de Sâlim Bey'in Evkaf Bina Emîni Said Efendi'nin oğlu olduğu bilgisi mevcuttur (Tuman 2001, 406).

² İnal 1969, 1612.

³ Bilgin 2012, 331-332.

⁴ İnal 1969, 1612.

⁵ İnal 1969, 1612.

⁶ Faik Reşad 2019, 156-157.

Eserleri

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in elimizde bulunan *Dîvânçe*'sinin dışında herhangi bir eserine şimdilik ulaşamamıştır. Bursalı Mehmed Tahir Bey, Süleyman Sâlim'in basılmamış bir *Dîvân*'ı olduğu bilgisini vermiştir⁷. İbnülemin Mahmud Kemal'in eserinde verdiği bilgiye göre Hammer tarihi mütercimi Ata Bey, Süleyman Sâlim'in *Dîvân*'ının basılmaması üzerine bu *Dîvân*'dan seçilmiş şiirlerden oluşan bir eser çıkarılması için Sâlim Bey'in oğlu Salahuddin Bey'le konuştuğunu belirtmiştir. Ancak belli bir süre sansürden dolayı, daha sonra da maddi imkânsızlıktan dolayı bu çalışmanın yapılamadığını ifade etmiştir⁸. Kaynaklar, Süleyman Sâlim Bey'in eserlerinin H. 1336/M. 1918'de bir yangında yandığı bilgisini vermiştir⁹.

Süleyman Salim Bey'in eserleri üzerine yaptığımız araştırmada şiirlerinin bazılarının *Hazîne-i Fünûn* dergisinde yayımlandığı görülmüştür. Sâlim'in Cevri'nin "Latîf" redifli gazeline yazdığı nazire derginin H. 1311/M. 1894 yılı, 21. sayısında yayımlanmıştır¹⁰. Bu şiirin dışında Faik Reşad, *Hazîne-i Fünûn*'un *Eslâf* sütununda Süleyman Sâlim Bey'in biyografisini verdikten sonra onun "ol", "-dan sor" ve "olmasun dersen" redifli üç şiirine yer vermiştir¹¹. Sâlim Bey'in *Hazîne-i Fünûn* dergisinde yayımlanan mektubunun arkasında da bir şiiri olduğu beyan edilmiştir¹². Ancak, derginin bu sayısı üzerine yapılan incelemede mektubun arkasından Sâlim'e ait bir şiir görülmemiştir¹³. Bu malûmatlar Süleyman Sâlim'in *Hazîne-i Fünûn*'da tespit edilebilen dört şiirinin olduğu bilgisini vermiş ve bu şiirlerin *Dîvânçe*'sinde de geçtiği tespit edilmiştir. Bunların yanısıra derginin 4. yılına ait 18. sayısında Süleyman Sâlim'in bir gazeline Abdülkadir Halis'in yazdığı nazire yer almaktadır¹⁴. Bu nazirenin redifi "-üm vardır" ek-kelime grubudur. Bu ek-kelime grubuyla aynı redifli bir şiir Süleyman Sâlim Bey'in *Dîvânçe*'sinde geçmemektedir. Şimdilik diyebiliriz ki nazire edilen bu şiir, Sâlim'in yayımlanmamış *Dîvân*'ında yer almaktadır.

Dîvânçe'si

Üsküdarlı Süleyman Sâlim'in var olan tek eseri *Dîvânçe*'sidir. Eserin aslı elimizde değildir. Mehmet Cavid Baysun tarafından istinsah edilen iki nüshası¹⁵, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesinden istenmiş ve tarafımızca incelenmiştir. *Dîvânçe*'nin başka bir nüshasına rastlanılmamıştır. Çalışmada Mehmed Cavid Baysun tarafından 1943'te yazılmış olan nüsha (A), 1947'de yazılmış nüsha (B) olarak gösterilmiştir.

Dîvânçe'nin her iki nüshası da ciltsizdir. Nüshalar, sarı renk düz bir kâğıda yazılmıştır. (A) nüshasının arka iç kapağı ebrûlidir. Nüshaların içerisindeki şiirler rika hattıyla kaleme alınmıştır. Her iki nüshada da şiirlerin beyit sayısı muhtelifdir. Eserlerin sayfalarında herhangi bir süsleme veya renkli bir yazı bulunmamaktadır.

(A) nüshasının başında "Dîvânçe" yazısı bulunmamaktadır. Bu nüshada manzumeler "Gazeliyyât" başlığı altında verilmiştir. Nüshanın sonunda "İş bu eş'âr Mehmed Cavid tarafından iktitâf ve istinsâh edilmiştir."¹⁶ ifadesi yer almaktadır. Buna göre birinci nüsha Mehmed Cavid tarafından Üsküdarlı

⁷ Bursalı Mehmed Tahir 1972, 367.

⁸ İnal 1969, 1613.

⁹ Faik Reşad 2019, 156; İnal 1969, 1613; Bilgin 2012, 332.

¹⁰ Yıldırım 2003, 91.

¹¹ Faik Reşad 2019, 157-158.

¹² Gökalp 2003, 102.

¹³ *Hazîne-i Fünûn*, 2020a.

¹⁴ Yaroğlu 2013, 57.

¹⁵ A: Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, no: 035989.

B: Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, no: 035961.

¹⁶ A, vr. 17b.

Süleyman Sâlim Bey'in şiirlerinin toplandığı bir eserdir. (B) nüshasının başında ise “Üsküdarlı Süleymân Sâlim Beg Dîvân-çe”¹⁷ yazılıdır. Bu nüshada bir şiirin dışında eserde bulunan diğer manzumeler gazellerden oluşmaktadır. Bu nedenle eser önceki nüsha gibi daha çok bir gazeliyattır. (B) nüshası için (A) nüshasındaki şiirlere ek olarak Mehmed Cavid Baysun'un ulaştığı Sâlim'in başka şiirlerinin eklenmesiyle oluşturulmuş bir nüshadır denilebilir. (B) nüshasında “beni” redifli mersiye ile 27. varaktan sonraki 30, 31 ve 32. şiirler (A) nüshasından farklı olarak eserde bulunmaktadır. “Eylemiş” redifli gazel (B) nüshasında iki kez yazılmıştır. (A) nüshasında diğer nüshadan farklı olarak “budur işte” redifli gazel yer almaktadır.

*Dîvânçe*lerdeki şiirlerin sıralaması aynı değildir. (A) nüshasındaki bir şiir (B) nüshasında farklı bir varaktadır. Bu durum ve nüshalar arasındaki diğer farklılıklar dipnotlarda belirtilmiştir.

Edebî Kişiliği

Birçok alanda yeniliklerin yapıldığı XIX. yüzyılda edebiyatta da edebî türler ve içerik açısından yeni bir edebî anlayış ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu edebî anlayış, eskisinden tamamen kopmamıştır. Özellikle de şiirde eski ile yeni arasında önemli bir fark oluşmamış; dil, vezin ve nazım şekilleri büyük ölçüde aynı kalmıştır¹⁸. Bu yüzyılın ikinci yarısında şiirler kaleme alan Sâlim Bey de manzumelerinde *Dîvân* edebiyatı şairlerinin geleneğini devam ettirmiştir. Onun *dîvân* şairleri doğrultusunda şiirlerini yazdığını Faik Reşad da dile getirmiştir. *Hazîne-i Fünûn* dergisinin *Eslâf* sütununda *Dîvân* edebiyatına mensup şahıslar tanıtılmıştır. Vefatından bir buçuk ay sonra da Faik Reşad, Süleyman Sâlim'in biyografisine bu sütunda yer vermiştir. *Eslâf*tan olmadığı halde Sâlim Bey'in biyografisinin bu sütunda kaleme alınması onun *tarz-ı kudemâ* üzere yani *Dîvân* edebiyatının büyük şairleri gibi şiir yazmasına bağlanmıştır¹⁹.

Süleyman Sâlim, şiirlerinde çok uzun ve anlaşılmayan tamlamalara yer vermemiştir. Şair; okuyucuyu yormayan ancak edebî zevkten de uzak olmayan manzumeler kaleme almıştır.

Dil-nüvâz ol güzelüm 'âlemi tesrîre çalış

Seni tahkîr ideni rıfķ ile tevķîre çalış (B-8/1)

Dîvânçe'den alınan bu beyitte şair, okuyucunun kolaylıkla idrak edebileceği bir dil kullanmıştır. Sevgiliye seslendiği mısralarda ondan ince olmasını, gönlü okşamasını ve böylece herkesi sevindirmesini istemiştir. Sevgilinin kendisini küçük görenlere karşı nazik davranışlarıyla onları yüceltmesini istemiştir.

Sâlim Bey, az söylemiş ama üstadâne söylemiş bir şairdir. Çoğu beyti tek başına derin anlamların yüklü olduğu mısralardan oluşmaktadır. *Dîvânçe*'sinde bulunmayan ancak İbnülemin'in kaydettiği aşağıdaki beyitler, onun ustaca söylediği şiirlere örnek teşkil etmektedir.

Eyledi mecnûn nice âkilleri

Âteşine pûte edüp dilleri

¹⁷ B/vr. 1a.

¹⁸ Mengi 2006, 259.

¹⁹ Gökalp 2003, 53.

Eyledi âkil niçe bakilleri

Yakdı eritdi niçe kâmilleri²⁰

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey, manzumelerinde mahlas kullanmamıştır. *Eslâf*'taki biyografik tanıtımında, *Dîvânçe*'sinde ve *Hazîne-i Fünûn* dergisinde yayımlanan şiirlerinde herhangi bir takma ada rastlanılmamıştır. Şair, aşağıdaki örnekte olduğu gibi manzumelerinde “Sâlim” adını kullanmayı tercih etmiştir:

Bu kayd-ı şâ'iriyetden hülâşa çâre yok Sâlim

Ki nâmuñ pençe-i mecmû'a-i aḥbâba düşmüşdür (B-11/5)

Süleyman Sâlim Bey, zamanının en önemli şairleri arasındadır. İbnülemin Bey'in verdiği bilgiye göre Atâ Bey onu; Ziya Paşa, Kâzım Paşa, Hersekli Ârif Hikmet Bey, Yenişehirli Avnî Bey, Muallim Naci devri nazımının en seçilmiş şairleri arasına yerleştirmiştir. İbnülemin de Sâlim'in şiirlerinden yola çıkarak yaptığı yorumda onun az ama üstadâne şiir söylediğini ifade etmiş ve genellikle şiirlerinin mutasavvifâne, hakîmâne, ârifâne ve âşıkâne olduğunu belirtmiştir²¹.

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in nesir alanında yazdığı herhangi bir eserine ulaşamamıştır. Bu nedenle Sâlim Bey'in nesirdeki ustalığı hususunda bir yorum yapamıyoruz. Faik Reşad'ın *Eslâf*'ta, Sâlim Bey'in nesirde ne kadar usta olduğuna binaen yazdığı cümleleri bize bu hususta biraz bilgi vermektedir. Reşad; “Merhûmun nesirdeki iktidârı da şiirde olan iktidarından aşağı kalmazdı. Şu hâle göre kendisine ‘şâir’ denildiği gibi ‘münşî’ de denilebilir.” ifadesiyle Sâlim Bey'in iyi bir nesir yazarı olduğunu beyan etmiştir²².

Faik Reşad'ın, “Nazire ve tahmisler ile mektupları zâyi olsa da bir haylisi ezberimdedir.” beyanından Sâlim Bey'in nesir olarak sadece mektupları olduğu anlaşılmaktadır²³. Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu mektuplardan şimdilik sadece bir tanesine ulaşabildik. Mektup, *Hazîne-i Fünûn* dergisinin H. 1311/M.1894 yılına ait olan 48. sayısında “Müteferrika” bölümünde yayımlanmıştır. Mektup, dergide yayımlanmasından üç yıl önce H. 1308/M.1891'de yazılmıştır ve içeriği şöyledir; çağındaki şairlerden bir zat, hazırlayacağı kitap için Sâlim'den şiir istemiştir. Bunun üzerine Süleyman Sâlim Bey, kitabın yazarına teşekkür mahiyetli bir mektup yazmıştır²⁴. Sâlim Bey bu mektupta “Âlem-i edebiyatı uzaktan olsun görmek şerefine nail olmuşlardan bile olmadığımı herkesden evvel kendim itiraf eylediğim için bendenizden âsâr taleb etmeğe tenezzül buyurulacağını asla tahattur itmez idim.” ifadesini kullanarak şiirlerinde olduğu gibi nesirde de üslubundaki mütevazılığı göstermiştir²⁵.

Süleyman Sâlim Bey'in Etkilendiği ve Etkilediği Şairler

Çalışmamıza konu olan Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey, dönemindeki ve önceki yüzyıllardaki dîvân şairlerini örnek almış bir ediptir. Dîvân şiiri geleneğine bağlı olan şair, döneminde ve sonraki asırlarda adından söz ettiren şairlerin şiirlerine nazireler yazarak onların takipçisi olduğunu da göstermiştir. Sâlim Bey'i yakinen tanıyan Faik Reşad da *Eslâf*'ta onun nazireleri ve tahmislerinin olduğu bilgisini vermiştir²⁶. Bu ifadeden yola çıkarak Sâlim Bey'in eserinde yaptığımız incelemede üç naziresinin bulunduğu tespit edilmiştir. Sâlim; Cevrî, Nâbî, Yenişehirli Avnî Bey gibi şairlerin şiirlerine nazireler

²⁰ İnal 1969, 1614.

²¹ İnal 1969, 1613.

²² Faik Reşad 2019, 157.

²³ Faik Reşad 2019, 157.

²⁴ Gökâl 2003, 102.

²⁵ *Hazîne-i Fünûn*, 2020a.

²⁶ Faik Reşad 2019, 156.

yazmıştır. Süleyman Sâlim, bu nazirelerinden ikisinde hangi şairin şiirini tanzir edeceğini de işaret etmiştir. Yenişehirli Avnî Bey ile Nâbî'nin isimlerini eserinde zikreden Sâlim Bey, Cevrî'nin ismini eserinde kullanmamıştır.

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in *Dîvânçe*'sinde nazire yazdığı şairlerden birisi Yenişehirli Avnî Bey'dir. Avni Bey, Süleyman Sâlim'le aynı dönemde (M. 1826/M. 1883) yaşamıştır. O da Süleyman Sâlim gibi Mevlevî bir şairdir. Döneminin en iyi dîvân şairlerinden olan Avnî hakkında İbnülemin, "şiir-i müşahhas" ifadesini kullanmıştır²⁷.

Sâlim Bey, yazdığı "-e çalış" redifli gazelinin son beytinde Avnî Bey'e atıfta bulunmuştur. Şair, eğer amacı şiirde yeni bir tarz edinmekse Avnî Bey'in şiirini tanzir ederek onu takip etmesi gerektiğini belirtmiştir:

Sâlik-i tarz-ı cedîd olmağ ise maqşûduñ

Pey-rev ol 'Avnî Begüñ şi'rini tanzîre çalış (B-8/6)

Sâlim Bey'in bu beytinden yola çıkarak yapmış olduğumuz araştırmada Yenişehirli Avnî Bey'in "-dur gönül" redifli gazeline²⁸ Süleyman Sâlim'in aşağıdaki nazireyi yazdığı tespit edilmiştir:

Nüşha-i genc-i muğalsam hırz-ı a'zamdur gönül

Hırz-ı a'zam nüşha-i genc-i muğalsamdur gönül

Cilvegâh-ı nazra-i Hağdur mükerremdür gönül

Ser-i âşâr-ı tecelliyâta mahremdür gönül

Mehbiğ-i envâr-ı 'ışku'llâhdur her küşesi

Şu'lezâr-ı rü'yete tavrı mücessemdür gönül

Gâh bi-ğayd u muğayyed gâh şadân u hazîn

Nükte-dân-ı devre-i ahvâl-i 'âlemdür gönül

'Ahde şâbitdür tevellâ vü teberrâsın bilür

Vâkı'ât-ı Kerbelâdan gerçi ser-semdür gönül

²⁷ Turan 1998, 20-31.

²⁸ Turan 1998, 840.

Vaqt-i hilkatden berü Sâlim kapu yoldaşuyuz

Mevlevîyüm ben nevâ-yı neyle hem-demdür gönül (B-24)

Sâlim Bey'in bu şiirinin diğer özelliği de çok matlalı (zü'l-metâli') bir gazel olmasıdır. Gazelin matla beytindeki kafiye ikinci ve üçüncü beytin her mısrasında devam etmiştir.

Süleyman Sâlim Bey'in etkilendiği ve şiirini tanzir ettiği bir diğer şair Cevrî'dir. XVII. yüzyıl şairi Cevrî'nin "laţîf" redifli şiirine²⁹ yazdığı nazire *Hazîne-i Fünûn* dergisinde de yayımlanmıştır³⁰.

Gülden dahı o şüh-ı leţâfet-nümâ laţîf

Ser-tâ-be-pâ laţîf yaratmış Hüdâ laţîf

Endâm-ı dil-pezirî ne rütbe laţîf ise

Tarz-ı hırâm-ı dil-keşi andan daha laţîf

Bir bezme geldi âh naşıl bezm idi o bezm

Her bezm olur mı öyle 'aceb dil-güşâ laţîf

Sâķî güşâde-rû leb-i minâ neşât-rîz

Ser-germ-i neşve yâr mülâyim hevâ laţîf

Bülbüllerinde vird-i seher-hîz-i yâ Vedûd

Muţriblerinde bâng-ı dil-âvîz-i yâ Laţîf

Sâlim hayâl-i dil-ber iken söyleden beni

Olmaz mı böyle bir gâzel-i bi-behâ laţîf (B-19)

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey, âşıkâne bir tarzda yazdığı bu şiirinde sevgilinin meclise gelişinin verdiği sürûru, ortamı neşelendirmesini anlatmaktadır. Bu şiirde Sâlim "dil-pezir, dil-keş, dil-güşâ, dil-âvîz, dil-ber" sözcük gruplarını çoğu beytinde kullanmış; "gönül çeken, gönle ferahlık veren, gönlün beğendiği" anlamlarında kullanılan bu sözcük gruplarının oluşturduğu âhenkle şiirini

²⁹ Ayan 1981, 229.

³⁰ Yıldırım 2003, 91.

zenginleştirmiştir. Ayrıca Sâlim Bey bu naziresinde Allah'ın isimlerine de yer vermiştir. “Yâ Latîf” ve “Yâ Vedûd” isimleri hem Cevrî'nin hem de Sâlim'in şiirinde geçmektedir.

Zikr-i lisân-ı bülbül-i gül-zâr-ı yâ Vedûd

Vird-i zebân-ı ma'ni-i ezhâr-ı yâ Latîf³¹

Cevrî, gül bahçesindeki bülbüllerin zikrinin yâ Vedûd olduğunu, çiçeklerin dilinden düşmeyen zikirin de yâ Latîf olduğunu ifade etmiştir.

Bülbüllerinde vird-i seher-îz-i yâ Vedûd

Muṭriblerinde bâng-ı dil-âvîz-i yâ Latîf

Sâlim de bu beytiyle seher vaktinde bülbüllerin yâ Vedûd zikrini çektiğini, muṭriblerin de gönlü cezbeden yâ Latîf zikrini yüksek sesle söylediklerini dile getirmiştir.

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in eserinde yer alan bir diğer nazire ise XVII. yüzyıl şairi Nâbî'nin “idi” redifli gazeline yazdığı manzumedir³². Nazire; sevgiliden, sevgiliye duyulan aşk ve onunla geçirilen güzel andan bahsetmektedir:

Ey ol zamân ki meclis ṭarab-feşânuñ idi

Fütâdegân-ı muḥabbet kadeḥ-keşânuñ idi

Güşâde olmadı mihr-i bahârî iḥsânî

‘Aceb o ḡonca-i nevres ne gülsitânuñ idi

O ḡüsn ü ân ile anı ḡörünce virdüm dil

Ḥaṭâ benümdi ne anuñ ne ḡüsn ü ânuñ idi

Gönül ḡarâb idi ḡâlûñ bir ‘aḡ ilinde senüñ

Teşekkür eyle ki âhum meded-resânuñ idi

Tefekkür eyle ḡüzeşte-zamân-ı iḡbâli

Seni mezemmet idenler medîḡa-ḡânuñ idi

³¹ Ayan 1981, 229.

³² Balkan 1973, 982.

Revānı şād ola Nābî Efendi merhūmuñ

Bu kavlı-i pāk o pîr-i sūhan-verānun idi

Bu pend ‘āqıle besdür ki halk söylerler

Zemān ile bu sarāy-ı kühen fülānuñ idi

‘Aşā-yı hāme ki teşhîr olundı ey Sâlim

Bu ‘arşagāh-ı me‘ānî ki sâhîrānuñ idi (B-30)

Süleyman Sâlim’in Nâbî’nin gazeline nazire yazdığını ise aynı şiirin içerisinde geçen aşağıdaki beytten anlamaktayız:

Revānı şād ola Nābî Efendi merhūmuñ

Bu kavlı-i pāk o pîr-i sūhan-verānun idi (B-30/6)

Sâlim, naziresinde geçen aşağıdaki beyti ise Nâbî’nin şiirinden aynen alınmıştır. Alıntı yapılan beyt “Bu akıcı şiir, kusursuz söz; o güzel söz söyleyen pîre yani merhum Nâbî Efendi’ye aittir” anlamındaki mısralarından hemen sonra gazele eklenmiştir:

Bu pend ‘āqıle besdür ki halk söylerler

Zemān ile bu sarāy-ı kühen fülānuñ idi (B-30/7)

“Halkın söylediği akıllıca bir nasihat vardır ki bu eski saray, zamanında bir başkasına aitti.” mealindeki beyt hikemî bir anlam ifade etmektedir. Hikemî şiir tarzının en başarılı örnekleri XVII. yüzyıl şairi Nâbî tarafından verilmiştir. Nâbî kendisinden sonra bu tarzda şiir kaleme alan birçok şair tarafından da takip edilmiştir³³. Süleyman Sâlim de Nâbî’yi takip eden şairler arasındadır. Öyle ki Sâlim “Hiçbir şeyin insanlara ait olmadığı, her şeyin gelip geçici olduğunun kastedildiği; bizim zannettiğimiz şeylerin zamanında başkalarına ait olduğu” mealindeki Nâbî’nin bu hikemî beytini çok beğenmiş ve aynen naziresine yerleştirilmiştir.

XVII. yüzyılın başarılı şairlerini örnek alma eğilimi, XIX. yüzyıl şairlerinin önemli özelliklerindedir. Bu eğilim Sâlim Bey’de görülmüş ve şair, Nâbî ve Cevrî gibi şairlerin şiirlerini tanzir etmiştir. Yapılan araştırmalar göstermiştir ki Süleyman Sâlim de örnek alınan şairler arasındadır. Döneminin başarılı bir edibi olan Sâlim’in şiirine de nazire yazılmıştır. *Hazîne-i Fünûn* dergisinin dördüncü yılına ait 18. sayıda yayımlanan nazire, Bağdat Eski Maarif Müdürü Abdülkadir Halis Bey tarafından yazılmıştır. “-üm vardır” ek-kelime grubu redifle kaleme alınan nazire şöyledir:

Şeh-i iklîm-i hüsne çok zamāndur hıdmetüm vardır

Yolunda terk-i cāna ez-dil ü cān gayretüm vardır

³³ Mengi 1987, VII.

Felek devr itmedi kām üzre bir ‘aks itmede gerdiş

Naşıl āh itmeyüm sūzişle derd ü miḥnetüm vardur

Meyüm ḥūn-ābe-i dildür ciger biryānidur nuklüm

Bu miḥnet-ḥānede ḡāyet mükemmel ‘işretüm vardur

Cenāb-ı Sālīm üstāda pey-revlikle ey Ḥālīş

Meyān-ı şā‘irānda iştiḥāra raḡbetüm vardur

Medār-ı iftiḥārum ḥubb-ı Ḥaydardur dü-‘ālemde

Der-i Āl-i ‘abāya tā ezelden nisbetüm vardur³⁴

Dîvânçe’nin Şekil ve Muhteva Özellikleri

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey’in *Dîvânçe*’sindeki bir şiir dışında 32 manzume gazellerden oluşmaktadır. (B) nüshasındaki “beni” redifli şiiri mersiye türünde yazılmış bir kasidedir. Şair, manzumelerinde başlık kullanmamayı tercih etmiştir. Eserde, şiirlerin nazım şeklini gösteren “Gazeliyyât” ve bir şiirin türünü belirten “Mersiye” sözcükleri dışında başlığa yer verilmemiştir.

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey, *Dîvânçe*’sindeki manzumelerin tamamını aruz vezniyle yazmıştır. Nüshalardaki şiirlerde Sâlim’in kullandığı vezin kalıpları ve kullanım oranları şöyledir:

Sıra Nu	Vezin	Manzume Adedi	Kullanım Oranı (%)
1	Fe‘ ilâtün Fe‘ ilâtün Fe‘ ilâtün Fe‘ ilün	6	18,1
2	Fā‘ ilâtün Fā‘ ilâtün Fā‘ ilâtün Fā‘ ilün	12	36,3
3	Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün	5	15,1
4	Mefā‘ ilün Fe‘ ilâtün Mefā‘ ilün Fe‘ ilün	3	9
5	Mef‘ ülü Fā‘ ilâtün Mef‘ ülü Fā‘ ilâtün	2	6
6	Mef‘ ülü Fā‘ ilâtü Mefā‘ ilü Fā‘ ilün	4	12,1
7	Mef‘ ülü Mefā‘ ilü Mefā‘ ilü Fe‘ ülün	1	3,03
	TOPLAM	33	

³⁴ Hazîne-i Fünûn, 2020b.

Üsküdarlı Süleyman Sâlim şiirlerinde yedi farklı aruz vezni kullanmıştır. Şair en çok remel bahrinin müsemmen kalıbı *Fā'īlātün Fā'īlātün Fā'īlātün Fā'īlün, Fe'īlātün Fe'īlātün Fe'īlātün Fe'īlün* vezinleriyle manzumelerini kaleme almıştır.

Dîvân şiirinde kafiyenin bütünleyicisi ve zenginleştiricisi olarak redife çok yer verilmiştir³⁵. Süleyman Sâlim Bey de *Dîvânçe*'sinde yer alan otuz üç şiirin otuz birinde kafiyeyi tamamlayan ve mısralara bir âheng kazandıran redifi kullanmıştır. Şairin *Dîvânçe*'sinde kullandığı redifleri tespit etmek ve nüshalar arasındaki manzumelerin sıralanış farkını göstermek amacıyla hazırladığımız tablo şöyledir:

(A) Nüshası		(B) Nüshası	
-ler peydâ	laṭîf	-dur bu	buluruz
-lar saña	olmasun dirseñ	-e	eylemiş
eylemek 'abeş	degül	beni	laṭîf
-e çalış	ol	olmaz bana	olasun
-i var	olalum	-ler peydâ	olmasun dirseñ
-a düşmüşdür	neş'emden	-lar saña	degül
-dan sor	-dur bu	eylemek 'abeş	ol
olur	budur işte	-e çalış	-dur/-dür gönül
bî-gânedür	-e	eylemiş	olalum
iderüz	lâzımsa	-i var	neş'emden
buluruz	-uñ idi	-a düşmüşdür	lâzımsa
-dur/-dür gönül		-dan sor	-uñ idi
olasun		olur	itdüm bu 'ıyd
olmaz bana		bî-gânedür	-i
eylemiş		itdiler	-sına
itdiler		iderüz	

Şiirlerindeki *beni, olmaz bana, -lar sana, -e çalış, eylemiş, itdiler, iderüz, -dan sor, olasun, degül, budur işte* gibi örneklerde olduğu gibi çoğu redif, Türkçe sözcüklerden ve ek kelime grubundan oluşmuştur. Bunların yanı sıra şair; *peydâ, eylemek 'abes, bî-gânedür, laṭîf, neş'emden, lâzımsa, itdüm*

³⁵ İsen vd. 2014, 201.

bu 'ıyd gibi örnek kelime ve kelime gruplarında görüldüğü üzere Arapça ve Farsça sözcük ve sözcük gruplarından oluşan rediflere de yer vermiştir. Dîvân şiirinde kullanılan redifler genellikle Türkçe kelimelerden seçildiği gibi bu kelimelerin içinden de daha çok fiillerin çekimli halleri şiirlerde redif olarak kullanılır³⁶. Sâlim Bey de dîvân şairlerinin bu kullanımına uymuş ve eserindeki on iki şiirde *-e çalış, eylemiş, -den sor, -a düşmüşdür, olur, itdiler, iderüz, buluruz, olusun, olmasun dirsən, ol, olalum* çekimli fiilleri redif olarak kullanmıştır.

Süleyman Sâlim Bey'in *Dîvânçe*'sinde göze çarpan önemli özelliklerden birisi, onun şiirlerinde telmihe çok yer vermesidir. Şair, şiirlerinde en çok Kerbelâ hatırlatması yapmıştır. Eserindeki geçen üç farklı beyitte bu olay işlenmiştir.³⁷ Aşağıdaki mısralar bu beyitlerden bir tanesidir:

Maḥv olsa gitse merdān nā-merde minnet itmez

Âl-i Hüseyin olanlar meyl eylemez Yezîde (B-28/1)

Şair beyitte, Hz. Hüseyin'i ve eziyet edip onu Kerbelâ'da şehid eden Yezid'i hatırlatmıştır. Hz. Hüseyin'in Yezid'e tenezzül etmemesi anımsatılarak, her şey yok olsa bile mert olanların namertlere minnet etmeyeceği ifade edilmiştir.

Sâlim'in manzumelerinde yer verdiği bir diğer telmih ise Hz. Süleyman ile ilgili olan hatırlatmalardır.³⁸ Bu beyitlerden birisi onun teyzesinin oğlu İbn Berhiyâ'nın³⁹ hatırlatıldığı beyittir:

Degül her müdde'ā fehme müyesser-mesned-i taḥkîk

Süleymānuñ şükūh ü şānın İbn Berḥiyādan şor (B-12/2)

Beyitte Sâlim; her iddia edilenin kolaylıkla anlaşılmaya, araştırmaya uygun olmaması gibi Hz. Süleyman'ın da şanının sadece kendisinden bilinmemesi gerektiğini onun büyüklüğünde İbn Berhiyâ'nın payının çok olduğunun bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Süleyman Sâlim, eserinde iktibasa da yer vermiştir. Şair, "neş'emden" redifli gazelinin ikinci mısrasında Kâf sûresi 30. âyetten alıntı yaparak eserine zenginlik katmıştır:

Revâc-ı şevḳ ü neşâṭum o rütbedür ki tutar

Cihân-ı na' re-i hel min mezîd⁴⁰-i neş'emden (B-26/3)

Sâlim; sevincinin, neşesinin çok olduğunu ve cihânın da bu neşeden daha yok mu, diye nara attığını ifade etmiştir. Bu beyitte şair, iktibas yaptığı gibi mübalağalı bir anlatıma da yer vermiştir.

Süleyman Sâlim Bey'in şiirlerinde sözü güzelleştirmek ve anlamı zenginleştirmek için tevriye sanatını kullandığı görülmüştür.

³⁶ İsen vd. 2014, 201.

³⁷ B-3/3; B-3/5 ve B-24/5.

³⁸ B-9/3, B-12/2.

³⁹ **Âsaf:** Adı islâmi kaynaklarda Âsâf b. Berahya (Berhiyâ) olarak geçmektedir ve Hz. Süleyman'ın teyzesinin oğludur. Ayrıca Süleyman peygamberin veziridir. Hz. Süleyman, Sebelilerle savaşa girmeden önce yanındakilerden Belkis'in tahtını kendisine getirmesini istemiştir. Binlerce kilometre ötedeki tahtı göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir sürede getiren kişinin Âsaf b. Berahya olduğu rivayet edilmiştir (Tökel 2000, 325-326).

⁴⁰ **Hel Min-Mezîd:** "Daha var mı?" anlamına gelen sözcük grubu, Kaf Sûresi 30. Âyette geçmektedir. "O gün cehenneme: Doldun mu, deriz. Daha yok mu, der." Kâf, 50/30. (Yılmaz 1992, 69).

Mürveş itmiş kimin hüküm-i kazâ h'âr u zelîl

Kimini iklîm-i 'İzzetde Süleymân eylemiş (B-9/3; 18/3)

Örnek beyitte şair; kaderin kimini karınca gibi değersizleştirdiğini kimini de saygı, hürmet ve ikramda Süleyman Peygamber gibi eylediğini ifade etmiştir. Sâlim ikinci mısrasındaki “izzet” kelimesini, yakın anlamıyla XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başında yaşamış olan Dîvân şairinin usta kalemlerinden Keçecizâde İzzet Molla; uzak anlamıyla da “hürmet, saygı, ikram” manasında kullanmıştır.

Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in *Dîvânçe*'sindeki mazumelere muhteva yönünden bakıldığında onun genellikle hakimane şiirlere ağırlık verdiği görülmüştür. Hakimane gazeller; hayat dersi veren, öğretici ve veciz söyleyişli gazellerdir⁴¹. Sâlim'in yazdığı hikemî birçok beyit okuyucuyu düşündüren, nasihat içerikli beyitlerdir. “Eylemiş” redifli gazeli, bu şiirin bir örneği niteliğindedir:

Eyleyüp Hağ bir kulum sultân-ı dehr iken gedâ

Bir hağîr âhengeri şâh-ı cihânbân eylemiş (B-9/8)

Şairin şiirinden alınan yukarıdaki örnek beyitte; insanın dünyaya sultan iken Allahü Teâlâ'nın onu bir dilenci yapabileceğini, bir hakir demirciyi de hükümdar edebileceği ifade edilmiş ve Allah'ın kudretinin her şeye yettiği belirtilmiştir.

Sâlim Bey, “olmasun dirseñ” redifli gazelinde nasihatlerde bulunmaya devam etmektedir. O nasihatlerden birisi de kişinin bu dünyada iyi bir şekilde anılması için onun neler yapmaması gerektiğini anlattığı aşağıdaki beyittir:

Mesâvîden çekinme halkı incitmekden el çekme

Eger nâmuñ cihânda hayr ile yâd olmasun dirseñ (B-21/2)

Sâlim Bey mısralarında; kişi bu dünyada hayırlı bir şekilde anılmak istemiyorsa kötülük yapmaktan ve insanları incetmekten çekinmemeli, ifadesini kullanmıştır. Eğer hayır ile yâd edilmek istiyorsa kişi, insanlara iyilik yapmalı, diye nasihat etmiştir. Şiirin bir başka beyitinde ise Sâlim, insan nefesine boyun eğmek istemiyorsa onu Allah aşkından haberdar eylemesi gerektiğini söylemiştir:

Dilüñ esrâr-ı 'ışku'llâhdan âgâh idüp Sâlim

Anı râm it Hudâyâ nefsi münkâd olmasun dirseñ (B-21/6)

Şairin bir diğer hakimâne şiiri ise “degül” redifli gazeldir. Bu gazelden aldığımız bir beyitte Sâlim; sana dalkavukluk yapanlara aldanma, diye tenbihte bulunmuştur. Bu iddiasının bir safсата olmadığını, okuyucuya nasihatini dinlemesini tavsiye etmiştir:

Her gördüğün müdâhine olma firîfte

Güş it bu kavli safsatalı müdde'â degül (B-22/4)

⁴¹ İsen vd. 2014, 221.

Süleyman Sâlim “olalum” redifli gazelinde, insanların birbirine karşı saygılı olması gerektiğini söylemiş; kimsenin kalbinin kırılmaması gerektiğini tavsiye ederek, nazik bir kişiliğe sahip olduğunu da göstermiştir:

Ne halkı incidelüm biz ne halkdan incinelüm

Ne dil-figârimuz olsun ne dil-figâr olalum (B-25/3)

Sâlim manzumelerinde okuyucuya yol gösteren onu düşünmeye sevk eden şiirler kaleme almaya devam etmiştir. Aşağıdaki beyitte, hâl ehlinden olan kişilerin cihanın hükümdarına minnet etmediğini, ne isteyecekse Mevlâ’sından dilediğini beyan etmiştir:

Rabṭ kılp eyler o ehl-i hâl kim Mevlâsına

Eylemez minnet cihânuñ Hüsrev ü Dârâsına (B-34/1)

Bir belâ itmeme taşavvur ‘âlem-i imkânda

İhtiyâc ‘arz eylemek gibi kişi a‘dâsına (B-34/2)

Yine aynı şiirin ikinci beyitinde Sâlim, bu sefer de kişinin düşmanına ihtiyacını arz eylesininin bu imkân dünyasındaki en büyük belâ olduğunu söylemiştir.

Süleyman Sâlim’in eserindeki çoğu şiir hikemî olsa da onun aşktan, sevgiliden ve onun verdiği eziyetlerden söz eden âşıkâne şiirleri de mevcuttur. Sevgiliye olan sitemini dile getirdiği aşağıdaki beyitte; sevgilinin aldatmadığı bir gönül kalmadığından yakınmış ancak onun ne kadar güzel olduğunu itiraf etmekten de geri kalmamıştır.

Bir gönül kalmadı ‘âlemde firîb itmediği

Ne ‘aceb hüs ü bahâdur ne ‘aceb ândur bu (B-1/1)

Aynı manzumenin bir başka beyitinde ise verdiği eziyetlerden dolayı artık insâf etmesi gerektiğini sevgiliden istemiştir. Onun kendisine bu kadar eziyet etmesine tahammül edemediğini ifade etmiştir:

Yeter ey şüh-ı sitemkâr yeter inşâf it

O kadar çevre taḥammül idemez cândur bu (B-1/2)

Sâlim bu âşıkâne şiirinin son beyitinde, gazelini övmüştür. Sevgilinin gönlünü çekecek güzellikte olan bu gazele kimsenin bir şey söyleyemeceğini de belirtmiştir. Kendisinin güzel söz söyleyebildiğine delil olarak şiirindeki mısraları göstermiştir:

Böyle dil-cû gazele hiç söz olmaz Sâlim

Şūhi-i ṭab‘ı sūḥan-dānuña bürhândur bu (B-1/4)

Süleyman Sâlim, tasavvufî düşüncenin ağır bastığı *ârifâne* şiirler de kaleme almıştır. Şairin bu tarz şiirleri yazmasında onun Mevlevî tarikatına mensub olmasının da etkisi büyüktür. Sâlim Bey'in "lâzımsa" redifli şiiri ârifâne tarzda yazılmış bir manzûmedir.

Harâbât erlerinden eyle istimdâd lâzımsa

Du‘â al pîr-i meyden nefsinî irşâd lâzımsa (B-29/1)

Meyhâne anlamına gelen "harâbât" kelimesinin tasavvufî karşılığı "tekke"dir. Sâlim, kişinin nefsini irşad etmesi için tekkedeki kişilerden yardım istemesi ve bu tekkenin kâmil mürşidinden de dua almasının gerektiğini ifade eden mısralarını tasavvufî düşüncelerle kaleme almıştır.

Süleyman Sâlim'in şiirleri içerisinde çok fazla olmasa da rindâne gazeller bulunmaktadır. İçkiye ve içki ile ilgili düşüncelere yer veren, dünya hayatına aldırış etmeyen, yaşamaktan zevk almayı konu edinen gazellere *rindâne* gazel denilmektedir⁴².

Sen gelmez isen meclise ey zâhid-i hüd-bîn

Rindân-ı mey-âşâma ‘inâyet budur işte (A-35/3)

Sâlim'in "işte" redifli gazelinden alınan bu beyitinde kendini beğenmiş olarak nitelendirdiği zâhîde seslenmektedir. Eğer sen meclise gelmezsen sarhoş rinde yardım etmiş olursun, diyerek rind-zâhid çatışmasındaki meselenin özüne dikkat çekmek istemiştir.

Rindâne beyitlerden bir diğeri de Sâlim'in bir mukayeseyi dile getirdiği beyittir:

Rindâne neş'e virmez bezm-i riyâ-fürûşân

Güller şüküfte olmaz eyyâm-ı zemherîde (B-2/3)

Şair beyitte; güllerin soğukta açılmadığı gibi riyakârların olduğu mecliste de rindin açılmayacağını ve böylece neşe de vermeyeceğini dile getirmiştir.

Sâlim Bey'in eserinde; hakimâne, ârifâne, âşıkâne ve rindâne gazellerin dışında muhtelif konulara değindiği şiirler de mevcuttur. Bu konulardan birisi, nüktedanlıktır:

Nüktedânunî hâşmı dünyâ olsa Sâlim gam degül

Nüktedânlıktan büyük ‘âlemde şân olmaz bana (B-4/5)

Şair bu beyitte kendisinin zarif, ince bir insan olmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Nazik, ince birisi olduğu için dünya kadar düşmanı da olsa bundan üzüntü duymadığını; kibar bir kişiliğe sahip olmanın bu dünyadaki en büyük şân olduğunu ifade etmiştir.

Sâlim'in şiirlerinde işlediği konulardan bir diğeri ise kanaatin önemidir.

Sâlim kanâ‘at ehline maşşûşdur huzûr

Erbâb-ı hırşa bahş-i huzûr eylemek ‘abeş (B-7/7)

⁴² İsen vd. 2014, 221.

Süleyman Sâlim Bey, “eylemek ‘abes” redifli gazelinin son beytinde; asıl huzurun kanaatkâr kişilerde olduğunu vurgulamış, hırslı olan insanlarda huzur aramanın abes olduğuna değinmiştir.

Faik Reşat *Eslâf*’ta, yazdığı gazelleri tashih etmesi için Süleyman Sâlim Bey’e götürdüğünü ve bu gazellerin acemice yazılmış olmasına rağmen Sâlim Bey’in kendisine iltifatlarda bulunarak onu teşvik ettiğini yazmıştır⁴³. Faik Reşat’ın bu ifadesinden anlaşılmaktadır ki Sâlim Bey, insanları övmekten çekinmeyen, beğenilerini söyleyebilen bir şahsiyettir. Şairin bu özelliği onun yazdığı bir manzumede de görülmüştür. O, eserinde geçen bir gazelde başka bir şahsın yazdığı bir mecmuaya duyduğu beğeniyi ifade etmekten geri kalmamıştır:

Bârek ’allâh ey müzeyyen nüsha-i hikmet qarîn

Habbezâ mecmu‘a-i pâkîze-i tarz-ı nevîn (B-31/1)

Sâlim şiirine, beğeni sözcüğü olan *Bârekallâh* keliması ile başlamıştır. Süslü ve hikmetli bir nüsha olarak nitelendirdiği eserde şairin; güzel, akıcı ve yeni bir üslup kullandığını belirtmiştir.

Ġâyet-i tekrîme şâyândur o metn-i müsteġâb

Kim anı te’lîfe himmet itdi bir zât-ı güzîn (B-31/2)

Övgüsüne devam eden Sâlim Bey; bu beyitte de eserin saygıya mazhar, güzel bir metin olduğunu vurgulamıştır. Bu metni telif edenin de seçkin bir zat olduğunu ifade etmiştir. Gazelin diğer beyitlerinde de Sâlim, esere ve müellifine övgülere devam etmiştir. Bu eser ve müellifinin kim olduğu ile alakalı olarak gazelin diğer beyitlerinde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak Süleyman Sâlim Bey’in *Hazîne-i Fünun*’da yayınlanan mektubunun içeriği daha önce de ifade edildiği gibi teşekkür içeriklidir. Dergide yayınlanan mektupta yer almayan ancak mektubun aslının devamında olduğu belirtilen bir de şiir eklenmiştir. Şimdilik diyebiliriz ki bu şiir, muhtemelen o mektuba eklenen şiirdir.

Üsküdarlı Süleyman Sâlim’in *Dîvânçe*’sinde bir tek kaside bulunmaktadır. Bu kaside, eserdeki en uzun manzumedir ve “Mersiye” başlığı altında verilmiştir. Kasidede Sâlim; Hz. Peygamber’in ehline, onlara düşmanlık edenlere ve Kerbelâ olayına değinmiştir.⁴⁴ Sâlim, Kerbelâ’da Hz. Hüseyin’e yapılanlara duyduğu üzüntüyü dile getirdiği mersiyesine dua ile başlamıştır:

Ķıl mazhar-ı ħimâyet-i Āl-i ‘abâ beni

Āl-i ‘abâdan eyleme yâ Rab cüdâ beni (B-3/1)

Şair, manzumesinin ilk beytinde Hz. Peygamber’in ehlinin kendisine lütuf ve keremle bakmasını ve Peygamberin soyundan gelenlerden olmak istediğini söylemiş, onlardan ayrı düşmek istemediğini Allah ü Teâlâ’dan dilemiştir.

Geldükçe yâre vaĶ‘a-i cân-süz-ı Kerbelâ

Rencide-ħâĶır itmede şubĥ u mesâ beni (B-3/3)

Sâlim, mersiyesine Kerbelâ olayına duyduğu üzüntüyü dile getirerek devam etmiştir. Ehl-i beyti yâr olarak nitelendiren Sâlim, onların başına gelen can yakıcı Kerbelâ olayını hatırladıkça sabah akşam gönlünün incindiğini ifade etmiştir. Bu olaya duyduğu üzüntüyü, bir sonraki beyitte de anlatmıştır:

⁴³ Faik Reşad 2019, 156.

⁴⁴ (B) nüshası, vr. 4b-6b.

Ez-cümle şehri-i mâtem ider derdümi füzûn

Hüzn-i mücessem itdi o mübrem belâ beni (B-3/4)

Ehl-i Beyt'in şehit edildiği ay, muharrem ayıdır. Sâlim bu beyitte matem ayı olan muharrem ayının derdini daha da artırdığını ve bu kaçınılmaz belanın (Kerbela) kendisini çok fazla hüzne boğduğunu belirtmiştir.

Dîvânçe'nin ilerleyen beytlerinde şair, Hz. Peygamber'in soyuna yapılan düşmanlığa duyduğu öfkelerini dile getirmiştir:

A'câ-yı Âl-i Aḥmede bitmez 'adâvetüm

Biñ pâre kılsa nîze-i ḳahr-ı ra'câ nâ beni (B-3/7)

Şair, süslü kahır mızrağı kendisini bin parçaya bölse de Hz. Peygamber'in âline düşmanlık yapanlara adâvetinin bitmeyeceğini beyan etmiştir. Sâlim, Ehl-i Beyt'e yapılanlara duyduğu bu üzüntüyü manzumesinin diğer beyitlerinde de anlatmıştır:

Feryâdum öyle velvele vîrsün cihâna kim

Dîvâne şansun anda gören eşdiḳâ beni (B-3/14)

Sâlim bu beyitte, Ehl-i Beyt'e yapılan düşmanlığa duyduğu öfkeden dolayı feryadının cihanda öyle bir ses getirmesini istiyor ki onu gören dostlarının kendisini dîvâne sanmasını umut ediyor.

Sâlim Bey, eserinin bu en uzun manzumesine dua ile başlamış ve şiirini yine dua ile bitirmiştir:

Cedd-i kerîmüñ 'ıḳına ey kân-ı merḫâmet

Hîâr u zelîl ḳoyma bi-yevm-i cezâ beni (B-3/19)

Ḥaḳ baḳmayup günâhuma her dü-cihânda

Sâyeynde ide nâ'il fevz ü rehâ beni (B-3/20)

Ey çokça merhamet sahibi olan Allah'ım; kerim olan ceddimin aşkına beni hor görülen, aşağılanandan eyleyerek cezalandırma. Onların hatrına iki cihanda da günahlarıma bakma, beni kurtulandan eyle.

Sonuç

Bu çalışmada, Üsküdarlı Süleyman Sâlim Bey'in yakın bir yüzyılın şairi olmasına rağmen çok fazla tanınmadığı tespit edilmiştir. *Dîvânçe*'sinin dışında eserinin olmaması ve bu eserinin de bilim âleminde tanıtılmaması onun, dönemindeki diğer şairler kadar bilinmemesine neden olmuştur.

Eserdeki şiirler üzerinde yapılan incelemede, Süleyman Sâlim Bey'in XIX. yüzyıl dîvân şiirinin tüm özelliklerini şiirlerinde yansıttığı görülmüştür. Bu yüzyılda mersiye yazmak şairler arasında oldukça yaygındır. Sâlim de Kerbelâ temalı mersiyesiyle bu geleneğe katılmıştır. Dönemin çoğu şairi gibi Sâlim Bey de bir tarikat mensubudur. Şiirlerinde de mensubu olduğu tarikati dile getirmiştir. Ayrıca

bu durum onun tasavvufî şiirler kaleme almasına da vesile olmuştur. Kendinden önceki ve dönemindeki şairlerin şiirlerine nazire yazan Sâlim Bey; Cevrî, Nâbî, Yenişehirli Avnî gibi Dîvân edebiyatının önemli isimlerini yakından takip etmiş bir ediptir.

Süleyman Sâlim Bey'in hikemî tarzda yazdığı şiirlerindeki başarısı, bu tarzın ustası olan Nâbî'nin iyi bir takipçisi olduğunu göstermiştir. Şair, hakimane şiirlerinin yanısıra çeşitli temalarda da manzumeler kaleme almış ve böylece kaleminin zenginliğini kanıtlamıştır.

Yayımlanamamış bir *Dîvân* sahibi olan Süleyman Sâlim hakkında yapılan incelemeler ve *Dîvânçe*'sindeki manzumeler göstermiştir ki o; Dîvân şiirine hâkim, kendine has bir üslubu olan ve Klasik Türk Edebiyatı'nın son dönemine damga vuran ünlü şairler kadar adından söz ettirecek bir ediptir.

Kaynakça

- Ayan, H. (1981). *Cevrî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Balkan, A. Fuat. (1973). *Nâbî'nin Türkçe Divanı (Karşılaştırmalı Metin)*. Basılmış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Bilgin, A. (2012). *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Elma Basım.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey. (1972). *Osmanlı Müellifleri (C. II)*. İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- İnal, İ. M. Kemal. (1969). *Son Asır Türk Şairleri (Cüz: VII)*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Gökalp, İ. Seval. (2003). *Hazîne-i Fünûn Dergisi (27-52. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Sivas.
- İsen, M., Horata, O., Macit, M., Kılıç, F., Aksoyak, İ. Hakkı. (2014). *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Mengi, M., *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1987.
- Mengi, M. (2006). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tökel, D. Ali. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tuman, M. Nail. (2001). *Tuhfe-i Nâilî (C. I)*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Turan, L. (1998). *Yenişehirli Avnî Bey Divanı'nın Tahlili (Tenkitli Metin) Encümen-i Şu'arâ ve Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Geçiş C. I*. Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum.
- Yaroğlu, A. (2013). *Hazîne-i Fünûn Dergisi (4. Yıl, 1-20. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Sivas.
- Yıldırım, F. (2003). *Hazîne-i Fünûn Dergisi (1-26. Sayılar) (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*. Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sivas.
- Yılmaz, M. (1992). *Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

İnternet Kaynakları

Faik Reşad. (2019). *Eslâf*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 07.05.2020

Hazîne-i Fünûn, 2020a. <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/data/HTU0917-03/index.djvu>,

Erişim Tarihi: 17.06.2020, Erişim Saati: 02.32

Hazîne-i Fünûn, 2020b. <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/data/HTU0917-04/index.djvu>,

Erişim Tarihi: 17.06.2020, Erişim Saati: 02.34

TRANSKRİPSİYON

[1a]

Üsküdarlı Süleymân Sâlim Beg

Dîvân-çe

Ketebehü'l-fakîr Mehmed Cävîd

1947

[1b]

Boş

1

Fe' ilâtün/Fe' ilâtün/Fe' ilâtün/Fe' ilün

[2a]

1. Bir gönül kalmadı ' âlemde firîb itmediği⁴⁵
Ne ' aceb hüsni ü bahâdur ne ' aceb ândur bu
2. Yeter ey şüh-1 sitemkâr yeter inşâf it
O kadar cevre taḥammül idemez cândur bu
3. Tutar elbet göge çıkısuñ da seni bir gün olur
Yerde kalmaz melegüm âh-1 ğarîbândur bu
4. Böyle dil-cû gâzele hiç söz olmaz Sâlim
Şüh-i-i ṭab' -1 süḥan-dânuña bürhândur bu

2

Mef' ülü/ Fâ' ilâtün/ Mef' ülü/Fâ' ilâtün

[2b]

1. Yandum tıtuşdum ey dil ğam kıldı kad-ḥamîde⁴⁶
Feryâda âhum oldı eflâke ser-keşîde

⁴⁵ A/vr. 15a. (A) nüshasındaki şiirde birinci beyit farklıdır. Bu beyit, (B) nüshasında vr. 22b'ye kaydedilmiştir.

⁴⁶ A/vr. 15b-16a.

2. Āvāz-ı nuşh u pendî tuymaz şimāh-ı ‘āşık
Beyhüdedür tesellî bîmār-ı nā-ümîde
3. Rindâne neş’e virmez bezm-i riyā-fürüşân
Güller şüküfte olmaz eyyām-ı zemherîde
4. İkbāl-i hıfza âlet da‘vāt-ı bî-kesāndur
Şandük olunca pür-zer muhtâc olur kilîde
5. Merd-i Hüdâ-pereste tecrîd-i mültezemdür⁴⁷
Bâr-ı girāndur ey dil zîrâ kefen şehîde

[3a-3b-4a]

Boş

3

Merşiye

Mef‘ûlü/ Fâ‘ ilâtü/Mefâ‘îlü/Fâ‘ ilün

[4b]

1. Kıl mazhar-ı himāyet-i Āl-i ‘abā beni
Āl-i ‘abādan eyleme yā Rab cüdā beni
2. Bî-gānedür hayālüme āşār-ı inbisât
Gerdün-ı dūn-ı ğamla ider āşinā beni
3. Geldükçe yāre vaq‘ a-i cān-süz-ı Kerbelā
Rencîde-hâtır itmede şubh u mesā beni
4. Ez-cümle şehri-i mâtem ider derdümi füzün
Hüzn-i mücessem itdi o mübrem belā beni

⁴⁷ A/vr. 15b-16a. Bu beyitten sonra yer alan aynı şiiire ait iki beyit B/vr. 23a’da yer almaktadır.

[5a]

5. Oldı bu demde pādişeh-i Kerbelā şehīd
Bu bār-ı fırķat itse revādur dütā beni
6. anlar aıtsun ol Şeh iun eŐm-i hıyreler
Gördükçe böyle sine-zen-i ibtilā beni
7. A' dā-yı Āl-i Amede bitmez ' adāvetüm
Biñ pāre kılsa nize-i ahr-ı ra' nā beni
8. Dönmem sözümde anlara ger dāra ekseler
Ol avm-i Őüm u Őirzime-i bi-ayā beni
9. Tecvīz-i la' net itmeyen ol āvm-i bāıla
Zu' mınca fāŐık oldı Őanur mulakā beni

[5b]

10. FāŐık degül ki her ne dise la' net eylerüm
İlzāmı varsa udrete gelsün Őalā beni
11. Haumda her ne dirse disünler derinden āh
Dür itmesün de ol Şeh-i Őāib-' aā beni
12. Ya' ni Cenāb-ı Hāzret-i Sulān-ı dīn Hüseyn
Kim ' ıŐı oldı bilmege bā' iş bükā beni
13. Ser-bāz u pā-bürehne gidem hāk-i pāyine
Sālim iderse reh-rev o hāke Hūdā beni

14.Feryādum öyle velvele virsün cihāna kim

Dīvāne şansun anda gören eşdikā beni

[6a]

15.Bu gūne ‘ arz-ı hācet idem tā ki ol zamān

Bī-tāb idince nāle-i vāveylenā beni

16.Ey mefḥar-ı dü-‘ ālem eyā server-i dü-kevn

Bir dem nigāh-ı lūḫfuña eyle sezā beni

17.Dergāh-ı feyzūn ‘ āleme ḫayrū’l-me’āb iken

Ġayrı ḫapuya yollaya bī-dest u pā beni

18.Ḥalk eylemiş vücūduñı raḫmet ‘ ibādına

Kemter ḡulāmuñ iden Efendüm saña beni

19.Cedd-i kerīmūn ‘ ışkına ey kân-ı merḫāmet

Ḥār u zelīl ḫoyma bi-yevm-i cezā beni

[6b]

20.Ḥaḫ baḫmayup günāhuma her dü-cihānede

Sāyeñde ide nā’il-i fevz ü rehā beni

Ġazeliyyāt

4

Fā’ ilātūn/ Fā’ ilātūn/ Fā’ ilātūn/ Fā’ ilūn

1. Bülbül-i ḫudsi dimem bīm-i ḫazān olmaz baña⁴⁸

Lā-mekān seyrüm zamān olmaz mekān olmaz baña

2. Fikrüm üstād-ı mu’ allim ḫāne-i tevḫiddür

‘ Aḫl-ı kül mebḫaş-güşā-yı imtiḫān olmaz baña

⁴⁸ A/vr. 9a.

3. uvvet-i ab'um virir erkn-ı 'ara ihtizz
ir-i aruñ penesi nevk-i benn olmaz baña
4. Bikt-i istimddumuñ mstkdur usn-i beyn
acet-i meta-i rusr-ı n olmaz baña
5. Nktednuñ amı dny olsa Slim am degl
Nktednlidan byk 'lemde n olmaz bana

5

Mef' iln/ Mef' iln/ Mef' iln/ Mef' iln

1. Sipih-r-i dilde olsa uret-i ummdler peyd⁴⁹
Gl-i dumdan eyler l-yu' ad urdler peyd
 2. Eger mihr incizb-ı ebnem itse bar-ı ekmden
Olur her berg-i glde drr-i mervrdler peyd
- [7b]
3. Benm cne-i cy-ı dilm Mecnnda olsaydı
Olurdu her bn-i kinde yer yer bdler peyd
 4. 'Abe anma alm-ı leyl-i itmi ktib-i udret
Bert-ı cismi tebyz itmege tesvidler peyd
 5. umr-ı ye's kıldı 'kbet n-bd ey Slim⁵⁰
Bu 'iretgehde oldu geri o Cemdler peyd

⁴⁹ A/vr. 2b.⁵⁰ A/vr. 3a.

6

Fā' ilātün/ Fā' ilātün/ Fā' ilātün/ Fā' ilün

1. Başka hâlet virdi gīsü-yı perişânlar saña⁵¹
Bir perişânsuñ ki hayrândur perişânlar saña

[8a]

2. Yeke-tâz-ı sāha-i nahvetsün ey aşüb-ı dehr
Tengdür Şebdiz-i nâzik çün bu meydânlar saña
3. Bir mücessem nürsuñ ser-tâ-be-pâ kim 'arz ider
İştîyâkın 'âlem-i ervâhdan cânlar saña
4. Şivekârum gel bu şeb luğ eyle bezm-i 'işrete
Muntazırdur 'âşık-ı bergeşte sāmânlar saña
5. Şu' le-i âh-ı şerernâkumdan olsun şermsâr⁵²
Süziş izhâr itmesün şem' -i firüzânlar saña
6. Turfe bîmâr-ı 'ikâb-ı yârsuñ ey kalb-i zâr
Nâz iderseñ sen niyâz itdükçe dermânlar saña

[8b]

7. Kuvvet-i i' câz-ı tab' uñ eyleyüp taşdıķ hep
Âferin-ḥ'ân oldılar Sâlim süḥan-dânlar saña

7

Mef' ulü/ Fā' ilätü/ Mefā' ilü/ Fā' ilün

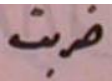
1. Fevz-i⁵³ le'ime-sa' yı vüfûr eylemek 'abeş⁵⁴
Ḥalvâyı ta' m-ı kelb-i 'aķûr eylemek 'abeş

⁵¹ A/vr. 3a.

⁵² A/vr. 3b.

⁵³ A/vr. 3b'de "فوز" olarak yazılmıştır.

⁵⁴ A/vr. 3b.

2. ḥūr ḥarāret-i eyyām iken henüz

Efzūn-ı ḥıredle ğurūr eylemek ʿ abeş

3. Baḥş olmayınca çehre-güşā-yı müsāʿ ade

Evzāʿ -ı çarḥa ʿ izz ü kuşūr eylemek ʿ abeş

[9a]

4. Yārān-ı Ḥaqqı münkir olan ehl-i ğaflete⁵⁵

Īrād-ı hevl yevm-i nüşūr eylemek ʿ abeş

5. Ṭabʿ -ı denīden umma kerem kim ne bulsun

Endīşe-i şemīm buḥūr eylemek ʿ abeş

6. Kendi işinde ʿ aczi olan sāde dillere

Taḥmīl-i bārḥāyı umūr eylemek ʿ abeş

7. Sālim ḳanāʿ at ehline maḥşūşdur ḥuzūr

Erbāb-ı hırşa baḥş-i ḥuzūr eylemek ʿ abeş

[9b]

8

Feʿ ilātün/ Feʿ ilātün/ Feʿ ilātün/ Feʿ ilün

1. Dil-nüvāz ol güzelüm ʿ ālemi tesrīre çalış⁵⁶

Seni taḥḳīr ideni rıfḳ ile tevḳire çalış

2. Sen sen ol dāʿire-i terbiyeden itme ḥurūc

Nāmuñı feyż-i kemālāt ile teşhīre çalış

⁵⁵ A/vr. 4a.

⁵⁶ A/vr. 4a.

3. Pederâne saña bir nuşh ideyüm diñler isen⁵⁷
 Ҳод-pesend olma şaşın vaz' ıñı tağyire çalış
4. Bil de māhiyyet-i āsar-ı selef n'olduğum
 Şoñra işr-i kudemādan bizi tenfire çalış
5. Halk itmekde cüvānānı müsahhar Sālim
 Sen de bir şā'ir-i nev-resteyi teşhīre çalış

[10a]

6. Sālik-i tarz-ı cedīd olmağ ise maşşūduñ
 Pey-rev ol 'Avnī Begüñ şı' rini tanzīre çalış

9

Fā' ilātün/ Fā' ilātün/ Fā' ilātün/ Fā' ilün

1. Reng-i ruhsārın kaçan ol şeh nümāyān eylemiş⁵⁸
 Güllerüñ dāğ-ı hased bağrın kızıl kan eylemiş
2. Her perişānı iden nahvet-fürüş-ı 'izz ü nāz
 'Āşıkānı ye's ile zār u perişān eylemiş
3. Mürveş itmiş kimin hük-m-i kazā h'ār u zelīl
 Kimini iqlīm-i 'İzzetde Süleymān eylemiş

[10b]

4. Eyleyen āsar-ı feyz-i kudretin halk-ı 'iyān
 Kendini her küşe-i hātırda pinhān eylemiş

⁵⁷ A/vr. 4b.⁵⁸ A/vr. 9b.

5. Küfr ü ĩmānı idüp tertīb-i şun^ç -1 Kirdgār
Şoñra ĩcād-ı reh-i kibr ü müselmān eylemiş
6. Beyt-i aşnām olmağa şāyeste olmuş ba^ç zı ĩāk
Ba^ç zı ĩāki secdegāh-ı ehl-i ĩmān eylemiş
7. Ey olan ma^ç mūr^{luğ} kaydında āgāh ol felek⁵⁹
Nice biñ ma^ç mūr u ābādını vīrān eylemiş
8. Eyleyüp ĩāk bir kılın sulţān-ı dehr iken gedā
Bir ĩākır āhengeri şāh-ı cihānbān eylemiş

[11a]

9. ĩşr-i pākından Fuzūlīnūñ alup Sālīm kemāl
Feyz-i Mevlānā ile tertīb-i dīvān eylemiş

10

Fā^ç ilātün/ Fā^ç ilātün/ Fā^ç ilātün/ Fā^ç ilün

1. Her civānuñ ^ç işvede bir rengi bir nirengi var⁶⁰
Dil-sitānum her metā^ç ın sende reng-ā-rengi var
2. Oldı vecd-āver dil-i Cibrīle bāng-ı hāy u hū
Muṭribān-ı bezm-i ^ç işkuñ Sidre-sūz āhengi var
3. Cūybār-ı feyz-i ma^ç nāyum nihāl-i bī-demūñ⁶¹
Necm-i gīsūdār-ı çarḥ-āsā nice āvengi var

[11b]

4. Zūhd ü ^ç işk itmez kolaylıkla kabūl-i ittiḥād
Her diyāruñ çünki bir Dārāsı bir Hūşengi var

⁵⁹ A/vr. 10a.⁶⁰ A/vr. 4b.⁶¹ A/vr. 5a.

5. Var mı Sâlim şâhid-i endîşem-âsâ cilveger
Mülk-i nazmuñ gerçi yüz biñ dilber-i pür-şengi var

11

Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün

1. Kimi ehl-i fazîlet verziş-i âdâba düşmüşdür⁶²
Kimi cehl-i mürekkebe da' vî-i ensâba düşmüşdür

2. Kimi itmiş tecerrüd ' âlemüñ bûd u nebûdından
Kimi sevç-i belâ-yı hırş ile çirk-âba düşmüşdür

[12a]

3. Rehâ mümkün midür zencîr-i erķâm-ı ' alâyıkdan
O sevdâ-yı teselsül kim dil-i küttâba düşmüşdür
4. Bu bezm-i bî-beķâda herkesüñ bir zevķedür meyli⁶³
Bizüm de meylimüz zevķ-i şarâb-ı nâba düşmüşdür
5. Bu kayd-ı şâ' iriyetden hûlâşa çâre yok Sâlim
Ki nâmuñ pençe-i mecmû' a-i aķbâba düşmüşdür

12

Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün

1. Belâ-yı ibtilâyı ğayra şorma mübtelâdan şor⁶⁴
Lisân-ı âşinâyı var lisân-ı âşinâdan şor
2. Degül her müdde' â fehme müyesser mesned-i taķķîķ
Süleymānuñ şükûh u şânın İbn Berķiyâdan şor

⁶² A/vr. 5a.

⁶³ A/vr. 5b.

⁶⁴ A/vr. 5b.

3. Şaķın evzâ' ma aldanma ol şũhun ki ca' lĩdũr
İnanmazsañ baña ' uşşâķ-ı zâr u bĩ-nevâdan şor
4. Nice bir böyle hũn-rĩz olmak ister ğamze-i cellâd
Yũri ey seyl-i eşķ-i çeşm-ter bu mâcerâdan şor
5. Şafâ-yı rũha dâ'ir lâf yokdur Sâlim anlarda
Ķadehķârân-ı iķbâle neşâķ-ı mäsivâdan şor

[13a]

13

Fâ' ilâtũn/ Fâ' ilâtũn/ Fâ' ilâtũn/ Fâ' ilũn

1. Nũr-ı vaħdet çeşm-i haķ-bĩnâya uşurlâb olur⁶⁵
Zerre-i haytu's-şu'â-yı mihr ' âlem-tâb olur
2. Feyz-i raĝbetle ta' ayyũn eyler eşyada lüzũm
Üstũh'ân-pâre kef-i râmişgere mızrâb olur
3. Cezb ider mecrâ-yı eşķũnden sirişķ-i âteşĩn
Her ser-i târ-ı müjem fevvâre-i hũn-âb olur
4. Tâbdâr oldukça keyf-i bâdeden rũhsâr-ı yâr
Gözleri te'sĩr-i h'âb-ı neşveden bĩ-tâb olur
5. Sĩne-i hũy-gerde vaşfin nazm iden şâhib-dilũn
Ķânesi deryâ-yı nũra sĩmden mĩzâb olur

⁶⁵ A/ vr. 6a.

[13b]

6. Benzemez yek-dîgere Sâlim tecellîsinde halk⁶⁶
Her biri bir mazhariyyetle tesellî-yâb olur

14

Fâ' ilâtün/ Fâ' ilâtün/ Fâ' ilâtün/ Fâ' ilün

1. Ehl-i 'ışka hubb-ı dînâr u direm bî-gânedür⁶⁷
Lâ-ubâlî meşrebe kayd-ı elem bî-gânedür
2. Hîle-i nefsi tama' kâre kapılmaz 'ârifân
Dâm-ı şayyâda ğazâlân harem-i bî-gânedür
3. Şoĥbet-i dânişverân nâdânı kılmaz neş'edâr
Feyz-i te'sîr-i müdarâta verem bî-gânedür

[14a]

4. Pendî itmez kimsenün ehl-i hevâ-yı sūd-mend
Nefy-i nâziktere gūş-ı aşam bî-gânedür
5. Siĥr idüp şun' -ı tezâd îcâd ider Sâlim o şūĥ
Baĥ saña hem âşinâdur bizle hem bî-gânedür

15

Fâ' ilâtün/ Fâ' ilâtün/ Fâ' ilâtün/ Fâ' ilün

1. Būse va' d itdüklerin dil-berler ikrâr itdiler⁶⁸
Şoñra kâfirler dönüp külliyyen inkâr itdiler

⁶⁶ A/vr. 6b.

⁶⁷ A/vr. 6b.

⁶⁸ A/vr. 10b.

2. Fitne icādında māhir buldılar ol gıncayı
H̄ābdan nergisleri vaqtā ki bīdār itdiler
- [14b]
3. Būy-ı minnet hiss idüp peymāne-i iqbālden
Mey-gūsārān-ı kanā‘at içmege ‘ār itdiler
4. İntişār itdükde envār-ı tecellī ‘āleme
Herkesi hālince bir derde giriftār itdiler
5. Nükte-i hükm-i tevellādan haberdār eyleyüp
Sālīmī ‘abd-ı kemīne Āl-i Kerrār itdiler
6. Muẓhir-i nām olduğın i‘lān idüp aşhāb-ı kırb
Mülk-i ‘ışka Hāzret-i Monlāyı hünkār itdiler

[15a]

16

Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilün

1. Köhne meyhāneyi nüzhetgede-i sūr iderüz⁶⁹
Şā‘irüz beyt-i harāb olsa da ma‘mūr iderüz
2. Şalup āşüb-ı tezelzül felek-i gulgulemüz
Anı yeksān-şude-i arz-ı Nişābūr iderüz
3. Biz o üstād-ı cihānız ki palās-ı suhānı
Şun‘-i zer-bāfi ile kāle-i Lāhūr iderüz
4. Bizüz ol hāriqa-perdāz-ı füsün u i‘cāz
Dilesek bir has-ı naḥl Cebel-i Tūr iderüz

⁶⁹ A/vr. 7a.

5. Bu tabîc at bize püsküllü belâdur Sâlim
Ta' n için hâlimüze ' âlemi mecbûr iderüz

[15b]

17

Fe' ilâtün/ Fe' ilâtün/ Fe' ilâtün/ Fe' ilün

1. Ne o âfet gibi bir şüh-ı perîşân buluruz
Ne anuñ zülfi gibi zülf-i perîşân buluruz
2. Çeşm-i maḥmûrı nigâh eylese güristâna⁷⁰
Şevkden mürde-i şad-sâleyi rakşân buluruz
3. Mâha teşbîhde ma' zûruz o yâri zîrâ
Anuñ efzâyiş-i ân mâhda noḳşân buluruz
4. Olmayuz teng ise de deşt-i meṭâlib pâ-mâl
Vaḳt olur biz de at oynatmaḡa meydân buluruz
5. Ser-fürü eylemeden zümre-i nâ-merdâne
Da' vâ-yı merdî ile ölmegi âsân buluruz

[16a]

6. Bizi dūr eylesün ḡakk-ı şu' arâdan Sâlim
Yine anlarda arandukça çok insân buluruz

18

Fâ' ilâtün/ Fâ' ilâtün/ Fâ' ilâtün/ Fâ' ilün

1. Reng-i ruḡsârın kaçan ol şeh nümâyân eylemiş⁷¹
Güllerüñ dâḡ-ı ḡased baḡrın kıızıl kân eylemiş

⁷⁰ A/vr. 7b.

⁷¹ Aynı nüsha içerisinde (B) ikinci kez yazılmıştır. A/ vr. 9b.

2. Her perişānı iden naḥvet-fürüş-ı ʿizz ü nāz
 ʿĀşıkānı ye's ile zār u perişān eylemiş

3. Mürveş itmiş kimin ḥükm-i kazā ḥ'ār u zelīl
 Kimini iḳlīm-i ʿizzetde Süleymān eylemiş

[16b]

4. Eyleyen āşār-ı feyz-i ḳudretin ḥalka ʿıyān
 Kendini her kūşe-i ḥāṭırda pinhān eylemiş

5. Küfr ü ĩmānı idüp tertīb şun' -ı Kirdgār
 Şoñra ĩcād-ı reh-i kibr ü müselmān eylemiş

6. Beyt-i aşnām olmağa şāyeste olmuş ba'zı ḥāk
 Ba'zı ḥāki secdegāh-ı ehl-i ĩmān eylemiş

7. Ey olan ma' mūr luḳ ḳaydında āgāh ol felek
 Nice biñ ma' mūr u ābādānı vīrān eylemiş

8. Eyleyüp Ḥaḳ bir ḳulın sulṫān-ı dehr iken gedā
 Bir ḥaḳīr āhengeri şāh-ı cihānbān eylemiş

[17a]

19

Mef' ūlū/ Fā' ilātū/ Mefā' ilū/ Fā' ilün

1. Gülden daḥı o şūḥ-ı leṫāfet-nümā laṫīf⁷²
 Ser-tā-be-pā laṫīf yaratmış Ḥudā laṫīf

⁷² Bu beyit, A/vr. 7b'de aynen geçmektedir. Gazelin diğeri beyitleri ise A/vr. 12a'da geçmektedir. Bu nüshada "latif" redifli gazelin beyitleri ayrılmıştır.

2. Endām-ı dil-peżiri ne rütbe laṭif ise
T̄arz-ı ḥırām-ı dil-keşi andan daha laṭif
3. Bir bezme geldi āh naşıl bezm idi o bezm
Her bezm olur mı öyle ‘ aceb dil-güşā laṭif
4. Sākī güşāde-rū leb-i mīnā neşāṭ-riz
Ser-germ-i neşve yār-ı mülāyim hevā laṭif
- [17b]
5. Bülbüllerinde vird-i seher-ḥiz-i yā Vedūd
Muṭriblerinde bāng-ı dil-āviz-i yā Laṭif
6. Sālim ḥayāl-i dil-ber iken söyleden beni
Olmaz mı böyle bir ğazel-i bī-behā laṭif

20

Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilün

1. Ḥasta ḥāl-i nigeḥ-i dil-ber-i fettān olasuñ⁷³
Bī-mecāl-i sitem-i hicr-i firāvān olasuñ
2. Bir cüvānuñ düşesüñ ‘ işkına ey mest-i gurūr
Ḥaşre dek derd ile sāğar-keş-i ḥırmān olasuñ
- [18a]
3. Ne mükāfāt ile şād itdün ise ‘ aşıkuñı
Sen de ol rütbe mükāfāt ile şādān olasuñ
4. Şeb-i yeldāyı belāda şerer-i āhuñ ile
Meş‘ al-efrüz-ı ğam-ı bezm-i ğarībān olasuñ

⁷³ A/vr. 8b.

5. Dilerüm rû-yi vefâ görmeyesün   alemdede
İtdigün cevri düşündükçe peşimân olasun

6. Sâlim-i zâr nasıl oldu ise şekve-künân
Sen de anuñ gibi şekvâger-i canân olasun

[18b]

21

Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün/ Mefâ' ilün

1. Enis-i bezmün olsun âşinâ yâd olmasun dirseñ⁷⁴
Gamun fâş eyleme a' dâ-yı dil-şâd olmasun dirseñ
2. Mesâviden çekinme halkı incitmekden el çekme⁷⁵
Eger nâmuñ cihânda hayr ile yâd olmasun dirseñ
3. Gidüp gafletle der-h'âb ol huzûr-ı şeyh-i kâzibde
  Uyûnun intibâh-ârâ-yı irşâd olmasun dirseñ⁷⁶
4. Muğaylânzâr-ı hubb-ı şâmiyâne mâ'il it gönülün
Ferah-yâb-ı riyâzı Haydâr-âbâd olmasun dirseñ
5. Libâs-ı   aklı tahtîr eyle havz-ı şer' -i garrâdan
Leked-küb-ı huruş-ı seylü'l-hâdd olmasun dirseñ
6. Dilün esrâr-ı   ışku'llâhdan âgâh idüp Sâlim
Anı râm it Hudâyâ nefsi-i münkâd olmasun dirseñ

⁷⁴ A/ vr. 12a.

⁷⁵ A/vr. 12b.

⁷⁶ Bu beyit sadece (A) nüshasında geçmektedir.

[19a]

22

Mef'ülü/ Fâ' ilätü/ Mefâ' ilü/ Fâ' ilün

1. Bir 'arifün ki fikri Hudâdan cüdâ degül⁷⁷
Muṭlaḳ aña muḥabbet-i dünyâ revâ degül
2. Virme vücûd-ı nefsüne ey muḳbil-i za'îm⁷⁸
İḳbâledür perestişi ḥalkuñ saña degül
3. Bilmem o meyle ḳanḡı gönül neş'edâr olur
Sâḳîsinüñ ḥiṭâbı ki ḥuz mâ şafâ degül
4. Her gördüḡüñ müdâhine olma firîfte
Güş it bu ḳavli safsaṭalı müdde' â degül

[19b]

5. Bir gülnihâl ol ki hezârı ḥazâmı yoḳ
Bir âşinâyı bul ki hezâr-âşinâ degül
6. Mizmâr-ı 'ıṣṣḳ fârisini şeh-sûvâr ider
Sâlim esîr-i tevseni nefis ü hevâ degül
7. Bîḡânedür vücûdı ḳabâ-yı behişt ile
Bir âdemüñ ki melce'-i Âl-i 'abâ degül

⁷⁷ A/vr. 12b.⁷⁸ A/vr. 13a.

Mefā' ilün/ Mefā' ilün/ Mefā' ilün/ Mefā' ilün

1. Dimem me'lūf-i şirk ol mezhebin bilmez Müselmân ol⁷⁹
Velî çirk ü riyā vü süm' adan berçide⁸⁰-dāmān ol

[20a]

2. Reviyyetle zafer kâbil mi küh-i hikmet-i Hâkka
Sen ister İbn Sīnā ister Eflāṭūn-ı Yunān ol
3. Nedir bu keş-me-keş dünyā için ebnā-yı nev' üñle
Bu hayvāniyyeti terk eyle insān oğlı insān ol
4. Nedir bu da' vā-yı beyhūde-i mecnūn pesendāne
Yeter semt-i cūnūna gitme ğayrı rüy-gerdān ol
5. Rūfū-yı ihtişāş urmağsa mağşad fūrūh-ı vaşla
Ketānveş çāk çāk tāb-ı ' ışk-ı mäh-rüyān ol
6. Senüñ teşriṫüñe vā-beste germā-germi-yi meclis
Gel ey rūḫ-ı revānum neşve-bağş-ı bezm-i rindān ol

[20b]

7. Varup bir laḫzacık āyineye ' arz eyle endāmuñ
Ne dil-cū kāmētüñ var serv ü nāzum bağ da ḫayrān ol
8. Müsaḫḫardur şükūh-ı ṭab' uña insī perī el-Ḥaḫk⁸¹
Serīr-i nazma bu i' cāz ile Sālim [ü] Süleymān ol

⁷⁹ A/vr. 13b. (A) nüshasında şiirin birinci beytinin birinci mısrasının sonunda "Müselmân ol" ifadesi geçmemektedir. Faik Reşad'ın Süleyman Sâlim Bey'in bu gazeline *Eslaf*'ta yer vermiştir. *Eslaf*'ta yer alan gazelde de "Müselmân ol" ifadesi geçmektedir (Faik Reşad 2019, 157).

⁸⁰ *Eslaf*'ta bu kelime "pâkize" olarak geçmektedir (Faik Reşad 2019, 157).

⁸¹ A/vr. 14a.

Fā' ilātün/ Fā' ilātün/ Fā' ilātün/ Fā' ilün

1. Nüşha-i genc-i muṭalsam hırz-ı a' zamdur gönül⁸²

Hırz-ı a' zam nüşha-i genc-i muṭalsamdur gönül

2. Cilvegāh-ı nazra-i Ḥaḫdur mükerreremdür gönül

Ser-i āşār-ı tecelliyāta maḥremdür gönül

[21a]

3. Mehbiṭ-i envār-ı ' ışku'llāhdur her kūşesi

Şu' lezār-ı rü'yete ṭavrı mücessemdür gönül

4. Gāh bī-ḫayd u muḫayyed gāh şadān u ḫazīn

Nükte-dān-ı devre-i aḫvāl-i ' ālemdür gönül

5. ' Ahde şābitdür tevellā vü teberrāsın bilür

Vāḫı' āt-ı Kerbelādan gerçi ser-semdür gönül

6. Vaḫt-i ḫilḫatden berü Sālim ḫapu yoldaşıyuz

Mevleviyüm ben nevā-yı neyle hem-demdür gönül

[21b]**Mefā' ilün/ Fe' ilātün/ Mefā' ilün/ Fe' ilün**

1. Esīr-i ' uḫde-i sevdā-yı zülf-i yār olalum⁸³

Amān o dām-ı belāya gönül-şikār olalum

2. Derün-ı sinede ser-i buṭına merkez idüp

Muḫiṭ-i ' ışka medār-ı güher-nişār olalum

⁸² A/vr. 8a.

⁸³ A/vr. 14a.

3. Ne halkı incidelüm biz ne halkdan incinelüm

Ne dil-figârımız olsun ne dil-figâr olalum

4. Vesîle eylemezise riyâ-yı ecre müdâm

Şerâb içüp de efendi günâhkâr olalum

5. Penâh iken bize Sâlim hemîşe bâb-ı ilâh

Düşer mi deri necât-ı der-i kibâr olalum

[22a]

26

Mefâ' ilün/ Fe' ilâtün/ Mefâ' ilün/ Fe' ilün

1. Pür oldı sâgar-ı şevke cedîd-i neş'emden⁸⁴

Ĥurûşa başladı cüy-ı ümîd-i neş'emden

2. Görüp güneş mi şanursuñ söz itmesün diye çarĤ

Aşıldı ağızına zerrîn-kilîd neş'emden

3. Revâc-ı şevk ü neşâtum o rütbedür ki tutar

Cihân-ı na' re-i *hel min mezîd*⁸⁵-i neş'emden

4. Bulur şafâ-yı ebed bezmgâh-ı 'uĤbâda

Revân-ı Cem olıcaĤ müstefîd-i neş'emden

[22b]

5. Alup müsâ' ade bâr-ı Ĥasedile niçe şür

Kenâr-ı cûda nihâlân-ı bîd-i neş'emden

⁸⁴ A/vr. 14b.

⁸⁵ **Hel Mîn-Mezîd:** "Daha var mı?" anlamına gelmektedir. Kaf Sûresi 30. âyette geçmektedir. "O gün cehenneme: Doldun mu, deriz. Daha yok mu, der." Kâf, 50/30. (Yılmaz 1992, 69).

6. ‘ Aceb mi bezm-i ʔarabda ʔadā-yı ʔulʔul-ı mey
Olursa ʔāk-ı sipihre reʔid-i neʔ’emden

7. Dilüm o ʔavr-ı muḥabbet ki ān-be-ān Sālim
Olur tecelli-yi vuʔlat bedid-i neʔ’emden

Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilātün/ Fe‘ ilün

1. Ne melek-ḥüy u perī-rüy-ı felek-ʔāndur bu⁸⁶
Ḳıyamaz baḳmaḡa ādem naʔıl insāndur bu

[23a]

Mef‘ ülü/ Fā‘ ilātün/ Mef‘ ülü/ Fā‘ ilātün

1. Maḡv olsa gitse merdān nā-merde minnet itmez⁸⁷
Āl-i Ḥüseyn olanlar meyl eylemez Yezide

2. Sālim ‘ acib ḡalet gösterdi nevk-i ḡāmeñ
Ḳoyduñ edā-yı nazmı bir ʔarz-ı nā-ʔinide

27

Mefā‘ ilün/ Mefā‘ ilün/ Mefā‘ ilün/ Mefā‘ ilün

1. Ḥarābāt erlerinden eyle istimdād lāzımsa⁸⁸
Du‘ ā al pīr-i meyden nefsinı irʔād lāzımsa

2. Mizāc-ı ḡaḳ-perestāne gerekmez ḳayd-ı ālāyiʔ
Saña ey ḡāce-i ḡāfil mübārek-bād lāzımsa

⁸⁶ A/vr. 15a’da ʔiirin tamamı geḳmektedir. (B) nüshasında ise vr. 22b’de ʔiirin sadece bu beyiti yer almaktadır. ʔiirin diḡer beyitleri B/vr. 2a’da kaleme alınmıʔtır.

⁸⁷ A/vr. 15b-16a’da ʔiir, 7 beyit olarak aynen geḳmektedir. (B) nüshasında ise ilk beʔ beyite vr. 2b’de, son 2 beyite ise vr. 23a’da yer verilmiʔtir.

⁸⁸ A/vr. 16b.

[23b]

3. Dil-i âşiftegānı eylemek taṭyīb-i elzemdür
Peri-rūyāna resm-i fitneyi icād lāzımsa
4. O şāh-ı hüsne temlīk eylerüm ben her çi bād ābād
Gönül nāmında bir ıaşr-ı harāb-ābād lāzımsa
5. Olur maḫrūḫ olan ḫaçer be-dest-i merdüm-āzārı
Saña lāzım mı olmaḫ ʿāleme cellād lāzımsa
6. Felek alsun da bizden başına ṭaksun çeleng-āsā
Cihānda bir yol itmez fehm ü istimdād lāzımsa
7. Cenāb-ı Ḥaḫḫuma muʿciz-dem olsun melceʿüñ Sālīm
Eger fenn-i süḫanda münteḫab üstād lāzımsa

[24a]

28

Mefāʿ ilün/ Feʿ ilātün/ Mefāʿ ilün/ Feʿ ilün

1. Ey ol zamāne ki meclis ṭarab-feşānuñ idi⁸⁹
Fütādegān-ı muḫabbet ḫadeḫ-keşānuñ idi
2. Güşāde olmadı mihr-i bahārı iḫsānı
ʿAceb o ḡonca-i nevres ne ḡülsitānuñ idi
3. O ḫüsn ü ān ile anı ḡörünce virdüm dil
Ḥaṭā benümdi ne anuñ ne ḫüsn ü ānuñ idi

⁸⁹ A/vr. 17a.

4. Göñül ħarāb idi ħālũñ bir ‘ ışķ ilinde senũñ
Teşekkür eyle ki āhum meded-resānuñ idi

[24b]

5. Tefekkür eyle güzeşte-zamān-ı iķbāli
Seni mezemmet idenler mediĥa-ĥ’ānuñ idi

6. Revānı şād ola Nābī Efendi merĥūmuñ
Bu ħavl-i pāk o pīr-i sūĥan-verānuñ idi

7. Bu pend ‘ āķile besdür ki ĥalk söylerler
Zemān ile bu sarāy-ı kühen fülānuñ idi

8. ‘ Aşā-yı ĥāme ki teşĥīr olundu ey Sālim⁹⁰
Bu ‘ arşagāh-ı me‘ ānī ki sāĥirānuñ idi

[25a]

29

Fā‘ ilātün/ Fā‘ ilātün/ Fā‘ ilātün/ Fā‘ ilün

1. Bārek’ allāh ey müzeyyen nüshā-i hikmet ħarīn⁹¹
Ĥabbezā mecmu‘ a-i pākīze-i ħarz-ı nevīn
2. Ġāyet-i tekrīme şāyāndur o metn-i müsteĥāb
Kim anı te’līfe himmet itdi bir zāt-ı güzīn
3. Ya‘ ni deryā-yı keremi bir cemīl-i muĥterem
Faĥr-ı erbāb-ı ħalem dānişver-i rüy-ı zemīn

⁹⁰ A/vr. 17b.

⁹¹ A/vr. 11a.

4. ‘ Ārif-i her h̄urde-i ders-i debistān-ı beyān
Vāqıf-ı her nūkte-i bārīke-i ‘ ilme’l-yaķın

[25b]

5. Keh-keşān zanneyleme taķdīr için āşarım
Hāme-i kudret sipihre çekdi saṭr-ı āferīn

6. Kātib-i zībā-raķam kim defter-i ‘ irfānunuñ
Müştağil-i şebt-i evşāfı kirāmen kātibīn

7. Sa‘ yımı meşķūr idüp Sālim o zāt-ı ekremi⁹²
Mażhar itsün feyz bī-pāyāna Rabbü’l-‘ ālemīn

[26a]

Boş

[26b]

Boş

[27a]

30

Fā‘ ilātün/ Fā‘ ilātün/ Fā‘ ilātün/ Fā‘ ilün

1. Naķd-i āh ile dili genc-i ‘ āķār itdüm bu ‘ıyd
Sīm-i eşki maşraf-ı rāh-ı nigār itdüm bu ‘ıyd
2. Öyle ser-bāz-ı cünūnum ki hevā-yı zülf ile
‘ Uķde-i tār-ı hayāli tār u mār itdüm bu ‘ıyd
3. Patladı reşk ü ğam u sūz ü hirās ile raķīb
Yār ile Ṭob-ḥāneden tā ki güzār itdüm bu ‘ıyd

⁹² A/vr. 11b.

4. ʿArz için bir āl bāguma o verd-i ʿiṣveye
Biñ hevesle ʿazm-i semt-i lālezār itdüm bu ʿıyd

[27b]

5. Bir muḥabbet-nāme-i tebrīk ile esrārımı
Her-çi bād ābād yāre āşkār itdüm bu ʿıyd

6. Pīṣ-rev oldı bu nev-i ṭarza dil ber [.....]⁹³
Ben daḥı pey-revlige Sālīm qarār itdüm bu ʿıyd

[28a]

31

Feʿ ilātün/ Feʿ ilātün/ Feʿ ilātün/ Feʿ ilün

1. Biñi bir nüṣṣa başılmış āri revnaḥ diyerek⁹⁴
Baʿ zı dānişli eḥibbādan alınca ḥaberi
2. Der-ʿaḫab ben daḥı bir dānesin aldum oḫudum
Selb ü imḥāya süvār oldı göñülün kederi
3. İmtiyāzı kime ʿāʿid iderken derk itdüm
Göricek mündericātında olan şiveleri
4. Yaʿ ni bir zāt-ı mükemmel ki ider nāmı ile
Cebhe-i feyz-i Ḥudā-dādını rüşen-güher

[28b]

5. Şāhid-i ḥulḳına dil-dāde ʿumūmen ʿālem
Şīve-i ṭabʿına āşüfte bütün ins ü peri

⁹³ Nüshada bu bölüm boş bırakılmıştır. Bu nedenle mısra vezne uygun olarak yazılamamıştır.

⁹⁴ Bu şiirin matla beyti nüshada bulunmamaktadır.

6. Gülşen-ârâ-yı mezâmîn-i kitâbet ki qalur
Nergis-i bâğçe-i şöhret-i inşâda geri
7. Pür ider mâhâşal-ı sa‘yi bülend-i kilki
Nice revnaqlı eşerlerle fezâ-yı hüneri
8. İtdi tenvir o kadar ‘âlem-i maḥbû‘ âtı
Qalmadı şaff-sezâ pertev-i mihrûn degeri
9. Saqlasun hırz-ı muḥalsam gibi Sâlim üdebâ
Çeşm-i dolâb-ı ma‘ârifde bu zibâ eşeri

[29a]

32

Fâ‘ ilâtün/ Fâ‘ilâtün/ Fâ‘ ilâtün/ Fâ‘ ilün

1. Rabṭ kılup eyler o ehl-i ḥâl kim Mevlâsına
Eylemez minnet cihânun Hüsrev ü Dârâsına
2. Bir belâ itmem taşavvur ‘âlem-i imkânda
İhtiyâc ‘arz eylemek gibi kişi a‘dâsına
3. Müstetirdür sırr-ı lafz-ı lâ-beḳâ iḳbâlde
Feyz-i yek-rûz-ı cihân degmez ğam-ı ferdâsına
4. İ‘tibâr eylerse nâ-dâna felek ma‘zûrdur
Raḥmı yoḳdur sâ‘ilün ferzend-i nâ-binâsına
5. Sâlimâ vâ-bestedür ḥall-i mu‘ammâ-yı emel
Qadri ‘âlî bir kerîmün luḫf-i müsteşnâsına

[29b] [30a] [30b][31a] [31b] [32a] [32b] [33a]

Boş

[15a]⁹⁵

33

Mef'ülü/ Mefâ'îlü/ Mefâ'îlü/ Fe'ülün

1. Taṭbībe çalış halkı zarāfet budur işte⁹⁶
İnsānlığa şāyeste 'alāmet budur işte

[15b]

2. Peygüle-i meyḥāne gibi cāy-ı şafā bul
'İndümde benüm mevķi' -i rāḥat budur işte
3. Sen gelmez iseñ meclise ey zāhid-i ḥod-bīn
Rindān-ı mey-āşāma 'ināyet budur işte
4. Tefvīķ-i rumūz itmelidür ders-i edebde
Ey ḥāce mü'eddā-yı fazīlet budur işte
5. Bir pul degeri olmaduğı itdi tebeyyün
Şeyḥuñ bize şatduğı kerāmet budur işte
6. Müstelzim-i ğufrān olur iḥlāşı şaḥīḥi
Sālim biline şān-ı 'ibādet budur işte
7. Rū-māl ola gör ḥāk-i der-i Āl-i 'abāya
Ehl-i nazara kuḥl-i ḥaķīķat budur işte

[17b]

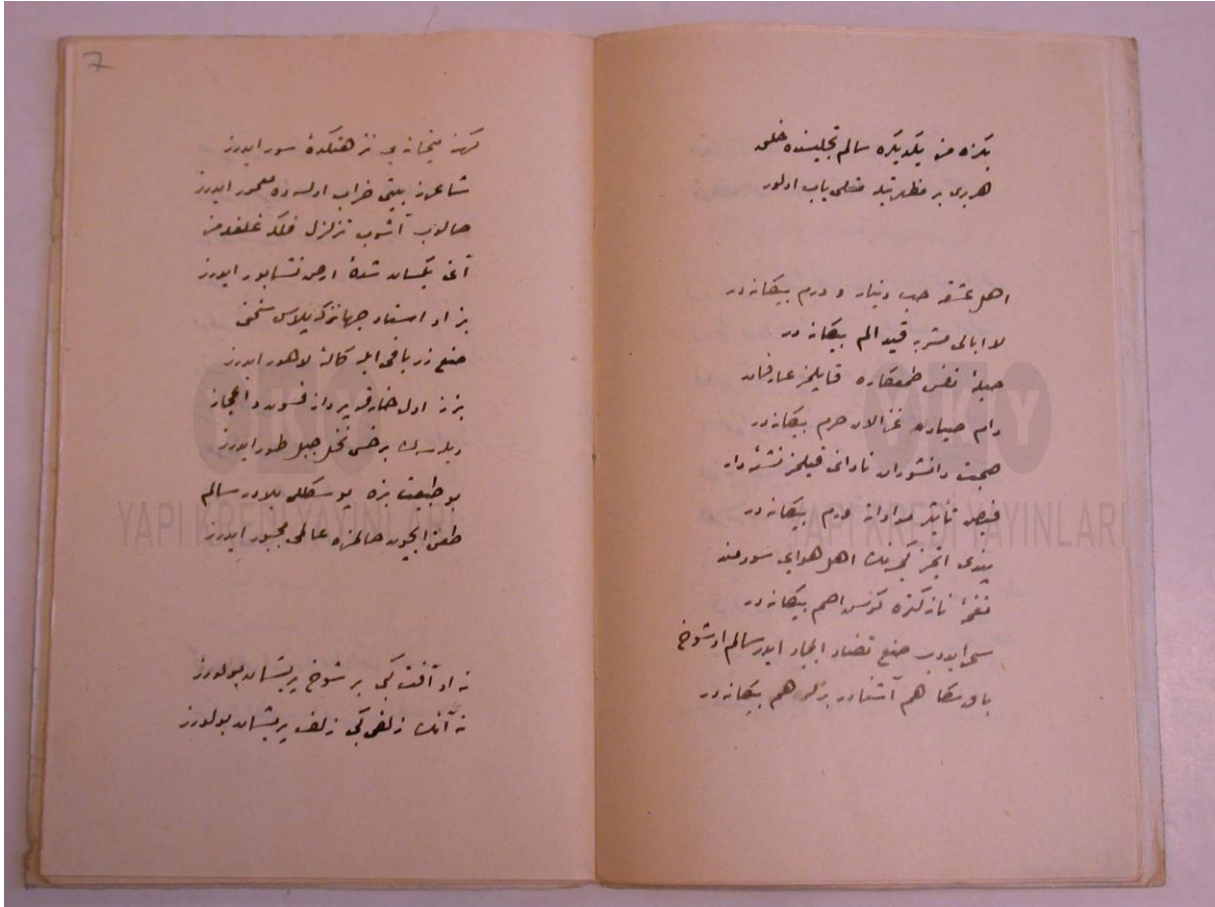
İş bu eş'ār Meḥmed Cāvīd tarafından iķtīfāf ve istinsāḥ idilmişdür 1943

⁹⁵ Bu varak (A) nüshasına aittir.

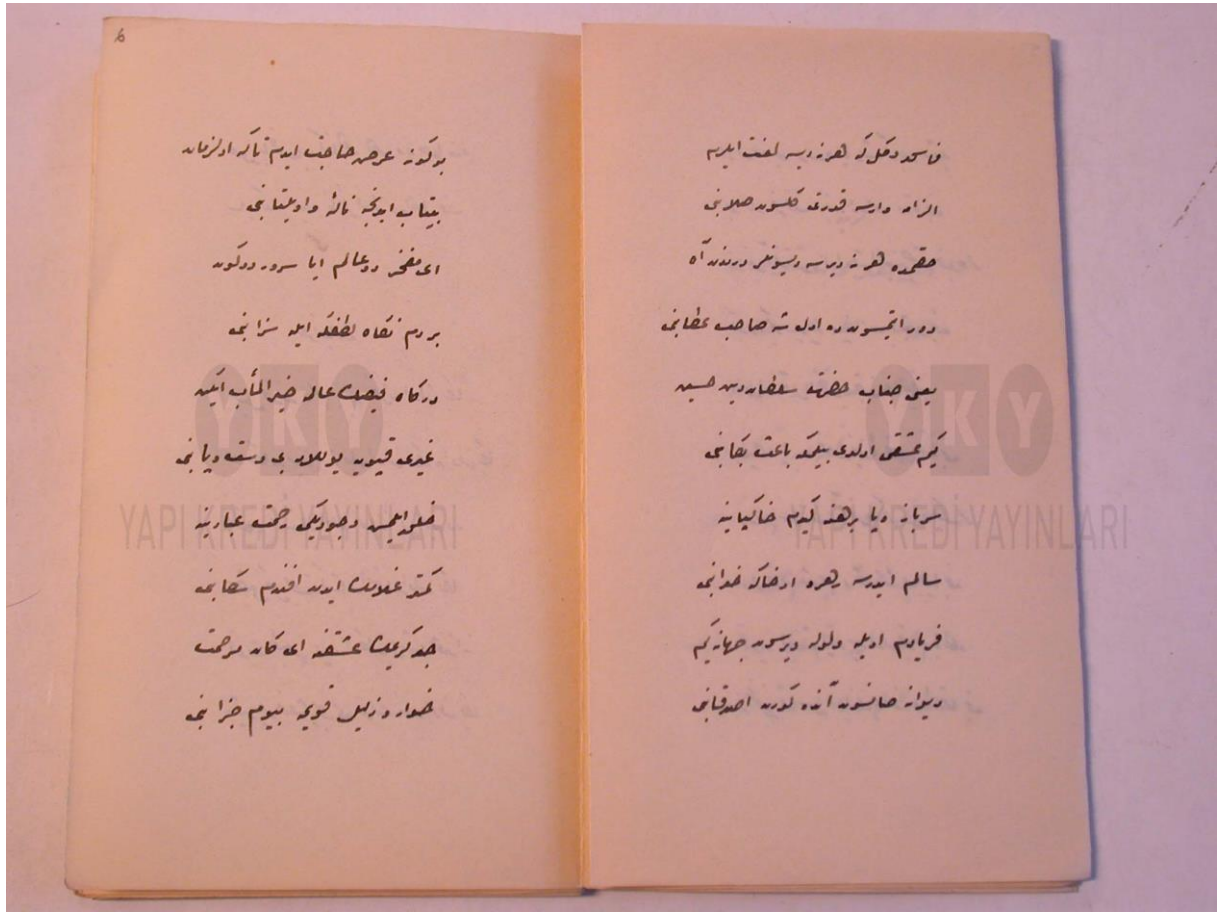
⁹⁶ (A) nüshasına ait vr. 15a/15b'de yer alan bu şiir, (B) nüshasında kayıtlı değildir.

METNİN ÖRNEK SAYFALARI

Eserin (A) Nüshası

Eserin (B) Nüshası

Mind Reading and Cognitive Distortion in Jane Austen's *Persuasion*

Jane Austen'in İkna Romanında Zihin Okuma ve Bilişsel Çarpıtma

Karam NAYEBPOUR

Assoc. Prof. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen University, Department of English Language and Literature

knayebpour@gmail.com

ORCID Number | ORCID Numarası: 0000-0001-8533-6555

Rakiye ÖZDAL

Res. Assist., Osmaniye Korkut Ata University, Department of English Language and Literature,

rakiye.ozdal@gmail.com

ORCID Number | ORCID Numarası: 0000-0001-5589-3852

Abstract

Mind reading is an important aspect of narrative in Jane Austen's fiction. Austen presents mind reading as the most effective element in the construction and development of her narrative plot in *Persuasion*. She mainly shows how mind reading can derive from thinking biases and bring about significant misunderstandings. By focusing on the central character Anne Elliot's desire to read her ex-fiancé's mental states in different situations, Austen explores the impact of mind reading quality and capacity on their relationship. Offered by the narratologist Lisa Zunshine, mind reading refers to our ability to attribute or ascribe mental states to ourselves and to other people. Relying on Zunshine's terminology and considering her elaboration on the three main steps of mind reading, this paper has two main goals. Firstly, the essay analyses the way(s) Anne Elliot's mind reading capacity is presented in terms of body language, performance, and embodied transparencies. Secondly, the paper examines the reliability state of Anne's mind readings, as well as the effect of her cognitive distortions.

Key words: *Cognitive Narratology, Mind Reading, Cognitive Distortion, Persuasion, Jane Austen*

Öz

Zihin okuma Jane Austen'in romanlarında önemli bir hikâye anlatma unsurudur. Austen, *İkna*'daki olay örgüsünün gelişimi ve oluşumunda zihin okumayı en etkili unsur olarak sunar. Çoğu zaman Austen zihin okumanın, düşünme önyargılarından nasıl kaynaklanabildiğini ve yanlış anlaşılmalara nasıl sebebiyet verdiğini gösterir. Baş kahraman Anne Elliot'ın, eski nişanlısının farklı durumlarda zihnini okuma isteğinden yola çıkarak, Austen zihin okumanın ilişkileri üzerindeki nitelikli ve güçlü etkilerini keşfeder. Anlatıbilimci Lisa Zunshine tarafından ortaya çıkarılan zihin okuma, zihinsel durumları kendimize ve başka insanlara bağlama ya da atfetme yeteneğimiz olarak adlandırılır. Zunshine'ın üç ana kategoride analiz ettiği zihin okuma teorisi göz önünde bulundurularak, bu makalenin iki amacı bulunmaktadır. İlk olarak, Anne Elliot'un zihin okuma yeteneği vücut dili, sergilenmiş davranışlar ve istenmeden meydana çıkmış düşünceler açısından incelenecektir. İkinci olarak ise Anne'in zihin okumasının güvenilirliği kadar onun bilişsel çarpıtmalarının etkileri de sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Bilişsel Anlatıbilim, Zihin Okuma, Bilişsel Çarpıtma, İkna, Jane Austen*

Introduction

Of the novelists who played a significant role in the development of the English novel, Jane Austen (1775-1817) is one of the most popular. "The novel," in Michael Alexander's words, "reached perfection with Jane Austen"¹. With her originality in plot and innovation in characterization, Austen contributed considerably to the development of narrative techniques in the English novel. According to F. R. Leavis, "in her indebtedness to others, [Austen] provides an exceptionally illuminating study of the nature of originality, and she exemplifies beautifully the relations of 'the individual talent' to tradition. [. . .] She

¹ Alexander 2000, 241.

creates delightful characters”². The main source of Austen’s originality is generally ascribed to her artistic skill in reordering ordinary life experiences in her fictional worlds. As a result, she “is often thought of as a novelist working primarily from the empiricist standpoint of an experientially constructed subject”³. In the critic Lord David Cecil’s words, chaotic life finds order in art. In other words, Austen evokes order that is “a convincing picture of life,” satisfying “the rival claims of life and art”⁴.

*Persuasion*⁵ is one of Jane Austen’s posthumous novels in which the characters’ traits, as observed by Virginia Woolf, are revealed through their “marvelous little speeches”⁶. In addition to the importance of the characters’ speeches, presentation of their consciousness is a main narrative aspect in *Persuasion*. Compared to that of the eponymous character in Austen’s *Emma*, “Anne Elliot’s consciousness is sufficient, [. . .] for most of the needs of the novel which she dominates”⁷. In *Persuasion*, “Austen turns to biological and innate aspects of mind and character in an unusually deft manner”⁸. The novel presents the process through which Anne makes her evaluations and judgments of the other characters based on her own perceptions and thoughts. This process is narrated by focusing on the operation of her mind in critical situations. In Karah L. Smith’s words, since the novel “associates emotion with specific organs and physiological reactions, Anne is able to read these physical responses and attribute states of mind as their cause, thus relying on her proficiency in Theory of Mind”⁹.

The narrative plot in *Persuasion* primarily concentrates on its central character Anne Elliot’s mind reading activities. After eight years of separation, Anne, still unmarried at the age of twenty-seven, is reunited with her ex-fiancé, Captain Frederick Wentworth. Through closely observing his behaviour, she tries to understand his real thoughts and feelings toward her. In other words, she tries to read his mind. Accordingly, Frederick’s apparent indifference and “studied politeness”¹⁰ leads Anne to assume that, unlike her, he has forgotten their former mutual romantic feelings. Hence, she tries to suppress her own active romantic feelings toward him possibly to avoid causing herself embarrassment. Although she notices his indifference to her transforms into a careful attention from time to time, she fails to persuade herself to change her perspective on what seems to her as the unstable and unrealistic nature of Frederick’s mental state. In other words, despite her observation of the incongruences in his behaviour, she never questions the correctness of her own mind readings. However, when he finally declares his true feelings for her in a proposal letter, she confesses her mistakes in reading his mind and at the same time begins reconstructing Frederick’s mind.

The main narrative concern in *Persuasion* is the analysis of the quality and impact of Anne Elliot’s mind reading. She consistently endeavours to understand Captain Wentworth’s thoughts and feelings. Anne is represented as trying to understand and interpret the other characters’, especially Captain Wentworth’s, body language. *Persuasion* is a narrative of reunion, focusing on the revival process of a past feeling. Eight years prior to the time of narration, Anne’s sister and father, together with their neighbour, Lady Russell, persuaded Anne to end her engagement with Frederick as they did not belong to equal classes. After their breakup, Frederick joins the navy, and eight years later, he returns as Captain Wentworth and once more becomes a close member of Anne’s social circle. Coincident with their return and because of some financial struggle, the Elliots move to Bath after finding a tenant for their house. Their tenant, Admiral Croft, is Frederick’s brother-in-law. Realizing the tenant’s relationship with her

² Leavis 2011, 15.

³ Richardson 2002, 142.

⁴ Cecil qtd in Leavis 2011, 18.

⁵ Austen 1818.

⁶ Woolf qtd. in Booth 1983,54.

⁷ Booth 1983, 251.

⁸ Richardson 2002, 142.

⁹ Smith 2017.

¹⁰ Austen 2004, 62.

long-lost beloved, Anne begins to question her past decision. In their subsequent encounters, Captain Wentworth pretends to be indifferent towards her and behaves as if nothing had happened between them. He does not talk to her if it is not necessary, spending his time mostly with the Musgrove girls. Meanwhile, while he assumes that she is a snooty woman who desires to marry for the sake of wealth and appearances, his outward behaviour persuades Anne that he will never forgive her for what she did to him. The more they spend time together, the more Anne becomes determined to read his body language with the hope of recognizing his true thoughts and feelings.

Throughout their interaction, while Anne cannot be sure about their possible reunion mainly because of his seemingly cold demeanour, Captain Wentworth is finally able to perceive Anne's true thoughts and feelings about him. She rightly appears to him as a humble, considerate, and reasonable beloved. When he follows the Elliots to Bath, he feels jealous of the interaction between Anne and Mr. Elliot, who is Anne's cousin and desires to marry her. Realizing his misreading of her intentions, Anne, who does not want to marry her cousin, indirectly reveals her true feelings about Captain Wentworth in her conversation with his close friend, Captain Harvill. Having learned about Anne's true thoughts through eavesdropping, Frederick writes an unexpected letter to her, and confessing his already suppressed love for her, he proposes to her. By doing so, he indirectly corrects Anne's cognitive distortions or thinking errors. Finally, she accepts his proposal and her father and Lady Russell approve of their marriage.

Lisa Zunshine's Theory of Mind Reading

The nature of Anne's and Frederick's interaction in *Persuasion* can be analysed by what in cognitive approaches to narrative is referred to as Theory of Mind (ToM) or mind reading. Human beings acquire the skill of mind reading throughout their lives. Mind reading is considered a basic human quality. Since people attribute mental states to each other in their ordinary interactions, this skill enables them to understand art. The cognitive narratologist Lisa Zunshine, who conducted the most recent research on mind reading in literary studies, defines the term as an "approximate guessing and imperfect interpretation, most of it taking place below the radar of our consciousness"¹¹. As Zunshine argues, mind reading refers to an involuntary process of assuming the thoughts, desires, or intentions behind a person's body language. This means that our consciousness works on its own when it comes to reading others' minds. Mind reading is a natural tendency in our behaviour as we sometimes uncontrollably find ourselves attempting to read strangers' minds¹². However, since it is practically impossible to see people's exact thoughts, desires, or intentions by observing their body language, mind reading can change into distortion or what Zunshine calls mind misreading: "Given how many of our attributions and interpretations of thoughts and feelings are wrong or only approximately correct, they might as well call it mind misreading"¹³.

Human beings learn to read body language at an early stage of their lives by listening to stories in which the characters express emotions through actions, such as smiling when they are happy or crying when they are sad. In adulthood, however, mind reading becomes more complicated because different cultural codes shape our body language, which can reveal our mental states¹⁴. Mind reading is an ongoing cognitive activity since it never ends in certainty and is always prone to misreading. Zunshine explains the process of mind reading by dividing it into four interconnected stages:

¹¹ Zunshine 2012, xi.

¹² Zunshine 2006, 6.

¹³ Zunshine 2012, 2.

¹⁴ Zunshine 2012, 6-7.

First, we *assume* that there must be a mental state behind an observable behaviour [. . .] Second, even though we know that there must be a mental state behind a behavior, we don't really know what that state is. [. . .] Third, even though we can't really know what other people are thinking, we conduct our daily lives on the assumption that we do, more or less. [. . .] Fourth, because we go around knowing that there must be a mental state behind a behavior, and because we don't really know what that state is, even as we act as if we know, cultural representations exploit this precarious state of knowing and not knowing.¹⁵

Our assumptions about other people's mental states, even when we are certain about them, mostly derive from our cultural backgrounds and codes. Thus, although true mind reading cannot happen, the quality of our mind reading can improve through our experiences. In Zunshine's words, "The more we look for the 'true' mind in the body, the less we can hope to find, yet every screen, every stage, every page offers us new ways of looking"¹⁶. Zunshine, however, claims that we can partly read other people's minds through following their body language. Since we are aware of other people's efforts to read our minds by depending on our body language, we modify our behaviours, or perform, to censor our real thoughts and feelings. Furthermore, our real mental states can also be revealed to others by our embodied transparencies.

Our reception, evaluation, and understanding of literature as an art rely on our cognitive abilities. The represented events and realities in fictional worlds are the imitated versions of those in the real world. Therefore, as Amy Watkin in her review of Zunshine's *Why We Read Fiction: Theory of Mind and The Novel* states from Zunshine's perspective, "Even while we are aware that characters are fictional, we use our 'mind reading' capabilities while reading literature in order to explain nuances of gesture, movement, and intonation"¹⁷. To allow the reader to use their mind reading capabilities, the author should present the characters' body language within an appropriate context. Accordingly, the readers' level of mind reading depends on the degree an author intentionally reveals the characters' mental states. Perceiving the implications of the other bodies plays a significant role in our mind readings. We pay critical attention to others' facial expressions, bodily movements, and appearances¹⁸. For instance, a character's shaking body and chattering teeth may imply a frightened mental state or may simply be the physical indicators of being cold. Thus, in narrative texts, we should pay attention to the contextual descriptions of such behaviors in order to understand the underlying mental states presented through them.

According to Zunshine, "our theory-of-mind adaptations do not distinguish between the mental states of real people and fictional characters"¹⁹. In a similar way to our daily readings of other people's body language, our interpretation of fictional characters partly relies on our assumptions of their mental states suggested by their body language. Zunshine claims that the represented mind reading opportunities in fiction feed our "Theory of Mind" and gives us a "social" pleasure by using the two types of fictional mental states: "expressed propositionally" and "inferred from observable body language"²⁰. Hence, we make our assumptions about the fictional characters' mental states based on either their directly presented or described mental states or the hinted thoughts and feelings revealed through their described body language.

¹⁵ Zunshine 2012, 17-19.

¹⁶ Zunshine 2012, 19.

¹⁷ Watkin 2007, 142.

¹⁸ Zunshine 2012, 13.

¹⁹ Zunshine 2011, 353.

²⁰ Zunshine 2011, 353.

Whether we “perform” intentionally or not, our body language affects our assumptions. According to Zunshine, “we can’t help treating observable behaviour as a highly valuable source of information [. . .] Because we read intentions into bodies throughout our evolution as a social species”²¹. Although we inevitably try to read others’ minds, we know that there is no certainty in any mind reading. Likewise, while the protagonists/narrators in any given narrative text read minds, they either point out the possibility of a different mental state or have a strong trust in their own mind reading. In the latter case, generally a significant disappointment, shock, or surprise happens when the desired mental state is revealed.

In a similar way to our tendency to read other people’s minds based on their body languages, we tend to align our behaviours to other people’s expectations. By being able to read others’ minds, we become aware of being read by them. This knowledge plays a crucial role in both our and the fictional characters’ communications. Therefore, body language, whether consciously or not, can be used or “performed” to shape others’ opinions and perceptions of us²². In experiencing fiction, we have the opportunity to witness the whole process: whether the protagonist “performs” or not; if there is “performing,” whether it is conscious or intentional; and whether the characters’ actions represent their thoughts, feelings, and desires. As long as the authors allow, fiction provides an opportunity to observe how the characters’ awareness of others’ behaviour, or performances, can cause uncertainty and doubt in their mind readings. Similar to the fictional characters, our mind reading is also affected and shaped by different factors throughout the narration. During our reading experience, the possible twists, unexpected consequences, and limited information can mislead our interpretation of the characters and their behaviours. Therefore, while we might miss some mental states in our first reading, we usually identify them in our rereading(s). Sometimes, we might not know the meaning of certain body language until the end of narrative when, after true meanings are revealed, we begin realizing the implications of that body language²³. Although some mental states can confuse us for a while as they are potentials for misreading, they are significant determiners in revealing the basic elements of any prose fiction.

There are some moments in any narrative in which characters, consciously or unconsciously, reveal their real mental states. Referring to such revealing moments as embodied transparency, Zunshine describes the term as “putting protagonists in situations in which their bodies spontaneously reveal their true feelings, sometimes against their wills”²⁴. In an anthropomorphic manner, characters frequently hide their true thoughts, feelings, desires, and intentions rather than sharing them with others. Therefore, a glimpse of transparency can reveal these character’s real mental states at a given time. Although passages including the embodied transparencies are the main sources of meaning and pleasure in our reading, they can sometimes enhance our misreading of the characters’ real mental states. Authors, according to Zunshine, construct moments of transparency within prose fiction using three rules:

The first rule is *contrasts*: an author has to build up a context in which the character’s transparency stands out sharply against the relative lack of transparency of other characters or of the same character a moment ago or a moment after. The second rule is *transience*: to be believable, instances of transparency must be brief. The third rule is *restraint*: more often than not, characters struggle to conceal their feelings and by doing so become transparent. (emphasis original)²⁵

²¹ Zunshine 2012, 14.

²² Zunshine 2012, 14.

²³ Zunshine 2012, 42.

²⁴ Zunshine 2008, 72.

²⁵ Zunshine 2012, 30.

In her studies on mind reading, Zunshine has repeatedly referred to Jane Austen’s novels as a rich source for her theories. The main reason for Zunshine’s interest in Austen’s works could be that “Austen’s characters share many traits of actual people”²⁶. According to Zunshine, Austen constantly employs fictional mental states by either explaining her characters’ thoughts and feelings or showing their body language²⁷. One main aspect of her characters is a strong tendency to read other minds. Most of the attempted mind readings, however, are merely misreadings or cognitive distortions. For example, there are many passages in Austen’s *Emma* where the eponymous character realizes her mind misreading. She feels *wretched* when she discovers that Mr. Elton has always been intending to propose to her rather than to her close friend Harriet to whom Emma intended to direct his attention. As represented in the mode of free indirect discourse, Emma tries to understand what led her to misread Mr. Elton’s mind. She concludes that his manners or behaviour were the source of her mind misreading:

How she could have been so deceived! He protested that he had never thought seriously of Harriet –never! She looked back as well as she could; but it was all confusion. She had taken up the idea, she supposed, and made every thing bend to it. His manners, however, must have been unmarked, wavering, dubious, or she could not have been so misled.²⁸

Although in “her relationships with the other characters,” as Nayebpour highlights, Emma “goes through some serious miscalculations and misjudgements,” they are “constructive for her character to develop”²⁹. A similar situation is at work in *Pride and Prejudice* in many scenes. For example, when Mr. Darcy proposes to Elizabeth for the first time, she refuses him for two reasons. On the one hand, she wants a marriage of love, and on the other hand, she incorrectly reads his mind about his opinion of class distinction. Not expecting such a reaction from Elizabeth, Mr. Darcy unwillingly reveals his feeling of anger. His embodied transparency is immediately registered by the keen Elizabeth, through his complexion: “Mr. Darcy, who was leaning against the mantelpiece with his eyes fixed on her face, seemed to catch her words with no less resentment than surprise. His complexion became pale with anger, and would not open his lips, till he believed himself to have attained it”³⁰. The situation in *Persuasion* is similar to that in *Emma*. Anne’s cognitive distortions or thinking errors end in unrealistic thoughts.

The Complex Process of Mind Reading in *Persuasion*

Through Anne Elliot’s mind reading efforts and her cognitive distortions, we can analyse the manner of her own mental functioning. We witness how her mind reading ability affects her relationship with her ex-fiancé. Anne desires to read Captain Wentworth’s mind so that she might understand the main reason of his return after eight years of separation. Her mind reading efforts, however, sometimes end in misinterpretations and misreadings. Anne pays close attention to Wentworth’s behaviour toward her. He appears to her as civil, unemotional, and even cold. Therefore, she assumes that he has already lost his love and interest in her.

Persuasion is narrated by a limited omniscient narrator. Throughout the novel, Anne’s perspective is the dominant one. The narrator mostly focuses on the flow of her thoughts, perceptions, and feelings, which all reflect her mental functioning. Persuaded by her family and friends to end her engagement with Frederick, Anne has not been able to forget her former fiancé. With his return after eight years, the

²⁶ Nayebpour 2017, 129.

²⁷ Zunshine 2011, 353.

²⁸ Austen 2008, 106.

²⁹ Nayebpour 2017, 128.

³⁰ Austen 2003, 129.

unmarried Anne realizes she is still in love with him. However, relying on Frederick's cold and distant demeanours, she feels he has forgotten their former romantic relationship:

Whether former feelings were to be renewed, must be brought to the proof; former time must undoubtedly be brought to the recollection of each; they could not but be reverted to; the year of their engagement could not but be named by him, in the little narratives or descriptions which conversation called forth. His profession qualified him, his disposition led him, to talk; and 'That was in the year six;' 'That happened before I went to sea in the year six,' occurred in the course of the first evening they spent together: and though his voice did not falter, and though she had no reason to suppose his eye wandering towards her while he spoke, Anne felt the utter impossibility, from her knowledge of his mind, that he could be unvisited by remembrance any more than herself. There must be the same immediate association of thought, though she was very far from conceiving it to be of equal pain.³¹

When they first see each other at the Musgroves, Anne realizes Frederick chooses his words carefully whenever he refers to their broken engagement. She thinks that he does so in order to abstain from giving any hint to their former relationship. Since she thinks she knows his intentions, Anne concludes that it should be impossible for Frederick not to remember the experience he had with her. Through depending on his apparent indifference, Anne assumes that their suffering and pain could not be equal. Therefore, she makes a direct connection between Frederick's behaviour and his mental states. She assumes that his behaviour is the mirror of his mental state and can reveal to her his real intentions.

By eavesdropping on Captain Wentworth's and Louisa's conversation about the significance of decision-making and firmness in a (female) character, Anne becomes aware that Frederick is looking for a young and strong woman who cannot be persuaded by others, as she was, to marry. Anne feels that at the age of twenty-seven she knows exactly what he thinks about her as she has already been persuaded by others. Based on his tribute to Louisa Musgrove, she believes that he has just found his ideal woman. Thinking that she knows how Frederick sees her and that he does not share her feelings, Anne feels embarrassed to love someone who does not love her back. Although she notices small indications he is interested in her, such as a direct look or question from time to time, his cold and distant behaviour forces her to keep her true feelings private rather than sharing them with others. When she is overwhelmed by her emotions, she tries to modify her behaviour to not betray her true feelings to him. At such moments, Anne behaves in ways that do not reflect her true mental state.

Although Anne usually feels sure about her mind readings, Captain Wentworth's behaviour gives her opposing signals, making her to question the correctness of her own mind readings. The unconscious expression of his interest in her in different situations makes his mind transparent to her. However, Anne cannot completely and correctly read Frederick's mind or know his mental state until he intentionally reveals it by writing a letter to propose to her for the second time. Because of this letter, she realizes her own gross mistakes in mind reading. Most of the time, her mind readings have actually been mind misreadings.

Anne's curiosity about Frederick's real thoughts about and feelings for her makes keeping him under her close attention unavoidable. She tries to understand Frederick's mind through decoding his body language. Moreover, since they are both aware of being read by each other, they behave as to not reveal their true mental states. Despite their controlled performances, there are moments in which some of their true feelings and thoughts are unexpectedly and unwantedly expressed.

³¹ Austen 2004, 55.

Body Language

Body language, or non-verbal behaviour, is an important source of knowledge and plays a significant role in people's interpersonal communications. To some extent, any mind reading activity employs body language as in many occasions people try to read each other's thoughts by relying on their gestures and postures. Body language is a potentially unreliable source of mind reading since it can be affected by the mind reader's background and personal interests. However, our minds work unconsciously when it comes to reading others' minds to understand or decode their real thoughts. Anne Elliot cannot control her own desire for mind reading. She unconsciously tends to read Frederick's mind so that she might find his true mental state toward her. She observes his body language meticulously to discover clues that he is still interested in her. For example, she pays attention to the times he makes eye contact with her. During their short trip to Lyme, when a gentleman pays particular attention to Anne, she feels confident enough to observe whether Frederick shows any reaction to this situation. Catching his glance, Anne assumes his brief action reflects his true mental state: "He gave her a momentary glance, – a glance of brightness, which seemed to say, 'That man is struck with you, – and even I, at this moment, see something like Anne Elliot again'"³². In such situations, Anne imagines herself coming out of her own mind and looking at herself from the perspective of the other: Frederick. In other words, she not only seems to read Frederick's mental state by following his body language, but she also imagines the way she appears to him.

Eye contact provides an opportunity for Anne to read Frederick's thoughts and feelings. She makes assumptions depending on the form of their eye contact. While she reads his glances as a sign of interest, she defines his half glance and half-averted eyes as a sign of love. During their conversation at a concert, she reads his mind and reaches a conclusion only based on his expression and half-averted eyes: "He must love her"³³. However, Anne's interpretations are much too subjective. While the existence of eye contact equates to Frederick's interest in her, lack of it implies the distance between them, as well as Frederick's coldness or indifference to her. After reading his mind and identifying his love by depending on his half-averted eyes, Anne changes her mind about his interest in her because, by relying on the lack of eye contact later, she thinks that he is withdrawn from her.

Anne also imposes her desired interpretation on Frederick's physical distance from her. While their physical closeness reveals his interest in her, a lack of closeness implies the opposite. For example, she feels disappointed at the concert when she realizes his distance has nothing to do with his interest in her. Instead, his cold behaviour is the result of his jealousy of Anne's cousin Mr. Elliot who is interested in her. Accordingly, for a short time, she admits her own mistake in incorrectly reading his mind. However, she returns to her previous perspective towards his distance at the following party:

Their last meeting had been most important in opening his feelings; she had delivered from it a delightful conviction; but she feared from his looks, that the same unfortunate persuasion, which had hastened him away from the concert room, still governed. He did not seem to want to be near enough for conversation.³⁴

Anne thinks that Frederick does not want to have (an open) conversation with her because he "seems" not to do so. Her desire to discover the truth propels her to rely on mind reading to find the true mental state behind Frederick's observable body language. In other words, mind reading helps her make Frederick's absent mind present to herself. However, the only source of validity for her efforts is

³² Austen 2004, 87.

³³ Austen 2004, 150.

³⁴ Austen 2004, 178.

Frederick himself because, through much of the narrative, no one other than him knows his true mental state or feeling toward her.

Performance

The knowledge of our ability to read others' minds and others' ability to read our minds makes us aware of our own behaviours. In situations in which we do not want our thoughts and feelings read by the others, we behave in ways that preserve our real mental states. At the beginning of the novel, when Anne and Frederick meet each other for the first time after eight years, they both behave in ways that hide their true thoughts and feelings about each other. Having seen Frederick's distance and cold demeanour in their first meeting, Anne tries to hide her true mental state through a modified behaviour. That is not an easy performance for her. When Frederick shows any interest and kindness toward her, Anne struggles to hide her true mental state because, in Frederick's new character, she identifies the qualities of his younger self with whom she had deeply fallen in love. However, when she passes through such a transient moment, she is embarrassed she is unable to forget about a past feeling. Therefore, in order to abstain from sharing, showing, or revealing what she considers her own unanswered romantic feelings, Anne moves through a false set of behaviours, which do not reflect her true mental state.

Similar to her performance, Frederick also tries to hide his true mental state from Anne as he thinks that if she loved him enough, she would not have been persuaded by others to end their relationship. Since he thinks she does not see him as equal to her or worth fighting for, he intentionally presents a cold and distant behaviour toward her to make her understand that it is she who has lost the opportunity of having him. When he finds her alone in the drawing room for the first time after eight years, he does not know how to behave and tries to put physical distance between them before regaining his composure. However, Anne becomes quite surprised when he saves her from Walter, Anne's naughty nephew. Unlike his usual indifference, Anne finds the sudden change in his behaviour as a sign of his caring and kindness for her and becomes shocked. However, she immediately changes her mind when, by avoiding hearing her thanks, Frederick shifts into his usual distant behaviour:

with the conviction soon forced on her by the noise he was studiously making with the child, that he meant to avoid hearing her thanks, and rather sought to testify that her conversation was the last of his wants, produced such a confusion of varying, but very painful agitation, as she could not recover from, till enabled by the entrance of Mary and the Miss Musgroves to make over her little patience to their cares, and leave the room. She could not stay..., till she had a little better arranged her own. She was ashamed of herself, quite ashamed of being so nervous, so overcome by such a trifle; but so it was; and it required a long application of solitude and reflection to recover her.³⁵

While after her disappointment Anne struggles to regain her composure, or modified behaviour, Frederick can immediately hide his true thoughts and feelings by focusing on Walter and behaving as a disinterested person in her presence. Anne and Frederick, therefore, consciously present a similar set of modified behaviours whenever they are in each other's company. They are careful not to reveal any interest in each other by censoring themselves or keeping their behaviours under control.

Although Frederick is cold and distant most of the time, Anne senses his curiosity and thoughts about her through overhearing his conversations with others. While eavesdropping on his and Louisa's conversation, Anne overhears how Frederick appears shocked when Louisa tells him the story of her brother's proposal to Anne rather than to her younger sister Mary and how she rejected him. During

³⁵ Austen 2004, 69.

another instance of eavesdropping, in Lyme after Louisa's accident, Anne also overhears how Frederick thinks highly of her when he says Anne is the most appropriate person to take care of ill Louisa: "If one stays to assist Mrs. Harville, I think it need to be only one. –Mrs. Charles Musgrove will, of course, wish to get back to her children; but, if Anne will stay, no one so proper, so capable as Anne!"³⁶. Before joining their company, she takes time to gain her self-control. Likewise, after her reappearance in the room, Frederick also recedes into his usual cold and distant behaviour by moving away.

Although they do not have a direct and open conversation with each other, Anne uses her conversations with others to send her messages to Frederick. However, when she feels herself under Frederick's gaze, she shifts into performing and tries to control her body language: "The careless expression was life to Anne, who saw that Captain Wentworth was all attention, looking and listening with his whole soul; and that the last words brought his enquiring eyes from Charles to herself"³⁷. Despite this evidence, Anne continues her performance. Being conscious he is listening to her words, she behaves as a confident woman who can give voice to her thoughts, despite privately feeling she lacks confidence.

Embodied Transparencies

No matter how much people try to hide their true thoughts and feelings, in some situations, they lose their control over their behaviours. Termed as embodied transparencies, these moments can shed light on the true feelings of people and characters. As true about Anne, registering a path of significant change in our object's, or analysand's, behaviour causes us to question the correctness of our previous perceptions through comparing them to our present, embodied transparent, ones. During their performances, Anne's and Frederick's body language betrays them, revealing their true mental states to each other.

The controlling perspective in *Persuasion* is Anne's perspective. Thus, Frederick's embodied transparencies, compared to those of Anne's, are presented more in the narrative. Believing that he has already lost his interest in her as a lover and now she is only an old friend from the past, she is not only surprised by Frederick's spontaneous revelations but also confused by their implications as to her mind reading ability. While at one moment Frederick seems to be interested in her, at other moments, he seems to ignore her by being cold and distant. In their second encounter at the Musgroves, Anne pays close attention to Frederick's body language while at the same time avoiding eye contact. She finds him determined to remain distant, choosing his words carefully and avoiding any reference to the year of their terminated engagement. Frederick becomes surprised when he learns that Anne prefers playing the piano to dancing in the hall. While playing, Anne overhears his questions about her, and when she finishes her performance, Frederick stands up to give her seat back to her. By relying on his previous cold and distant behaviour, she interprets his momentary politeness as a "studied politeness": "Anne did not wish for more of such looks and speeches. His cold politeness, his ceremonious grace, were worse than anything"³⁸. While Anne finds Frederick's indifference unbearable, he in fact intentionally reveals his true mental state. However, his changing behaviour seems confusing to her.

By eavesdropping on Captain Wentworth's and Louisa Musgrove's conversation, Anne not only learns he is curious about her, but also learns how he sees her: as someone who is not determined and strong enough to follow her own wishes. The fact that Frederick only reveals his thoughts and perceptions to Louisa shakes Anne's sense of self-control. Although no one other than herself knows that she has heard what Frederick told Louisa, she thinks that she needs some time to recover from the effect of Frederick's

³⁶ Austen 2004, 95.

³⁷ Austen 2004, 180.

³⁸ Austen 2004, 62.

thoughts. She feels she needs time to curb her “agitation.” In other words, she tries to control her embodied transparency:

The sounds were retreating, and Anne distinguished no more. Her own emotions still kept her fixed. She had much to recover from, before she could move. The listener’s proverbial fate was not absolutely hers; she had heard no evil of herself, –but she had heard a great deal of very painful import. She saw how her own character was considered by Captain Wentworth; and there had been just that degree of feeling and curiosity about her in his manner, which must give her extreme agitation.³⁹

Captain Wentworth’s words about someone with courage do not actually refer directly to Anne. However, his astonishment at her reaction to another proposal, their shared history, and maybe even her own sense of guilt about their separation all make her assume that he does not think highly of her. The consequences of her eavesdropping are destructive to her feelings.

Despite her ongoing disappointment and misinterpretations, they have a good conversation at the concert at the end of which Anne assumes that Frederick is less cold and distant toward her. However, her cousin Mr. Elliot’s presence and his attempts to impose himself on her change the improving nature of Anne’s relationship with Frederick once more. Unexpectedly, she discovers that he has turned into his old self: cold and distant. When Frederick leaves the concert with a quick farewell by explaining that there is nothing worth his staying there, Anne internally interprets the unfavourable change of his mood:

Jealousy of Mr. Elliot! It was the only intelligible motive. Captain Wentworth jealous of her affection! Could she have believed it a week ago; three hours ago! For a moment the gratification was exquisite. But, alas! there were very different thoughts to succeed. How was such jealousy to be quieted? How was the truth to reach him? How, in all the peculiar disadvantages of their respective situations, would he ever learn of her real sentiments? It was misery to think of Mr. Elliot's attentions. –Their evil was incalculable.⁴⁰

Anne ascribes Frederick’s odd and inappropriate behaviour to his jealousy. She thinks that he does not want to share her with anyone. The enlightening moment of Frederick’s embodied transparency evoked by Mr. Elliot’s unexpected closeness to her allows Anne to correctly read his mind. She does so by focusing on his contrasting behaviours. As a consequence, she rightly knows that his departure is caused by his jealousy of Mr. Elliot.

Anne Elliot’s Cognitive Distortions

Offered by the Psychiatrist Aaron T. Beck, cognitive distortions are defined as “the result of processing information in ways that predictably resulted in identifiable errors in thinking”⁴¹. Identifying true mental states by merely relying on (modified) behaviour is not always an easy process. This practice in many cases ends in cognitive distortion or thinking errors. The complexities of the mind reading process are presented in *Persuasion* through Anne. While censuring her own intentions, she tries to read Captain Wentworth’s mind through carefully observing his behaviour. Frederick’s embodied transparencies enable her to occasionally register some part of his mental states. However, the narrative mainly shows how Anne’s obsessive engagement with mind reading mostly ends in cognitive distortion as she misinterprets most of the situations related with the other characters. Thus, as a result of her occasional mind misreading and through reading her own mind, Anne undergoes emotional suffering when she

³⁹ Austen 2004, 75.

⁴⁰ Austen 2004, 154.

⁴¹ Yurica and DiTomasso 2004, 117.

finds herself unable to read or understand the other minds: “But just now she could think only of Captain Wentworth. She could not understand his present feelings, whether he were really suffering much from disappointment or not; and till that point were settled, she could not be quite herself”⁴².

Despite her efforts, Anne fails to identify Frederick’s true thoughts and feelings about herself. Instead, she simulates an imaginary mind based on her highly perspectival wishes and perceptions and ascribes it to Frederick. The constructed mind, however, is far from being a realistic one. When toward the end of narrative, she receives a letter from Frederick, she begins to reconstruct his mind. Known as Frederick’s second proposal, the letter provides a chance for Anne to question the reliability and validity of her own perceptions about the operation of Frederick’s mind:

‘I can listen no longer in silence. I must speak to you [. . .] Dare not say that man forgets sooner than woman, that his love has an earlier death. I have loved none but you. Unjust I may have been, weak and resentful I have been, but never inconstant. You alone have brought me to Bath. For you alone, I think and plan. Have you not seen this? Can you fail to have understood my wishes? I had not waited even these ten days, could I have read your feelings, as I think you must have penetrated mine. I can hardly write. I am every instant hearing something which overpowers me.’⁴³

Before receiving this letter from Frederick, Anne thinks that Frederick would marry someone with courage and youth, probably with one of the Musgroves. She reveals some of her thoughts about Frederick in her conversation with his close friend Captain Harville. She implies that she knows Captain Wentworth has already forgotten her while she is still in love with him. Having learned what Anne truly thinks and feels about him by eavesdropping on her conversation with Captain Harville, Captain Wentworth becomes determined to write a proposal letter to her and declare his consistent love. By doing so, he forces Anne to see her readings have, in fact, been misreadings. Frederick’s eye-opening letter presents his mind to her directly. Having read his letter, her perspective, both toward him and toward her own mind reading ability, changes fundamentally. Frederick intentionally sends this letter to her to correct her grave mistake. Therefore, this letter serves as evidence for at least three significant points in the narrative: Captain Wentworth has never been indifferent to Anne, he has had no intention of marrying someone else, and she is not a skilled mind reader as the main part of her mind readings proved to be incorrect.

Conclusion

Jane Austen’s narratives mostly represent the mental functioning of the central characters. One of the advantages of Austen’s approach to character and characterization is to illustrate the rift between how characters simulate the outside world based on their imaginative minds and what the reality is. The focus of narrative in *Persuasion* is Anne Elliot’s highly subjective interpretation of her ex-fiancé Captain Wentworth’s thoughts and feelings. Throughout the narrative, she is represented as trying to learn whether he still loves her as she does him. The lack of any open relationship, or proper communication, between the two encouraged them to decode each other’s mental states based on their body language. As demonstrated in this essay, the cognitive narratologist Lisa Zunshine’s approach to fictional minds provides us with some useful terminologies to analyse the situation between Anne and Frederick. To understand what they think and how they feel about each other, both Anne and Captain Wentworth pay close attention to each other’s body language. The narrative, however, mostly focuses on Anne’s situation. While closely analysing Frederick’s behaviour, she tries to hide her own intentions by

⁴² Austen 2004, 144.

⁴³ Austen 2004, 191.

modifying her behaviour because she is aware of being read by her object of analysis: Frederick. Since both are aware of their minds being read by the other, they inevitably modify their behaviours in order to control the other's mind reading ability. However, they lose their highly protected self-control, or the control of their performances, in some situations. In other words, they unconsciously reveal their true mental states to each other through their embodied transparencies. Although Wentworth's embodied transparencies do not immediately change Anne's mind about the validity of her own assumptions, they gradually raise questions in her mind about the reliability of her own perceptions about Captain Wentworth's mind. His embodied transparencies provoke basic confusions about Anne's mind readings since they are in conflict with her own perceptions about him. The fact that his opposing behaviours continuously change challenges the validity of her own mind readings in time. However, through her modified behaviour, she manages to suppress the impact of Frederick's embodied transparencies on her own mind and behaviour for a while. The revealing moments, or embodied transparencies, become meaningful only when the character's true mental state is clearly presented. In other words, by taking Anne's perspective throughout the narrative, we rarely question the reliability of her mind readings. However, when Captain Wentworth directly reveals his thoughts and feelings, we begin to reconstruct their minds, and in a similar way, Anne begins reconstructing Captain Wentworth's mind. Anne's mind reading capacity is, therefore, controlled by Captain Wentworth. Without his allowance, she rarely succeeds in her desire to learn the truth. Anne finally discovers that Captain Wentworth's indifferent behaviour towards her has only been a performance. In other words, his letter makes her aware of her own cognitive distortions or thinking errors as she finally accepts most of her mind readings have in fact been mind misreadings.

References

- Alexander, M. (2000). *A History of English Literature*. London: MacMillan Press.
- Austen, J. (2003). *Pride and Prejudice*. London: Bantam Press.
- Austen, J. (2004). *Persuasion*. Oxford: Oxford University Press.
- Austen, J. (2008). *Emma*. Oxford: Oxford University Press.
- Booth, W. C. (1983). *The rhetoric of fiction*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Leavis, F. R. (2011). *The great tradition: George Eliot, Henry James, Joseph Conrad*. London: Chatto & Windus.
- Nayebpour, K. (2017). The training impact of experience in Jane Austen's Emma. *Brno Studies in English*, 43(2), 127-149. <https://doi.org/10.5817/BSE2017-2-7>
- Richardson, A. (2002). Of heartache and head injury: Reading minds in *Persuasion*. *Poetics Today*, 23(1), 141-160. <https://doi.org/10.1215/03335372-23-1-141>
- Smith, K. L. (2017). Cognitive embodiment and mind reading in Jane Austen's *Persuasion*. *INQUIRIES Journal*, 9(10), 1/1. Retrieved from <http://www.inquiriesjournal.com/articles/1676/cognitive-embodiment-and-mind-reading-in-jane-austens-persuasion> on March 12, 2018.
- Watkin, A. (2007). Why we read fiction: theory of mind and the novel by Lisa Zunshine. *The Journal of the Midwest Modern Language Association*, 40(2), 141–143. Retrieved from

https://www.jstor.org/stable/20464240?seq=1#metadata_info_tab_contents on April 9, 2018.

Yurica, C. L. & DiTomasso, R. A. (2004). Cognitive Distortions. Arthur Freeman (Ed.), *Encyclopedia of Cognitive Behavior Therapy* (pp. 117-122). New York: Springer.

Zunshine, L. (2006). *Why we read fiction: Theory of mind and the novel*. Ohio: the Ohio State University Press.

Zunshine, L. (2008). Theory of mind and fictions of embodied transparency. *Narrative*, 16(1), 65–92.

Zunshine, L. (2011). Style brings in mental states. *Style*, 45(2), 349–356.

Zunshine, L. (2012). *Getting inside your head: What cognitive science can tell us about popular culture*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/10.5325/style.45.2.349#metadata_info_tab_contents on March 12, 2018.

Kyme Nekropolislerinin Yer Seçimi ve Aiolis – Ionia Kentleriyle Bir Karşılaştırma

Girişimi

The Choice of Necropolises Locations at Cyme and an Attempt of Comparisons with Various Sites in the Aeolis and Ionia

Serhat FOÇA

Dr.

serhat.foca@gmail.com

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-9735-8126

Öz

Aiolisin en önemli metropolü olan Kyme çevresinde hem bilimsel kazılar hem de kurtarma kazıları sayesinde birçok noktada kente ait nekropolislerin varlığı tespit edilmiştir. Kesintilerle de olsa Erken Demir Çağı'ndan, MS 7. yüzyıla kadar uzanan geniş bir tarih aralığında kullanılan bu nekropolislerde, birden fazla gömü biçiminin uygulandığı anlaşılmış, farklı tiplerde yapılmış mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarların, kenti çepeçevre saran, ağırlıklı olarak doğu ve güney kısımda kalan tepelerde konumlandığı görülmüştür. Mezarların konumlandığı bu tepeler, tarım arazisi olarak kullanılmayan alanlar olarak tercih edilirken, deniz kıyısına yakın yerler ve antik yolların çevreleri de gömü alanları olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, söz konusu mezarların bulunduğu nekropolislerin, Aiolis ve Ionia coğrafyasında araştırılan nekropolislerle karşılaştırılmasıyla, benzerliklerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu karşılaştırma paralelinde Aiolis ve Ionia örnekleri üzerinden, kentlerin nekropolis seçimlerinde belli kriterlerin olduğu saptanmış, bu kriterlerin Kyme Nekropolisleri'nde de uygulandığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aiolis, Kyme, Nekropolis, Mezar, Ölü Gömme

Abstract

Previously, the Cyme was known as the most important city of Aeolis. Thanks to the excavations, the existence of the necropoleis has been discovered. The areas of the necropolis were used in a wide range from the Early Iron Age to the 7th century AD. Different types of tombs were revealed along with various types of materials that the tombs were made of. It has been observed that the tombs were organized generally on the southern and the eastern hills surrounding the city. While these hills, where the tombs are located, are preferred as plots that cannot be used for agricultural matter, the places close to the sea shore and the surroundings of ancient roads are also considered as burial ground. In this paper, similarities between the Cyme and the other Aeolis-Ionia necropoleis has been aimed and disclosed. In addition to this comparison and the examples of Aeolis and Ionia, it was determined that there are certain criteria in the necropolis selection, moreover it was perceived that these criteria were applied in the Cyme necropoleis as well.

Keywords: Aeolis, Cyme, Necropolis, Tomb, Burial Custom

Giriş

Aiolis'in en önemli yerleşimi olan Kyme, günümüzde İzmir ili Aliağa ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. İsim kökeninin kadın savaşçı Amazonlardan geldiği söylenen kent¹, on iki Aioli yerleşiminden biri olarak bilinmektedir². Kent, topografik olarak incelendiğinde, doğudan batıya doğru uzanan, Kuzey ile Güney olarak adlandırılan iki paralel tepe, bu tepelerin arasında denize açılan küçük bir düzlükte bulunmaktadır³. MÖ II. Binyılın sonlarından Bizans Dönemi'ne değin iskân gören kent, Arkaik Dönem'den itibaren ekonomik açıdan gelişmeye başlamış, Klasik ve Hellenistik Dönemlerde

¹ Strabon, XII.3.21.

² Strabon, XIII.3.6.

³ İdil, 1989, s. 505-506.

önemli bir ticari merkez haline gelmiştir⁴. Kentte yer alan kamusal ve sivil yapıların yanı sıra, kenti çepeçevre saran mezarlık alanlardan birçok veri elde edilmiştir. Birden fazla noktada tespit edilen nekropolisler için temel olarak, yerleşim yerinin güneyi ve doğusunda kalan tepeler kullanılmıştır. Kyme çevresi, doğal şartlar uygun olmasına rağmen turizm açısından gelişme gösterememiş, doğal limanın sağladığı avantajla sanayi bölgesi olarak değerlendirilmiştir. Kent kalıntılarının korunduğu alanın çevresi, 70'li yıllardan itibaren günümüze değin, yoğun bir şekilde sanayi kuruluşlarının iskânına açılmıştır. Özellikle, yerleşimin yakınında, nekropolislerin olduğu bölgede inşa edilen, bu kuruluşların genişleme amacıyla yapılan üçüncü derece sit alanlarındaki inşa faaliyetleri sırasında birçok mezar grubu ile karşılaşmıştır. Bu nedenle, 2000'li yıllardan itibaren Kyme çevresinde birden fazla noktadaki üçüncü derece sit alanlarında İzmir Müzesi tarafından sondaj ve kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Bugün, bu kazı çalışmaları neticesinde birçok noktadan elde edilen veriler, Kyme nekropolislerinin konumu ve kentin ölü gömme gelenekleri üzerine birçok bilgiye sahip olmamızı sağlamaktadır.

Kyme Nekropolisleri

Kentin nekropolisleriyle ilgili ilk çalışmalar, S. Reinach tarafından 1886 yılında yapılmıştır. Arkaik Döneme tarihlenen mezar stelleri ve 150'ye yakın buluntu, bu çalışmalar sırasında ele geçmiştir⁵. Reinach'ın yaptığı değerlendirme, kentin nekropolislerinden ziyade buluntu odaklı bir incelemedir.

Kent çevresindeki kurtarma kazılarıyla, Kyme mezarlık alanlarının yayılımı, kullanımı ve kronolojisi üzerine bildiklerimiz çoğalmaya başlamıştır. Bunlardan ilki, Aytemiz olarak adlandırılan ve kentin güney nekropolisi içerisine giren alan⁶ üzerinde İzmir Müzesi tarafından 2000 yılında yapılan kurtarma kazısıdır. Aytemiz Nekropolisi kazısında, Erken Demir Çağı (Protogeometrik Dönem ?) ile MÖ 6. yüzyıl arasına tarihlendirilen urneler, Arkaik ve Roma Dönemlerine ait mezarlar ile atölye olduğu düşünülen bir yapı bulunmuştur⁷. Çeşitli tipte toplam 19 mezar alan içerisinde tespit edilirken, gömü tipi olarak hem kremasyon, hem de inhumasyon uygulamalarının olduğu kaydedilmiştir⁸. Urnelerin bulunduğu yakma alanı birden fazla kez kullanılırken, inhumasyon gömülerde ölen bireyler doğrudan toprağa bırakıldıktan sonra, farklı tiplerde materyaller (taş plaka vb) kullanılarak kapatılmıştır⁹. Sanduka, pithos ve basit tipte doğrudan toprağa gömüler belirlenirken, lahit gömü geleneğine uygun olarak hem taş hem de Klazomenai tipi pişmiş toprak lahitler bulunmuştur¹⁰. Taş lahitler için gömü hediyesi eksikliğinden dolayı tarihlendirme yapılamazken, pişmiş toprak lahit mezar, Klazomenai örneklerinin karşılaştırılması¹¹ ve mezar içerisinden bulunan, gömü hediyesi olarak değerlendirilen iki gümüş iğne yardımıyla MÖ 7. yüzyıl son çeyreğine tarihlendirilmektedir¹². Aytemiz Nekropolisinden belirlenen 8 urne, kremasyon gömünün yaygın biçimde kullanıldığının kanıtıdır. Amphora ve krater formunda ki urneler, yoğun siyah yanık tabaka izlerinin görüldüğü, kremasyon işleminin uygulandığı alan üzerinde tespit edilmiştir¹³. Yakım işlemi gerçekleştirilen bireyin iskeletleri urne içerisine yerleştirilip, çukur içine gömüsü yapılmıştır¹⁴. Bu veriler ışığında,

⁴ Kent tarihçesi ve kentin kronolojik anlatımı için bkz. La Marca, 2020, s. 15-36.

⁵ Reinach, 1886, s. 493.

⁶ Schafer, 1977, s. 211.

⁷ İren, 2008, s. 615.

⁸ Alan, tarımsal faaliyetler için daha önce defalarca kullanıldığı için, söz konusu mezarlar zarar görmüştür. Gömü hediyeleri olmadığı için tarihlendirmede kesin sonuçlar elde edilememektedir. Mezarların 11'i taş lahit, 1'i Klazomenai tipi pişmiş toprak lahit, 4'ü pithos, 1'i sanduka, 3'ü basit inhumasyon olarak kaydedilmiştir. İren, 2008, s. 614.

⁹ İren, 2008, s. 624.

¹⁰ Bugüne değin Aiolis coğrafyasında kazılan nekropolisler arasında, yayınlanmış örnekler paralelinde Klazomenai lahitlerine çok sık rastlanmamıştır. Pitane örneği için bkz. Akurgal, 1960, s. 712.

¹¹ Karşılaştırılan Klazomenai tipi lahitler, MÖ 7. yüzyıl son çeyreğinden, MÖ 6. yüzyıl ortalarına uzanmaktadır. İren, 2008, s. 614.

¹² İren, 2008, s. 614.

¹³ İren, 2008, s. 614.

¹⁴ İren, 2008, s. 614.

ikincil kremasyon tipinde gömülerden bahsetmek doğrudur¹⁵. Aytemiz Nekropolisi buluntuları, kesintisiz olmasa da Kyme Güney Nekropolisi için Erken Demir Çağı'ndan Klasik Döneme kadar veriler sağlarken, kremasyon geleneğinin ise urnelerin gösterdiği üzere MÖ 6. yüzyıla kadar uygulandığını söylemektedir¹⁶. Bir diğer nekropolis ise Ege Gübre olarak adlandırılan alanda yapılan çalışmalardır. Bu alandan elde edilen sonuçlarla, ikincil kremasyon geleneğinin Geometrik Dönem'de de devam ettiği anlaşılmıştır¹⁷.

Dört Yıldız Demir Çelik Fabrikası'na ait parseller üzerinde ise, 2008 yılında İtalyan Kazı Ekibi tarafından çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu parseller, Güney Tepenin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda yer almaktadır¹⁸. Yeni Foça yolu üzerinde bulunan alanın kazısında, taş döşeli bir ana yol tespit edilmiştir¹⁹. Kyme'den Smyrna'ya ulaşmak için kullanıldığı düşünülen bu ana yolun her iki yanında çok sayıda mezar bulunmuş ve bu alanın nekropolis olarak kullanıldığı tespit edilmiştir²⁰. Dört Yıldız Nekropolisi'nde tespit edilen mezarlardaki bireyler, hem kremasyon hem de inhumasyon uygulamalarıyla gömülmüşlerdir. Kremasyon gömü için ikincil kremasyon yöntemi uygulanmış²¹, inhumasyon olarak çeşitlendirilmiş, taş plaka kapaklı, çatı kiremidi, çömlek, basit, kayaya oygu gibi mezar tiplerinin kullanıldığı saptanmıştır²². Mezarlık alanı MÖ 7. yüzyıl ile MS 7. yüzyıl arasına tarihlendirilirken, buluntuların paralelinde, alanın ağırlıklı olarak Hellenistik Dönemde kullanıldığı, belirtilmiştir²³. Ayrıca, nekropolisin yakın çevresinde, Geç Roma Dönemine tarihlendirilen yapısal faaliyetlerde de tespit edilmiştir²⁴.

Güney Tepe'nin, güney yamaçlarında yapılan çalışmalarda üç farklı kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir²⁵. Gümrük, Batı Liman ve İDÇ Nekropolisleri olarak isimlendirilen bu arazilerde, farklı zaman dilimlerinde uzun soluklu kazılar yapılmıştır. Bunlardan ilki olan Aliğa Gümrük Müdürlüğü'ne ait parsel üzerinde yapılan kazıda, sınırlı sayıda mezarlara ulaşılmış, iki taş lahit, iki de taş plaka kapaklarla kapatılmış inhumasyon mezarlar tespit edilmiştir²⁶. Mezarlar, gömü hediyeleri yardımıyla Geç Klasik-Erken Helenistik Dönem (MÖ 4. ve 3. yüzyıllar) aralığına tarihlendirilmiştir²⁷. Sonuç değerlendirmesinde alandaki mezar sayısının yalnızca 4 olması, burasının aile mezarlığı olabileceği düşüncesinin öne sürülmesine neden olmuştur. Ancak mezarların birbirinden uzak mesafelerde yer alması, herhangi bir işaretleyicinin ve sınırları belirleyen bir çevirmenin bulunamaması bu savı zayıflatmaktadır.

Güney Tepe eteklerinde kazısı yapılmış olan İDÇ ve Batı Liman Nekropolisleri, tepenin doğu ve batı yamaçlarında yer almaktadır. Bu iki alanı günümüzde İzmir Demir Çelik Liman İşletmelerine ulaşmak için kullanılan bir asfalt yol ayırmaktadır. İDÇ Nekropolisi'nde 2008-2011 yılları arasında devam eden çalışmalar, buluntuların zenginliği, rakamsal olarak elde edilen mezar sayısı ile önemli verilerin

¹⁵ Kremasyon gömüler temel olarak iki biçimde uygulanmaktadır. Birincil kremasyonda ölen bireylerin yakım işlemi olduğu yerde yapıp üzeri taş, toprak gibi materyaller ile kapatılırken, ikincil kremasyonda yakım işlemi sona erdikten sonra ölen bireyin kemikleri ve kalan küller urne verilen kaplara konulup, çukurlara yerleştirilerek gerçekleştirilmektedir. Bkz. Kurtz ve Boardman, 1971, s. 73.

¹⁶ İren, 2008, s. 623.

¹⁷ Sudano, 2015, s. 431-433.

¹⁸ Lagona, 1999, s. 17-18.

¹⁹ La Marca, 2010, s. 404.

²⁰ La Marca, 2010, s. 404.

²¹ Ele geçen iki adet kremasyon mezarı A. La Marca vazo içerisinde kremasyon olarak tanımladığı için böyle bir çıkarımda bulunmak mümkündür.

²² La Marca, 2010, s. 405.

²³ Mezarlar için bkz. La Marca, 2010, s. 407.

²⁴ La Marca, 2010, s. 404.

²⁵ Birbirine çok yakın bir mesafede olan bu alanları konum açısından birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle bu alanı Kyme Güney Nekropolisi olarak tanımlamak doğru bir saptama olacaktır.

²⁶ Ünlü ve Özsaygı, 2007, s. 14-21.

²⁷ Ünlü ve Özsaygı, 2007, s. 18. Alanda ortaya çıkarılan monolitik iki taş lahit, Kyme'nin diğer nekropolislerinde ortaya çıkarılan Klasik Dönem taş lahit geleneğinin parçası olarak değerlendirilmiştir. Ürkmez, 2020, s. 340.

elde edildiği bir alandır²⁸. İDÇ Nekropolisi, topografik olarak güneyden kuzeye ve batıdan doğuya eğimli olarak inen tüflü bir arazi içinde yer almaktadır. Ortaya çıkarılan bu mezarların tümü, arazinin yumuşak toprak yapısına, içerisinde bir çukur açıldıktan sonra, bireylerin bu çukurlara gömülmesiyle yapılmışlardır. Ağırıklı olarak inhumasyon, çok az miktarda da kremasyon geleneğiyle gömülmüş olan mezarlar tip olarak çeşitlilik göstermektedir²⁹. Sanduka, çatı kiremidi, kireçtaşı plaka kapaklı mezarlar ve basit inhumasyon gömüler baskın gömü tipleridir. Bunun yanı sıra lahit gömü geleneğinin uygulandığı örnekler de mevcuttur. Bireyler, mezarlara belli bir yön birliği olmaksızın, dağınık şekilde bırakılırken, başlar farklı yönlere bakar şekilde gömülmüşlerdir³⁰. İncelenen 35 mezarın doğrultusunda, MÖ 4. ve MÖ 3. yüzyılda yoğun olmak üzere MÖ 2. yüzyıla değin alanın nekropolis olarak kullanıldığı belirlenmiştir³¹. Özellikle çatı kiremidi ve kireçtaşı plaka kapaklı mezarlar baskın tip olarak görülmektedir. İlerleyen süreçte nekropolise ait tüm verilerin yayınlanmasıyla birlikte yeni değerlendirmeler yapılarak daha kapsamlı sonuçlara ulaşılmalıdır³².

Batı Liman Nekropolisi'nde yapılan çalışmalar, İDÇ Nekropolisinin batısında, deniz kıyısına yakın bir arazide gerçekleştirilmiştir. İki etap şeklinde yapılan çalışmalarda, birinci etapta Kyme Limanının doğusunda, bugün Batı Liman İşletmeleri sınırları içerisinde kalan parsellerde çalışılmıştır³³. İkinci etap çalışmaları ise yukarıda bahsedildiği gibi İDÇ Nekropolisi'nin oduğu tepenin batı yamacında yapılmıştır³⁴. Alanda ortaya çıkarılan mezarlar toprağa inhumasyon ve kayaya oygu gömü şeklindedir³⁵. Bunun yanı sıra lahit gömü geleneği de uygulanmış, bireylerin mezarlara bırakılmasında belli bir yön birliği kullanılmamıştır. Genel bir değerlendirilme yapılarak, Batı Liman Nekropolisi'nin MÖ 6. yüzyılın sonlarından MÖ 3. yüzyılın sonlarına kadar kullanım gördüğü belirtilmiştir³⁶. Yapılacak çalışmaların paralelinde alan ile ilgili yeni veriler önem arz etmektedir. Özellikle Batı Liman ve İDÇ Nekropolislerinin birbirlerinden ayrılmadan birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kyme Doğu Nekropolisi'nin yer aldığı bölgede, İzmir Müzesi tarafından iki alanda çalışma yapılmıştır. Habaş Demir Çelik İşletmelerine ait parselde yapılan çalışmalarda elde edilen veriler dikkat çekicidir. Ancak; yalnızca, 2010 yılında kazılmış ve kısmen yayınlanmış bilgiler ile nekropolisden ortaya çıkarılan mezarlardan oluşturulan bir tipoloji çalışmasının yayınlanması dışında kısıtlı veriler söz konusudur³⁷. Kazısı yapılan alan, kentin 2 km doğusunda yer almaktadır³⁸. Ortaya çıkarılan mezarlar, tespit edilmiş olan antik bir yolun her iki yanına konumlandırılmıştır. Söz konusu antik yolun Kyme kent surlarına doğudan ulaşan Pergamon-Smyrna yolu olduğu ifade edilmektedir³⁹. Yapılan değerlendirmede, hem kremasyon⁴⁰ hem de inhumasyon ve lahit geleneğinde gömüsü yapılmış bireylerin varlığı saptanmıştır. Yoğun biçimde ele geçen grup olan taş lahit mezarların yanı sıra çocuk gömülerin yapıldığı Klazomenai tipinde pişmiş toprak mezarlar da bulunmuştur⁴¹. İnhumasyon geleneğindeki mezarlar, taş plaka kapaklı, çatı kiremidi ve basit gömü biçimde

²⁸ Çırak ve Kaya, 2011, s. 217.

²⁹ İDÇ Nekropolisi'nde ki en erken gömüler MÖ VII. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Küçükgüney ve Tunç-Altun, 2009, s. 58, res. 4A /e-g. Ancak bu gömülerin daha erken bir tarihe Geç Geometrik Döneme tarihlendirilme olasılığından da bahsedilmiştir. Ürkmez, 2020, s. 336.

³⁰ Foça, 2011, s. 11.

³¹ Foça, 2011, s. 49.

³² İDÇ Nekropolisi ile ilgili kapsamlı bir doktora çalışması yapılmaktadır.

³³ Söz konusu alan ile ilgili yayınlanmış herhangi bir veri bulunmamaktadır. İzmir Müzesi Başkanlığında, parselin kazısı yapılmıştır. Kabaca, Klasik Döneme tarihlendirilen mezarların rastlandığı bilinmektedir.

³⁴ Konak ve Selçuk, 2012, s. 185.

³⁵ Konak ve Selçuk, 2012, s. 187.

³⁶ Konak ve Selçuk, 2012, s. 189.

³⁷ Mezarların rakamsal verileri ile ilgili verilen bilgilerde, Dört Yıldız ve Habaş Nekropolisi'nde kazılan mezar sayıları Doğu Nekropolisi olarak birlikte verilmiş, ancak sadece Habaş Nekropolisine ait tipoloji çıkarılmıştır. Bkz. Atila, Korkmaz ve Gürman, 2015, s. 13.

³⁸ Korkmaz ve Gürman, 2011, s. 72.

³⁹ Korkmaz ve Gürman, 2011, s. 73; Storchi, 2007, s. 204-205.

⁴⁰ 9 adet kremasyonun ele geçtiği nekropolis alanında, ikincil kremasyon uygulaması yapılmış olan bir urne, MÖ 7. yüzyıl son çeyreğine tarihlendirilmiştir. Atila, Korkmaz ve Gürman, 2015, s. 14.

⁴¹ Bkz. Dipnot 10.

yapılmıştır⁴². Ayrıca 8 adet urne mezar adı altında bir gruptan bahsedilmiştir⁴³. Taş döşemeli antik yol, inşa tekniklerine dayanarak Roma Dönemine tarihlendirilirken, nekropolis için geniş bir tarih aralığı verilerek MÖ 7. yüzyıl-MS 4. yüzyıl arası kullanım evresi olarak değerlendirilmiştir⁴⁴. Doğu Nekropolisi mezarları üzerinden bir çalışma yapan C. Atila, Habaş Nekropolisi'nden bir kremasyon mezarı MÖ 8. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirmiştir⁴⁵. Bu veri Habaş Nekropolisi'nde kaydedilmiş en erken veri olarak gözükmektedir.

Bölgede kazısı yapılmış ve yayınlanmış son çalışma ise Samurlu Köyü çevresinde İzmir Demir Çelik İşletmelerine ait alan üzerindedir⁴⁶. Kyme kentinin Doğu Nekropolisi içerisine giren, kayalık bir tepe üzerinde konumlanan Samurlu Nekropolisi'nde, iki parselde çalışmalar yapılmış ve toplam 165 adet mezar ele geçmiştir. Kremasyon çok sınırlı olmak üzere, inhumasyon ve lahit gömü geleneğinin uygulandığı mezarlar dikkat çekici buluntulara sahiptir. Lahit, taş plaka kapaklı, çatı kiremidi, çömlek, pithos ve ahşap kapaklı⁴⁷ mezarlar nekropoliste ortaya çıkarılmıştır⁴⁸. Lekythos, unguentarium gibi şişeler ve bronz aynalar baskın gömü hediyeleri olarak görülmektedir. Nekropolis için genel bir değerlendirme yapıldığında, MÖ 4. yüzyıl ortasından MS 1. yüzyıl sonları arasında kullanım gördüğü belirlenmiştir⁴⁹.

Anadolu'daki anıtsal mezar geleneğinin referanslarından biri tümülüs mezarlardır. Kökeni üzerine halen devam eden tartışmalar olsa da Lydia, Frigya gibi bölgelerde bilinen çarpıcı örneklerin Aiolis ve Ionia özelinde az da olsa benzer repertuarları görülmektedir. Kyme üzerinden baktığımızda üç anıtsal tümülüs örneğini burada aktarabiliriz. Kentin çevresinde biri Ksanthos Çayı kuzeyindeki Kelebek Tepe⁵⁰, diğeri ise Petkim arazisi içinde bulunan, MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen iki adet tümülüs tespit edilmiştir⁵¹. 2014 yılında yapılan müze kurtarma kazısında, Biçerova mevkiinde bulunan Biçerova Tümülüsü de MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁵². Her üç örneğinde kentin kuzey ve güneydoğu kısmında konumlandığını söyleyebiliriz.

	(Protogeometrik?/ Geometrik)	Arkaik	Klasik	Hellenistik	Roma
Aytemiz	✓	✓	✓		
Ege Gübre	✓				
İDÇ	✓	✓	✓	✓	
Habaş	✓	✓	✓	✓	✓
Gümrük			✓	✓	

⁴² Korkmaz ve Gürman, 2011, s. 74.

⁴³ Bahsedilen bu grubun nasıl bir tipte olduğu belirsizdir. Urneler, genellikle ikincil kremasyon uygulamalarında küllerin ve kemiklerin içerisine bırakılıp toprağa gömüldüğü bir tiptir. Ancak söz konusu çalışmada kremasyon uygulamasının yapıldığına dair bir bulgudan bahsedilmemiştir. Urne mezar ile tanımlamak istenen çömlek gömü olabilir. Bkz. Korkmaz ve Gürman, 2011, s. 74.

⁴⁴ Korkmaz ve Gürman, 2011, s. 74.

⁴⁵ Atila, 2019, s. 129.

⁴⁶ Atıcı ve Karakaş, 2013, s. 229.

⁴⁷ Ürkmez, terminolojide basit gömü olarak bilinen bu mezarları, üzerlerinin ahşap kapaklar ya da sıralı odunlarla örtüldüğünü, yüzlerce yıl içerisinde eriyerek yok olduğunu savunmaktadır. Bkz. Ürkmez, 2014, s. 346.

⁴⁸ Atıcı ve Karakaş, 2013, s. 229.

⁴⁹ Ürkmez, 2014, s. 354.

⁵⁰ Verger, Pace ve Jolivet, 2013, s. 258.

⁵¹ Korkmaz, Küçükgüney ve Doğu, 2016, s. 331.

⁵² Korkmaz vd., 2016, s. 337.

Batı Liman			✓	✓	
Samurlu			✓	✓	✓
Dört Yıldız				✓	✓

Aiolis ve Ionia Kentlerinin Nekropolis Seçimleri

Antik Çağ'da, yerleşimlerin önemli bir unsuru olan nekropolisler, kentlerin olmazsa olmazıdır. Bu nekropolislerin yer seçimlerinde, belli standartlar bilinmektedir. Bu standartlardan yola çıkarak, Kyme'nin yakınında ve yakın çevresinde tespit edilen nekropolis alanlarını, karşılaştırmalı olarak değerlendirmek bu çalışmanın hedefidir.

İzmir, Aliğa sınırlarında, Çandarlı Körfezi'nin kıyısında yer alan Gryneion kentinde, MÖ 6. ve MÖ 4. yüzyıl arasına tarihlendirilen mezarların ortaya çıkarılması ile nekropolisin varlığı saptanmıştır⁵³. İzmir-Çanakkale karayolu üzerinde, Bergama yolunun doğu ve batı kısmında, yerleşimin dışında kentin nekropolis yayılımı belirlenmiştir⁵⁴. Kyme yakınında yer alan bir diğer Aiolis kenti Myrina'da, Güzelhisar Çayının kenarında, Beriki ve Öteki Tepe olarak isimlendirilen iki yükselti mezarlık olarak kullanılmıştır. Kentin nekropolisler seçiminde Beriki Tepe'nin yamaçları, Apar Tepe, Andız Tepe, Kalem Tepe, İntaşı Tepe⁵⁵ kullanılmıştır. 19. yüzyılda yapılan kazılarda beş bine yakın mezar ortaya çıkarılmış, bu alanın Hellenistik Dönem'de kullanıldığı belirlenmiştir⁵⁶. Bölgesinin en önemli merkezi olan Pergamon özelinde ise modern yapılaşma nedeniyle nekropolisler üzerine kanıtlar yeterli değildir. Mezar yapıları akropolis yamaçlarında, Ketios ve Selinus nehir vadileri ile civardaki tepelerde yer alırken, sağlık tanrısı Asklepios'un kutsal alanı Asklepiyon'a giden tören yolu boyunca sıralanmışlardır⁵⁷. Aiolis'te bir dağ kenti olan Aigai'de, nekropolis çalışmaları ilk kez 450 mezarın açığa çıkarıldığı 19. yüzyılda gerçekleştirilmiştir⁵⁸. Şehirde genel olarak iki nekropolis alanı bilinmektedir. İlki, kentin kurulduğu Gün Dağı'nın kuzey eteklerinde, ikinci alan ise Gryneion-Magnesia yolunun üzerinde yer alan vadinin yamaçlarındadır⁵⁹. Geniş bir tarih aralığında kullanılan, dönemselsel olarak ayrıntıların verilmediği buluntular paralelinde (MS 3. yüzyıla değin veriler mevcuttur), mezarlıkların Akropolisin kuzey eteklerinde uygulandığı saptanmıştır.

Lesbos adasında Methymna yerleşiminde, mezarların yoğun olarak yer aldığı nekropolis, yerleşimin güneyinde yer alır. Yerleşim yerine ulaşan, kent dışındaki yolların her iki tarafında mezarlar bulunmuştur⁶⁰. MÖ 5. yüzyıla tarihlenen mezar grupları ile Hellenistik Dönem mezarları ise sivil iskan alanlarının güneyinde, Antissa yolu üzerinde konumlandırılmıştır. Antissa kentinde ise akropolisin güney ve güneydoğu yamaçlarında nekropolisin varlığı tespit edilmiştir⁶¹. Bu mezarlar tarım toprağı için uygun olmayan doğal kaya oluşumlarını kullanarak yapılan yerlerdir⁶².

İzmir Menemen yolu üzerinde, Buruncuk mevkiinde kurulan Larisa yerleşiminin nekropolis seçiminde Arkaik lokalizasyonun yamaçları ve kent içindeki Kale Caddesi ile bağlantılı bir konum

⁵³ Keene, 1959, s. 55.

⁵⁴ Özkan, 1994, s. 3.

⁵⁵ Çekilmez, 2017, s. 166.

⁵⁶ Pottier, Reinach ve Veyries, 1887, s. 60-61.

⁵⁷ Kelp, 2011, s. 289.

⁵⁸ Clarc, 1891, s. 213.

⁵⁹ Sezgin, 2013, s. 104-105.

⁶⁰ Bucholz, 1975, s. 59.

⁶¹ Lamb, 1931, s. 174.

⁶² Buchholz, 1975, s. 61.

tercih edilmiştir⁶³. Arkaik Dönem mezarları doğu ve kuzeydoğu yamaçları ile Arkaik yolun çevresinde konumlandırılmıştır⁶⁴.

Phokaia kentinde ise, Arkaik yerleşime ait, liman bölgesine çok yakın bir konumda, MÖ 6. yüzyıldan itibaren kullanım görmüş nekropolisin varlığı bilinmektedir. Güney Nekropolis olarak isimlendirilen bu bölge Roma İmparatorluk Dönemi'ne değin mezarlık alan olarak kullanılmıştır⁶⁵. İkinci nekropolis alanı ise Çifte Kayalar Tepesi mevkinde (günümüzde İzmir-Foça yolunun yakını), tepenin yamaçlarında Hellenistik Dönem'de kullanılmış bir nekropolistir⁶⁶.

Bayraklı / Eski Smyrna yerleşiminin, Yamanlar Dağı üzerindeki akropolisi, Büyük İskender Dönemi'nde kentin Pagos dağlarına taşındığı yeni kente kadar kullanılmıştır. Günümüzde modern yerleşimin yer aldığı tepenin kuzey ve kuzeydoğu etekleri nekropolis alanı olarak değerlendirilmiştir⁶⁷. Bu nekropolis, MÖ 6. yüzyıldan kentin terkedildiği MÖ 4. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Nekropolis olarak kullanılan diğer nokta ise MÖ 7. ve 6. yüzyıl sur dışı önünde kullanılmış bir alandır⁶⁸. Üçüncü lokalizasyonu ise tahkimat duvarlarında mezarların tespit edildiği alandır⁶⁹.

İzmir Çeşme sınırlarında yer alan Erythrai kentinin nekropolis alanlarıyla ilgili bazı tespitler mevcuttur. Cami Boğazı olarak adlandırılan mevkii üzerinde, birçok mezar yapısı ile karşılaşmıştır. Hellenistik Dönem nekropolisi için de bu bölgenin kullanıldığı düşünülmektedir⁷⁰. Kent yerleşiminin dışında, Aksos Deresi mevki olarak adlandırılan alanda, kent surunun kuzeyde birleştiği alanın kuzeyinde tespit edilen mezarların verileri doğrultusunda Arkaik Dönem'de kullanıldığı düşünülen⁷¹ Kuzey Nekropolisi belirlenmiştir⁷².

İzmir Urla'da yer alan Klazomenai yerleşiminde farklı alanlarda nekropolisler tespit edilmiştir. Monastirakia Nekropolisi Arkaik kentin kuzeybatısında⁷³, Yıldıztepe Nekropolisi, tepenin kuzey yamacında⁷⁴, Gebeş Nekropolisi Nalbantepe'nin güney bölümünün doğu eteklerinde⁷⁵, Ağaçlıyol Nekropolisi kentin güneyinde⁷⁶, MET⁷⁷ ve Kalabaktepe Nekropolisleri kentin doğusunda yer almaktadır⁷⁸. Akpınar Nekropolisi ise yerleşimin kuzeybatısında konumlanmıştır⁷⁹. Kentte Protogeometrik Dönem'den itibaren ölü gömme geleneklerine dair veriler elde edilirken, Geometrik, Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemlerine ait mezarlar ve mezar grupları tespit edilmiştir⁸⁰. Özellikle bölünmüş alanlarda organize edilmiş gömüler, aile mezarı geleneğinin çarpıcı örnekleridir⁸¹. Belirlenen nekropolis alanları geniş bir alana yayılmış, eş zamanlı olarak kullanılmış, yer seçiminde kent merkezinden uzak mesafeler, kumluk ve tarıma elverişsiz alanlar seçilmiştir.

⁶³ Mayer-Plath, 1934, s. 109.

⁶⁴ Mohr, 2015, s. 290-292.

⁶⁵ Özyiğit, 2003, s. 337.

⁶⁶ Özyiğit, 1991, s. 136.

⁶⁷ E. Akurgal, 1987, s. 37.

⁶⁸ M. Akurgal, 1999, s. 52.

⁶⁹ Nicholls, 1958/1959, s. 44.

⁷⁰ Özgünel ve Görkay, 2006, s. 241.

⁷¹ Ele geçen pişmiş toprak lahit mezarlara ait parçalar bu düşünceyi sağlamaktadır.

⁷² Özgünel ve Görkay, 2006, s. 242.

⁷³ Tzannes, 2004, s. 97-120.

⁷⁴ Güngör, 2006, s. 120.

⁷⁵ Ulusoy, 2019, s. 191.

⁷⁶ Söz konusu alan ile ilgili çalışma yayın aşamasındadır. Mezar tiplerine kısaca değinilen çalışma için bkz. Ulusoy, 2010, 51-52.

⁷⁷ Özbilen-Güngör ve Konak-Tarakçı, 2017, s. 19-47.

⁷⁸ Hürmüzlü, 2004, s. 79.

⁷⁹ Hürmüzlü, 2003, s. 1 ve sonrası; Hürmüzlü, 2004, s. 91, dipnot 10.

⁸⁰ Hürmüzlü, 2005, s. 44-52.

⁸¹ Hürmüzlü, 2005, s. 52-55.

İzmir Seferihisar ilçesinin Sığacık mevkiindeki Teos yerleşimi ile ilgili ilk nekropolis verilerinden bahsedilirken, mezarların konumlandırıldığı alanların kenti çepeçevre sardığı gözlemlenmiştir⁸². Yusuf Boysal tarafından yapılan araştırmaların sonuçlarında, kentin yerleşimi ile deniz arasında kalan tepelerin farklı zaman dilimlerinde mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmıştır⁸³. Son dönem çalışmalarında ise Geç Geometrik Dönem'den⁸⁴ itibaren Arkaik ve Klasik Dönemlerde de⁸⁵ olmak üzere Helenistik Dönem içlerine değin kesintili aralıklarla kent dışı alanlarla ilgili kanıtlar ortaya çıkarılmıştır⁸⁶. İzmir Değirmendere'de yer alan Kolophon'da, nekropolis seçimlerinde kentin çevresindeki tepeler tercih edilmiştir. Değirmendere Tepe olarak isimlendirilen Kuzey Nekropolisi⁸⁷ Geç Bronz Çağı örnekleriyle Geometrik Döneme kadar kullanılmıştır⁸⁸. Kuzeydoğu Nekropolisinde ise Geometrik Dönem mezarların yanı sıra iki adet tümülüs bilinmektedir. Kale Tepe olarak isimlendirilen Güney Nekropolisin kuzeybatı yamaçlarında Geç Klasik-Erken Helenistik izleri görülürken güneydoğu yamaçlarında da belirlenmiş mezarlar bulunmaktadır⁸⁹.

Khios'ta ölü gömme gelenekleriyle ilgili MÖ 9. yüzyıldan itibaren bulgular mevcuttur⁹⁰. Tourlote Tepesinde ele geçen Klazomenai lahitleri buluntuları doğrultusunda bu alanın Arkaik bir nekropolis olduğu belirlenmiştir⁹¹. Bir diğer nekropolis alanı ise Arkaik Dönem'de kullanılmış olan Rizari nekropolisidir⁹². Kent ile konumuna bakıldığında nekropolis seçimleri ile ilgili net bir yorumlama mevcut değildir ancak nekropolislerin yer seçiminde kentten uzak alanların seçildiği kanısına varılabilir.

Doğu Yunan coğrafyasının önemli bir merkezi olan Samos'ta, MÖ. 9.-7. yüzyıl aralığında, Geometrik Dönem mezarları, kent sınırları dışında, denize yakın bir alanda bulunmaktadır. Batı ve Kuzey Nekropolisi olmak üzere iki ana nekropolis alanı kent dışında belirlenmiştir⁹³. Batı Nekropolisi kenti çevreleyen surların batısında, yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır⁹⁴. Kuzey nekropolisi ise akropolisin kuzeyinde kent surlarının dışında organize edilirken, Arkaik ve Helenistik Dönem'de kullanılmıştır⁹⁵.

Batı Anadolu coğrafyasında yer alan bir başka önemli merkez olan Miletos kentinin nekropolisleri temel anlamda yerleşim dışında seçilmiştir. Arkaik Dönem lokalizasyonunda olduğu düşünülen Kutsal Cadde önünde bir mezar grubunun olduğu belirlenmiştir⁹⁶. Genel olarak değerlendirildiğinde nekropolis için, yerleşimin çevresini saran Kazartepe, Kalabaktepe, Değirmenetepe ve Zeytintepe yamaçları kullanılmıştır⁹⁷.

⁸² Bequignon ve Laumonier, 1925, s. 291.

⁸³ Boysal, 1963, s. 7.

⁸⁴ Türbe Mevkii civarında yapılan çalışmalar neticesinde bu veriler elde edilmiştir. Bkz. Özkan, 2009, s. 59; İren ve Ünlü, 2012, s. 310.

⁸⁵ Teos yerleşiminden yaklaşık 1 km mesafede yer alan Akkum mevkiinde elde edilen veriler için bkz. Çırak ve Kaya, 2007, s. 1-12.

⁸⁶ İzmir Müzesi tarafından gerçekleştirilen, üçüncü derece sit alanları içerisine giren parsellerin kazılarında kentin nekropolisleriyle ilgili önemli veriler sağlanmıştır. Bu alanlardan biri tarafımdan doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Yaptığım değerlendirmelerde kentin batısında bulunan, kentten yaklaşık 1 km uzaklıkta olan nekropolis seçiminde, tarıma elverişli olmayan, yapısal olarak kayalık bir bölge tercih edilmiştir. Batı Nekropolisi içerisinde ki parselden elde edilen veriler alanın MÖ 6. yüzyıl sonlarından itibaren kullanılmaya başladığını gösterirken, MÖ 4. yüzyıl sonu MÖ 3. yüzyıl başında mezar yoğunluğundan bahsedebiliriz. En geç buluntu ise MÖ 2. yüzyıla temsil edilmektedir. Nekropolis ile ilgili ayrıntılı veriler için bkz. Foça, 2018, s. 139-158; Foça, 2019, s. 1 ve sonrası.

⁸⁷ Bruns-Özgan, Gassner ve Muss, 2011, s. 226.

⁸⁸ Gassner, Muss, Grammer, Gretscher ve Mariaud, 2017, s. 56.

⁸⁹ Gassner vd., 2017, s. 58-65.

⁹⁰ Lemos, 1997, s. 80.

⁹¹ Hunt, 1945, s. 31-32. Lahitler için bkz. Cook, 1981, s. 163.

⁹² Lemos, 1997, s. 73-85.

⁹³ Boehlau, 1898, s. 32.

⁹⁴ Lowe, 1996, s. 94.

⁹⁵ Löwe, 1996, s. 104.

⁹⁶ Forbeck ve Heres, 1997, s. 50.

⁹⁷ Forbeck, 1998, s. 1-11. Ayrıca, Arkaik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne değin gömülerin görüldüğü Kacartepe Nekropolisi için bkz. Özcan, 2019, s. 165-181.

İzmir ili Selçuk ilçesinde yer alan Ephesos Antik Kenti büyük ölçekli yerleşim alanlarından biridir. Neolitik Dönem'den Bizans ve Osmanlı Dönemlerine değin aralıksız iskan görmüştür. Bunun bir sonucu olarak farklı dönemlerde hem yerleşim içi hem yerleşim dışı birçok mezar bulunmuş ve nekropolisler saptanmıştır⁹⁸. Sürekli büyüyen bir kent olmasının kaçınılmaz sonucu olarak yerleşim ve mezarlık alanlar iç içe geçmiştir. Ayasuluk çevresinde Preshistorik ve Miken mezarları ve buluntuları en erken bulgular olarak gözükmüşken, Abuhayat Dağı batı yamaçları, Tavşantepe ve çevresi, Ayasuluk doğu etekleri ile Yukarı ve Aşağı Agora'da Arkaik döneme ait nekropolislerin varlığı bilinmektedir. Hellenistik Dönem'de Belevi Mezar Anıtı ve Tümülüsü ile Şarapçıkuyu Anıt Mezarı ve Kurudağ Tümülüsü anıt mezar geleneğinin çarpıcı örnekleridir. Roma Dönemi'nde Küçük Asya eyaletinin başkenti olmasının etkisiyle artan nüfus Ephesos'un nekropolisleri için yayılım alanını genişletmiştir. Çukuriçi Mevkii, Bülbül Dağı batı etekleri, Panayır Dağı kuzey ve güney yamaçları, Antik Kanal ile Ayasuluk kuzey yamaçları Roma Nekropolisleri olarak kaydedilmiştir. Ayrıca kent içi özel gömü alanları ve Damianus Stoası kutsal yolu çevresinde Roma Dönemi mezarları saptanmıştır⁹⁹.

Yukarıda değerlendirdiğimiz Ionia ve Aiolis örneklerinin yanında Troas'dan bazı kentlerin nekropolislerini değerlendirmek de fayda vardır. Bunlardan ilki, Hellenistik ve Roma Dönemlerine tarihlendirilen, kenti çepeçevre saran Troia nekropolisleridir. Sur dışına ve yerleşimin olmadığı tarıma elverişsiz, verimsiz araziler mezarlık alan olarak kullanılmıştır. Kentte, Doğu, Güney, Batı, Kuzeydoğu, Güneybatı ve Kuzeybatı olarak isimlendirilen altı adet nekropolis belirlenmiştir¹⁰⁰. Çanakkale Ayvacık'ta yer alan Assos'ta ise tespit edilmiş iki nekropolis bilinmektedir¹⁰¹. Kentin doğu ve batı kapısının dışında, bu kapılara ulaşan yolların üzerinde mezarların görülmesiyle, bu alanların nekropolis olarak kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır. Doğu¹⁰² ve Batı Nekropolisleri olarak isimlendirilen bu alanlarda, mezarlar yol boyunca paralel olarak Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanılmıştır. Batı Nekropolis'de Hellenistik Dönem mezarları taş döşeli yol boyunca yapılmıştır¹⁰³. Bölgede ölü gömme gelenekleri üzerine önemli verilerin elde edildiği Antandros'un nekropolis, yerleşimin batısında kalan, deniz ve denize paralel uzanan tepe arasındaki düzlükte yer almaktadır¹⁰⁴. MÖ 650-500/480 tarihleri arasındaki, kremasyon ve çömlek mezarlar Arkaik Dönem gömüleri olarak sınıflandırılmıştır. Klasik Dönem'de taş lahitler en yoğun grubu oluştururken, Hellenistik Dönem'e değin nekropolis kullanılmıştır¹⁰⁵.

Tartışma ve Sonuç

Hem İtalyan kazı ekibinin gerçekleştirdiği bilimsel kazılar hem de İzmir Müzesi tarafından yürütülen kurtarma kazıları sayesinde Kyme çevresindeki birden fazla noktada mezarlık alanları tespit edilmiştir. Kent ve çevresinin sanayi bölgesi olarak kullanılması, ilerleyen zamanlarda yapılacak çalışmaların sonuçlarıyla yeni bulgulara ulaşılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun yanında kent çevresinde kazısı yapılmış ancak henüz yayınlanmayı bekleyen yeni nekropolisler bilinmektedir. Hem Kyme hem de yukarıda saydığımız kentlerin paralelinde nekropolislerin seçimiyle ilgili benzerliklerden söz etmek mümkündür. Yer seçiminde tüm örneklerde öncelikli amaç verimsiz, tarıma elverişli olmayan alanların kullanılmasıdır. Bu verimsiz alanlar sert kayalar, deniz kıyılarındaki kumluk bölgeler ve

⁹⁸ Ephesos nekropolisleri ile genel bir değerlendirme için bkz. Groh, Lindinger, Löcker, Neubauer ve Seren, 2006, s. 109-112; Skestal, 2013, s. 244.

⁹⁹ Evren, 1996, s. 22.

¹⁰⁰ Polat, 2005, s. 503.

¹⁰¹ Clarke, Bacon ve Koldeway, 1907, s. 225.

¹⁰² Yeterli veriler yoktur ancak mezarlara ait parçalardan alanın bir nekropolis bölgesi olduğu belirlenmiştir.

¹⁰³ Buruldağ, 2009, s. 147.

¹⁰⁴ Nekropolis'teki en erken mezarlar Geç Geometrik Döneme tarihlendirilmektedir. Yağız, 2012, s. 59.

¹⁰⁵ Hellenistik Dönem'de birincil kremasyon uygulamaları ile inhumasyon çatı kiremidi mezarlar yaygındır. Yağız, 2012, s. 361.

kayalık alanlar olarak tercih edilirken, mezarların konumlandırmasında bu yer oluşumlarının avantajları da rol oynamıştır.

Hellen kentlerinin kuruluş ilkelerinde bazı unsurların kaçınılmaz olduğunu biliyoruz. Akropolisini oluşturacak bir tepe, kamusal ve sivil yapıların yerleştirilmesi, kenti saran savunma tahkimatının varlığı. Nekropolisler ise yukarıda saydığımız kentin unsurları kadar ihtiyaç gerektiren bir alandır. Batı Anadolu coğrafyası içinde yer alan saydığımız kentlerin ölçeğinde temel alınan durum kentin aksiyonları içinde olmayan uzak ve saklı alanların seçilmesidir. Kentlerin coğrafi yapılarına uygun, kent dışında kalan alanların yer seçmede sıklıkla uygulanan bir tercih olduğu görülmektedir. Öncelikli olarak kent dışı mezarlık alanlar için akropolis yamaçlarının kullanıldığını söylemeliyiz. Myrina, Pergamon, Aigai ve Lesbos'da (Antissa) akropolis yamaçları nekropolis alanı olarak değerlendirilmiştir. Kent dışında, yerleşim yerinden dışarda yakın tepeler nekropolis olarak kullanılırken, bunun en iyi örneklerini Gryneion, Eski Smyrna (Bayraklı), Larisa, Phokaia, Klazomenai, Teos, Kolophon, Khios, Samos, Ephesos, Miletos, Troia, Antandros ve Assos kentlerinde görmekteyiz. Savunma tahkimatının önemli bir unsuru olan surların dışında, çoğunlukla kent surlarına paralel uzanan mezar gruplarını görmekteyiz. Mezarların bu şekilde organize edildiği alanlar için Eski Smyrna (Bayraklı) ve Erythrai örneklerini sayabiliriz. Liman Bölgesi yakınlarındaki alanlar için Phokaia ve Klazomenai, kutsal alanların üzerinde ki yollar çevresinde konumlandırılan mezarlık alanlar için Ephesos, Miletos ve Pergamon örnekleri vardır. Antik yolların kenarlarında Larisa, Aigai, Lesbos (Methymna), Erythrai ve Assos örneklerini sayabiliriz.

Yukarıda aktardığımız üzere, Nemrut Koyu ve bu koya açılan iki tepe arasında kalan bölgede, Kyme'nin yerleşim alanı oluşmuştur. Kentin nekropolis seçiminde, yerleşimin dışında kalan, tarıma elverişsiz, kayalık ve kolay kazılabilen toprak yapısına sahip alanlar tercih edilmiştir. Yaklaşık 2 kilometrelik bir alana yayılım gösteren alçak tepeciklerden fayda sağlanmış, kentin güney, güneydoğu ve doğu kısımları nekropolis bölgeleri olarak kullanılmıştır. Genel olarak kent ve çevresindeki tepelerin kullanılması bağlamında Gryneion, Phokaia, Klazomenai, Teos, Kolophon, Khios, Samos, Ephesos, Miletos, Troia, Antandros, Assos, örnekleriyle yakın benzerlik göstermektedir. Güney Nekropolisinde deniz kıyısına yakın bölgelerin seçiminde Phokaia, Klazomenai ve Erythrai'da aynı amaç görülmektedir. Doğu Nekropolisinde yer alan, yol kenarına yakın yerlerde yol boyunca sıralanan örnekler için ise Aigai, Lesbos (Methymna), Erythrai ve Assos benzer gösterilebilir. Sonuç olarak yukarıda aktardığımız nekropolisler, bu alanlardan çıkan çok sayıda mezar ve dikkat çekici buluntularıyla kentin önemini kanıtlamaktadır. Bu çalışmada Kyme çevresindeki nekropolis alanlarının seçilmesinde çevresinde yer alan kentlerle karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalıştık. Yukarıda aktardığımız nekropolislerin ayrıntılı yayınlanmasıyla yeni verilerin ortaya çıkarılması, ölü gömme gelenekleri üzerinden kentin sosyo-ekonomik ve ticari anlamda bölgedeki yerine yönelik önemli katkılar sağlayacaktır. Kentin nekropolislerinin seçimi, mezarların ve mezarlık alanlarının organizasyonu üzerine daha fazla yorumda bulunmamıza yol gösterici olacaktır.

Kaynakça

- Akurgal, E. (1987). Bayraklı Nekropolisini Çalışmaları. IX. Kazı Sonuçları Toplantısı (6-10 Nisan 1987 Ankara), 2. Cilt, Ankara, 37-40.
- Akurgal, M. (1999). Bayraklı Höyüğünde Arkaik Döneme Ait Küçük Bir Mezarlık ve Bazı Buluntular. TÜBA-AR 2, 51-69.

- Atıcı, M. ve Karakaş, G. (2014). Kyme Doğu Nekropolü (İzmir İli, Aliğa İlçesi, Samurlu Köyü, 877 ve 879 Parsel). 22. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (14-17 Kasım 2013 Adana), Ankara, 2013, 229-242.
- Atila, C., Korkmaz, E. ve Gürman, B. (2015). Kyme Doğu Nekropolü Mezar Tipleri. Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan – Studies in Honour of Ömer Özyiğit, (ed.) E. Okan, C. Atila, Ege Yayınları, 13-27.
- Atila, C. (2019). Eastern Necropolis Of Cyme: Transition From Cremation to Inhumation And Grave Types. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 19-1, 121-131.
- Bequignon, Y. ve Laumonier, A. (1925). Fouilles de Teos-1924. *BCH* 49, 281-321.
- Boehlau, J. (1898). *Aus Ionischen und Italischen Nekropolen. Ausgrabungen und Untersuchungen zur nachmykenischen Kunst*, Leipzig.
- Boysal, Y. (1963). 1962 Senesi Teos Kazıları Hakkında Kısa Rapor. *Türk Arkeoloji Dergisi* XII-II, 5-7.
- Bruns-Özgan, C., Gassner, V. ve Muss, U. (2011). Kolophon: Neue Untersuchungen zur Topographie der Stadt. *Anatolia Antiqua* 19, 199-239.
- Bucholz, H. G. (1975). *Methymna. Archaeologische Beiträge zur Topographie und geschichte von Nordlesbos*, Mainz.
- Buruldağ, E. (2009). *Assos Batı Nekropolü Ölü Gömme Gelenekleri (M.Ö. 7. - M.Ö. 1. Yüzyıl)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Clarc, M. A. (1891). Fouilles d'Aegae en Éolide. *BCH* 15, 213-237.
- Clarke, J. T., Bacon, F. H. ve Koldeway, R. (1902). *Investigations at Assos, Drawings and Photographs of the Buildings and Objects Discovered During the Excavations of 1881-1883*. London.
- Cook, R. M. (1981). *Clazomenaian Sarcophagi*. Mainz/Rhein.
- Çekilmez, M. (2017). 2015-2016 Yılları Yüzey Araştırmalarına Göre Myrina Nekropolü. M. Çekilmez - E. Dereboylu-Poulain (Ed.), *Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Belgeler ve Yeni Araştırmalar*, 1. Cilt, 157-173.
- Çırak, N. ve Kaya, S. (2007). İzmir Seferihisar İlçesi, 3021 Ada, 4 Parseldeki Sondaj Kazısı Çalışmaları. 15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (24-26 Nisan 2006 Alanya), Ankara, 1-12.
- Evren, A. (1996). Selçuk-Efes Davut Yeriş Tarlası 1993 Yılı Kurtarma Kazısı. VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (24-26 Nisan 1995 Didim), Ankara, 21-76.
- Foça, S. (2011). İzmir İli Aliğa İlçesi Kendirci Mevkii İDÇ Liman Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkarılan Bir Grup Mezarın İncelenmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Foça, S. (2018). Teos Batı Nekropolisi Mezar Tipleri. *Colloquium Anatolicum* 17, 139-158.

- Foça, S. (2019). Teos Batı Nekropolisi: Mezar Tipolojisi ve Buluntular. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Forbeck, E. (1998). Die Nekropolen von Milet, Die Grabungen 1901 bis 1909 und die Arbeiten der Jahre 1993 bis 1996. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bochum.
- Forbeck, E. ve Heres, H. (1997). Das Löwengrab von Milet. 136. Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin.
- Gassner, V., Muss, U., Grammer, B., Gretscher, M. ve Mariaud, O. (2017). The Urban Organization of Colophon and It's Necropoleis: The Results of the 2011-2014 Surverys. *Hesperia* 86, No.1, 43-81.
- Groh, S., Lindinger, V., Löcker, K., Neubauer, W. ve Seren, S. S. (2006). Neue Forschungen zur Stadtplanung in Ephesos. *JÖAI* 75, 47-116.
- Güngör, Ü. (2006). Klazomenai Yıldıztepe Nekropolisi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Hunt, D. W. S. (1945). An Archaeological Survey of the Classical Antiquities of the Island of Chios Carried out between the Months of March and July 1938. *BSA* 41 (1940-1945), 29-52.
- Hürmüzlü, B. (2003). Klazomenai Akpınar Nekropolisi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Hürmüzlü, B. (2004). Burial Grounds at Klazomenai: Geometric through Hellenistic Periods. In A. Moustaka, E. Skarlatidou, M. C. Tzannes and Y. Ersoy, (ed.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropolis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, 20-21 October 2001, Thessaloniki: University Studio Press, 77-95.*
- Hürmüzlü, B. (2005). The Organization and Utilization of the Burial Grounds in Klazomenai. *OLBA* XII, 39-67.
- İdil, V. (1989). Aiolya'da Kyme Antik Kentinde Yapılan Yeni Kazılar. *Belleten* 53, Sayı 207-208, 506-523.
- İren, K. (2008). The Necropolis of Kyme Unveiled: Some Observations on the New Finds. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, *Eurgetes*, Cilt II, AKMED Yayınları, Antalya, 613-637.
- İren, K. ve Ünlü, A. (2012). Burning in Geometrik Teos. In: K. Konuk (ed.) *STEPHANÈPHOROS. De l'économie antique à l'Asie Mineure, Hommages à Raymond Descat*, Bordeaux, 309-334.
- Keene, L. (1959). Recent Finds at Gryneion. *Türk Arkeoloji Dergisi* IX, Cilt: 2, 55-59.
- Kelp, U. (2011). Die Nekropolen von Pergamon. R. Grüßinger - V. Kästner - A. Scholl (Hrsg.), *Pergamon. Panorama der Antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung*, 288-296.
- Konak, S. ve Selçuk, T. (2012). Batı Liman 1205 Parsel Kurtarma Kazısı 2011. 21. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, (01-05 Nisan 2012 Marmaris), Ankara, 185-198.
- Korkmaz, E. ve Gürman, B. (2011). İzmir ili Aliğa İlçesi Bozköy Biçerova Mevkii Kyme Antik Kenti Doğusu Sur Dışı Yapıları ve Doğu Nekropol Kurtarma Kazısı. 20. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları (25-29 Nisan 2011 Bodrum), Ankara, 69-71.

Korkmaz, E., Küçükgüney, Z. ve Doğu, D. (2016). İzmir İli, Aliğa İlçesi, Bozköy Kyme Kenti Doğusu Biçerova Tümülüsü Kurtarma Kazısı. 24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı (23-25 Mart 2015 Şanlıurfa), Ankara, 329-346.

Kurtz, D. ve Boardman, J. (1971). Greek Burial Customs. Cornell University Press, New York.

Küçükgüney, Z. ve Tunç-Altun, P. (2009). İDÇ Liman Kurtarma Kazısı (İzmir İli, Aliğa İlçesi, Çakmaklı Köyü, Kendirci Mevkii 613 ve 68 Parsellere Ait). 17. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (28 Nisan-1 Mayıs 2008 Side), Ankara, 53-74.

La Marca, A. (2010). Kyme 2008 Yılı Kazı Çalışmaları. 31. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt (25-29 Mayıs 2009 Denizli), Ankara, 397-416.

La Marca, A. (2020). Aiolis Kyme'si: Tarih, Ekonomi ve Toplum (M.Ö. 8-M.S. 5. Yüzyıl). Aliğa ve Çevresi, Uluslararası Aliğa ve Çevresi - Aiolis Bölgesi - Arkeoloji ve Disiplinlerarası Araştırmalar Sempozyumu - Bildiriler (27-28 Eylül 2018), M. Çekilmez (ed.) Aliğa Kent Kitaplığı, İzmir, 15-36.

Lagona, S. (1999). Le ricerche a Kyme eolica, in Aitna. Quaderni di Topografia Antica, 3, Catania, 16-17.

Lamb, W. (1931). Antissa. BSA 31, 166-178.

Lemos, A. A. (1997). Rizari: A Cemetery in Chios Town. Greek Offerings, Essays on Greek Art in Honour of John Boardman, Oxford, 73-85.

Löwe, W. (1996). Die Kasseler Grabung 1894 in der Nekropole der Archaischen Stadt. Samos, Die Kasseler Grabung 1894, Kassel, 24-107.

Mayer-Plath, B. (1934). Die Nekropole, Larisa am Hermos Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934. Band I: Die Bauten, Berlin.

Mohr, E. M. (2015). Eisenzeitliche Nekropolen im westlichen Kleinasien. Struktur und Entwicklung zwischen dem 9. und 6. Jh. v. Chr., Byzas 21, Ege Yayınları, İstanbul.

Nicholls, R. V. (1958/1959). Old Smyrna: The Iron Age Fortifications And Associated Remains on the City Perimeter. BSA 53/54, 35-137.

Özbilen-Güngör, G. ve Konak-Tarakçı, S. (2017). Klazomenai MET Nekropolisi Kurtarma Kazısı Ön Raporu. Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi XXII, 19-47.

Özcan, F. (2019). Milet Kacartepe Nekropolü, Koruma ve Düzenleme Çalışmaları / Miletus, The Necropolis of Kacartepe, Protective Measures and Presentation. Mustafa Şahin - Güney Özkılınç - A. Sinan Özbey (ed.), Nekropol ve Peyzaj Uygulamalar, Yaklaşımlar ve Öneriler - Necropolis and Landscape Implementations, Approaches and Suggestsions, 2-3 Aralık / December 2016 Göllyazı, Nilüfer, Bursa - Apollonia a. R. Araştırmaları / Apollonia a.R. Studies, Band 2, 165-181.

Özgünel, C. ve Görkay, K. (2006). 2004 Yılı Erythrai Antik Yerleşimi Arkeolojik Araştırmaları. XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt (30 Mayıs-3 Haziran 2005 Antalya), Ankara, 239-248.

Özkan, T. (1994). 1992 Yılı Gryneion Kazısı Çalışmaları. IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (26-29 Nisan 1993 Marmaris), Ankara, 1-15.

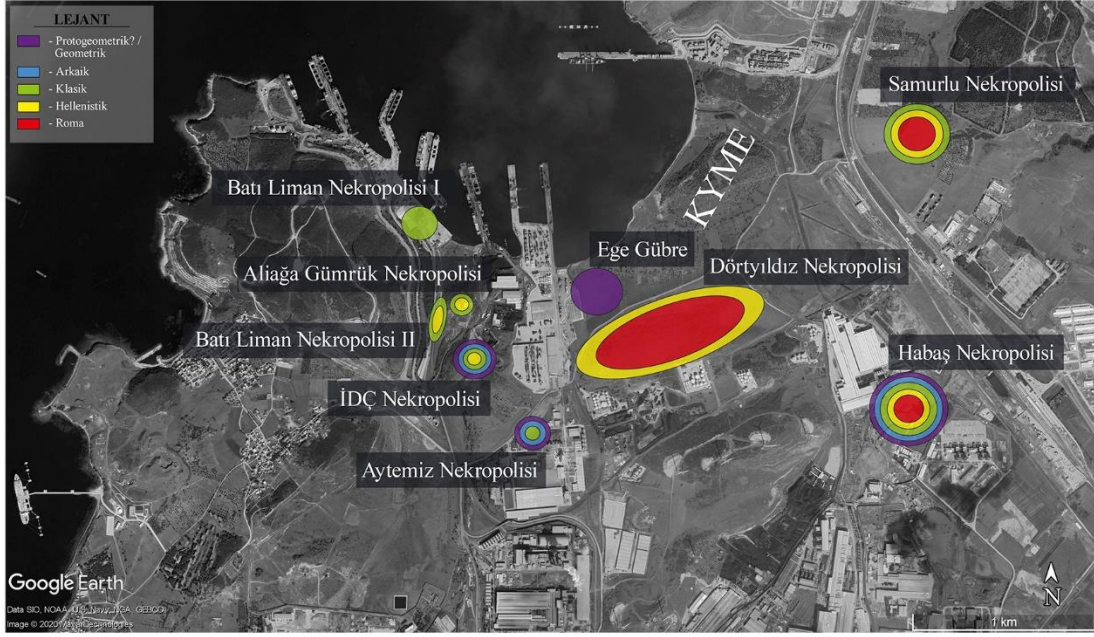
Özkan, T. (2009). Funde aus einem spätgeomtrischen Brandgrab. Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi XIV, 57-87.

- Özyiğit, Ö. (1991). 1989 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. XII. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1. Cilt, (28 Mayıs-1 Haziran 1990 Ankara), Ankara, 127-153.
- Özyiğit, Ö. (2003). 2000-2001 Yılları Phokaia Kazı Çalışmaları. XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, (27-31 Mayıs 2002 Ankara), Ankara, 333-351.
- Polat, B. A. (2005). Troia'nın Hellenistik ve Roma Dönemi Nekropolleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pottier, E., Reinach, S. ve Veyries, A. (1887). La Nécropole de Myrina. Recherches Archeologiques Exécutées au nom et aux Frais de L'ecole Francaise d'Athènes, Paris.
- Reinach, S. (1886). Deux teres-Cuites de Cymé. BCH 10, 492-500.
- Schafer, J. (1977). Zur Topographie von Kyme. 207-214.
- Sezgin, Y. (2013). Aiolis'te bir Dağ Kenti. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı 5, 95-116.
- Skestal, M. (2013). Wandering Cemeteries, Roman and Late Roman burials in the capital of the province of Asia. 2èmes Rencontres D'archéologie De L'iféa, Le Mort Dans Le Ville, Olivier Henry (ed.), Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Âge du Bronze à l'époque romaine (14-15 Novembre 2011 İstanbul), İstanbul, 243-257.
- Storchi, A. (2007). Kyme: dalla guerra di Aristonico alle clientele di Pompeo. L. A. Scatozza Höricht (ed.), Kyme e l'Eolide, Da Augusto a Costantino. Atti dell'incontro internazionale di studio, Napoli, 201-209.
- Strabon, (2000). Geographika Antik Anadolu Coğrafyası. çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sudano, F. (2015). Kyme of Aeolis. Excavations in the Necropolis (2007-2008): Preliminary Data. SOMA 2011, Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania (3-5 March 2011), Volume 1, P. M. Militello, H. Öniz (ed.), BAR International Series, 431-433.
- Tzannes, M. C. (2004). The Excavations of G. Oikonomos at the Archaic Cemetery of Monastirakia in Klazomenai, 1921-22. In A. Moustaka, E. Skarlatidou, M. C. Tzannes and Y. Ersoy, (ed.), Klazomenai, Teos and Abdera: Metropolis and Colony, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, 20-21 October 2001. Thessaloniki: University Studio Press, 97-120.
- Ulusoy, P. (2010). Burial Customs of Clazomenae in the Iron Age (1100 - 500 BC). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ulusoy, P. (2019). Klazomenai Asty'sünde Yerleşim Düzenleri ve Değişimleri: Politik, Sosyal ve Çevresel Faktörler. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Ünlü, A. ve Özsaygı, M. (2007). İzmir İli, Aliğa İlçesi, Gümrük Binası Sondaj Kazısı. XV. Müze Kazıları ve Kurtarma Sempozyumu (24-26 Nisan 2006 Alanya), Ankara, 13-24.
- Ürkmez, Ö. (2014). Aiolis Kymesi'nden Samurlu 877 Nekropolisi. Colloquium Anatolicum XIII, 337-381.

Ürkmez, Ö. (2020). Kyme Nekropolisleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. Aliğa ve Çevresi, Uluslararası Aliğa ve Çevresi - Aiolis Bölgesi - Arkeoloji ve Disiplinlerarası Araştırmalar Sempozyumu - Bildiriler (27-28 Eylül 2018), M. Çekilmez (ed.) Aliğa Kent Kitaplığı, İzmir, 333-350.

Verger, S., Pace, R. ve Jolivet, V. (2013). La Fouille du Kelebek Tepe, un Grand Tumulus Tardo - Archaique Dans la Necropole Nord de Kyme D'eolide. *Anatolia Antiqua XXI*, 245-259.

Yağız, K. (2012). Kuzeybatı Anadolu'da İ. Ö. 1. Bin'de Ölü Gömme Gelenekleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Resim 1. Kyme Nekropolislerinin Genel Görünümü

Resim 2. Dört Yıldız Nekropolisi'nde ortaya çıkarılan Roma Dönemi'ne ait yol (La Marca 2010, Resim 9)

Resim 3. Gümrük Alanının Genel Görünümü (Ünlü ve Özsaygı 2007, Resim 1)

Resim 4. İDÇ Nekropolisi Genel Görünüm (Foça 2011, Resim 1-b)

Resim 5. Batı Liman Nekropolisi Genel Görünümü (Konak ve Selçuk 2012, Resim 2)

Resim 6. Habaş Nekropolisi Genel Görünüm (Korkmaz ve Gürman 2012, Resim 2)

Resim 7. Samurlu Nekropolisi Genel Görünüm (Ürkmez 2014, Resim 2)

Murat Höyük 2019 Excavation: A Preliminary Report

2019 Yılı Murat Höyük Kazısı: Bir Ön Değerlendirme

Abdulkadir ÖZDEMİR

Asst. Prof. Dr., Fırat University, Department of Archaeology, Elazığ

aozdemir@firat.edu.tr

ORCID Numarası / ORCID Numbers: 0000-0003-3333-9118

Abstract

This report presents the preliminary results of salvage excavations carried out at Murat Höyük in 2019. Excavations at Murat Höyük (and nearby Murat Tepe) constitute the first scientific archaeological excavations conducted within the boundaries of Bingöl province. Murat Höyük is located on the bank of the Murat River in Solhan district of modern Bingöl province in Eastern Anatolia. Because the höyük remained within the water reservoir of Aşağı Kaleköy hydroelectric dam, Murat Höyük was registered among threatened archaeological sites by Erzurum Regional Board of Cultural Heritage Preservation in 2018. Subsequently, salvage excavations were initiated at the site by a team of specialists under the directorship of Elazığ Museum, which lasted for one intensive field season in 2019 prior to the inundation of the höyük. Four main cultural periods were documented during excavations (from top to bottom): Phase I: Medieval Period, Phase II: Middle Iron Age, Phase III: Early Iron Age, and Phase IV: Early Bronze Age. The earliest habitation of the mound dates to Early Bronze III (2500-2200 BC) in regional chronology. Until the initiation of salvage excavations at the nearby site of Murat Tepe in 2018, archaeological investigations in Bingöl province had remained limited to surface surveys. As such, our knowledge about the cultural sequence of the region from the Bronze Ages to the Medieval Period was restricted to surface finds. Murat Höyük and Murat Tepe excavations have thus begun to fill this lacuna in our knowledge by providing archaeological finds from secure contexts in a stratified sequence. Further interpretations of our findings from especially the multi-period mound of Murat Höyük will undoubtedly contribute greatly to the archaeology of the region and neighboring.

Key Words: *Eastern Anatolia, Early Bronze Age, Iron Age, Medieval, Murat Höyük*

Öz

Bu çalışma Bingöl'ün ilk bilimsel kazı projesi olma özelliği gösteren 2019 yılı Murat Höyük kurtarma kazısına ait ön değerlendirmeleri sunmaktadır. Murat Höyük, Doğu Anadolu Bölgesi, Bingöl İli Solhan İlçesi, Murat Nehri kenarında konumlanmıştır. Höyük, Aşağı Kaleköy Barajı su tutma havzası içerisinde yer aldığı için, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 2018 yılında tescillenmiştir. Höyükteki kazı çalışmaları Elazığ Müzesi Müdürlüğü kazı başkanlığında ve bilimsel bir heyet tarafından 2019 yılında yapılarak tamamlanmıştır. Murat Höyük'teki kazı çalışmaları sonucunda dört ana kültür evresi (I-IV) tespit edilmiştir: I. Tabaka Orta Çağ'a, II. Tabaka Orta Demir Çağı'na, III. Tabaka Erken Demir Çağı'na ve IV. Tabaka Erken Tunç Çağı'na aittir. Murat Höyük'ün en erken tabakası olan Erken Tunç Çağı, Doğu Anadolu kronolojisine göre Erken Tunç Çağı III'e (MÖ 2500-2200) tarihlenmektedir. 2018 yılında yapılan Murat Tepe kazılarına kadar Bingöl'deki arkeolojik çalışmalar yüzey araştırmalarıyla sınırlıydı. Bölgede Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar olan dönemler konusundaki arkeolojik bilgilerimiz yüzey araştırmalarından elde edilen malzemelere dayanmaktaydı. Bölgenin ilk bilimsel kazıları olan Murat Höyük ve Murat Tepe kazıları öncülüğünde elde edilen kazı stratigrafisi bölge arkeolojisine önemli katkılar sunacaktır. Özellikle Murat Höyük kazılarıyla elde edilen yeni arkeolojik verilerin, Doğu Anadolu Bölgesi'nde arkeolojik olarak önemli bir boşluğu dolduracağı kanısındayız.

Anahtar Kelimeler: *Doğu Anadolu, Erken Tunç Çağı, Demir Çağı, Orta Çağ, Murat Höyük*

Introduction

Eastern Anatolia has been inhabited by various culture groups from early prehistoric periods into the Iron Age. First systematic archaeological surveys and excavations in the Upper Euphrates region, where Bingöl is located, were initiated in 1968 as part of Keban Project in the western part of the region. Particularly, the results of salvage excavations at Pulus, Kalaycık-Ağın, Norşuntepe, Tepecik, and Korucutepe¹ made significant contributions to the archaeology of Eastern Anatolia. In the following

¹ Özdoğan 2006, 13-18.

decades, many archaeological sites were documented by regional surveys under the directorship of V. Sevin in 1985-1987 in Tunceli and Bingöl provinces, keeping light on the ancient history of the eastern part of the region.² Despite these decades-old survey projects, no archaeological excavations were conducted in Bingöl province until the initiation of our excavations at Murat Tepe and Murat Höyük. During the Urartian Period, Bingöl was a major hub along the main route that connected the core of the kingdom in Van - Muş area to settlements in the Elazığ - Malatya basins. At this point, the western section of the Urartian road network would have split in two major routes, one crossing the Bingöl Mountains towards Malatya - Elazığ, the other following the Murat River valley towards Palu.³ Located on the bank of the Murat River, the settlements at the twin-sites of Murat Tepe and Murat Höyük must have served as a way station during the reign of the Urartian Kingdom.

The modern province of Bingöl lies in the eastern part of the Upper Euphrates region in Eastern Anatolia. The construction of Aşağı Kaleköy hydroelectric dam within the regional capacity building program of hydroelectric power plants (HES) has necessitated renewed archaeological reconnaissance and salvage efforts in Bingöl. Subsequently, salvage excavations were conducted at Murat Tepe in 2018 and at Murat Höyük in 2019, which are the first systematic excavations in the history of archaeological research in Bingöl. Two habitation phases (I and II, from top to bottom) were documented at Murat Tepe. Traces of a Medieval Period settlement were encountered on the surface (Phase I); and a rectangular, multi-room structure with reinforced corners, built on bedrock, was revealed by horizontal excavations. This structure dates to the Middle Iron Age / Urartian Period (Phase II) and can be identified as an administrative building serving the functions of a 'Way Station'.⁴ Located 50 m southeast of Murat Tepe, Murat Höyük is a multi-period mound, where four main habitation phases were documented by excavations (Phase I – IV, from top to bottom). The earliest settlement at the mound, Phase IV, dates to the Early Bronze Age; Phase III dates to the Early Iron Age, Phase II dates to the Middle Iron Age; and Phase I consists of the traces of a Medieval Period settlement just below the surface of the mound. This article presents a preliminary evaluation of results from Murat Höyük excavations.

Murat Höyük Stratigraphy and Excavations

Murat Höyük is situated on the bank of the Murat River, about 230 m south of Murat village in Solhan district of modern Bingöl province in Eastern Anatolia (Fig. 1). The site is located about 40 km east of Bingöl province center and about 12 km southwest of Solhan district center. Named after the nearby village and the river, Murat Höyük lies at 1088 m above sea level and measures 140x120 m along the northwest–southeast axis. The mound is shaped like a rectangle with rounded corners and lies on top of a natural hill, about 15 m higher than the level of the plain (Fig. 2). The archaeological site of Murat Tepe, where salvage excavations were conducted in 2018, lies 50 m southwest of Murat Höyük.⁵

Because the mound remained within the water reservoir of Aşağı Kaleköy hydroelectric dam, constructed by Kalehan Genç Energy Generation Corp. within their regional capacity building program for hydroelectric power plants (HES) in Bingöl, Murat Höyük was registered as a threatened archaeological site in 2018. After the completion of salvage excavations at Murat Tepe, excavations were initiated at Murat Höyük on May 2nd, 2019. In order to document as much information as possible with systematic excavation, recording, and analysis, the field season continued uninterruptedly until October 31st, 2019 with a large crew and a dedicated team of archaeologists. Registration, conservation, and restoration work at Elazığ Museum begun immediately after the completion of excavations, and

² for details see Sevin 1987; Sevin 1988; Sevin 1989a; Köroğlu 1996.

³ Sevin 1989b, 49-51.

⁴ Özdemir 2019; Özdemir *et al.* 2019; Özdemir *et al.* 2020.

⁵ Özdemir 2019; Özdemir *et al.* 2020.

continued between November 1st and December 31st, 2019. For planned excavations, a 10x10m-square grid was laid out on the mound (Fig. 3). Salvage excavations were carried out in forty-one 10x10m trenches, exposing about 70 % of the entire site in horizontal excavations (Fig. 4). The remaining portion of the site was left unexcavated for possible future work.

Four main stratigraphic phases were documented in systematic excavations at Murat Höyük. Accordingly, Phase I dates to the Medieval Period, Phase II to Middle Iron Age, Phase III to Early Iron Age and Phase IV to Early Bronze Age (Table 1). The Early Bronze Age level lies directly on bedrock and marks the first habitation phase of the mound. Medieval Period remains, which lie directly below topsoil, have been damaged as a result of agricultural activity. This phase is represented mostly by small finds and ceramics, while architectural remains are poorly preserved.

Table 1. Murat Höyük stratigraphy and chronology.

Phase	Habitation Period	Cultural Period
Phase I	9th-10th centuries AD	Medieval Period
Phase II	8th-6th centuries BC	Middle Iron Age – Urartu
Phase III	12th-10th centuries BC	Early Iron Age
Phase IV	2500-2200 BC	Early Bronze Age (EBA III)

Apart from observations based on material culture remains that have allowed us to attribute cultural periods to architectural phases revealed by excavations, chronological periods represented by each phase at Murat Höyük have also been assessed by absolute chronology methods. Carbon-14 samples collected from primary architectural contexts, including carbonized grains found in *in situ* ceramic vessels, and charcoal samples from floor deposits and hearths, were analyzed. Contexts of samples, analysis results and calibrated C-14 dates are reported in Table 2⁶.

Table 2. Conventional and calibrated radiocarbon dates from Murat Höyük samples.

Phase	Lab Analysis Number	Sample Type	Context	Conventional radiocarbon age	Calibrated C-14 Date (cal. 2 σ)
Murat Höyük I	Tubitak-0679	Charcoal	Outdoors area	1146±26 BP	801-974 AD
Murat Höyük II	Tubitak-0835	Carbonized grain/seed	Room context, inside <i>in situ</i> jar	2528±28 BP	650-544 BC
Murat Höyük III	Tubitak-0836	Charcoal	Room context, above floor	2884±28 BP	1131-976 BC

⁶ C-14 analysis of all carbonized samples (bone, charcoal, and seeds) collected from archaeological contexts were analyzed at TUBİTAK MAM laboratories.

Murat Höyük IV	Tubitak-0834	Carbonized grain/seed	Room 4, inside <i>in situ</i> jar	3812±30 BP	2348-2189 BC
Murat Höyük IV	Tubitak-0842	Charcoal	Room 3, inside hearth	3951±27 BP	2499-2396 BC

Phase I: Medieval Period

Traces of Phase I architectural remains dating to the Medieval Period are encountered all across the mound, the northern portion of the mound showing the highest intensity of remains. Because this phase lies just below surface soil, its architectural remains have been severely damaged as a result of plowing. At the same time, the Middle Iron Age level architecture below (Phase II) is disturbed by Phase I structures, especially because the Medieval architects have intended to use the remains of Phase II walls as foundations for their buildings. Phase I buildings are constructed from rubble stones and buildings feature many bread ovens (*tandır*) and kneading troughs. A contemporary Medieval Period habitation phase is also encountered at Murat Tepe (Phase I), which lies 50 m northwest of Murat Höyük. Likewise, building remains from this level at Murat Tepe are severely damaged and do not allow us to reconstruct an architectural plan. Nevertheless, these contexts have yielded samples for C-14 analysis (Table 2). According to the results from Tübitak MAM Laboratories (Tubitak-0679: 1146±26 BP), the calibrated radiocarbon date range for the analyzed sample is 801 – 974 AD (2 α). As such, the Medieval Period settlement of Murat Höyük is datable to the 9th – 10th centuries AD.

A large number of amorphous body sherds were found in the excavated contexts of Phase I. Diagnostic sherds predominantly belong to bowls, jars, storage jars, *pithoi*, jugs, and dishes. The most striking characteristic of this assemblage is the high mica inclusions of the fabric and light yellowish surface colors. The great majority of pottery from this phase consists of local, unglazed wares.

Notable finds from this level include ceramic jars (Fig. 5), lids (Fig. 12), oil lamps (Fig. 13), mugs, pitchers, one- and two-handled jars, baked clay spindle whorls; crosses made of bronze; arrowheads, spearheads, and coins made of iron; and mortars and grinding stones. Typological study of finds from Phase I confirm a date range within the 9th–10th centuries AD.

Phase II: Middle Iron Age – Urartian Period

Phase II is characterized by a monumental structure and its subsidiary rooms that date to the Middle Iron Age / Urartian Kingdom period. This structure has two building phases and spreads across the general extent of the mound. Its sturdy foundations trench in as deep as the architectural levels of the Early Bronze Age. The structure is orientated North-South, and its main entrance is located on its south wall. The main entrance is followed by two steps and a flagstone-paved corridor, which leads into the main hall/courtyard. Subsidiary rooms and storage rooms are accessed from this central courtyard that has a packed earth floor. This Middle Iron Age structure is entirely built of roughly dressed, large stone blocks, and wall thickness reaches 2m in certain sections. The main building's ground floor level is almost completely preserved, and its still-standing walls spread across almost the entire expanse of the mound. In a storage room located among the subsidiary rooms north of the main structure, carbonized grains were found inside an *in situ* ceramic pot. C-14 analysis (Tubitak-0835: 2528±28 BP in Table 2) of these grains yielded a calibrated radiocarbon date range of 650 – 544 cal. BC (2 α). Charred grains inside this pot were identified as durum wheat (*Triticum aestivum*) by preliminary archaeobotanical analysis. Phase II at Murat Höyük is contemporary with Middle Iron Age settlements in the core region of the Urartian Kingdom (8th – 7th c. BC) in Lake Van basin.

The great majority of Phase II ceramics from Murat Höyük are locally produced (Fig. 6). Fabrics vary from black/dark gray and grayish tones to buff, light brown and dark brown. Additionally, a few sherds of imported red burnished Urartian pottery and sherds with stamped marks have also been found at the site. In general, fabric is medium-coarse to coarse with fine and medium-sized pebble inclusions; and vessels are thick-walled and mostly well-fired. There are both hand-made and wheel-thrown examples in the assemblage of local wares. Vessels fired at high temperatures have no cores, while those fired at medium temperatures have a dark gray core. Surfaces are not highly burnished, but generally smooth, and in most cases, wet-slipped with the same clay as the paste. Frequently attested forms in the typological repertoire of local pottery at Murat Höyük consists of bowls, dishes, jars, small jars, cups, trefoil-mouth pitchers, and storage jars (*pitthoi*). Both horizontal and vertical handles are present, and vessels predominantly have a flat, a rounded or a ring base. Phase II ceramics share common characteristics with the 1st millennium BC assemblages known from Eastern Anatolian sites. Particularly, striking similarities with Urartian and Neo-Assyrian ceramic forms suggest that local potters imitated these contemporaneous pottery traditions.

A holistic program of scientific analyses was initiated for investigating various aspects of ceramics from the site, for which a total of 15 samples from all ware groups were selected for preliminary analysis. As part of this archaeometry project, thin sections of samples were prepared for petrographic analysis by optical microscopy, and pellets were prepared for chemical characterization by PED-XRF spectrometry⁷. Accordingly, preliminary results of analysis on Phase II samples are as follows: In petrographic analysis, the structure of clay particles in the fabric has shown that the vessels were fired at a temperature of 800–950 °C. The results of chemical composition analysis show that, based on differences in the relative abundance of essential chemical elements in samples, the wares split into two groups. Accordingly, analytical results indicate that clay was procured from at least two distinct sources located in zones with similar geological characteristics. In general, vessels are not stress-resistant and can be said to reflect a moderate to low-quality manufacturing technique. Additionally, detailed archaeo-metallurgical analyses were also initiated for investigating various aspects of metal artifacts from Urartian Period contexts. Metal finds from the site including inventoried artifacts and fragments stored as study collection materials were scanned by a portable XRF spectrometer⁸. Preliminary results show that all metal finds from this phase are made of high copper content bronze and some alloys also contain a high amount of brass.

Apart from ceramics, Phase II contexts at Murat Höyük have also yielded a variety of fired clay objects including plain and decorated examples of round lids with handles, oil lamps with handles, biconical loom weights, and biconical, conical, and semi-spherical spindle whorls. Other notable finds from this phase include bronze objects, such as toggle pins, bracelets with terminations shaped as stylized dragon and snake heads, earrings, rings, burins, and one ‘Scythian’-type barbed arrowhead, as well as grinding stones and mortars, and one decorative pin made of bone.

Phase III: Early Iron Age

Phase III dates to the Early Iron Age. This phase is represented mostly in the western and central sectors of the mound and consists of two building levels. The architecture of this period is characterized by simple, rectilinear structures constructed from medium-sized river cobbles. Intact examples of diagnostic grooved ware ceramics that are characteristic of the Early Iron Age in the region were

⁷ Ceramic finds from all four cultural periods of Murat Höyük are the subject of a comprehensive program of analysis utilizing multiple archaeometry methods led by Assoc. Prof. Dr. Ali Akın AKYOL at MAKLAB Laboratories. Various analyses on ceramics are ongoing.

⁸ All metal finds from Murat Höyük excavations are the subject of a detailed investigation utilizing multiple analytical methods led by Asst. Prof. Dr. Ümit GÜDER at COBILTUM Archaeometry Laboratories. Analyses are ongoing.

discovered *in situ* in these architectural contexts (Fig. 7). Additionally, ceramic vessels for daily use, storage jars, grinding stones, and mortars were found *in situ* in the buildings, as well as an *in situ* ceramic tray on top of a hearth installed next to a stone paved bench. Notable small finds from this phase include two bronze toggle pins with semi-spherical heads. This phase has come to an end with an intense fire. C-14 analysis (Tubitak-0836: 2884±28 BP) of carbonized wood remains found on the floor of a rectangular structure in grid-square U16 has yielded a calibrated radiocarbon date of 1131-976 cal. BC (2 α). As such, Phase III at Murat Höyük is datable to the 12th – 10th centuries BC (Table 1 and 2).

Phase IV: Early Bronze Age III

The earliest habitation level at Murat Höyük, Phase IV, is represented by rectangular, single-room structures built from mudbrick on stone foundations, which have also come to an end with an intense fire. Foundations consist of one or two rows of rubble stones built in dry wall technique and the floors are made of hard-packed earth. Phase IV settlement is founded just along the bank of the river, across the southern and south-eastern portions of the mound. C-14 analysis (Tubitak-0842: 3951±27 BP) of carbonized wood remains from a building of this level has yielded a calibrated radiocarbon date of 2499-2396 cal. BC (2 α). C-14 analysis (Tubitak-0834: 3812±30 BP) was also conducted on carbonized grains from an *in situ* jar found in Room 4, yielding a calibrated radiocarbon date of 2348-2189 cal. BC (2 α). Accordingly, Phase IV at Murat Höyük was inhabited between 2500 – 2200 BC, which corresponds to the Early Bronze III period in the cultural sequence of Eastern Anatolia (Table 1 and 2). The fire that brought an end to this settlement had transpired around 2200 BC, after which the site was abandoned until the Iron Age.

Ceramic finds from Phase IV consist predominantly of local wares, although fewer examples of the characteristic Early Bronze Age Karaz (Kura Araxes) pottery are attested as well (Fig. 8). Excavations revealed that the Early Bronze Age settlement was founded directly on bedrock on top of a natural outcrop by the river, and buildings were constructed in a northeast-southwest orientation. This location must have been chosen by its first settlers for its advantageous position vis-à-vis the river. Architectural remains uncovered by excavations are characterized by rectangular, single-room structures, built from mudbrick above stone foundations, and an open courtyard area. An *in situ* stone-paved bench and grinding stones placed nearby found in this courtyard demonstrate that everyday tasks related with food production and preparation were carried out here. Furthermore, a mud-lined hearth fixture with an *in situ* portable hearth (andiron) placed on top, found in the courtyard suggests that this area was used for food preparation and food consumption collectively by the community. Other notable finds from the courtyard and outdoor areas at the site are stone molds for metal tools and a stone bowl used for casting metal, which suggest that not only food production and consumption, but craft production activities were carried out as a community at the settlement, as well.

The *in situ* carbonized seeds from Room 4, which were analyzed for C-14 dating, were primarily assessed for species identification. According to preliminary results, grains are identified as *Triticum aestivum* / durum (bread wheat) and *Hordeum vulgare* (hulled barley)⁹. Carbonized wood remains from the Courtyard and Room 3 were sampled for xylological analysis, which involves an in-depth study of the gross and minute structure of wood remains. Identification of tree species through ongoing archaeobotanical and dendrochronological analysis of samples from this phase is particularly significant

⁹ Archaeobotanical finds from Murat Höyük are analyzed by Prof. Dr. Emel OYBAK DÖNMEZ at Hacettepe University Archaeobotany Laboratory. Analysis of carbonized grains and seeds is ongoing.

for shedding light on the regional ecology of the Early Bronze Age, as well as informing us about how the settlers utilized forest resources for timber and firewood¹⁰.

Analyses for identification of obsidian sources were also initiated at the site and its vicinity. Obsidian cores and tools (arrowheads, blades, etc.) from Early Bronze Age contexts were scanned by a portable XRF for provenance analysis. Within this research program, all known obsidian sources within the boundaries of Bingöl province were visited and portable XRF readings were recorded at extant source areas. Procurement strategies and the relationship between the settlement and sources were evaluated based on emerging patterns from empirical chemical composition data and relative source-to-site distance¹¹. Preliminary results indicate that obsidian for tool production at Murat Höyük was procured predominantly from the geographically closest source deposits at Bingöl-Yukarıçavuşlar, Cemalan and Sarıbaşak localities (Bingöl A). Fewer obsidian finds from the site were identified as having come from the farthest obsidian sources at Bingöl-Alatepe and Karlıova-Göynük (Bingöl B).

Apart from the well-preserved architectural remains of Murat Höyük Phase IV settlement, the rich material culture repertoire of this phase includes local ceramics and Karaz (Kura-Araxes) ware ceramics; portable hearths and andirons (Fig. 9), 'çeç'-type stamp seals (Fig. 10), anthropomorphic figurines (Fig. 11), zoomorphic figurines, discs/wheels, spoons, spindle whorls, lids (Fig. 12), and oil lamps (Fig. 13) made of fired clay; axes, spindle whorls, and weights made of stone; a metal figurine, stone molds for casting metal, grinding stones, mortars, bone tools, and obsidian arrowheads and blades. Material culture remains from this phase also corroborate the attribution of this level to the Early Bronze III period in regional chronology of Eastern Anatolia.

Discussion and Conclusions

Eastern Anatolia is a highland region surrounded by high mountain ranges, characterized by a rugged topography and harsh climatic conditions. The region has been inhabited from early prehistory into the Iron Age by various cultural groups. Regional surveys conducted in the water reservoir areas of Keban and Karakaya dams have documented an intensive settlement pattern throughout the Bronze and Iron Ages in these basins in the western reaches of Eastern Anatolia. Especially excavations at Early Bronze Age sites have yielded particularly interesting results reflecting the cultural diversity of the region. This diversity is reflected in the rich pottery repertoire of the Elazığ-Malatya region, where a local tradition of painted ceramics (Elazığ-Malatya painted ware), red-black burnished ceramics (Karaz / Kura-Araxes ware), and wheel-made, buff wares of Mesopotamian origin are attested contemporaneously. In the same period, the ceramic repertoire of the eastern part of Eastern Anatolia, including Erzincan, Erzurum, and Muş plains and Erzurum-Kars area, consists mainly of Karaz / Kura-Araxes wares affiliated with the contemporaneous cultures of the Caucasus. Early Bronze I period is represented at many archaeological sites in the region, including Karaz, Erzurum Pulur, Güzelova, Sos Höyük, Elazığ Pulur Sakyol, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Tülintepe, Taşkun Mevkii, Malatya Arslantepe, and Pirot Höyük. Among the well-documented Early Bronze Age II sites in the region, we may mention Malatya Gelinciktepe, Norşuntepe, and Lidar Höyük. Karaz pottery continues to be used widely across Eastern Anatolia throughout the Early Bronze III period. Notable Early Bronze Age III settlements in the region are Arslantepe, Tepecik, Korucutepe, and Norşuntepe. Surveys and excavations at sites in the eastern part of the region, in Bingöl, Muş, Bitlis and Van basins, have also made significant contributions to our understanding of ancient historical periods in the region. Among these settlement basins, investigations

¹⁰ Xylological analysis of carbonized wood remains from Murat Höyük is conducted by Prof. Dr. Barbaros YAMAN at Bartın University, Faculty of Forestry, Wood Anatomy and Dendrochronology Laboratory.

¹¹ Field research on obsidian sources with P-XRF was conducted by Asst. Prof. Dr. Abdulkadir Özdemir and Tolga Özak (PhD Candidate). Analytical results were evaluated by Asst. Prof. Dr. Ümit GÜDER.

in Bingöl province had remained restricted to surveys¹² until the initiation of archaeological excavations at Murat Tepe in 2018, followed by Murat Höyük excavations in 2019.

To reiterate, salvage excavations were conducted at Murat Höyük because the mound remained within the water reservoir of Aşağı Kaleköy hydroelectric dam, constructed by Kalehan Genç Energy Generation Corp. as part of regional capacity building efforts for hydroelectric power plants (HES). Excavations revealed settlements from four cultural phases, all of which yielded samples for C-14 dating of excavated contexts. Accordingly, Phase I dates to the Medieval Period (9th-10th c. AD). Architectural remains of this settlement level lie just below the surface soil and have been badly damaged by agricultural activity on the mound. Architectural installations related with daily food preparation, such as kneading troughs, bread ovens (*tandır*), and hearths, as well as intact ceramic vessels and many amorphous body sherds have been found in between wall segments that do not allow architectural plans to be reconstructed. Phase II dates to the first half of the 1st millennium BC, which corresponds to the Middle Iron Age / Urartian Kingdom Period in regional chronology. Architectural features, diagnostic ceramics, and typological, decorative, and technical aspects of bronze finds from this level attest to the cultural influence of the Urartu. Phase III dates to the Early Iron Age, which is a relatively obscure period in the region, represented mostly by graves and distinct mortuary customs. Although little is known about the habitation sites of this period, stone-built architecture and grooved ware ceramics are its diagnostic elements, represented also at Murat Höyük. Phase IV dates to the Early Bronze III period, characterized by Karaz (Kura-Araxes) pottery in Eastern Anatolia¹³. Local ceramics are predominant in this phase, which has also yielded a metal figurine, baked-clay anthropomorphic and zoomorphic figurines, wheels/discs, and lids, obsidian arrowheads, *çeç*-type stamp seals, and andirons.

It is particularly significant that close parallels of ceramics and baked clay and bronze objects found at Phase II are known from sites associated with the Urartian Kingdom in Eastern Anatolia. This phase is contemporary with Phase II of nearby Murat Tepe.¹⁴ As such, salvage excavations conducted at Murat Tepe in 2018 and at Murat Höyük in 2019 have provided new evidence for the historical geography of the region during the reign of the Urartian Kingdom.

Although the mountainous topography and harsh climate of Bingöl region may seem an impediment for establishment of permanent settlements in the region, obsidian and metal resources, fresh water sources, fertile agricultural soils of the Murat River valley, mountain passes, and road networks have attracted human communities to settle in duly strategic locations in the region since prehistoric periods. Archaeological settlement phases revealed at Murat Tepe and Murat Höyük, the first excavation projects ever carried out in Bingöl, have provided empirical evidence from secure archaeological contexts for the first time for the Medieval Period, Middle Iron Age / Urartian Period, Early Iron Age, and Early Bronze Age settlers of the region. We hope that our salvage excavations at Murat Tepe and Murat Höyük will mark the beginning of a new and vibrant era in archaeological field research in Bingöl province and its districts, which will continue to shed light on the long settlement history of the region.

¹² Sevin 1987, 1-45; Sevin 1989b, 47-56; Köroğlu 1996, 29.

¹³ For a detailed analysis of the archaeological assemblages, key settlements, and distribution map of Early Transcaucasian Culture in Eastern Anatolia Region, known mainly on the basis of Karaz (Kura-Araxes) type ceramics, see Işıklı 2005 and Işıklı 2011.

¹⁴ Özdemir 2019; Özdemir *et al.* 2020.

Acknowledgements

I thank the General Directorate of Cultural Assets and Museums, Ministry of Culture and Tourism of Turkey and the Directorate of Elazığ Archaeology and Ethnography Museum for granting permission and providing support for Murat Höyük excavations to be conducted under the directorship of Ziya Kılınç, Director of Elazığ Museum, and with the participation of a scientific team led by myself. I cordially thank Archaeologist Ergün Demir of Elazığ Museum for supervising the project as Ministry Representative and all team members for their dedicated work. I extend my gratitude to Kalehan Genç Energy Generation Corp. for providing financial, practical, and moral support during fieldwork. And finally, I thank Dr. G. Bike Yazıcıoğlu for providing editorial assistance with English translation and proofreading of this article.

References Cited

- Işıklı, M. (2005). Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Işıklı, M. (2011). Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Köroğlu, K. (1996). Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdemir, A. (2019). Murat Tepe’de Ele Geçen Urartu Dönemi Metal Eserleri. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, 9(18), 731-749.
- Özdemir, A., Kılınç, Z. and Ağataş, Y. (2020). Aşağı Kaleköy Barajı Projesi / Murat Tepe 2018 Yılı Kurtarma Kazısı. Kazı Sonuçları Toplantısı 41(1), 1-14.
- Özdemir, A. [Ayşe], Özdemir, A. and Kılınç, Z. (2019). Murat Tepe’den Urartu Kemer Parçası. Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi, 6(12), 53-63.
- Özdoğan, M. (2006). Keban Projesi ve Türkiye’de Kurtarma Kazıları. V. Tolun and T. Takaoğlu (Eds), Sevin Buluç Anı Kitabı (s. 13-19). Çanakkale: Çanakkale 18 Mart University.
- Sevin, V. (1987). Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzeysel Araştırması 1985. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 4, 279-300.
- Sevin, V. (1988). Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzeysel Araştırması 1986. Araştırma Sonuçları Toplantısı 5, (2) 1-44.
- Sevin, V. (1989a). Elazığ-Bingöl Yüzeysel Araştırması 1987. Araştırma Sonuçları Toplantısı 6, 451-500.
- Sevin, V. (1989b). Urartular’a Ait Dünya’nın En Eski Karayolu. Anadolu Araştırmaları 11, 47-56.

List of Figures

Figure 1: Map of Upper Euphrates Region in East Anatolia, showing the location of Murat Höyük.

Figure 2: Aerial view of Murat Tepe (right) and Murat Höyük (left) on the bank of the Murat River.

Figure 3: Aerial view of Murat Höyük before excavations.

Figure 4: Aerial view of Murat Höyük after excavations.

Figure 5: Selected pottery forms of Phase I.

Figure 6: Selected pottery forms of Phase II.

Figure 7: Selected pottery forms of Phase III.

Figure 8: Selected pottery forms of Phase IV.

Figure 9: Phase IV, baked-clay portable hearths from Early Bronze III.

Figure 10: Phase IV, baked-clay *çeç*-type stamp-seal from Early Bronze III.

Figure 11: Phase IV, baked-clay anthropomorphic figurines from Early Bronze III.

Figure 12: Ceramic lids for pots, found at Murat Höyük excavations.

Figure 13: Terracotta oil lamps found at Murat Höyük excavations.

Figures

Figure 1: Map of Upper Euphrates Region in East Anatolia, showing the location of Murat Höyük.

Figure 2: Aerial view of Murat Tepe (right) and Murat Höyük (left) on the bank of the Murat River.

Figure 3: Aerial view of Murat Höyük before excavations.

Figure 4: Aerial view of Murat Höyük after excavations.

Figure 5: Selected pottery forms of Phase I.

Figure 6: Selected pottery forms of Phase II.

Figure 7: Selected pottery forms of Phase III.

Figure 8: Selected pottery forms of Phase IV.

Figure 9: Phase IV, baked-clay portable hearths from Early Bronze III.

Figure 10: Phase IV, baked-clay çeç-type stamp-seal from Early Bronze III.

Figure 11: Phase IV, baked-clay anthropomorphic figurines from Early Bronze III.

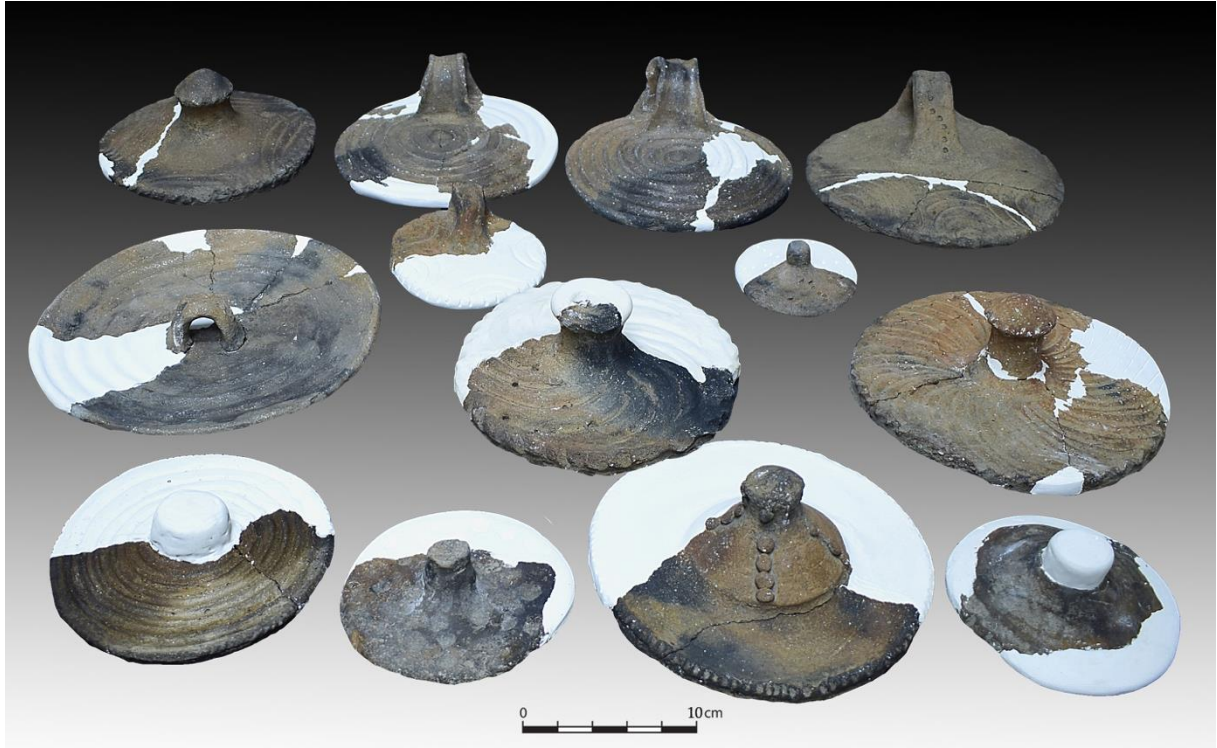

Figure 12: Ceramic lids for pots, found at Murat Höyük excavations.

Figure 13: Terracotta oil lamps found at Murat Höyük excavations.

Tanrı Algısının Adil Dünya İnancı Kuramı ve Adalet Kavramları Üzerinden İncelenmesi

Examination of God Perception through Belief in A Just World Theory and Concepts of Justice

Gonca NEBİOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Ana Bilim Dalı Doktora Programı

goncanebi@hotmail.com

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0002-6726-0558

Fatma OKTAY

Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi Psikoloji Bölümü,

yildirimfatma@sdu.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0001-8349-1703

Öz

Lerner (1977), kişilerin istedikleri şekilde yaşayabilecekleri ya da başlarına gelen olumsuz olaylara katlanabilecekleri bir mekanizma olarak adil dünya inancı kavramını geliştirmiştir. Bazı dini inanç kavramları, adaletsizliğe ve baskıya direnme ya da bunlara meydan okuma motivasyonu ile tutarlıdır. Bunların yanı sıra adil bir dünya inancı ile dini inanç ve tanrı algısı birbirleriyle ilişkili görünmektedir. Bu çalışmanın amacı, Tanrı algısının, farklı cinsiyet kimliği/cinsel yönelime sahip hikâye kahramanlarının başına gelen olaylarla ve bu hikâye kahramanlarıyla ilişkisinin, adil dünya inancı kuramı kapsamında adalet kavramı üzerinden nasıl açıklandığını incelemektir. Çalışma kapsamında veri toplama aracı olarak; Tanrı Algısı Ölçeği, Genel-Kişisel Adil Dünya İnancı Ölçeği ve araştırmacı tarafından oluşturulan adil dünya inancı hikayeleri kullanılmış ve çalışmada elde edilen veriler R Studio programında yapılan yol (path) analizi aracılığıyla incelenmiştir. Bulgular, Tanrı'nın sevgi dolu ve bağışlayıcı olarak algılanmasının, hikâye karakterleri hakkında olumlu düşünmeyle negatif ilişkili olduğunu göstermektedir. Katılımcıların adaletsizlik hissi arttıkça, karakterlerin olumlu değerlendirilmesi azalmakta ve hikâye karakterleri suçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Genel-Kişisel Adil Dünya İnancı, Tanrı Algısı, Cinsiyet Kimliği, Cinsel Yönelim

Abstract

Lerner (1977) developed the notion of a belief in a just world as a mechanism by which people can live as they wish or endure negative events. Some concepts of religious belief are consistent with motivation to resist or challenge injustice and oppression. In addition, belief in a just world and religious belief and perception of God are seemed associated. The purpose of this study is to examine how the perception of God is explained with the events that happened to the heroes with different gender identity and sexual orientation of the story and its relation with the heroes through the concept of justice within the scope of the theory of belief in a just world. Within the scope of the study; God Perception Scale, General-Personal Belief in A Just World Scale, and belief in a just world stories created by the researcher were used as measures. Obtained data were analyzed through the path analysis conducted in the R Studio program. Results show that the perception of God as loving and forgiving is negatively related to positive thinking about story characters. As participants' perception of injustice increased, the positive evaluation of the characters decreased and the story characters were accused.

Keywords: General-Personal Belief in a Just World, Perception of God, Gender Identity, Sexual Orientation

Giriş

Adil Dünya İnancı

Adil dünya inancı, en yalın haliyle dünyanın adil olduğu, iyilerin başına iyi, kötülerin başına ise kötü olayların geldiği inancıdır¹. Dünyanın adil bir yer olduğu kabulü ya da isteği ve “iyilerin başına iyi, kötülerin başına kötü şeyler geleceği” düşüncesi günlük hayatta, bireylerin kendi hayatlarından bağımsız

¹ Lerner 1977.

olaylarda da karşımıza çıkar. Örneğin; dizi ya da haber izlerken bile, “iyi” (adil dünya inancı kuramına göre “kurban”) olarak nitelendirilen bireylerin başına olumsuz bir olay geldiğinde, buna tepkimiz “O aslında ikiyüzlüydü.”, “Bu kadar iyilik de fazlaydı, aslında hak etti.” şeklinde olabilir. Bu tarz bir yorumun kişilere getirisi, dünyanın adil bir yer olduğu inancımızın “iyi insanların başına kötü olaylar gelmesi” durumunda bile sarsılmamasını sağlamaktır. Adil dünya inancı kuramı işleyiş bakımından tutarlılık kuramlarına benzemektedir. Bu kuramlardan ilki Heider'in denge kuramıdır. Heider, tutum objesi, bir kişi ve diğer kişi arasındaki ilişkilerle ilgili bir dengeye dikkat çekmektedir. Denge kuramı, bir kişinin diğer kişiye olan tutumu ile diğer kişinin ya da yine aynı kişinin tutum objesine olan tutumu arasındaki çelişkiye ve uyuma dair bir kuramdır. Çelişki yaratmamak için ya kişilerin tutum objesine yönelik tutumlarının aynı olması ya da birbirlerine karşı olan tutumlarının aynı (ya da tam tersi) olması gerekmektedir². Bu kuram, farklı değişkenleri hesaba katmaması ve tutum ya da davranıştan birinin değiştirilmesi konusundaki kesin fikri nedeniyle başka çözüm yollarının olabileceğini tartışmaya açmamıştır. Festinger'in bilişsel çelişki kuramına göre tutumlar arasında var olan bir çelişki rahatsızlık yaratır. Bireyler bu çelişkinin varlığından bir an önce kurtulmak istemektedirler. Çelişkidenden kurtulmak için, matematiksel olarak, çelişen bilgi sayısını azaltmak, uyuşan bilgi sayısını da artırmak gerekmektedir³. Çelişen bilgi sayısını azaltmak, uyuşan bilgi sayısını da artırmak için tutum ve şemaların belirlenmesinde, toplumsal kurallar, normlar, din ve kişisel düşünceler etkilidir⁴.

Lerner adil dünya inancını 'temel bir yanılsama' olarak görmektedir, çünkü bireyler tarafından yürütülen bu sistem, olayların adil olarak gerçekleşmesinden bağımsız olarak değerler, normlar, tutumlar ve inançlar tarafından inşa edilmektedir. Bu değer, tutum ve inanç kavramlarının toplumdan topluma değiştiği gibi kişiden kişiye de değişebileceğini varsayarak, aslında soyut kavramlar üzerinden yürüyen bir sistemden bahsedilmektedir. Bireyler sosyal ve yaşamsal bağlarını daha rahat sürdürebilmek için adil dünya inancının kendisine ihtiyaç duyabilmektedirler⁵.

Adalet kavramı ve olayların 'adilligine' göre değerlendirilmesinin nasıl olduğu da karmaşık olmakta ve kişiden kişiye değişebilmektedir. Kişiler bir olayla karşılaştıklarında, bu olayı adil olma şekline göre iki türlü değerlendirme eğilimindedirler. Bunlardan ilki, açıkça adaletsiz olan olayları, bu olaylara benzer olaylarla karşılaştırıp otomatik bir şekilde geçmişteki olayların sonucuna göre değerlendirip o yönde tepki vermektir. İkincisi ise olayların sonucu karşısındaki adalet senaryolarının bireyler tarafından değerlendirilmesi ve ona göre karar verilmesidir⁶. Bu açıklama da bize, adalet kavramının göreceliğini ve dünyanın adil bir yer olması düşüncesinin normlarla, inanışla, kişisel düşüncelerle ne kadar ilgili olduğunu göstermektedir.

Bazerman (1995), insanların yaşadıkları iyi ya da kötü olaylar karşısında ödedikleri bedelleri meşrulaştırmalarının, adaleti sağlamaktan daha kolay olacağını gözlemlemiştir⁷. Bu gözlem, kurbanı değersizleştirmenin, dünyanın adil olduğu inancını sarsmaktan daha kolay olacağına kanıt niteliğindedir.

Lerner⁸, adalet ve adillik kavramlarının çocuk yaşta hayatımıza girdiğinden bahsetmektedir. Adalet kavramının ortaya çıkmasında diğer kişilerle olan iletişim oldukça önemlidir. Çünkü “adalet” ve “ahlak” kavramlarının anıldığı her yerde, toplumsal kurallar ve dışarıdan gelen müdahalelerden bahsedilmektedir. Dolayısıyla çocukların artan yetenekleri, onların çevre üzerindeki etkileri ve çevreleriyle kurdukları bağlanma örüntüleri belirgin bir kişisel gelişimi ortaya çıkarmakta ve bu

² Heider 1946, 107-108.

³ Festinger 1954.

⁴ Dursun ve Kabadayı 2012.

⁵ Jost ve Kay 2010.

⁶ Lerner 2003, 389-390.

⁷ Bazerman'dan aktaran Lerner 2003, 391.

⁸ Lerner 1971, 127-128.

yeteneklerin tekrarlanmasıyla yaşanan deneyimler arttıkça, bu deneyimler “adillik” ve “korku” kavramlarını doğurmaktadır. Bu noktada ailelerin, kendi çocuklarının davranışlarını kontrol etmeye çalışması, adaletin tanımını için oldukça belirleyici bir çerçeve olabilir⁹. Diğer bireylerle iletişim arttıkça, oluşan adillik kavramı da olaylara bakış açısını ya da kişilerin nasıl değerlendirileceğini belirlemektedir.

Lerner¹⁰ tarafından geliştirilen kuram ilk aşamalarda kurbanı suçlama (victim blaming) ve adaletsizliği meşrulaştırma kavramlarından faydalanmıştır. “Kurban” açısından olaya bakış ve diğer insanlar tarafından “kurban”a bakış incelenmiştir¹¹. Hatta kuramla ilgili ilk çalışmalar “adaletsizliği meşrulaştırma” ve “kurbanı aşağılama” üzerine yapılan çalışmalardır¹².

Lerner¹³, adil dünya inancının nereden geldiği ve insanların kritik zamanlarında nasıl ortaya çıktığı konusunda, sosyal bağlantıların içselleştirilmesi ve uygulanmasına dikkat çekmiştir. Lerner’e göre insanların neyi hak ettiklerini düşünmeleri toplumdaki topluma ve dolayısıyla yaşanan yerdeki toplumsal ve öğrenilen kurallara göre değişmektedir. Özellikle batı toplumlarında adalet inancı; özgürlüğün, yaşamın ve mutluluğun kurban edilmesini ve onaylama gücüne sahip tek mekanizma olmayı talep etmektedir ya da o toplumda yaşayan bireyler tarafından bu yönde bir talep ortaya çıkmaktadır¹⁴. Burada da adil dünya inancı kuramında oldukça önemli bir faktör olan “kurban” kavramının aslında “adalet” kelimesinin içerisinde saklı olduğu ve bir şeylerden vazgeçme anlamına gelebileceği çıkarılabilir. Bir başka deyişle, “kurban”, olaylardaki adalet ya da adaletsizliği açıklamada bir araç olmaktadır. Kişiler kendi dünyalarının adilliklerini bozmamak adına olayın “kurban”ını gözden çıkarma yoluna gidebilmektedir.

Adil dünya inancı kuramına göre, insanlar talihsiz kurbanın başına gelen olumsuzluklara (olay ya da olumsuzluk hissi veren durumlara), kurbanın kendisinin neden olduğuna inanmaya eğilimlidirler. Bu eğilim, olayların olumsuz sonuçlarından etkilenme düzeyini azaltmakta işe yarayacağı gibi, farkında olmadan olaylara bir irade yüklemeye ve dünyanın adaletli olduğunu meşrulaştırma ihtiyacından doğmaktadır¹⁵. Masum kurbanlara yönelik sempati ve acıma duygusuyla ilişkili inanışlar, kurbanı değersizleştirme davranışını önleyebilmektedir. Fakat bu inanışlar olsa dahi yaşanan olayın nedeninin sorgulanması, bireylerin sahip olduğu adil dünya inancının sarsılmaması adına kurbanın değersizleştirilmesine ve kurbanın yaşanan olayın sonucuna layık olabileceği şeklinde algılanmasına neden olabilmektedir¹⁶.

Genel Adil Dünya İnancı ve Bireysel Adil Dünya İnancı

Adil dünya inancı, alanyazında bazı araştırmalarda iki yönlü incelenmiştir. Bu çalışma kapsamında da adil dünya inancı bireysel (kişisel) ve genel adil dünya inancı olarak iki yönlü incelenecektir. Bireysel adil dünya inancı “Dünya bana ne kadar adil?”, genel adil dünya inancı “Dünya ne kadar adil?” sorusunun cevabını vermektedir¹⁷. Bireyler, ne yaptıklarını ya da bir olayın sonucunu hak edip etmediklerini bireysel adil dünya inançlarıyla düşünmektedirler ve kişisel iyi olma hali de daha çok bireysel adil dünya inancı ile ilişkilidir¹⁸. Temelde bireyler, nasıl ki dünyanın adil olduğu fikrini kendi iyilikleri için korumayı sürdürmek istiyorlarsa, sonuçları kendileri için olumlu olan olayları da yine

⁹ Vermunt 2004.

¹⁰ Lerner 1965, 356-357.

¹¹ Lerner ve Miller 1978.

¹² Uğur 2007.

¹³ Lerner 2004.

¹⁴ Lerner 1971.

¹⁵ Dalbert ve Maes 2004.

¹⁶ Göregenli ve Teközel 2004.

¹⁷ Kılıç ve Torun 2011.

¹⁸ Alves ve Correia 2010.

kendileri için hak olarak görüp, başka bireylerin başına geldiğinde haksızlık olarak görme eğilimine sahip olabilmektedirler.

Yapılan bir çalışmada, suça yönelmiş olan ergenlerde, çocukluk döneminde örseleyici yaşantılara maruz kalma düzeyi ile adil dünya inancı arasındaki ilişki incelenmiş ve çalışma sonucunda, örselenmiş yaşantıları fazla olan bireylerin dünyayı adil algılamalarının, görece örselenmemiş hayatı olan bireylerden daha düşük olduğu bulgulanmıştır¹⁹. Aynı çalışmanın bir diğer bölümünde cezaevine girmeyi hak ettiğini düşünen ergenler ve cezaevine girmeyi hak etmediğini düşünen ergenler arasında kişisel adil dünya inançları açısından anlamlı bir farklılık bulunmuş ve cezaevine girmeyi hak etmediğini düşünen ergenlerin kişisel adil dünya inançları, cezaevine girmeyi hak ettiğini düşünen ergenlere göre daha düşük bulunmuştur. Buradan da anlaşılacağı gibi adalet sistemi asimetrik ve öznel bir şekilde ilerleyebileceğinden bu çalışma özelinde, adil dünya inancının bu iki formundan yararlanmanın uygun olduğu düşünülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere kuramla ilgili ilk çalışmalar “adaletsizliği meşrulaştırma” ve “kurbanı aşığılama” üzerine yapılan çalışmalardır. Sonrasında ise adil dünya inancı kavramı ile ilgili yapılan çalışmalarda, kuramı tanımlarken de yararlanıldığı üzere genelde, kurbanlar, kurbanların acılarını küçümseme, iş doyumu, sistemi meşrulaştırma, depresyon, dini inanç ve suç gibi konularla ilişkisi incelenmiştir.

Kurbanı değersizleştirme ile ilgili Lerner ve Simmons'un²⁰ yapmış olduğu çalışmada, duygusal ipuçlarının algılanmasına ilişkin bir deney adı altında katılımcılara “kurban” olarak tanıtılan anlaşmalı katılımcının yapmış olduğu olası hatalar nedeniyle cezalandırılmasını iki oturum boyunca tek yönlü bir ayna yardımıyla gözlemleyen gözlemcilerin, deneyin sonunda kurbanın yaşadığı acıları reddettikleri ve kurbanın acılarını hafife alma eğilimi gösterdikleri gözlemlenmiştir. Çalışmanın örneklemini sadece kadın gözlemci ve kadın kurbanlardan oluşmuştur, ancak araştırmacı erkeklerle yapılsa da benzer sonuçların bulgulanabileceğini düşünmektedir. Bu sonuçlar bireylerin adil dünya inançlarını sarsmamak adına yaptıkları, kurbanı değersizleştirme davranışını doğrular niteliktedir. Örneklemini kadın ve erkeklerin oluşturduğu bir başka çalışmada ise²¹ televizyondan gösterilen görüntülere karşı kurbanı değersizleştirme davranışı gözlenmiştir. Bu konu ile ilgili farklı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmaların bulguları da yukarıdaki çalışmaları destekler niteliktedir ve ortak açıklama, dünyayı adil olarak algılama bireylerin hayatlarını kolaylaştırdığı için bunun sarsılmasını istememeleri üzerinedir. Fakat bu tarz çalışmalara bir eleştiri, çalışmaların genelde kağıt kalem testleri üzerinden yapılmış olması şeklindedir²².

Adalet algısıyla ilgili yapılan çalışmalarda, adalet kavramının çalışma ortamına ve performansa nasıl yansıdığına da bakılmıştır. Genel bir sonuç olarak, işyerlerinde adaletli bir ortam algılayan bireylerin daha fazla çalışma eğiliminde oldukları gözlenmiştir ve bireylerin motivasyonu için iş yerlerini adil olarak algılamaları oldukça önemli görünmektedir²³. Benzer bir çalışma okullar için yapılmıştır. Okulla ilgili süreçlerde adil dünya inancı mekanizmasının etkili olduğu düşünülmüş ve adil dünya inancı yüksek olan öğrencilerin, okulda daha az stres yaşadıkları ve daha az başarı kaygısı hissettikleri belirtilmiştir²⁴.

Alanyazının ve yapılan çalışmaların da gösterdiği üzere, adil dünya inancını insanların hayatlarını ve “iyi oluşlarını” devam ettirebilmeleri için kullandıkları bir meşrulaştırma stratejisi olarak

¹⁹ Coşkun 2010.

²⁰ Lerner ve Simmons 1966.

²¹ Lerner 1971.

²² Lerner ve Miller 1978.

²³ Cropanzano ve Rupp 2003.

²⁴ Dalbert ve Maes 2004.

tanımlayabilmekteyiz. Yapılan çalışmalarda, adil dünya inancı yüksek olan kişilerin kızgınlık, hayal kırıklığı, suçluluk, utanma gibi olumsuz sayılan duyguları daha az yaşadığı vurgulanmıştır. Bu durumu tersinden düşünecek olursak kızgınlık, hayal kırıklığı, suçluluk, utanma gibi olumsuz sayılan duyguları daha az yaşayan insanların adil bir dünya inancını geliştirme potansiyelleri daha yüksektir diyebiliriz. Buradan hareketle, yaşadığımız toplumda farklı cinsiyet kimliği-cinsel yönelime sahip bireylerin toplum tarafından kabul edilir olan heteroseksüel bireylere göre daha fazla örselenmiş yaşantıları olabileceği ve dolayısıyla olumsuz duyguları daha fazla yaşayabilecekleri/yaşamaya maruz bırakılabilecekleri sonucuna varılabilir. Dolayısıyla da bu çalışmada LGBTİ (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İnterseks) ve heteroseksüel hikâye kahramanlarının kullanılmasının bulguları etkileyebileceği düşünülmektedir.

Tanrı Algısı Kavramı

Alanyazına göre dini inançlar ve kültürel normlar, bireylerin dünyanın adil bir yer olup olmadığı hakkındaki algılarını şekillendirebilmektedir. Bu çalışmada tanrı algısı kavramı, tanrının var olup olmadığı ile ilgili değildir. Kişilerdeki tanrı tezahürünün sevgiye veya korkuya dayandırılması ile ilişkilidir. Tanrı algısı, bireyin Tanrı'ya karşı olan tüm duygu ve düşünceleridir. Tanrı algısı, tıpkı adil dünya inancı kuramında olduğu gibi bilişsel tutarlılık teorileri ile ilişkilendirilmiştir. Bazı dini inanç kavramları, adaletsizliğe ve baskıya direnme ya da bunlara meydan okuma motivasyonu ile tutarlıdır²⁵. Tüm bu ilişkilerin yanında adil bir dünya inancı ile dini inanç ve tanrı algısı birbirleriyle ilişkili görünmektedir. Bu ilişkileri daha iyi tartışabilmek için öncelikle dini inanç ve adil dünya inancı kavramları arasındaki ilişkiye bakmamız gerekmektedir.

Belki bir soruyla başlarsak daha açıklayıcı olabilir. Dünyadaki kötülük, ıstırap ve adaletsizliğin varlığını ve yaygınlığını nasıl açıklarız? Max Weber'in Din Sosyolojisi'nde gözlemlediği gibi, her din teorik sorunlara bir çözüm sunmuştur. En yaygın çözümlerden biri, öbür dünyanın varlığını, yapılan dünyevi doğru ve yanlışların getirisinin belirlendiği bir zaman ve yeri, kötülerin cezalandırıldığını ve iyilerin ödüllendirildiğini kabullenmektir²⁶. Tam da bu noktada Lerner²⁷, bu durumun “adil bir dünya” olduğu inancını taşıyan yönleri olduğunu belirtmekte ve dinî ideolojinin, katılımcıların “ne elde ettiklerinin ve hak ettiklerini elde edip etmediklerinin”, “adil bir dünyaya” inanma isteklerini tatmin etmelerine yardımcı olduğunu öne sürmüştür. Dini inanç sistemleri, adalet hakkındaki sezgileri doğrulamak dışında adaletle ilişkili olarak mevcut sosyal düzeni de korumaktadırlar. Örneğin Hinduizm dinindeki “karma” kavramı ve reenkarnasyon inancı, bireylere toplumdaki mevcut durumlarını hak ettiklerine ve tutarlı bir şekilde yaşadıklarına inanmalarını taahhüt eder. Buna göre, sonraki yaşamlarında ödüllendirileceklerdir²⁸.

Yaşadığımız gerçeklikte, deneyimlenen kötü olaylarla başa çıkmak ve sistemi gerekçelendirebilmek için, kesinlik ve öngörülebilirlik önemli kavramlar olmaktadır. Sistem gerekçelerinin kısmen belirsizlik ve belirsizliği azaltma konusundaki ihtiyaçlar tarafından motive edildiği fikri ile paralel olarak, geçmiş araştırmalar belirsizlik ve belirsizlik konusundaki açık görüşlülük ile muhafazakarlık arasında ters yönde ilişkiler bulunduğunu göstermiştir²⁹. Giderek artan sayıda çalışma, belirsizliğe tahammülsüzlüğü dindarlıkla ilişkilendirmektedir³⁰. Saroglou³¹, çeşitli kültürel bağlamlarda yürütülen farklı çalışmalarını gözden geçirmiş ve belirsizlikten kaçınma ve dini inanç sistemleri arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Örneğin, daha dindar insanlar belirsizlik ve tutarsızlığa karşı daha tahammülsüz

²⁵ Deutsch 2006.

²⁶ Jost vd. 2014.

²⁷ Lerner 1977.

²⁸ Jost vd. 2014.

²⁹ Jost vd. 2003.

³⁰ Hogg vd. 2010.

³¹ Saroglou 2002.

olma eğilimi göstermişlerdir³². Daha fazla kişisel kontrole ihtiyaç duyan³³ ve daha az dindar (ya da dindar olmayan) insanlarla karşılaştırıldığında yeni deneyimlere daha az açık oldukları bulgulanmıştır. Aynı zamanda, Tanrı'ya olan inanç ile muhafazakâr ve var olan sistemi destekleyen tavırlar arasında güçlü bir ilişki bulunmuştur³⁴. Araştırma sonuçlarında, daha dindar olan insanların statükodan daha mutlu olduklarını söyledikleri ve sistemi koruyan tutumlarının daha fazla olduğu bulgulanmıştır.³⁵ Dinin başka bir işlevi ise, insanların birbirleriyle ilişki kurmasını, bu ilişkiyi sürdürmesini ve sosyal normları, davranış kurallarını geliştirmelerini ve uygulamalarını sağlamaktır³⁶. Bu noktada adil dünya inancının da benzer bir işlevi olduğunu ve yaşanan hayattaki adaletsizlikler için daha sürdürülebilir nedenler vermesini hatırlayabiliriz. Buraya kadar olan açıklamalarda daha çok din kavramının, dünyaya bakış açımızı nasıl etkilediği ile ilgili konulara değinilmiştir. Ancak bu çalışma, dindar olup olmamaktan ziyade Tanrı'yı nasıl algıladığımızı sorguladığı için bu kavramlar üzerinde durulacaktır.

İnanan birey için inancın merkezinde Tanrı vardır ve bireyin Tanrı'yı nasıl algıladığı önemli bir konudur. Tanrı'nın algılanışı çocuklukta oluşmaya başlayan ve kişinin çevresi, yaşadığı toplum, inanılan din ve benliği ile şekillenen bir yapıdır. Tanrı algısı oluşurken çocukluktan başlayan dönemde kişiye öğretilen dini temsiller ve çevresinden duyduğu din ile yakın ilişkili olabilecek farklı temsiller, o bireyin Tanrı'ya yönelik algısının olumlu veya olumsuz yönde gelişmesini etkileyebilmektedir³⁷. Kişilerin Tanrı algısını belirlemek amacıyla yapılan çalışma sonucuna göre, iki tip Tanrı algısından bahsedilmektedir. Bunlar “sevgi yönelimli Tanrı algısı” ve “korku yönelimli Tanrı algısı” olarak isimlendirilmişlerdir. Tanrı'ya yönelik olumlu atıflar, Tanrı'nın çok seven, koruyan, şefkatli, affedici gibi özelliklerle algılanmasıdır. Bu durum da Tanrı algısının daha affedici ve bağışlayıcı olması durumunu yaratmaktadır. Cezalandıran, korkutan, acımasız gibi yüklemeler de Tanrı'ya yönelik olumsuz atıflardır. Bu atıfları baskın olan bireylerin Tanrı algıları korku yönelimlidir denebilir³⁸. Yani bireyin kafasındaki Tanrı imajı daha korkutucu ve affedici olmayan bir Tanrı'dır.

Bacanlı³⁹ tarafından yapılan bir çalışmada, katılımcı öğrencilerin Tanrı ile ilgili sıfatlara verdikleri cevaplar arasında tüm deneklerin işaretlediği sıfat “Affedici”; işaretlenme sıklığı en çok olan ikinci sıfat “Yaratıcı”, üçüncü sıfat ise kadınlarda “Güvenilir” erkeklerde ise “Güçlü” sıfatları olmuştur. Deneklerin tümünün işaretlediği tek sıfat “Affedici” sıfatıdır. Bununla birlikte, çalışmada deneklerin hiçbiri cezalandırıcı sıfatları işaretlememiş ve bu nedenle araştırmacı tarafından katılımcıların, Tanrı'yı sevilen biri olarak kodladıkları sonucuna varılmıştır. Tek Tanrı inancı içeren tüm dinlerde Tanrı algısı kavramından söz edilebilmektedir. Bu nedenle başka bir din ile ilgili yapılan benzer bir çalışmada, Hristiyan inancına sahip üniversiteli gençlerin Tanrı kavramları çeşitli değişkenlere göre incelenmiş; “İlgisiz bir Tanrı”, “Görkemli bir Tanrı” ve “İntikam alan bir Tanrı” algıları ile cinsiyet yüksek korelasyon göstermiştir. Buna göre kadınlar, erkeklere göre, Tanrı'yı daha “dikkat çekici”, “saygın” ve “saygıyla karışık bir korkuya neden olan” olarak görmekte ve erkeklerden daha az “cezalandırıcı” olarak tanımlamaktadır. Kadınlar, Tanrı'ya yönelik daha az olumsuz atıfta bulunmuşlardır⁴⁰.

Bu kavramların psikoloji alanında incelenme bağlamlarına baktığımızda, Tanrı algısı kavramının bireylerin kişilik özellikleri ve depresif belirtileriyle olan ilişkilerinin konu edinildiği araştırmalar göze çarpmaktadır. Adil bir dünya ve Tanrı algısının birlikte ele alındığı çalışmalarda ise daha çok iş ahlakı ve diğer adil inanç sistemleri incelenmiştir. Yapılan bir çalışmada, insanların Tanrı hakkındaki

³² Altemeyer 2002.

³³ Hood vd. 1996.

³⁴ Jost 2009.

³⁵ Jost vd. 2014.

³⁶ Graham ve Haidt 2010.

³⁷ Güler 2007.

³⁸ Güler 2007.

³⁹ Bacanlı 1995.

⁴⁰ Hammersla vd. 1986.

görüşlerinin öz-imgenin önemli bir belirleyicisi olabileceği bulunmuştur. Bu bulguların kişilik özellikleri ve dinin dinamiklerini anlamada önemli etkileri olduğu öne sürülmüştür⁴¹. Öyleyse bir insanın kişilik özellikleri Tanrı'nın içsel temsilleri ile etkileşime girebilir. Farklı örneklerde yapılan çalışmalar bu bulguyu desteklemiştir. Bireyin kişiliği ile Tanrı algısı arasındaki paralelliği araştıran bir çalışmada, Tanrı'yı daha şefkatli ve sevgi dolu olarak algılamamanın olumlu kişilik özellikleri, daha yüksek özgüven düzeyi ve düşük depresyon düzeyi ile ilişkili olacağı ve Tanrı'yı olumsuz olarak algılamamanın, olumsuz kişilik özellikleriyle ilişkilendirilebileceği hipotezleri sınanmıştır. 132'si kadın ve 69'u erkekten oluşan örneklem ile yapılan çalışmanın bulguları hipotezleri desteklemiştir. Bunun sonucunda, kişilik özelliklerinin, bir insanın Tanrı'nın içsel temsilleri ile etkileşime girebileceğine, böylece bir insanın kendini nasıl algıladığını ve Tanrı'yı nasıl gördüğünü etkileyebileceği sonucuna ulaşılmıştır⁴². İskoçya'da 12 ila 15 yaşları arasında 866 gençten oluşan bir örneklem ile yapılan çalışma, olumlu benlik ile sevgi dolu ve bağışlayıcı Tanrı imgeleri arasında pozitif bir ilişki olduğunu; olumlu benlik ve cezalandırıcı Tanrı imgeleri arasında ise negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir⁴³. Bu çalışmalar kişinin kendini nasıl gördüğüyle ya da kendisine yönelik kullandığı sıfatlarla Tanrı'yı nasıl algıladığı arasında oldukça paralel bir ilişki sunmaktadır.

Alanyazın incelendiğinde, mevcut çalışmanın konusuyla doğrudan ilişkili olan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma, Tanrı algısı ve “kurban” kavramlarıyla ve dünyanın adil olarak algılanıp algılanmadığı ile ilgilidir. LGBTİ bireylerle daha çok dindarlık üzerine çalışmalar yapıldığı görülmektedir. LGBTİ bireylerin tanrı olgusunu nasıl anladıklarıyla ilgili yapılan bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bireylerin dini ve manevi eğilimlerini konu eden ve Türkiye’de yapılan nitel bir çalışmada, kişilerin sorunlarla başa çıkma sürecinde dinî ve manevî unsurlar kullandıkları ve katılımcıların “merhametli Tanrı” tasavvurunun “cezalandırıcı Tanrı” tasavvuruna göre daha belirgin olduğu bulgulanmıştır⁴⁴. Kanada’nın doğu kıyısında gerçekleştirilen ve LGBTİ bireyler ve LGBTİ topluluklar arasındaki maneviyat ve din ilişkilerini araştıran nitel bir çalışmada, bazı katılımcıların din yoluyla kendilerine psikolojik baskı yapılabildiğinden ve LGBTİ kimliklerle din arasında çatışma yaşanabildiğinden bahsedilmektedir. Ek olarak kendilerini dindar Hristiyan olarak tanımlayan katılımcıların da utanç ve suçluluk hissettikleri, cehenneme dair korkuları olduğu bulgulanmıştır⁴⁵. LGBTİ Katoliklerin Tanrı'yı nasıl hayal ettikleri ve Tanrı imajlarının kendi kimliklerine paralel olarak nasıl değiştiğiyle ilgili yapılan bir nitel çalışmada, Tanrı'nın zihinsel temsillerinin kişinin kendi çatışmalarıyla ilişkili olabileceği ve katılımcıların çoğunun kimlik çatışmaları çözüldüğünde, cezalandırıcı bir Tanrı algısından daha sevgi dolu bir Tanrı algısına yöneldiği bulgulanmıştır⁴⁶. Adamczyk ve Pitt 'in⁴⁷ yapmış oldukları, hemen hemen tüm dinlerin, LGBTİ bireylere tutumları açısından değerlendirildiği bir çalışmada, dini inanışların ve bireylerin içinde yaşadığı toplum normlarının oldukça önemli olduğu bulgulanmış ve dini inanışların, LGBTİ bireylere yönelik tutumları belirlemede çok etkili olduğu görülmüştür. Yukarıda aktarılan çalışmalar doğrultusunda, Tanrı'nın nasıl algılandığı ve dünyanın adil olarak algılanıp algılanmaması arasında ilişki olabileceği görülmektedir. Bu durumun da çalışmadaki hikâye kahramanları hakkındaki düşüncelerimizi etkileyebileceği düşünülmektedir.

Adil bir dünya tezahürü ile inanç ve Tanrı algısı kavramlarının nasıl ve ne durumlarda yan yana geldiğine baktığımızda Lerner'in, kişilerin herhangi bir adaletsizlikle karşılaştıkları durumlarda, bu durumla başa çıkma stratejileri geliştirdiklerini belirttiğini ve bu stratejileri; acıyı azaltmak ve “normal”

⁴¹ Benson ve Spilka 1973.

⁴² Greenway vd. 2003.

⁴³ Leslie vd. 2001.

⁴⁴ Ayten ve Anık 2014.

⁴⁵ Beagan ve Hattie 2015.

⁴⁶ Deguara 2017.

⁴⁷ Adamczyk ve Pitt 2009.

hale sokmak, adaletsizliğin kanıtlarından kaçınmak, kurban karakterini yabancılaştırıp küçümsemek ve kurbanın acısını bir hak ediş olarak algılamak olarak sıraladığını görmekteyiz⁴⁸. Ek olarak, yapılan çalışmalarda adil dünya inancı yüksek olan kişilerin adaletsizlik karşısında daha fazla sıkıntı yaşayacakları ve Lerner tarafından açıklanan bu stratejilere daha fazla ihtiyaç duyacakları belirtilmiştir⁴⁹. Yukarıda da bahsedildiği üzere din bu stratejilerden biri olabilmektedir. Yapılan bir çalışmaya göre her durumda, dindarlığın dünyanın adil bir yer olduğuna inanma eğilimi ile pozitif bir şekilde ilişkili olduğu görülmektedir⁵⁰. Bu ilişki belirsizliği, tehdidi ve sosyal izolasyonu kısmen azaltmak için dinin önemli bir sistem olabileceğinin açıklaması olarak düşünülmektedir⁵¹. Tanrı'ya olan inanç, kişilerin daha iyi bir dünyada yaşamak zorunda olmaları sonucuna yol açabilirken; adil dünya inancı bakış açısından değerlendirildiğinde, daha iyi bir dünyada yaşadığına inanmak sonucuna yol açabilmektedir⁵². Bu iki bakış açısı birbirinden farklı görünse de aynı zamanda benzerdir de. Bu noktada Tanrı algısından bahsedebilir. Bu iki ifadenin çatışması durumunda Tanrı'ya yönelik algının yönü belirleyici olabilmektedir. Ancak sadece bu ifadelerin çatışması değil, aynı zamanda Tanrı'yı algılayan kendi yaşantımızdaki olaylardan, duygulardan ya da kendimize yönelik kullandığımız sıfatlardan etkilenmemiz de bu durumda oldukça önemlidir. Buradan hareketle, mevcut çalışmada adil dünya inancı kuramı içerisindeki kavramların, hipotetik mağduriyet durumlarında nasıl kullanıldığı ve bu kullanımların Tanrı algısı ile nasıl bir ilişki gösterdiği incelenmiştir. Çalışma kapsamında mağduriyet durumlarının senaryolaştırılması adına, araştırmacı tarafında hikayeler oluşturulmuştur.

Amaç-Araştırma Soruları

Bu çalışmada; Tanrı algısının, hikâye kahramanlarının başına gelen olaylarla ve kahramanlarla ilişkisinin, adil dünya inancı kuramı ve adalet kavramları üzerinden nasıl açıklandığı incelenmektedir.

Çalışma kapsamında oluşturulan araştırma soruları şu şekildedir:

1. Genel adil dünya inancı kuramı ve Tanrı algısı arasında bir ilişki var mı?
2. Kişisel adil dünya inancı kuramı ve Tanrı algısı arasında bir ilişki var mı?
3. Tanrı algısı ile hikâye kahramanlarının başına gelen olayların değerlendirilme şekli arasında bir ilişki var mı?
4. Genel ve kişisel adil dünya inancı ile hikâye kahramanlarının başına gelen olayların değerlendirilme şekli arasında bir ilişki var mı?

Yöntem

Örneklem

Bu çalışma kapsamında katılımcılar ağırlıklı olarak İstanbul, Ankara, İzmir ve Isparta şehirlerinde yaşayan bireylerden oluşmuştur. Farklı LGBTİ örgütleri ve okul topluluklarıyla iletişime geçilmiş ve iş birliği yapılmıştır. Çalışma kapsamında, kendisini heteroseksüel birey olarak tanımlayan 66, trans birey olarak tanımlayan 18, eşcinsel birey olarak tanımlayan 14, biseksüel olarak tanımlayan 11, queer olarak tanımlayan 1 kişiye ulaşılmış olup toplam katılımcı sayısı 110'dur. Çalışma kapsamında uygulanan materyalin bir kısmı anket siteleri aracılığıyla katılımcılara ulaştırılırken, bir kısmı da araştırmacı tarafından katılımcılara elden dağıtılmıştır. Uygulamadan önce çalışmanın gönüllülük esasına dayalı

⁴⁸ Lerner'den aktaran Lupfer vd. 1998.

⁴⁹ Lupfer vd. 1998.

⁵⁰ Furnham ve Brown 1992.

⁵¹ Jost vd. 2014.

⁵² Jost vd. 2014.

olduğu katılımcılara bildirilmiş ve gönüllü olanların bilgilendirilmiş onam formu aracılığıyla onayları alınmıştır.

Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu

Araştırmacı tarafından geliştirilen bu formda katılımcıların isimleri ya da kişisel bilgileri alınmadan; katılımcıların kimlik cinsiyeti, algıladıkları cinsiyet, cinsel yönelim, yaş, meslek, örgütlülük durumu, politik yönelim gibi bilgileri alınmış ve sadece araştırma kapsamında kullanılmıştır. Ek olarak çalışma kapsamında, aşağıda bilgileri verilmiş olan Kişisel (Bireysel) ve Genel Adil Dünya İnancı Ölçeği, Tanrı Algısı Ölçeği ve Adil Dünya İnancı Hikayeleri kullanılmıştır.

Kişisel (Bireysel) ve Genel Adil Dünya İnancı Ölçeği (KGADIÖ) (Dalbert, 1987;1999)

Kullanılan ölçek, Kişisel Adil Dünya İnancı ve Genel Adil Dünya İnancı olmak üzere iki ayrı ölçek olmasına rağmen, bu çalışma kapsamında uygulamada bir arada verilmiştir. İlk yedi madde kişisel adil dünya inancını, kalan altı madde ise genel adil dünya inancını ölçmektedir. Dalbert⁵³ tarafından geliştirilmiş olan Kişisel Adil Dünya İnancı Ölçeği, Göregenli⁵⁴ tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Yedi maddeden oluşan bu ölçek 5'li likert tipi (*1= tamamen katılıyorum, katılıyorum, biraz katılıyorum, biraz katılmıyorum, katılmıyorum, 5= tamamen karşıyım*) puanlama sistemine sahiptir. Ölçek kişilerin kendi yaşadıkları olayları ne kadar adil değerlendirdikleriyle ilgilidir. Ölçekten alınan yüksek puanlar dünyanın adil değerlendirilmediğine işaret etmektedir. Bu çalışma özelinde, likert tipi derecelendirme tersine çevrilmiş ve ölçekten alınan puanlar arttıkça dünyanın adil değerlendirildiğine olan inancın da arttığına dair bir puan elde edilmiştir. Dalbert⁵⁵ Kişisel Adil Dünya İnancı Ölçeği için iç tutarlılık katsayısını .86 bulmuştur. Göregenli⁵⁶ ise bu ölçek için güvenilirlik katsayısını .85 olarak hesaplamıştır. Bu çalışmada saptanan değer ise .80'dir. Dalbert⁵⁷ tarafından geliştirilen Genel Adil Dünya İnancı Ölçeği, Göregenli⁵⁸ tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Altı maddeden oluşan bu ölçek 5'li likert tipi (*1= tamamen katılıyorum, katılıyorum, biraz katılıyorum, biraz katılmıyorum, katılmıyorum, 5= tamamen karşıyım*) puanlama sistemine sahiptir. Ölçek kişilerin genel olarak dünyayı ne kadar adil olarak değerlendirdikleriyle ilgilidir. Dalbert⁵⁹ Genel Adil Dünya İnancı Ölçeği için Cronbach alfa güvenilirlik katsayısını .78 bulmuştur. Göregenli⁶⁰ ise Türkiye örneğinde ölçeğin Cronbach alfa katsayısını .69 olarak bulmuştur. Bu çalışmadaki örneklem kapsamında ise bu değer .69 olarak hesaplanmıştır.

Adil Dünya İnancı Hikayeleri (ADIH)

Çalışma kapsamında; 3 heteroseksüel kadın, 1 eşcinsel erkek, 1 trans kadın ve 1 biseksüel erkeğin başına gelen (*Hikaye1= heteroseksüel Ayşe'nin patronun onunla birlikte olma tekliflerini reddetmesi üzerine işten atılması, Hikaye2= heteroseksüel Zeynep'in yaşadığı bir cinsel birliktelik sonrasında AIDS olması, Hikaye3= eşcinsel Mehmet'in kıyafet ve tavırlarından dolayı arkadaşları tarafından dışlanması, Hikaye4= trans Pınar'ın ailesi tarafından işkence görmesi, Hikaye5= heteroseksüel Aslı'nın kıyafetlerinden dolayı işyerinde tacize uğradığı ve işten atılma tehdidi, Hikaye6= biseksüel Burak'ın tecavüze uğraması*) olaylarla ilgili toplam 6 tane hikâye, araştırmacı tarafından yazılmıştır. Araştırmacı tarafından oluşturulan 6 hikâye, 7 uzman sosyal psikolog tarafından incelenmiş ve gerekli düzeltmeler

⁵³ Dalbert 1999.

⁵⁴ Göregenli 2003.

⁵⁵ Dalbert 1999.

⁵⁶ Göregenli 2003.

⁵⁷ Dalbert 1999.

⁵⁸ Göregenli 2003.

⁵⁹ Dalbert 1999.

⁶⁰ Göregenli 2003.

yapılmıştır. Bu düzeltmeler yapıldıktan sonra kapsam geçerliği sağlanmış olan materyal son halini almış ve katılımcılara sunulmuştur.

Daha sonra katılımcılara, Correia ve arkadaşlarının⁶¹ kullanmış olduğu 7'li likert puanlama sistemli mağduriyeti değerlendirme soruları sorulmuş ve katılımcılardan cevaplamaları istenmiştir. Bu bölüm çalışmanın bulgularında “a” bölümü olarak yer almaktadır. Mağduriyet değerlendirme sorularına bu çalışma özelinde araştırmacı tarafından, ' adlı kişi başına gelenleri ceza olarak görebilir.' şeklinde bir soru daha eklenmiştir. Mağduriyet değerlendirme sorularının altına Tepe⁶² tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde kullanılan sıfatlar eklenmiş ve katılımcılardan hikâyenin kahramanını düşünüp ona göre bu sıfatlara 1'den 5'e (1= hayır değil, 5= evet öyle) kadar puan vermeleri istenmiştir. Bu bölüm ise çalışma bulgularında “b” bölümü olarak yer almaktadır. Bu bölümde de çalışma kapsamında araştırmacı tarafından ek olarak 'suçlu' sıfatı dahil edilmiştir. Sıfatların olduğu bu bölüm, katılımcıların hikâye kahramanlarını destekleyip desteklemediklerini ya da değersizleştirip değersizleştirmediklerini sayısal olarak ölçebilmek için çalışmaya eklenmiştir. Bu bölümde bahsedilen sıfatlar, “dürüst”, “güçlü”, “olgun”, “iyi”, “adil”, “başarılı”, “ahlaklı”, “aptal”, “bencil”, “başarısız”, “sorumsuz”, “hatalı”, “zayıf”, “ahlaksız” ve “suçlu”, sıfatlarıdır. Görüldüğü üzere burada da ilk yedi sıfat destekleyici sıfatlar olup son sekiz sıfat karakteri daha değersizleştirici sıfatlardır. Bu nedenle son sekiz sıfatın puanları, tersi puanlanmıştır.

Son olarak hikâyenin kahramanlarının yaşadıkları olaylar karşısındaki mağduriyetlerin nasıl değerlendirildiğine dair bilgi almak için katılımcılardan, *kesinlikle adil-kesinlikle adaletsiz* skalasında 1'den 7'ye kadar puan vermeleri talep edilmiştir. Bu bölüm ise çalışma bulgularında “c” bölümü olarak yer almaktadır. C bölümü, katılımcıların hikâye kahramanlarını destekleyip desteklemediklerini ya da değersizleştirip değersizleştirmediklerini sayısal olarak ölçebilmek için çalışmaya eklenmiştir. Bu değerlendirmeler her hikâyeye uyarlanmış ve katılımcıların o hikâyeye özelinde düşünüp cevaplamaları beklenmiştir.

Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ) (Güler, 2007)

Tanrı Algısı Ölçeği, katılımcıların Tanrı'ya yönelik sevgi ya da korku yönelimli atıflarını ortaya koymak üzere Güler⁶³ tarafından geliştirilmiş bir ölçektir. Tanrı Algısı Ölçeğinde, Tanrı algısı yönelimini ölçmek hedeflenmiştir. Olumlu ve olumsuz Tanrı algısının (“sevgi yönelimli Tanrı algısı” ve “korku yönelimli Tanrı algısı”) belirlenmesi amaçlanan bu ölçek ile Tanrı'ya yönelik atıflar ile diğer pek çok değişken arasındaki ilişkileri incelemek mümkün olmaktadır. Alanyazın taraması yapıldıktan sonra ölçülmek istenen boyutlarla ilgili maddeler yazılmış ve sonrasında 535 kişilik örnekleme uygulanmıştır⁶⁴. Ölçek maddelerinin belirlenen boyutları ölçüp ölçemediğinin belirlenmesi için konusunda uzman akademisyenlerden maddelerin değerlendirilmesi istenmiş ve uygulamada elde edilen madde analizi sonucunda 32 madde içerisinden 22 maddenin geçerli maddeler olduğu gözlenmiştir. Ölçeğin şimdiki hali bu maddelerden oluşmaktadır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı .83 olarak bulunmuştur. Bu değer oldukça güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir. Faktör yapısı incelendiğinde, ölçeğin beş faktörden oluştuğu bulunmuştur. Tüm faktörler toplam varyansın %55,6'sını açıklamıştır. Analizler sonucunda Tanrı Algısı Ölçeği'nin (TA) güvenilir ve geçerli bir ölçek olduğu görülmüştür.

⁶¹ Correia vd. 2012.

⁶² Tepe 2015.

⁶³ Güler 2007

⁶⁴ Güler 2007.

İşlem-Bulgular

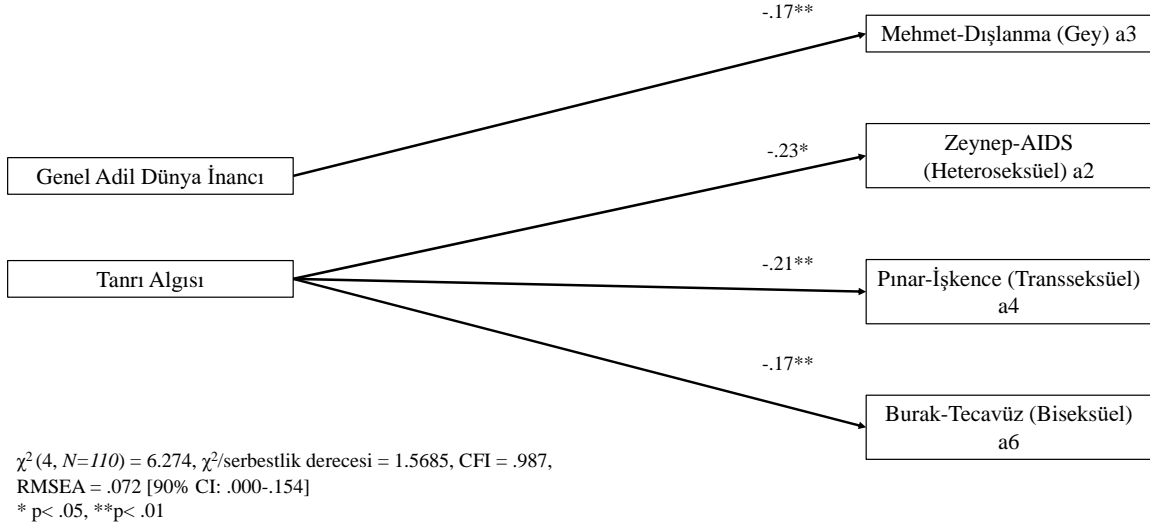
Veri toplama araçlarının katılımcılara hem elden hem de internet üzerindeki anket siteleri üzerinden ulaştırıldığı bu çalışmada, elde edilen veriler R Studio programında yapılan yol (path) analizi aracılığıyla incelenmiştir. Çoklu regresyon ile yakından ilişkisi olan yol analizi, iki veya daha çok değişken arasındaki nedensel ilişkilerin test edilmesinde, doğrudan ve doğrudan olmayan ilişkilerin karşılaştırılmasında kullanılmaktadır. Yol analizi, karmaşık ve fazla sayıda değişkenin bağımlı ve bağımsız konumuna geçtiği problemlerin çözümünde regresyona göre daha doğru, etkin ve kolay bir yaklaşım tekniğidir⁶⁵. Çalışmada yer alan değişkenler arasındaki ilişkiler, korelasyon analizi aracılığıyla incelenmiştir. Hikayelerdeki olayların şiddet derecelendirmesine ilişkin betimleyici analizler ve korelasyon analizleri SPSS 23 programında yapılmıştır. Yol analizi bulgularında rapor edilen β katsayıları için R Studio programı 2 ayrı sütun oluşturmaktadır. Bu sütunlardan ilkindeki katsayıları hesaplarken örneklemin normal dağıldığı varsayılır ve dolayısıyla bu değerler genellikle daha yüksektir. İkinci sütundaki (robust sütunu) katsayılar hesaplanırken örneklemin normal dağılmayacağı varsayılır ve bu sütundaki değerler genellikle daha düşüktür. Mevcut çalışmada, örneklemin normal dağılmayacağı varsayılarak ikinci sütundaki değerler rapor edilmiştir. Böylelikle örneklemin normal dağılmama tehdidine karşı önlem alınmıştır.

Tanrı Algısı Ölçeğinden yüksek puan almak, sevgi yönelimli bir Tanrı algısına sahip olmak anlamına gelmektedir. Yani Tanrı Algısı Ölçeğinden yüksek bir puan alınmışsa, Tanrı sevgi dolu ve merhametlidir. Adil Dünya İnancı Ölçeğinden yüksek bir puan alınmışsa, bu durum dünyanın adil olarak algılanması inancında bir artış olduğu anlamına gelmektedir. Yani adaletsizlik hissi azalmaktadır. Başka bir deyişle, Adil Dünya İnancı Ölçeğinden alınan puan arttıkça, dünya daha adaletli olarak algılanmaktadır. Likert tipi derecelendirmeler tersine çevrildiğinden, a bölümünden alınan yüksek puan, kurbanı olumlu değerlendirmek ve kurbanı suçlamamak anlamına gelmektedir.

Çalışmada yer alan değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla yapılan korelasyon analizi sonuçları Tablo 1’de sunulmuştur. Buna göre kişisel adil dünya inancı, genel adil dünya inancı ve a2 puanlarıyla pozitif; tanrı algısı puanlarıyla negatif korelasyon göstermiştir. Yani kişisel adil dünya inancı arttıkça genel adil dünya inancı ile Hikâye 2’deki mağdur hakkındaki olumlu değerlendirmeler artmakta; sevgi temelli Tanrı algısı azalmaktadır. Genel adil dünya inancı, tanrı algısı puanlarıyla negatif yönde ilişkiliyken; a1, a2, c2, a3, c3, a4, c4, c5, a6 ve c6 puanlarıyla pozitif yönde ilişkilidir. Yani genel adil dünya inancı arttıkça sevgi temelli Tanrı algısı azalmakta; Hikâye 1, Hikâye 2, Hikâye 3, Hikâye 4 ve Hikâye 6’daki mağdur hakkındaki olumlu değerlendirmeler artmakta ve Hikâye 2, Hikâye 3, Hikâye 4, Hikâye 5 ve Hikâye 6’daki mağdurun başına gelenlerin adaletsiz olarak algılanması artmaktadır. Tanrı algısı puanları ise b1 puanlarıyla pozitif; a2, a3, c3, a4, c4 ve a6 puanlarıyla negatif yönde ilişkili bulunmuştur. Yani sevgi temelli Tanrı algısı arttıkça Hikâye 1’deki mağdurla ilgili olumlu nitelermeler artmakta; Hikâye 2, Hikâye 3, Hikâye 4 ve Hikâye 6’daki mağdur hakkındaki olumlu değerlendirmeler azalmakta ve Hikâye 3 ve Hikâye 4’teki mağdurun başına gelenlerin adaletsiz olarak algılanması artmaktadır.

⁶⁵ Meydan ve Şeşen 2011.

Şekil 1: Tanrı Algısı Ölçeği ve genel adil dünya inancı puanlarının ilişkili olduğu hikâye toplam puanları

Mağduriyet değerlendirme puanları a bölümünden alındığı için, sadece a puanları ile Tanrı algısı ve hem genel hem de kişisel adil dünya inancı arasındaki ilişki incelenmiştir (Şekil 1). Sevgi temelli Tanrı algısı, hikâye kahramanlarının mağduriyetlerini olumsuz değerlendirmeye (a2-a4-a6) ilişkili bulunmuştur. Sevgi temelli Tanrı algısı a2 hikâye kahramanlarının mağduriyetlerini değerlendirmedeki varyansın %5'ini, a4 hikâye kahramanlarının mağduriyetlerini değerlendirmedeki varyansın %3'ünü ve a6 hikâye kahramanlarının mağduriyetlerini değerlendirmedeki varyansın %3'ünü açıklamaktadır.

Tablo 1: Çalışmadaki değişkenler arasındaki korelasyonlar

	AK	AG	TA	A1	B1	C1	A2	B2	C2	A3	B3	C3	A4	B4	C4	A5	B5	C5	A6	B6	C6
AK	-																				
AG	.19*	-																			
TA	-.26**	-.32**	-																		
A1	.08	.23*	-.12	-																	
B1	.17	-.13	.33**	.36**	-																
C1	.05	.12	.01	.43**	.27**	-															
A2	.20*	.27**	-.27**	.42**	.13	.20*	-														
B2	.15	.07	-.07	.40**	.45**	.20*	.49**	-													
C2	.01	.32**	-.07	.23*	.13	.19*	.51**	.43**	-												
A3	.11	.22*	-.27**	.47**	.15	.31**	.48**	.35**	.26**	-											
B3	.09	-.04	.13	.33**	.55**	.31**	.28**	.64**	.32**	.50**	-										
C3	-.01	.22*	-.25**	.31**	-.03	.46**	.31**	.14	.29**	.62**	.33**	-									
	AK	AG	TA	B1	C1	D1	B2	C2	D2	B3	C3	D3	B4	C4	D4	B5	C5	D5	B6	C6	D6
A4	.14	.34**	-.20*	.50**	.14	.44**	.32**	.35**	.20*	.76**	.51**	.62**	-								
B4	.13	.06	.09	.42**	.51**	.28**	.29**	.57**	.29**	.53**	.87**	.36**	.58**	-							
C4	.08	.30**	-.24*	.34**	.05	.47**	.29**	.14	.28**	.57**	.28**	.80**	.67**	.35**	-						
A5	.05	.16	-.02	.55**	.22*	.36**	.41**	.44**	.20*	.53**	.51**	.34**	.55**	.56**	.34**	-					

Gonca NEBİOĞLU – Fatma OKTAY

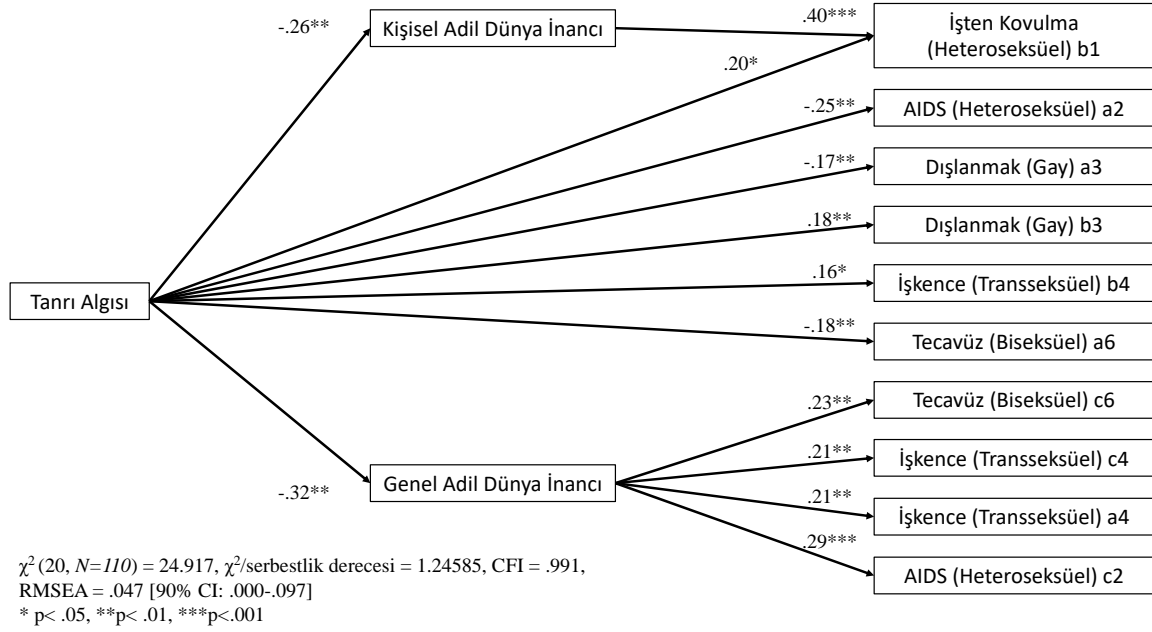
B5	.08	-.001	.08	.36**	.47**	.15	.26**	.62**	.20*	.33**	.67**	.12	.29**	.70**	.11	.59**	-				
C5	.01	.22*	-.09	.34**	.14	.44**	.31**	.20*	.32**	.42**	.22*	.64**	.48**	.26**	.61**	.55**	.26**	-			
A6	.10	.28**	-.27**	.50**	.20*	.34**	.49**	.34**	.21*	.81**	.49**	.48**	.75**	.53**	.51**	.60**	.36**	.39**	-		
B6	.16	-.01	.09	.40**	.50**	.18	.35**	.44**	.25**	.35**	.71**	.14	.22*	.74**	.11	.48**	.75**	.14	.48**	-	
C6	.04	.30**	-.15	.32**	.08	.48**	.22*	.20*	.31**	.47**	.31**	.62**	.64**	.36**	.71**	.38**	.10	.59**	.48**	.09	-

AK: Adil Dünya İnancı (Kişisel), AG: Adil Dünya İnancı (Genel), TA: Tanrı Algısı

* $p < .05$, ** $p < .01$

Genel adil dünya inancı a3 hikâye kahramanlarının mağduriyetlerini değerlendirme ile ilişkili bulunmuştur. Genel adil dünya inancı a3 hikâye kahramanlarının mağduriyetlerini değerlendirmedeki varyansın %3'ünü açıklamaktadır. Özet olarak, sevgi yönelimli Tanrı algısı arttıkça hikâye karakterlerinin (heteroseksüel Zeynep, transseksüel Pınar ve biseksüel Burak) olumlu değerlendirilme durumu azalmakta ve adaletsizlik hissi arttıkça, karakterlerin olumlu değerlendirilmesi durumu artmaktadır (gey Mehmet).

Şekil 2: Tanrı Algısı Ölçeği ve genel-kişisel adil dünya inancı puanlarının ilişkili olduğu hikâye toplam puanları

Yapılan ikinci yol analizinde, genel adil dünya inancı ile c2, a4, c4, c6 toplam puanları arasında; kişisel adil dünya inancı ile b1 toplam puanı arasında; sevgi temelli Tanrı algısı ile hem genel adil dünya inancı hem de kişisel adil dünya inancı arasında; sevgi temelli Tanrı algısı ile b1, a2, a3, b3, b4, a6 toplam puanları arasında ilişki bulunmuştur. Kişisel adil dünya inancı ile kahramanların olumlu sıfatlarla değerlendirilmesi arasında bir ilişki yokken, Tanrı algısı ile girdiği regresyon sonucu bir anlamlılık yakalanmıştır. Sevgi yönelimli Tanrı algısı arttıkça, kişisel adalet duygusu azalmaktadır. Bununla birlikte, kişisel adaletsizlik arttıkça, 1. hikayedeki kurbanı (heteroseksüel Ayşe) değerlendirme davranışı olumlu yönde artmıştır. Sevgi yönelimli Tanrı algısı arttıkça, genel adalet duygusu azalmaktadır. Bu model, tanrı algısı ve hikâye kahramanlarının değerlendirilme şekli arasında kişisel ve adil dünya inançlarının kısmi aracı rolü olduğunu göstermiştir (Şekil 2).

Tüm araştırma sorularına ilişkin bulgulara ek olarak, Tablo 2’de katılımcılara verilen hikayelerin şiddet puanlarının ortalamaları verilmiştir. Bu şiddet derecelendirmeleri hikayelerdeki olayların şiddet derecesini katılımcıların gözünden değerlendirmek amacıyla, katılımcılara hikayelerin en sonunda sorulmuş ve katılımcılardan 1’den 5’e kadar derecelendirmeleri istenmiştir. Bu tablodan çıkarılabilecek tek sonuç şiddet derecelerini karşılaştırmada ortalama puanı en yüksek olan hikâye konusunun “tecavüz” olduğudur.

Tablo 2: Hikayedeki Olayların Şiddet Derecelendirmesi Ortalamaları

Hikâye Konuları	Ort.	SS	Min.	Maks.
İşten Atılmak	3.72	1.18	1	5
AIDS Olmak	4.18	1.11	1	5
Dışlanmak	4.15	0.96	1	5
Aile Tarafından İşkence Görmek	4.89	0.41	3	5
Sözlü Taciz/Tehdit	4.25	0.83	1	5
Tecavüz	4.94	0.37	2	5

Ort.: Ortalama, SS: Standart Sapma, Min.: Minimum Puan, Maks.: Maksimum Puan

Tartışma

Bu çalışmada; Tanrı algısının, hikâye kahramanlarının başına gelen olaylarla ve kahramanlarla ilişkisinin, adil dünya inancı kuramı ve adalet kavramları üzerinden nasıl açıklandığı incelenmektedir. Giray'ın⁶⁶ yapmış olduğu çalışmada, adil dünya inancı ve bağışlayıcılık kavramı incelenmiş ve adil dünyaya olan inancın varlığıyla motive olan bireylerin, bağışlayıcılığın etkisine daha kolay girebildikleri gösterilmiştir. Ancak bu çalışmanın bulguları, Tanrı'nın sevgi dolu ve bağışlayıcı olarak algılanmasının, hikâye karakterleri hakkında olumlu düşünmeyle negatif ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, çalışma katılımcılarının çoğunun kendilerini Tanrı'nın varlığına inanan bir birey olarak tanımlamamaları gerçeğiyle açıklanabilir. Alanyazına göre dünyayı daha adil algılayan insanlar daha dindar olabilmekte ve adalet kavramını Tanrı ya da benzeri bir otoriteye bağlayabilmektedirler. Bu çalışmada, sevgi yönelimli Tanrı algısı arttıkça, kurbanın (hikâye kahramanlarının) suçlanması durumunun ve kurbanı karşı olumsuz yargıların arttığı bulunmuştur. Bu nedenle böyle bir sonucun, adil bir dünyaya olan inancı ve Tanrı algısını zedelememek için, başına nahoş durumlar gelmiş olsa bile kurbanın suçlanması nedeniyle ortaya çıkmış olabileceği düşünülmüştür.

Çalışma bulgularına göre, sevgi yönelimli Tanrı algısı arttıkça, hikâye karakterlerinin olumlu değerlendirilme durumu azalmaktadır. Adaletsizlik hissi arttıkça, karakterlerin olumlu değerlendirilmesi durumu artmaktadır. Alanyazında görülebileceği üzere dünyaya ilişkin adil algı arttıkça, bu inancı sarsmamak için mağduru suçlama davranışı artmaktadır. Bu çalışmada da alanyazınla tutarlı bulgular elde edilmiştir. Mağduriyet değerlendirme puanları a bölümünden alındığı için, sadece a puanları ile Tanrı algısı ve hem genel hem de kişisel adil dünya inancı arasındaki ilişki incelenmiş, kişisel adil dünya inancı ile ilişki bulunamamıştır. Ek olarak, birinci ve beşinci hikayelerde bu değişkenler arasında ilişki bulunamamıştır. Tanrı algısı ile hikâye karakterlerinin değerlendirilmesi arasındaki ilişkinin şiddet algıları ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. Birinci hikâyenin en düşük şiddet ortalaması içeren hikâye olması, bu çıkarımı destekler niteliktedir. Beşinci hikâyede ise yaşanan olay sözlü tacizdir. Şiddet ortalamalarına bakıldığında en az şiddetli olay olarak algılanmamasına rağmen bu olayla ilişki bulunamamasının sebebinin, Türkiye örneğinde özellikle iş yerinde sözel şiddetin-sözel tacizin

⁶⁶ Giray 2009.

oldukça yaygın olmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Lerner⁶⁷, adil dünya inancı kuramı kapsamında, kurbanı değersizleştirme ya da adalet kavramlarının kültürden kültüre farklılık gösterebileceğinin altını çizmektedir. Benzer bir şekilde eğer bu çalışma kültürler arası bir çalışma olsaydı, hikayelerdeki şiddet ortalamalarının, kurbanı değersizleştirme algısının ve dolayısıyla ilgili kuramlarla olan ilişkilerinin kültürden kültüre değiştiği gösterilebilirdi. Kişisel adil dünya inancı ile hikayelerin kısımları arasında ilişki bulunmamıştır. Kişisel adil dünya inancı; “Dünya bana ne kadar adil?”, genel adil dünya inancı; “Dünya ne kadar adil?” sorusunun cevabını vermektedir. Dolayısıyla mağduriyet değerlendirme ölçeğinde, katılımcılar hikâye kahramanları ile özdeşim kurmamış ya da kurmayı tercih etmemiş, başka bir deyişle “Dünya hikâye kahramanına karşı ne kadar adil?” sorusunu “Dünya genel olarak ne kadar adil?” şeklinde sormuş olabilirler.

Tanrı algısı ve genel-kişisel adil dünya inancının ilişkili olduğu bulgular incelendiğinde, sevgi yönelimli Tanrı algısı arttıkça, kişisel ve genel adalet algısının azaldığı bulgulanmıştır. Bu noktada yukarıda belirtildiği üzere, dünyanın kişilere ne kadar adil davrandığı sorusu ile kişilerin kendilerine yönelik kullandığı sıfatlar ve özelliklerin alanyazından farklı olarak ilişkili olmadığı söylenebilir. Alanyazındaki bilgilerle bu çalışmada elde edilen bulgular arasındaki uyumsuzluğun, bazı katılımcıların Tanrı inancı olmamasından kaynaklanıyor olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte, kişisel adaletsizlik algısı arttıkça, Hikâye 1'deki kurbanı (heteroseksüel Ayşe) olumlu değerlendirme davranışı artmıştır. Bu bulgu alanyazınla paralel görünmektedir. Ancak bu durumun başka bir nedeni, hikâye karakterinin heteroseksüel bir birey olması olabilir. Bulgular, dünyanın adil bir yer olduğu inancı arttıkça, kurbanı olumlu değerlendirme davranışının artacağına işaret etmektedir. Bu bulgu, alanyazınla tutarlı olmaktadır. Dezavantajlı gruplara yönelik yapılan ayrımcılık dikkate alındığında bu sonucun farklı olabileceği ve LGBTİ hikâye kahramanlarının olumsuz değerlendirilebileceği ihtimalini akla getirebilmektedir. Fakat çalışma örneğinde kendilerini aktivist olarak tanımlayan katılımcı sayısının fazla olmasının ve kişilerin dezavantajlı gruplara yönelik yapılan ayrımcılıkların farkında olmasının hikâye kahramanlarının olumlu değerlendirilmesinde etkili olabileceği düşünülmektedir.

Bu araştırmanın alanyazına önemli katkılarının bulunmasının yanı sıra, bazı kısıtlılıkları da vardır. Bu kısıtlılıklardan ilki örneklem büyüklüğüyle ilişkilidir. Bu nedenle araştırma bulgularının daha geniş örneklemelerde tekrar edilmesi gerekmektedir. Örneklemle ilgili bir başka kısıtlılık ise katılımcıların cinsiyet kimliği ve cinsel yönelim açısından dağılımlarının dengesiz olmasıdır. LGBTİ katılımcılara ulaşmak daha zor olduğu için bu durum beklendiktir. Ancak cinsiyet kimliği ve cinsel yönelim açısından katılımcı sayısının dengelendiği çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu dengesiz dağılım sonucunda, katılımcıların hikâye kahramanlarıyla özdeşim kuramamış olabilecekleri düşünülmektedir. Araştırmacı tarafından yazılan hikayelerin kapsam geçerliliği değerlendirilmiştir. Ancak bu hikayelerin mağduriyet yaratma açısından eş değerliklerine bakılmamıştır. Diğer bir kısıtlılık, veri toplama süreciyle alakalıdır. Bu araştırma kapsamında ölçekler, bazı katılımcılara yüz yüze uygulanmış, bazı katılımcılara ise çevrimiçi ortamda ulaştırılmıştır. Bu durumun yarattığı uygulama farklılığının bulgular üzerinde karıştırıcı etki yapmış olması olasıdır. Dolayısıyla gelecekteki çalışmalarda uygulamaların daha standart hale getirilmesine özen gösterilmelidir.

⁶⁷ Lerner 1971.

Kaynakça

- Adamczyk, A. ve Pitt, C. (2009). Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and culture. *Social Science Research*, 38, 338-351. doi/10.1016/j.ssresearch.2009.01.002
- Altemeyer, B. (2002). Dogmatic behavior among students: Testing a new measure of dogmatism. *The Journal of Social Psychology*, 142, 713–721. doi.org/10.1080/00224540209603931
- Alves, H. ve Correia, I. (2010). Personal and general belief in a just world as Judgment norms. *International Journal of Psychology*, 45(3), 221-231. doi:10.1080/00207590903281120
- Ayten, A. ve Anik, E. (2014). LGBT bireylerde dini inanç, din ve tanrı tasavvuru, dini ve manevi başa çıkma süreci. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 14(2), 7-31.
- Bacanlı, H., (1995). Tanrı ve Peygamber Kavramları. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2, 155- 163.
- Beagan, B. L., & Hattie, B. (2015). Religion, spirituality, and LGBTQ identity integration. *Journal of LGBT Issues in Counseling*, 9(2), 92-117. doi: 10.1080/15538605.2015.1029204
- Benson, P.L. ve Spilka, B.P. (1973). God-image as a function of self-esteem and locus of control. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 297–310. doi.org/10.2307/1384430
- Correia, I., Alves, H., Sutton, R., Ramos M., Gouvega-Peregra M. ve Vala, J. (2012). When do people derogate or psychologically distance themselves from victims? Belief in a just world and ingroup identification. *Personality and Individual Differences*, 53, 747-752. doi.org/10.1016/j.paid.2012.05.032
- Coşkun, E. (2010). *Suçta yönelen ergenlerde, çocukluk döneminde örseleyici yaşantılara maruz kalma düzeyi ile adil dünya inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cropanzano, R. ve Rupp, D.E. (2003). *An Overview of organizational justice: Implications for work motivation, motivation and work behavior*. Ed. By., Hauger Trina, New York: McGraw- Hill Irwin, pp.82-95.
- Dalbert, C. (1999). The world is more just for me than generally: About the Personal Belief in a Just World Scale's validity. *Social Justice Research*, 12, 79-98. doi/10.1023/A:1022091609047
- Dalbert, C., Maes, J. (2004). *Belief in a just world as a personal resource in school, the justice motive in everyday life*. Ed. By., Michael Ross and Dale T. Miller, New York: Cambridge University Press, pp.365-382.
- Deguara, A. (2018). Destroying false images of God: The experiences of LGBT Catholics. *Journal of homosexuality*, 65(3), 317-337. doi: 10.1080/00918369.2017.1317474
- Deutsch, M. (2006). A framework for thinking about oppression and its change. *Social Justice Research*, 19, 7–41. doi: 10.1007/978-1-4419-9994-8_9
- Dursun, İ. ve Kabadayı, T.E. (2012). Tüketicilerin ikna çabalarına karşı gösterdikleri direnç: Tutum gücü, tutum yönü ve mesaj gücünün etkileri üzerine deneysel bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(16), 75-97.
- Festinger, L. (1954). A Theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117-140. doi.org/10.1177%2F001872675400700202
- Francis, L., Gibson, H.M. ve Robbins, M. (2001). God images and self-worth among adolescents in Scotland. *Mental Health, Religion & Culture*, 4(2), 103-108. doi: 10.1080/13674670110048327

- Furnham, A. ve Brown, L. (1992). Theodicy: A neglected aspect of the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 37–45.
- Giray, S.F. (2009). *Suç işlemiş ve işlememiş ergenlerin adil dünya inancı ve bağışlayıcılık tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Göregenli, M. (2003). *Şiddet, kötü muamele ve işkenceye ilişkin değerlendirmeler, tutumlar ve deneyimler*. İşkencenin Önlenmesinde Hukukçuların Rolü Projesi Raporu. İzmir.
- Göregenli, M. ve Teközel, İ. M. (2004). *Şiddet ve İşkencenin Meşrulaştırılması Süreciyle İlişkili Sosyal Psikolojik Boyutlar*. XIII. Ulusal Psikoloji Kongresi / İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, Turkey.
- Graham, J. ve Haidt, J. (2010). Beyond beliefs: Religions bind individuals into moral communities. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 140–150. doi.org/10.1177%2F1088868309353415
- Greenway, A.P., Milne, L.C. ve Clarke, V. (2003). Personality variables, self-esteem and depression and an individual's perception of God. *Mental Health, Religion & Culture*. 6(1), 45-58. doi.org/10.1080/1867467021000029381
- Güler, Ö. (2007). Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *AÜİFD XLVIII*, 1, 123-133.
- Hammersla, J., F., Andrews- Qualls, L., C. ve Frease, L., G. (1986). God concepts and religious commitment among Christian university students. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 25(4), 424-435. doi.org/10.2307/1385909
- Heider, F. (1946). Attitudes and cognitive organization. *The Journal of Psychology*, 21, 107- 112. doi.org/10.1080/00223980.1946.9917275
- Hogg, M. A., Adelman, J. R. ve Blagg, R. D. (2010). Religion in the face of uncertainty: An uncertainty identity theory account of religiousness. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 72–83. doi.org/10.1177%2F1088868309349692
- Hood, R. W., Spilka, B., Hunsberger, B. ve Gorsuch, R. (1996). *The psychology of religion: An empirical approach*. New York, NY: Guilford Press.
- Jost, J. T. (2009). “Elective Affinities”: On the psychological bases of left–right differences. *Psychological Inquiry*, 20, 129 –141. doi/10.1080/10478400903028599
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. ve Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339–375. doi/10.1037/0033-2909.129.3.339
- Jost, J. T., Hawkins, C. B., Nosek, B. A., Hennes, E. P., Stern, C., Gosling, S. D., & Graham, J. (2014). Belief in a just God (and a just society): A system justification perspective on religious ideology. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 34(1), 56–81. doi/10.1037/a0033220
- Jost, J. T., Kay, A. C. (2010). *Social justice: History, theory, and research, handbook of social psychology*. Ed. By., Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert and Gardner Lindzey, Hoboken, NJ: Wiley. pp. 1122-1165
- Kılınç, S. ve Torun, F. (2011). Adil dünya inancı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(1), 1-14.
- Lerner, M. J. (1965). Evaluation of performance as a function of performer's reward and attractiveness.

Journal of Personality and Social Psychology, 1(4), 355-360. doi/10.1037/h0021806

Lerner, M. J. (1971). Observer's evaluation of a victim: Justice, guilt and veridical perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 20(2), 127-135. doi/10.1037/h0031702

Lerner, M. J. (1977). The justice motive: Some hypotheses as to its origins and forms. *Journal of Personality*, 45, 1-52.

Lerner, M. J. (2003). The justice motive: Where psychologists found it, how they lose it, and why they may not find it again. *Personality and Social Psychology Review*, 7, 388-399. doi: 10.1207/s15327957pspr0704_10

Lerner, M. J. (2004). *Pursuing the justice motive, the justice motive in everyday life*. Ed.By., Michael Ross and Dale T. Miller, New York: Cambridge University Press, pp.10-41.

Lerner, M. J. ve Miller, D.T. (1978). Just world research and the attribution process: Looking back and ahead. *Psychological Bulletin*, 85(5), 1030-1051. doi/10.1037/0033-2909.85.5.1030

Lerner, M.J. ve Simmons, C.H. (1966). Observer's reaction to the "innocent victim" compassion or rejection. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4(2), 203-210. doi/10.1037/h0023562

Lupfer, M.B., Doan, K. ve Houston, D.A. (1998). Explaining unfair and fair outcomes: The therapeutic value of attributional analysis. *British Journal of Social Psychology*, 37, 495-511. doi/10.1111/j.2044.8309.1998.tb01186.x

Meydan, C. H., ve Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*. Detay Yayıncılık.

Saroglou, V. (2002). Religion and the five factors of personality: A meta-analytic review. *Personality and Individual Differences*, 32, 15–25. doi/10.1016/S0191-8869(00)00233-6

Tepe, B. (2015). *Adil bir dünya inancı ve sezgisel ahlak: Mağdur ve suçlu bağlamında adaletsizlik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Uğur, D. (2007). *Dünyayı adil algılama ve geleceğe dair umut/ umutsuzluk: Depresyon tanısı alan ve almayan kişilerde adil dünya inancı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Vermunt, R. (2004). *The justice motive in perspective, the justice motive in everyday life*. Ed. By.Michael Ross and Dale T. Miller, New York: Cambridge University Press, pp.63-79.

DeneySEL Psikoloji Bakış Açısıyla Laboratuvar Deneylerinde Hayvan Kullanımı ve Etik İkilem

Animal use and ethical dilemma in laboratory experiments from the experimental psychology perspective

Müge KADEMLİ

Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Psikoloji Bölümü,
mugeaslankara@sdu.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-5481-2958

Öz

İnsan olmayan hayvanlar yüzyıllardır insanoğlunun amaç ve meraklarına bağlı olarak birçok deneyde araç olarak kullanılmıştır. Anatomik yapıların işleyişi üzerine yapılan ilk deneylerden hayvanlar üzerinde insan organlarının yetiştirilebildiği dönemlere kadar gelinmiştir. Hayvanların denek olarak kullanılmaya başlanmasına bağlı olarak ortaya çıkan etik kaygılar üzerine hayvan haklarına yönelik alınan önlemler ise ancak 1800'lerde gündeme alınmaya başlanmıştır. Hem biyomedikal hem de davranış bilimleri pratiği için hayvan çalışmalarından elde edilen verilerin önemi ve değeri açıktır. Bu yüzden deneylerde kullanılan hayvanlara saygı duyulması ve evrensel etik ilkelere uygun bir şekilde davranılması hem araştırmacının bireysel hem de kurumların kurumsal sorumluluğudur. Bu çalışma ile hayvanların denek olarak kullanılmasına bağlı olarak ortaya çıkan etik ikilemler felsefi ve bilimsel yaklaşımlarla tartışılacak ve Türkiye'deki psikoloji araştırmalarında kullanılan hayvan denekler için alınan yasal tedbirlerin neler olduğu özetlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Çalışmaları, Etik, DeneySEL Psikoloji

Abstract

Non-human animals have been utilized in many experiments for various purposes and interests of mankind. From the first experiments about the working of anatomical structures, a point of growing artificial human organs in lab animals has been reached. The ethical concerns that have emerged from the animal experiments have not been taken into consideration before 1800's when the first precautions had been discussed. For the practice of biomedical and behavioral sciences the significance and value of the data obtained from animal studies is clear. Therefore, respect and compliance with the ethical principles are both individual and institutional responsibilities. This study is aim to address the ethical dilemmas regarding the experimental use of animals with a philosophical and scientific approach in addition to giving a summary of the legal measures for the usage of lab animals in psychology research in Turkey.

Keywords: Animal Studies, Ethics, Experimental Psychology

Giriş

Dünya genelinde her yıl 50 milyonun üzerinde hayvanın temel biyomedikal araştırmaları (bir sıçanın öğrenme labirentinde nasıl tepki verdiğini inceleyen davranışsal çalışmalar gibi gözleme dayalı ya da beynin farklı alanlarının işlevinin anlaşılması için maymun beyninin aktivitesinin ölçümü gibi invaziv fizyolojik çalışmaları içerir), uygulamalı araştırmalar (yeni ilaçların ya da aşıların test edilmesini, genetik olarak değiştirilerek ya da bir virüse maruz bırakılarak hayvanlarda oluşturulan bir hastalık için tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi adına yapılan deneyleri ve yeni tıbbi araçların ya da cerrahi tekniklerin test edilmesini içerir) ve toksisite testleri (insanların temas halinde olduğu yeni ilaçların, gıda katkı maddelerinin, zirai ve endüstriyel kimyasalların, şampuan, bulaşık deterjanı gibi ev ürünlerinde kullanılan yeni bileşiklerin test edilmesini içerir) için kullanıldığı tahmin edilmektedir¹.

¹ Flossos 2005

Psikoloji bilimi de yeni edinilen davranışların geçmiş deneyimlerle bağlarının kurulması, uyumsuz duygusal davranışların çalışılması, öğrenme sürecinin fizyolojik, biyolojik ve nörolojik temellerinin araştırılması ve bu araştırmaların sonuçlarına bağlı çeşitli öğrenme ve bellek bozukluklarının tedavi planlarının oluşturulması, biliş ve zekanın nasıl oluştuğunun, evrimsel süreçlerin yiyecek arama, acıdan ve baskıdan kaçınma, eş seçimi gibi davranışları nasıl etkilediğinin anlaşılması amacıyla insan deneklerin kullanılmayacağı deneylerde hayvanları denek olarak kullanmaktadır (Bu konuya ‘*Psikoloji Bilimi Özelinde Hayvanların Deney Amaçlı Kullanımı*’ başlığı altında ayrıntılı olarak değinilecektir.).

Bununla birlikte, laboratuvar deneylerinde hayvan kullanımı eğilimi hem biyomedikal hem de psikoloji araştırmalarında git gide azalmaktadır. Mukerjee'nin² belirttiği üzere, laboratuvar deneylerinde kullanılan hayvan sayısı, 1970'lerden bu yana başta İngiltere, Hollanda, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde yarı yarıya düşmüştür. Kanada'da memeli hayvanlar yerine balıklarla çalışılmaya başlanmıştır. Amerika'da ise sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, bir yılda 18 ila 22 milyon hayvan laboratuvar deneylerinde kullanılmaktadır ve kabaca bu hayvanların % 85'ini sıçanlar, fareler ve kuşlar oluşturmaktadır. Primat kullanımı sabit iken, köpek ve kedilerin kullanımı da 1970'lerden bu yana yarı yarıya azalmıştır. Hatta yaşadığımız dönemde artık kedi ve köpeklerin deneysel amaçlı kullanımı yeni çıkan yasalarla neredeyse imkansızdır. Bu hayvanların kullanımına, ancak, bir üretim merkezinde deneysel amaçlı üretilmiş olma şartı aranarak izin verilmektedir.

Laboratuvar deneylerinde hayvanların kullanımına ilişkin yasal düzenlemelere zemin hazırlayan aktör, 1975'te yayınladığı “Hayvan Özgürleşmesi” (*Animal Liberation*) ile hayvan hakları hareketini başlatan Avusturyalı filozof Peter Singer'dir. Buna bağlı olarak, hayvan çalışmalarına karşı toplum duyarlılığı yaratılmış ve hayvanların laboratuvar deneylerinde kullanımına kısıtlılıklar getiren yasalar düzenlenmiştir³.

Alternatif teknikler (doku ve organ kültürleri, omurgasız hayvanlar, embriyonlu yumurta, tek hücreliler, bitkiler⁴, bilgisayar ve veri bankaları, matematiksel yöntemler, gönüllü insan kullanımı ve epidemiyolojik çalışmalar, eğitimde yapay modellerin ve filmlerin kullanılması gibi) laboratuvar deneylerinde hayvanların kullanımını azaltsa ve hatta bazı alanlarda (örn. kozmetik) ortadan kaldırsa da, bahsedilen hiçbir teknik, hücreler ve dokular arası iletişimin nasıl olduğuna ve canlı organizmaların karmaşık yapılarına ilişkin bilgimizin henüz tam olmamasına bağlı olarak hayvan deneylerinin yerini alamamaktadır⁵. Ancak bu teknikler, laboratuvar deneylerinde hayvanların kullanımının en aza indirilmesi açısından oldukça değerlidir, göz ardı edilmemeli ve bu tekniklerin geliştirilmesi için çaba sarf edilmelidir.

Bununla birlikte, “Bu teknikler tamamen kusursuz bir hale getirildiğinde hayvan deneklerin kullanımı tamamen ortadan kalkar mı?” sorusunun cevabı büyük olasılıkla “Hayır” olacaktır. Hiçbir model, en azından şimdilik, organizmaların zorlayıcı çevresel şartlara bağlı olarak uyum sağlama yeteneğini taklit edemez. Ayrıca insan ve hayvan davranışlarını inceleyen bir bilim dalı olan psikoloji için insan ve diğer memeliler sadece fizyolojik ve biyolojik yapılardan ibaret değildir ve biyo-psiko-sosyo-kültürel bir varlık olan insan için bütün bu çıktılar yapay sistemlerle gösterilmesi pek mümkün görünmemektedir.

² Mukerjee 1997

³ Mukerjee 1997

⁴ Bose ve Karmakar, 2003; Calvo Garzón ve Keijzer, 2009; Trewavas, 2003

⁵ Altuğ 2009

İşte tam da bu noktada, yani, hayvanların laboratuvar deneylerinde kullanımının devam ettirilip ettirilmemesi etik bir ikilemi ortaya çıkarmaktadır. Bir grup, konunun hayvan hakları açısından ele alınması gerektiğini ve hayvanların kullanıldığı laboratuvar deneylerinin gereksiz ve yapılanın soykırım olduğunu savunurken; hayvanlar üzerine araştırma yapan gruplar hayvan hakları meselesinin bilimsel araştırma yapılmasını engelleyerek toplum sağlığını tehdit edici boyutlara ulaştığını savunmaktadır. Çoğu insan ise fayda-bedel analizi yapıldığı takdirde hayvanların laboratuvar deneylerinde kullanılmasının makul sayılabileceğine inanmaktadır. Bu noktada, hayvanların ödeyeceği en büyük bedelin acı çekmek, strese girmek ve ölmek olduğu; insanlara sağlanacak en büyük faydanın ise yeni tıbbi tedavilerin geliştirilmesi ve insanlara ilişkin yeni bilgilerin elde edilmesi olduğu düşünülebilir⁶.

Bu derlemede, ilk olarak, hayvan kullanımına ilişkin kısa tarihsel bir bakış sunulacak, ardından filozofların görüşlerine yer verilerek hayvanların ahlaki statüsünün değerlendirilmesi yapılacak ve psikoloji bilimi özelinde deneylerde hayvan kullanımı meselesine değinilerek Türkiye'deki psikoloji araştırmalarında hayvanların denek olarak kullanımını denetleyen kurallardan bahsedilecektir. Sonuç bölümünde ise hayvan deneylerinde kullanılan 3R+R kuralının ne olduğu ve ne işe yaradığı açıklanacak ve genel bir değerlendirme yapılarak Türkiye'deki duruma ilişkin tavsiyelerde bulunulacaktır.

Tarihsel ve Kavramsal Arka Plan

Hayvanların insanlar tarafından deney amaçlı olarak kullanımı M.Ö. 400 yıllarında yazılan '*Corpus Hippocraticum*' kitabına kadar uzanmaktadır. O dönemlerde sadece anatomik yapıyı belirlemek amacıyla hayvanlar üzerinde incelemeler yapılmış ve ilk deneysel uygulama, Claudius Galen (131-201) tarafından çeşitli organların işlevlerinin anlaşılması adına hayvanların iç organlarının çıkarılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda bu uygulamalar, canlı hayvanlarla gerçekleştirilen ilk fizyolojik araştırmalardır. Modern yöntemlerin kullanıldığı hayvan deneyleri ise 17. yüzyılda Fransa ve İngiltere'de yürütülmeye başlanmıştır. William Harvey'in (1578-1657) kalbin pompalama görevini kanıtlatdığı deneyler ya da Robert Koch'un (1877) Bacillus anthracis'in neden olduğu hastalığın bir konaktan diğer konağa bulaşabildiğini kanıtlatdığı deneyler, bu modern deneylere örnek olarak gösterilebilir. Fakat ilk olarak, 19. yüzyılda Claude Bernard tarafından hayvanların fizyolojik deneyler için kullanılması gerektiği vurgulanmıştır⁷.

Bu tarihsel gelişim boyunca hayvanların deneysel amaçlı kullanımına bağlı olarak hayvanların refahına ve haklarına yönelik çeşitli hareketler de başlatılmıştır. Ancak hayvan deneylerinde ele alınması gereken etik problemler çok daha sonra tartışılmaya başlanmış, hatta Plutarch, Schopenhauer ve Bentham gibi izole düşünürler dışında, bütün entelektüel batı tarihinde insan olmayan canlılara karşı etik olma zorunluluğu neredeyse hiç tartışılmamıştır. Daha da önemlisi, ortaçağda teolog Aziz Thomas Aquinas tarafından da savunulan ve hayvanlara yapılan kötü muameleye karşı yasaklamaların açık bir şekilde anlatıldığı Tevrat'taki kurallar dışında bu tarz eylemlerin kısıtlanmasına ilişkin herhangi bir yasa da bulunmamaktaydı. Kabaca 1800'lerde hayvanlara yapılan kötü muameleyi kısıtlayan yasaklamalar batı toplumlarının yasalarında yer edinmeye başlamıştır⁸. Ancak hayvanlara yapılan kötü muamelenin etkin bir şekilde engellendiği ve ihlallerin takip edilerek cezaların verildiği bugün için bile söylenemez.

⁶ Rowan 1997

⁷ Altuğ 2009; Ergün 2010

⁸ Rollin 2006

1789 yılına kadar hayvanlar ruhu olmayan ve bu yüzden de acı çekmeyen birer makine olarak tasvir edilmiş (kartezyen görüşü) ve buna bağlı olarak hayvan deneylerinin yapılmaya başlandığı bu ilk dönemlerde hayvanlar çok fazla acıya maruz bırakılmış; hatta deneyler, Descartes ve takipçilerinin yaptığı gibi canlı hayvanlarla yürütülmüştür⁹. 17. yüzyıla hakim olan bu bakış, Jeremy Bentham tarafından 1789'da yayınlanan 'An Introduction to the Principles of Morals and Legislation' adlı eser ile reddedilmiştir. Anestetik maddelerin keşfi ile 1875 yılında Londra'da hayvan hakları savunucuları tarafından canlı hayvan kesimine karşı 'The Victoria Street Society' ve 'Frances Power Cobbe' adlı iki dernek kurulmuştur. Bu derneklerin çalışmalarıyla İngiltere'de oluşturulan 'Royal Commission' tarafından ilk etik yasa olan 'Hayvanlara İnsancıl Davranma Yasası' 1876'da çıkarılmış ve "Canlı hayvanlar üzerinde yapılacak denemelerin ancak Eyalet Sekreterliği'nin kontrolü ile anestezi altında ve yalnızca yararlı bilim için yapılabileceği" karara bağlanmıştır¹⁰.

Bu gelişmelerle birlikte, hayvan hakları hareketi büyüyerek Avrupa ve Amerika kıtalarına yayılmış ve konuyla ilgili çok sayıda dernek (1879'da German League Against Scientific Animal Torture, 1882'de Societe Contre la Vivisection, 1883'te American Anti-Vivisection Society gibi) kurularak çeşitli yasa ve anlaşmalar yürürlüğe girmiştir¹¹. 1959'da Jeremy ve Betham tarafından yayımlanan 'The Principles of Humane Experimental Technique' adlı kitap ise hem günümüzdeki mevcut kanun ve yönetmeliklerin hem de 3R kuralının (*reduction*: azaltma, *refinement*: hayvanların refahı ve *replacement*: yerine koyma) temelini oluşturmuştur¹² (3R kuralına 'Sonuç ve Değerlendirme' başlığı altında değinilecektir.). 15 Ekim 1978 tarihli önemli bir diğer gelişme 'Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin ilan edilmesi ile yaşanmıştır (14 maddeden oluşan bildireye ulaşmak için <https://www.pau.edu.tr/deab/tr/sayfa/hayvan-haklari-bildirgesi>). Hayvanların denek olarak kullanılması ile ortaya çıkan etik sorunların çözümü için atılan bir diğer adım ise Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) himayesi altında kurulan 'Uluslararası Tıp Bilimleri Kuruluşu Danışma Konseyi (Council for International Organizations of Medical Sciences –CIOMS-)' adlı bağımsız kuruluşun bilimsel araştırmalarda kullanılan hayvanları koruma amaçlı bir yönetmelik hazırlaması olmuştur (revize edilmiş yönetmeliğe ulaşmak için https://olaw.nih.gov/sites/default/files/Guiding_Principles_2012.pdf). 1982 yılında başlatılan bu çalışma sonunda hazırlanan metin 1984'te Avrupa Tıp Konseyi tarafından da onaylanmış ve "Hayvan Deneyleri Etik Yasası" adıyla yayınlanmıştır¹³. 1980'lerle birlikte, Avrupa Birliği tarafından deney ve diğer bilimsel amaçlarla kullanılan hayvanların korunması 86/609/EEC sayılı direktif ile hükme bağlanmış ve bir rehber düzenlenmiştir¹⁴ (ulaşmak için <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31986L0609&from=EN>).

Hayvanlara yapılan kötü muamelenin kısıtlandırılmasına ilişkin yasalar, 1800'lü yılların sonlarına doğru oluşturulmaya başlansa da, kötü muamele karşıtı etik ilkelerin ve buna ilişkin oluşturulan ilk yasaların, hayvanları, ahlaki meselenin doğrudan nesnesi olarak ele almadığı söylenebilir. Yani, bu yasalarla hayvanlar, insanlara yapılan kötü muamelenin dolaylı etkilerinin odağı olarak tanımlanmıştır. Örneğin, Aquinas ve Alman filozof Kant, kötü muamele içeren davranışlara toplumda göz yumulduğu takdirde faillerinin insan istismarını artırma eğiliminde olacakları gerekçesiyle, hayvanlara yapılan kötü muameleyi yasaklama konusunda oldukça nettir. Sunulan bu gerekçe, son 30 yılda psikolojik içgörü alanında yapılan araştırmalarla da desteklenmektedir. Bu bakış açısıyla; insanlara zarar

⁹ Ergün 2010

¹⁰ Altuğ 2009

¹¹ Yaşar ve Yerlikaya 2004

¹² Kolar 2006

¹³ Uzel 1994

¹⁴ Ergün 2010

vermekten kendini alamayan bir insan için hayvanlara yapılan kötü muamele de ahlaken problemlili olmayacaktır¹⁵.

Bu noktada, hayvanların deney amaçlı kullanılmasının ahlaki bir mesele olarak nasıl ele alınacağı sorusu sorulmalı ve yanıtlar da sorunun temelini anlamak için filozoflardan alınmalıdır.

Hayvanların Ahlaki Statüsü

Bu sorunsal, aslında, hayvanların ne kadar değerli ya da ne kadar önemli olduğu ile ilişkilidir. Hayvan hakları hareketi, insanları, herhangi başka bir hayvan türü üzerinde üstünlüğü olmayan birçok hayvan türünden biri olarak görür. Hareket, ismini Tom Regan'ın 1983'te yazdığı "*The Case for Animal Rights*"dan alır. Regan, bütün insanların ve çoğu hayvanın doğuştan gelen haklara sahip olduğunu ve hayvanların sadece amaç için araç olmadıklarını belirterek hayvanlar üzerinde deney yapılmaması gerektiğini savunur. Diğerleri, hayvanlara haklar atfedilmesinden ziyade insanların hayvanlara olan görevlerine odaklanılmasının daha tercih edilebilir olduğunu düşünür¹⁶.

Birçok insan, insanların hayvanlardan daha yüksek ahlak seviyesine ve hayvanların sahip olmadığı ruha sahip olduklarına inanır. Bilimsel olarak bu bakış açısı, bilişsel ve duygusal becerileri, insanları hayvanlardan ahlaki açıdan ayıran işlevsel özellikler olarak tanımlar. Ayrıca bu bakış açısına sahip insanlar, dilin, doğruyu yanlıştan ayırma yeteneğinin ve ahlaki olarak davranma becerisinin ya da antlaşmalara katılma özelliklerinin sadece insanlara ait olduğunu iddia eder¹⁷.

Hayvanlar ahlaki iddialara tepki verme ya da bu iddiaları uygulama kapasitesine sahip olmayan canlılarsa, o halde hakları da yoktur. Bu önermenin René Descartes, Immanuel Kant, Lara Denis ve Christine M. Korsgaard'ın felsefeleri temelinde incelenmesi hayvan haklarının gelişimi açısından değerli bilgiler sunacaktır.

İnsanın ayrıca bir ruha sahip olduğunu savunan Descartes (1596-1650), hayvanları doğanın yaptığı otomatlar olarak görür ve onların acı dahi çekmediklerini iddia eder. Cottingham (2008), Descartes'ın metinlerinden yaptığı alıntıda, kan dolaşımıyla ilgili araştırmaları sırasında canlı köpek ve tavşanlar üzerinde deney yapmaya çekinmeyen Descartes için şunları söylemiştir: "(...) kurbanlarının ciyaklamalarının kilise orglarının herhangi bir tuşuna basıldığında belirli bir ses çıkardığı gerçeğinden daha önemli olmadığına (...)"¹⁸.

Kant etiğinde ise, hayvanların etik sistemin bir parçası olarak doğrudan ele alınmadığı ve hayvanlara karşı ödevlerimizin ancak insan dolayısıyla savunulabileceği düşüncesinin geçerli olduğu söylenebilir (dolaylı ödev argümanı). Dolayısıyla, Kant'ın hayvanı insandan aşağı gördüğü ve sadece şey ya da mal olarak kabul ettiği eleştirisini de beraberinde getirir. Kant sistemi içinde bu ve benzeri zayıf noktalar (hayvanların hüküm verebilme kapasitesinin olmaması; yalnızca insanlara doğrudan değer verme; canlı ve cansız doğayı ancak insanla ilişkisi bakımından ele alma; canlı hayvanlar üzerinde yapılan deneylerin, dehşet verici olsalar da, insanların yararına olduğu için kabul edilebilmesi; hayvanların da acı ve ıstırap çekebileceklerini ifade etmesine karşın, onların değerlerinin ve haklarının olmaması) var olsa da, gerek Kant'ın etik üzerine çalışmaları gerekse diğer alanlardaki çalışmaları değerlendirildiğinde aksi yönde sonuçlar da çıkarılabilmektedir. Ayrıca Kant'ın etik anlayışının rasyonaliteye odaklanan insan merkezci bir yaklaşım üzerine temellendiği ve hayvan hakları gibi

¹⁵ Rollin 2006

¹⁶ Regan'dan aktaran Flossos 2005

¹⁷ Flossos 2005

¹⁸ Cottingham'dan aktaran Esen 2015a

modern bir meseleyle ilgili filozofun benzer kaygılarla hareket etmiş olduğu varsayımının hatalı olacağı da unutulmamalıdır.¹⁹

Kant (1724-1804), *Etik Üzerine Dersler*'in hayvanlarla ilgili ödevlerimizi tartıştığı bölümünde hayvanlara karşı tavrımızın ne olması gerektiğini, insan ve hayvan arasındaki farkı da vurgulayarak “(...) hayvanlara karşı ödevler insanlığa karşı dolaylı ödevlerdir.” söylemiyle dile getirmektedir.²⁰ Kant'a göre hayvanların insanlarla ortak bir yönü acı çekme kapasiteleridir. Hayvanlara acı çektirmek ya da acı çekmelerine kayıtsız kalmak da insanın moral duygularını kötürümleştirecektir.²¹

Kant'ın dolaylı ödev argümanı çizgisini takip eden bir yaklaşım sergileyen ve hayvanlara davranış biçimimizin ahlaken önem taşıyan davranış ve duygularımızı açığa çıkardığını ve etkilediğini söyleyen Denis²², hayvanlara karşı ödevlerimizin kaynaklarını göstermek için sempati duygusunu ele alır. Sempati, başkalarına nasıl ve ne zaman yardım edeceğimizi belirlememizi sağlarken; sempati duyabilme yeteneğimiz, Kant'a göre, hayvani ve ahlaki varlıklar olarak doğamızın mükemmelliğe ulaşması açısından oldukça önemlidir. Çünkü ahlaki bütünlük ve mükemmeliyet çabası neredeyse her zaman hayvanlara kötü davranmayı yasaklar. Hayvanlarla ortak taraflarımızın ve benzer davranışlarımızın olduğunu belirten Denis'e²³ göre, acı ve sevinç hissi, arzulara sahip olma gibi yaradılıştan sahip olunan özellikler ve bu özellikler üzerinden eylemde bulunma becerisi, insan ve hayvanlarda ortaktır ve bu ortaklık, hayvanları bizim gözümüzde sevgi ve sempatiye değer kılar.²⁴

Kant'ın rasyonalite kavramının yanı sıra iyi kavramının da yeniden yorumlanması gerektiğini öneren ve hayvanlara iyi davranma gereğini daha Aristotelyen bir anlayışa dayandıran Korsgaard²⁵, insanların açık bir şekilde normatiflik problemi ile karşı karşıya olduğunu iddia eder ve bu problem için şunları söyler: “(...) insanın bilinç yapısının bir yansıması olarak ortaya çıkar. Alt düzeydeki bir hayvanın dikkati dünyaya odaklanmıştır. Algıları kendi inançları; arzuları da kendi iradesidir. Bunları bilinçli aktivitelerle yapar, fakat yaptıklarının bilincinde değildir. Yani, bu aktiviteler dikkatinin nesnesi değildirler. Fakat insan olan hayvanlar, dikkatini algılarına ve arzularına, kendi zihinsel aktivitelerine çevirebilir ve yaptıklarının bilincindedir. Bu yüzden, yaptıklarımız üzerine düşünürüz. Bu da, diğer hayvanların sahip olmadığı bir problemle karşı karşıya kalmamıza neden olur. İşte bu, normatiflik problemidir. Yansıtmacı zihin, algı ve arzuları olduğu gibi kabullenmez, bir nedene ihtiyaç duyar.”²⁶

Psikoloji Bilimi Özelinde Hayvanların Deney Amaçlı Kullanımı

Her ne kadar modern psikolojide araştırmaların çoğu insanlar üzerinde yapıyorsa da, insan olmayan hayvanlar üzerine yapılan çalışmalar psikoloji biliminin bilgi üretiminde büyük rol oynamıştır ve günümüzde hala kayda değer sayıda çalışmada hayvanlar denek olarak kullanılmaktadır. Hayvanlar üzerinde yapılan çalışmaların çoğu, tabiatı gereği, tıbbi ya da biyolojiktir. Hayvan psikolojisi çalışmaları, hayvanların kullanıldığı bütün çalışmaların yaklaşık % 1'ini oluştururken; insanlar tarafından farklı amaçlarla kullanılan bütün hayvanların ise sadece % 0.003'ü psikolojik araştırmalar için kullanılır.²⁷ Bununla birlikte, hayvanlarla yapılan çalışmalar psikolojinin alt-alanlarına ve zamana göre farklılaşmaktadır. Örneğin, fizyolojik psikoloji, laboratuvar çalışmalarında hayvanları yoğun bir şekilde kullanırken, karşılaştırmalı psikoloji ve etoloji hem laboratuvar hem de doğal ortamlarında

¹⁹ Esen 2015b

²⁰ Kant 2003, 273

²¹ Kant 1991, 238

²² Denis 2000

²³ Denis 2000

²⁴ Denis 2000

²⁵ Korsgaard 1996

²⁶ Korsgaard 1996

²⁷ Domjan 1998

hayvanları kullanmaya devam etmektedir. En parlak dönemi olan 1915'lerde davranışçı yaklaşımın çalışmaları büyük ölçüde laboratuvar hayvanları üzerinde yapılmakta iken, günümüzde bu çalışmaların yoğunluğu azalmıştır. Genel olarak bakıldığında, 19. yüzyıl hayvan temelli laboratuvar çalışmalarının en yoğun olduğu dönem olmuştur²⁸.

Viney, King ve Berndt²⁹, "*Psychological Abstracts*" adlı bir derginin yayınlarını temel alarak, 1967'den 1988'e kadar her yıl için 17 türün deneylerde kullanımlarını sayısal olarak hesaplamıştır. Bu türlerden birini kullandığını bildiren makaleler incelendiğinde en sık kullanılan türlerin sırasıyla şu şekilde olduğu gözlenmiştir: Sıçanlar, fareler, güvercinler, kediler, tavşanlar, hamsterler, köpekler, şempanzeler, gerbiller, babunlar, yılanlar, yarasalar ve gine domuzları, yunuslar, goriller, lemurlar ve foklar. İlk üç hayvan grubu ile yürütülen araştırmalar, yayınlanan çalışmaların % 94'ünü oluşturmaktadır. Ayrıca yazarlar, araştırmanın yapıldığı bu 21 yıl içerisinde sıçanlar, güvercinler ve kobaylar gibi standart laboratuvar hayvanları ile yürütülen mutlak çalışma sayısının nispeten sabit kaldığını; kediler, köpekler ve tavşanlar gibi daha özelleşmiş hayvanlar için mutlak çalışma sayısının ise azaldığını belirtmişlerdir. Şempanze, yarasa, hamster, fare ve yılanların kullanımları ise sabit kalmıştır.

Yukarıda bahsi geçen bütün bu hayvanların psikoloji araştırmalarında kullanım amaçları birbirinden farklıdır. Bazı psikologlar, bu hayvanları, sadece onları anlamak ya da onların kendi türdeşlerinden ve insan olmayan diğer türlerden nasıl farklılaştığını araştırmak için kullanırlar. Bu karşılaştırmalı psikologlar (*comparative psychologists*), hayvanları anlamayı kendi içinde bir amaç olarak görürler. Diğer psikologlar, tüm insan ve insan olmayan hayvanların davranışlarını anlamaya yardımcı olacağına inandıkları ve evrensel olduğunu varsaydıkları süreçleri keşfetmek için hayvanlarla çalışır. Davranışçı psikologlar ise öğrenmenin, motivasyonun, belleğin ve algının genel süreçlerini aydınlatmak için hayvanları kullanır. Başka bir grup psikolog, insanlardaki özel durumları anlamak için hayvan çalışmaları yürütür. Bazı durumlarda, bu koşullar ya da en azından benzer koşullar, insan olmayan hayvanlarda doğal olarak meydana gelir ve sonrasında laboratuvar hayvanlarında yapay olarak oluşturulabilir. Ancak çoğunlukla, karşılaştırılabilir koşullar, insan olmayan hayvanlarda doğal olarak meydana gelmez ve araştırmacılar, incelenen insan koşulunun en azından benzer biçimlerini meydana getiren durumlar tasarlamaya çalışırlar. Her iki durumda da, bu amaç ve strateji "hayvan modeli" araştırması olarak adlandırılır³⁰. Bu hayvan modeli çalışmaları ile davranış, bellek ya da işitme bozuklukları, cinsel bozukluklar gibi birçok bozukluğa, patolojik durumlara ve fonksiyon bozukluklarına ilişkin oldukça faydalı bilgiler elde edilmiştir.

N. E. Miller³¹, psikoloji laboratuvarlarında yürütülen hayvan çalışmalarının hem hayvanlar hem de insanlar için birçok yararının olduğunu ayrıntılı olarak dile getirmiştir. Örneğin, hayvanlarla yürütülen tat kaçınma koşullaması çalışmalarıyla, yırtıcılara hiç zarar verilmeden mahsullerin ve çiftlik hayvanlarının korunması gerçekleştirilmiştir. Yine, basımlama süreçleriyle ilgili hayvan çalışmalarından elde edilen bilgilerle nesli tükenmekte olan türler için üreme desteği sağlanmıştır. Hayvan çalışmalarından elde edilen öğrenme ilkeleri; enürezis, skolyoz ve kronik ruminatif kusma gibi patolojilerin tedavisinde etkili çeşitli terapötik uygulamalarda kullanılmıştır. Aynı şekilde, fobi, kaygı atakları, kekemelik ve kontrol edilemeyen kompulsif davranışlar gibi birçok davranışsal problemin tedavisinde öğrenme ilkeleri üzerine temellenen davranışçı terapilerden yaygın olarak faydalanılmıştır. Baş ağrıların, nörolojik kas bozukluklarının ve diğer hastalıkların tedavisi için biyolojik geri bildirimlerin kullanımı, stresin hipertansiyon ve depresyon üzerindeki etkileri, içsel

²⁸ Shapiro 1998

²⁹ Viney, King ve Berndt 1990

³⁰ Shapiro 1998

³¹ Miller 1985

opiatların doğal analjezikler olduğu, madde toleransında Pavlovian koşullamanın rolü ve bellek becerileri ve öğrenme üzerinde yaşlanmanın etkisi gibi birçok keşif hayvanlarla yürütülen davranışsal tıp çalışmaları ile elde edilmiştir. Bağlanma üzerine yapılan çalışmalar ise, bir yenidoğanın yaşamını devam ettirebilmesi için küvöz içine yerleştirilmek zorunda kalındığı durumlarda, ebeveynlerinden fiziksel olarak ayrılmasının zararlı etkilerinin, gün boyunca 15'er dakika olmak üzere üç defa hafifçe dokunularak çok büyük oranda tersine çevrilebileceğini kanıtlamıştır.

Gallup ve Suarez³², psikoloji çalışmalarında hayvan kullanımının gerekçelerini ve boyutlarını incelemiş ve olası alternatifleri göz önünde bulundurarak şu sonuca varmıştır: “Pek çok durumda, psikoloji araştırmalarında hayvanların kullanımına karşı uygulanabilir başka bir alternatif yoktur.” Araştırmalarda hayvan kullanımı zamanla azalsa da, hem araştırmada hem de öğretimde hayvanların kullanımına yönelik profesyonel destek oldukça fazladır³³. Amerikan Psikoloji Derneği (*American Psychological Association*, APA) üyeleri tarafından hazırlanan bir ankete cevap verenlerin % 80'i hayvan araştırmalarına genel destek vermiştir³⁴. Ana branşı psikoloji olan lisans öğrencileri örnekleminden de benzer sonuçlar elde edilmiştir³⁵.

Dollard ve Miller (1950) da benzer bir bakış açısıyla insan davranışları üzerinde hayvan modellerini kullanmanın mantığını ve stratejisini şöyle açıklamıştır: “Sıçanlarla yapılan çalışmaların sonuçlarını kullanırken sıçanlarla insanların benzer öğrenme kapasitelerine sahip olduğu varsayımını kullanmaktayız. Çıkarımların insan düzeyinde doğrulanması gerekse de, hayvanların kullanıldığı çalışmalarda belirli durumların test edilmesi daha kolaydır. Dahası insanlar üzerinde çalışırken uygulanamayan katı deneysel koşullar diğer memeliler üzerinde kullanılarak gerekli olan bilgi edinilebilir.” Dollard ve Miller'e (1950) göre, hayvan modellerinin kullanılmasıyla hem insan davranışları daha rahat bir şekilde açıklanabilir, hem de insanlarla yapılan çalışmalarda elde edilen ama gerçeği ortaya koyma yetisi zayıf olan bulgular hayvan modelleriyle desteklenebilir. Bu açıklamayla paralel olarak özellikle 1960'lardan sonra hayvan modellerinin kullanımında artış gözlenmiştir³⁶.

Gallup ve Suarez³⁷ tarafından yapılan bir araştırmada, psikoloji araştırmalarında hayvanların kullanılma oranının yaklaşık %7,5 olduğu gösterilmiştir. Yazarlar, bu veriyi “*Psychological Abstracts*” adlı bir dergide 1979 yılında basılan makaleler üzerinden elde etmiştir, ancak bu verinin, sadece çalışmaların özetlerini yayımlayan bir dergiden ve sadece seçilen makaleler üzerinden elde edilmiş olması verinin kapsayıcılığını oldukça sınırlamaktadır. Ayrıca APA'nın 1985'te yayınladığı bir broşürde yer alan bilgiler üzerinden yapılan hesaplamalara göre bilimsel araştırma yapan psikologların kabaca %30'unun çalışmalarında hayvan denek kullandığı sonucuna varılmaktadır³⁸. Bu sonucun %7,5'lik tahminle tutarsızlık gösterdiği ve gerçek oranın bahsedilenden çok daha fazla olduğu aşikârdır.

Psikoloji Araştırmalarında Hayvanların Kullanımına İlişkin Yasal Düzenlemeler

Psikolojiye giriş dersi alan her öğrenci, muhtemelen hayvanlarla yapılan ve yeni ufuklar açan psikoloji araştırmalarını da okumuştur. Skinner'ın fareleri, Pavlov'un köpekleri, Thorndike'in kedileri ve Harlow'un maymunları bu araştırmaların en ünlüleri arasındadır. Hayvanlarla yapılan bu çalışmalardan

³² Gallup ve Suarez 1985

³³ Rowan 1997

³⁴ Plous 1996a

³⁵ Plous 1996b

³⁶ Dollard ve Miller'dan aktaran Domjan 1998, 13

³⁷ Gallup ve Suarez 1980

³⁸ Shapiro 1998

elde edilen bilgiler, davranış bilimlerinin ilerlemesine büyük katkılar sunmuş olmakla birlikte, psikoloji özelinde etik ilkelere ilişkin herhangi bir yasal düzenleme oluşturulmamışken 1970'lerden önce hayvanlarla yapılan bu ve benzeri birçok çalışma, şu an yürütülmesine 'etik' olarak izin verilmeyecek olan deneylerdir. Hayvanlar, kendi doğal ortamlarının temsillerine sahiptir ve bilgiyi dönüştürmek ve birleştirmek için bilişsel işlevlerini kullanırlar; dolayısıyla hayvanlar üzerinde yapılan çalışmaların etik boyutu mutlaka dikkate alınmalıdır³⁹. Amerikalı psikolog Harry Harlow'un, çalışma arkadaşları Calvin Stone ve Lewis Terman ile birlikte 1957-1963 yılları arasında rhesus maymunlarıyla yürüttüğü anneden ayrılma (*maternal-separation*), bağlanma ihtiyacı (*dependency need*) ve sosyal izolasyon (*social isolation*) deneylerini ve elde edilen sonuçları ele almak psikoloji araştırmaları özelindeki etik problemlerin anlaşılması açısından önemlidir.

Farklı aşamalara sahip söz konusu deneylerin birinde; doğumdan hemen sonra annelerinden ayrılmış bebek maymunlar, ortalama yetişkin bir maymun boyutlarında biri biberonlu ancak telden, diğeri ise yumuşak dokudan tasarlanmış iki yalancı/vekil annenin olduğu kafeslere konulmuş ve bebek maymunların hangi anneyi seçecekleri gözlenmiştir. Koşulların birinde bebekler sadece telden anne aracılığıyla beslenebilirken, diğerk koşulda sadece yumuşak anne aracılığıyla beslenebilmiştir. Sadece telden annenin besin verdiği koşulda bile yavru maymunların sadece beslenme ihtiyacı için telden anneyi tercih ettikleri, diğerk tüm zamanlarda ise yumuşak annenin yanında zaman geçirdikleri gösterilmiştir⁴⁰. Bu sonuçlarla, önceki teorilerin iddia ettiği gibi, bağlanmanın sadece beslenme gibi içgüdüsel süreçlere bağlı olmadığı kanıtlanmıştır. Bunun yanı sıra, deneyleri farklı şekillerde çeşitlendiren (ortama korku nesnesi eklemek ya da bebek maymunları çeşitli uyaranların olduğu yeni bir odaya koymak gibi) Harlow, her seferinde yumuşak annenin tercih edildiğini de göstermiştir⁴¹.

Harlow'un etik açıdan çok fazla tartışmaya neden olan bir diğerk çalışması, yine rhesus maymunlarıyla yaptığı tam ve kısmi sosyal izolasyon deneyleridir. Tam sosyal izolasyon deneyleri için "çaresizlik kuyusu" (*pit of despair*) adını verdiği boş ve tüm dış etkenlerden yalıtılmış olarak tasarlanan bir oda kullanmıştır. Kısmi izolasyon deneylerinde ise bebek maymunlar, diğerk maymunları duyabilecekleri, koklayabilecekleri ve görebilecekleri, ancak onlarla fiziksel temasta bulunamayacakları tel kafesler içinde tutulmuştur. Kısmi izolasyona maruz kalan maymunların, boş bakış, stereotipik tekrarlayıcı dairesel hareketler ve kendine zarar verme/yaralama gibi çeşitli anormallikler gösterdikleri gözlenmiştir. Bazı maymunlar çalışma dahilinde 15 yıl boyunca tek başlarına izolasyona maruz bırakılmıştır. 3, 6, 9, 12 ya da 18 ay boyunca tam sosyal izolasyona maruz kalan bebek maymunların ise duygusal şok yaşadıkları ve otistik sallanma hareketleri gösterdikleri gözlenmiştir. Hatta 3 aylık izolasyona maruz kalan 6 maymundan biri izolasyon sonrasında yemek yemeyi reddetmiş ve 5. günün sonunda da ölmüştür. 12 aylık izolasyon sonucunda ise maymunların sosyal işlevselliğinin neredeyse yok olduğu görülmüştür. Bu deneylere maruz kalan yavru maymunların yetişkin olduklarında ise anti-sosyal davranışlar sergilediği, diğerk maymunlarla çiftleşmeyi reddettiği, çiftleşip doğum yapanların da ya bebeklerini öldürdüğü ya da yeterli bakım alamadıkları için bebeklerinin kendiliğinden öldüğü gözlenmiştir⁴². Bu sonuçlar, bebeklik dönemindeki bağlanma ihtiyacının karşılanmaması durumunda ileri dönemlerde gözlenebilen bozukluklara işaret etmektedir. Harlow, bu deneylerle ilişkili olarak meslektaşlarından gelen eleştirilerin hiçbirini önemsememiş ve kendini "Önemsemediğim tek şey, bir maymunun yayımlayabileceğim bir özelliğe dönüşüp dönüşmeyeceğidir. Onlara karşı herhangi bir

³⁹ Roberts 1998, 24

⁴⁰ Harlow 1958

⁴¹ Harlow 1958

⁴² Harlow ve Suomi 1970

sevgi beslemiyorum. Hiç beslemedim. Hayvanlardan gerçekten hoşlanmam. Kedileri küçümserim. Köpeklerden nefret ederim. Maymunları nasıl sevebilirsiniz?” diyerek savunmuştur⁴³.

Harlow’un çalışmaları, elde edilen sonuçların, yoksunluğun insan bebekleri üzerindeki etkilerini anlamada sınırlı bir katkısının olması ve kullanılan yöntemlerin gereksiz bir şekilde acımasızca (etik dışı) olması nedeniyle etik açıdan haklı olarak eleştirilmiştir. Sosyal izolasyon deneylerinde maymunların duygusal açıdan zarar gördükleri aşikârdır. Diğer yandan da, Harlow’un çalışmaları, bağlanma ve sosyal davranış gelişimine sağladığı yeni bakış açısı nedeniyle aklanmaktadır. Harlow’un çalışmalarından önce bağlanmanın duygusal bakımdan ziyade fiziksel bakımla (örn. besleme) ilişkili olduğuna dair yaygın bir inanış vardı. Bu noktada fayda-bedel değerlendirmesinin yapılması uygun görünmektedir. Harlow’un çalışmalarının faydalarının bedellerinden daha ağır bastığı düşünülebilir. Örneğin, en önemli bağlanma kuramı psikologlarından John Bowlby’in teorik çalışmaları Harlow’un çalışmalarından etkilenmiştir. Ayrıca hastanelerde, çocuk esirgeme kurumlarında ve kreşlerde duygusal bakımın önemi konusunda toplumda ve uzmanlarda bir farkındalık yaratılmasına da vesile olmuştur. Çocuk ihmali ve istismarında risk faktörlerinin anlaşılmasını ve önlemek için müdahale programlarının geliştirilmesini sağlamıştır. Bağlanmayı incelemek için hayvanları kullanmak, toplumda en çok risk altında olan çocuklara fayda sağlayabilir ve bu çocukların büyüyüp toplumun üretken üyeleri olacağı düşünüldüğünde ekonomiye sağlayacakları katkı, bu çalışmaların bir başka faydası olarak da değerlendirilebilir⁴⁴.

Bununla birlikte, bu ve benzeri deneyler nedeniyle 1970’lerin sonları ile 80’lerin başlarında, hayvan çalışmalarının durdurulması için hayvan hakları koruyucuları tarafından pek çok saldırı düzenlenmiştir. Bu saldırıların büyük bir çoğunluğu da, deneysel psikoloji çalışmalarında hayvan kullanımına karşı yapılmıştır. Bu gruplardan biri olan “Hayvanlar için Seferberlik” (*Mobilization for Animals*) grubu, hayvan araştırmacılarına birçok suçlama yöneltmiştir. Bu suçlamalar arasında çok yüksek şiddetlerde elektrik verme, aç ve susuz bırakarak ölüme terk etme, kemiklerin kırılmasına neden olacak şiddette güç uygulama, sakat bırakma, aşırı stres ve acıya maruz bırakarak psikotik davranış örüntüleri sergilemelerine sebep olma gibi uygulamalar bulunmaktaydı. Bunun üzerine, Coile ve Miller⁴⁵, 1979-1983 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönem içinde APA dergilerinde basılan hayvan çalışmaları ile ilişkili makaleleri gözden geçirmiş ve inceledikleri 608 makalenin hiçbirinde Hayvanlar için Seferberlik organizasyonunun belirttiği suçlamaları içeren tek bir uygulamaya bile rastlamamıştır. Bu sonuca bağlı olarak, Coile ve Miller⁴⁶, hayvan hakları savunucularının, hayvan çalışmaları ile ilişkili gerçekleri çarpıtarak yanlış ve tahrik edici iddialarda bulduklarını söylemiştir. Aslında hayvan hakları savunucuları, insanlar için var olan etik kuralların (insanlarda deneysel olarak beyin hasarı oluşturulamaması, bir bebeği ebeveynlerinden kasıtlı olarak ayıramama, bilinmeyen ilaçların test edilememesi gibi) hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda da var olması gerektiğini savunurlar. Bu yaklaşımı benimseyen hayvan hakları savunucularının konumu üç noktada özetlenirse: (1) Hayvanlar da acı hisseder; (2) Herhangi bir canlıya zarar vermek insancıl bir bilim insanı için insanlık dışıdır; (3) Bilimsel ilerlemenin hayvan araştırmaları üzerinden gerçekleştiği iddiası bir çeşit ırkçılıktır ve tamamen haksız ve etik dışıdır. Benzer bir bakış açısıyla Singer⁴⁷, diğer türlerin haklarının ve çıkarlarının hiçe sayılmasını türçülük (*speciesism*) olarak nitelendirir.

⁴³ Harlow’dan aktaran Blum 1994, 92

⁴⁴ McLeod 2020

⁴⁵ Coile ve Miller 1984

⁴⁶ Coile ve Miller 1984

⁴⁷ Singer 2002, 6-7

Herzog⁴⁸, hayvanlara yapılan uygulamalar ve hayvan hakları hareketleri ile ilişkili başlıklara adanmış gazete ve dergilerdeki makale sayısının 1975'ten 1990'lara kadar sürekli arttığını, 1990'dan itibaren de azaldığını göstermiştir. Hayvan hakları hareketinin en büyük etkisi ve bu etkinin hayvanlara yapılan uygulamalara ilişkin toplum üzerindeki tesiri, hem hükümetleri hem de hayvan araştırmaları yapan enstitüleri, hayvanların bakım ve kullanımları için zorunlu bir kılavuz hazırlama adına harekete geçirmek olmuştur. 1980'lerde, hayvanların refahı ve araştırmalarda kullanımını için yol gösterici federal ve yerel düzenlemeler yasallaşmıştır. Kuzey Amerika'daki bütün üniversiteler, hastaneler ve hayvan araştırmalarının yürütüldüğü diğer enstitüler, hayvanlarla deneysel çalışmaya başlamadan önce araştırmacıların önerilerini gözden geçiren ve onaylayan hayvan bakımı komitelerine sahiptir. Bu komiteler hem enstitü üyelerinden hem de yerel bir komitedeki bireylerden oluşur ve hayvanların katı etik düzenlemelere göre kullanıldığını ve barındırıldığını garanti altına almak için görevlendirilmiştir⁴⁹.

Bu düzenlemeler, hayvanların uygun bir şekilde havalandırılan ve ısı kontrolünün sağlandığı rahat kafeslerde barındırıldığını ve beslenme diyetiyle beslendiklerini garanti altına alır. Hemcinsleriyle sosyal etkileşim kurabilme imkanının sağlanacağı şekilde hayvanların kısıtlandırılmış çevrelerinin zenginleştirilmesi teşvik edilir. Araştırmacılar için sunulan kılavuzda, kaçınılmaz olarak gerekmediği takdirde, hayvanlara daha fazla stres ve rahatsızlığın yaşatılmaması gerektiği ısrarla belirtilir. Ayrıca ameliyatlarda anestezi altında yürütülmeli ve operasyon sonrasında ağrı kesiciler kullanılmalıdır. Davranışsal çalışmalarda, yiyecek ödülü ile motivasyonun artırılmasının sağlanması adına hayvanlar aç bırakılabilir; ancak kilo kaybı, sınırsız yiyeceğin verildiği durumlarda hayvanın vücut ağırlığının % 80'inden aşağıya nadiren düşer. Kaldı ki, sınırsız yiyeceğin verildiği durumlarda hayvanlar obez olduğu ve kilo kaybeden hayvanlara nazaran daha kısa zamanda öldüğü için deney hayvanlarının düşük kiloda tutulması, hayvanların sağlıklarının sürdürülmesine ve uzun ömürlü olmalarına yardımcı olur. Cezalandırmanın davranışlar üzerindeki etkilerini ve hayvanların tehlikeli uyarıcıdan nasıl kaçmayı ve kaçınmayı öğrendiklerini incelemek isteyen bir araştırmacı, çalışmalarının küçük bir bölümünde elektrik şoku kullanabilir. Ancak şokun düzeyi, hayvanı öğrenmeye motive etmeye yetecek ve doku zararına neden olmayacak derecede olmalı; şiddetli olmamalıdır. Zaten, hayvana uygulanacak şok düzeyleri, hayvan bakımı komiteleri tarafından sıkı bir şekilde düzenlenmektedir⁵⁰.

Hayvan hakları hareketinin, hayvan araştırmaları yapan enstitüler üzerinde önemli etkilerinin olduğu açıktır. Hayvan araştırmalarına yönelik etik kılavuzlar ve hayvan bakımı komiteleri ile birlikte hayvanlarla çalışan araştırmacılar bir araştırmaya başlamadan önce iyice ve dikkatlice düşünürler. Ayrıca etik gerekliliklerin sağlanması adına araştırmacılar tarafından önerilen yöntemler genellikle değişimlenir.

Hayvanların deney amaçlı olarak kullanımına ilişkin ortaya çıkan etik ikilem psikologlar arasında da görüş farklılıklarına neden olmuştur. Pek çoğu acı veya ölüm içeren çalışmaları onaylamamakta ve çoğunluğu primatlara sağlanan devlet korumasının sıçanlar, fareler ve kuşlar için de sağlanması gerektiğini savunmaktadır⁵¹. Yani, psikologlar da uzun bir süreden beri araştırmalarda kullanılan hayvanlara karşı insani ve etik davranılması konusunda kafa yormuştur, ancak 1970'lere kadar konu ile ilgili herhangi bir yasal düzenleme yapılmamıştır. İnsani muameleye ilişkin ilk açıklamaların birinde, denek olarak kullanılan hayvanların "(...) nazikçe muamele edileceği, uygun şekilde besleneceği ve çevrelerinin en iyi hijyenik koşullarda tutulacağı (...)" belirtilmiştir⁵². Bu ilgi,

⁴⁸ Herzog 1995

⁴⁹ Roberts 1998, 25

⁵⁰ Roberts 1998, 25-26

⁵¹ Plous 1996a

⁵² Young 1928

hayvanlarla yapılan araştırmalara rehberlik eden APA'nın⁵³ yeni kılavuzunda da kendini göstermektedir. Genel ilke şu şekilde ifade edilmektedir:

“Psikoloji, çok geniş çapta araştırma alanlarını kapsamakta ve çeşitli girişimlere uygulanmaktadır. Bu çalışmaların önemli bir bölümü öğretim ve hayvan davranışı üzerine yapılan araştırmalardır. Bunlar, davranışın altında yatan temel ilkeleri anlamaya, hem insan hem de hayvanların sağlığını geliştirmeye katkıda bulunur. Açıkça görölüyor ki, psikologlar, öğretim ve araştırmalarını ilgili kanunlar ve yönetmeliklere uygun bir şekilde gerçekleştirmelidirler. Buna ek olarak, etik kaygılar, psikologların araştırmaya başlamadan önce hayvanlara yönelik işlemlerin bedel ve faydalarını göz önünde bulundurmaları gerektiğini şart koşar”⁵⁴.

İnsan muamelesinin kötüye kullanımı insanların denek olarak kullanıldığı çalışmalarda ortaya çıktığı gibi hayvanların denek olarak kullanıldığı çalışmalarda da ortaya çıkabilir. Bu gibi durumlarda söz konusu araştırmacılar cezalandırılmalıdır. Kötüye kullanımların ortaya çıkıyor olması hayvan araştırmalarının sonlandırılması gerektiği anlamına geliyorsa, insanlarla yapılan araştırmaların ve hatta diğer bütün araştırmaların da sonlandırılması gerekir. Bu karar kişisel olmakla birlikte, kararın verilmesinde, Rowan'ın⁵⁵ da belirttiği üzere, fayda-bedel hesabının yapılması önemlidir.

APA⁵⁶ etik kurallarında, hayvan denekleri kullanan araştırmacılar için birincil hususlar ana hatlarıyla verilmiştir. Bu ilkelere ait daha ayrıntılı bir açıklama ise APA'nın⁵⁷ *Hayvanların Bakımı ve Kullanımında Etik Davranışlar Hakkında Rehberi*'nde bulunmaktadır. Ülkemizde ise Türk Psikologlar Derneği (TPD), 18 Nisan 2004 tarihli 27. Olağan Genel Kurulu'nda, büyük oranda APA etik kodlarının uyarlaması olan Etik Yönetmelik'te yer alan '*Araştırmadaki Hayvanların Kullanım ve Bakımı*' başlığı altında deney hayvanlarının haklarını toplam yedi maddeyle koruma altına almıřtır⁵⁸ (ulaşmak için psikolog.org.tr/tr/files/folder/etik-yonetmeligi-x389.pdf).

Bunun dişında, 24.06.2004 tarih ve 5199 sayılı “Hayvanları Koruma Kanunu” Resmi Gazete'nin 01.07.2004 tarih ve 25509 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (ulaşmak için tbmm.gov.tr/kanunlar/k5199.html). Bu kanunun 9. ve 17. maddeleri gereği, T.C. Çevre ve Orman Bakanlığınca çıkarılan “Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik” 06.07.2006 tarih ve 26220 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır (ulaşmak için <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060706-11.htm>). Ayrıca 5199 sayılı “Hayvanları Koruma Kanunu”nun 9. maddesi 5. fıkrası gereği, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından “Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar için Kullanılan Deney Hayvanlarının Korunması, Deney Hayvanlarının Üretim Yerleri ile Deney Yapacak olan Laboratuvarların Kuruluş, Çalışma, Denetleme, Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik” 16.05.2004 tarih ve 25464 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır (ulaşmak için <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/05/20040516.htm#5>). Bu son yönetmeliğin uygulama talimatı ise 25.04.2006 tarih ve 24 nolu kararla yayımlanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsan olmayan hayvanlar yüzyıllardır insanoğlunun amaçlarına bağlı olarak birçoğ deneyde araç olarak kullanılmış ve yürütölen deneyler çoğu zaman hayvanların zararına olacak şekilde sonlandırılmıştır. Dolayısıyla da hayvanların denek olarak kullanılması etik açıdan birçoğ tartışmaya

⁵³ APA 2012

⁵⁴ APA 2012

⁵⁵ Rowan 1997

⁵⁶ APA 2002

⁵⁷ APA 2012

⁵⁸ TPD 2004

yol açmıştır. Hayvanların bilimsel çalışmalarda kullanılmasına tamamıyla karşı çıkanlar, hayvanların bu tarz çalışmalara dahil edilerek istismar edildiklerini savunmaktadır. Ancak bilimsel araştırmalarda kullanılan hayvanlar, toplamda kullanılan hayvanların sadece küçük bir kısmıdır. Günümüzde hayvanlar, yiyecek elde edilmesi, avlanma, tekstil gibi pek çok sebep dolayısıyla öldürülmekte; öldürülmeyen hayvanlardan da farklı şekillerde yararlanılmaktadır (örneğin tarım)⁵⁹. Eğer bir istismar söz konusu ise bu alanların da incelenmesi gerektiği açıktır.

Bununla birlikte, etik konulara ilginin artmasıyla alternatif tekniklerin de araştırılmaya başlandığına ve bu alternatiflerin neler olduğuna yazının giriş bölümünde değinilmişti. Bu bağlamda, Zoolog William Russell ve mikrobiyolog Rex L. Burch⁶⁰ tarafından hayvan çalışmaları için oluşturulan 3R kuralı, hayvanları denek olarak kullanan araştırmacılar tarafından benimsenir ve uygulanırsa etik kaygıların gözetildiği düşünülebilir. Hatta bu üç kurala son yıllarda *responsibility* (sorumluluk) ilkesi de eklenmektedir. Bu kurallardan kısaca bahsedilecek olunursa:

Reduction (Azaltma): Bu kural, mümkün olan en az sayıda hayvan kullanımı ile güvenilir veri elde edilmesini ifade eder. Bunun için de gereksiz tekrarlardan kaçınmayı sağlayacak iyi bir alan yazın taramasının yapılması, bilinçli bir şekilde deneylerin yürütülmesi (deneylerin deney hayvanları kullanım sertifikasına sahip araştırmacılar tarafından yürütülmesi gibi), deney için doğru hayvanın seçilmesi (soy, spontan hastalıklı, transgenik, saf döl gibi) ve seçilen hayvanın uygunluğunun pilot çalışma ile doğrulanması gerekir. Araştırmacı, bilimsel amacını net bir şekilde belirleyerek, elde edileceği veri ile alan yazına anlamlı katkı sunmalı ve insanlar, diğer hayvanlar veya deneyde kullanılan tür için faydalı bilgiler elde etmelidir⁶¹. Ayrıca deney tasarımlarının iyileştirilmesi, farklı veri analiz yöntemlerinin kullanılması ve aynı konuda çalışan diğer araştırmacılarla bilgi alışverişinin artırılmasıyla da deneylerde kullanılacak hayvanların sayısı güvenilir veri elde edilebilmesini sağlayacak şekilde azaltılabilir⁶².

Refinement (Hayvanların Refahı): Deney hayvanlarının yaşamları süresince yaşam alanlarındaki rahat ve konforunun sağlanmasını ve uygulamalar sırasında en az acı ve eziyete maruz kalmalarını sağlayacak tekniklerin kullanılmasını ifade eder. Bu kuralın yerine getirilebilmesi için (1) hayvanların daha iyi koşullarda yaşatılması (türdeşleriyle birlikte daha büyük kafeslerde barındırılmaları gibi), (2) uygun anestezi ve analjezinin sağlanması, (3) araştırma protokollerinin ağrı ve stresi azaltıcı yönde oluşturulması, (4) hayvanların gereksiz yere öldürülmesinin önlenmesi, (5) ağrı ve acı verici uygulamaların şiddetinin ya da miktarının mümkün olduğunca azaltılması ve (6) ameliyat yerine ultrason kullanımının tercih edilmesi gibi kullanılan invaziv tekniklerin azaltılması gerekir⁶³.

Replacement (Yerine Koyma): Araştırmalarda mümkünse gelişmiş sinir sistemine sahip hayvanlar yerine aynı güvenilirlikte sonuçlar verecek başka alternatif yöntemlerin (doku ve organ kültürleri, omurgasız hayvanlar, tek hücreliler, gönüllü insanlarla yapılan çalışmalar ve epidemiyolojik çalışmalar gibi) veya modellerin (bilgisayar ve veri bankaları, matematiksel yöntemler, yapay modeller gibi) kullanılmasını tercih etme anlamına gelir. Deneylerde hayvanların kullanımı yerine başka tekniklerin kullanımı özellikle kozmetik alanı için gerekli bir yöntem olsa da, tıp, biyoloji ve psikoloji alanlarında, mevcut teknoloji de göz önüne alındığında, etkileşimli olarak çalışan organ ve sistemlere sahip fizyolojik ve patolojik açıdan bir bütünlük içerisinde olan tam organizmalar üzerinde inceleme yapma zorunluluğu devam etmektedir. Alternatif yöntemler, hem zaman ve bütçe açısından

⁵⁹ Domjan 1998

⁶⁰ Russell ve Burch 1959

⁶¹ Ghasemi ve Dehpour 2009

⁶² Flossos 2005

⁶³ Altuğ 2009; Flossos 2005; Kolar 2006; Özkul 2012

hem de standardizasyon açısından avantaj sağlasa da, biyolojik olayları bütünüyle temsil edebilmesi açısından hala tartışmalıdır⁶⁴. Kozmetik testler başta olmak üzere aşı üretiminde, toksisite, mutajenite, virüs ve hatta kanser çalışmalarında alternatif yöntemler çoğunlukla hayvanların yerini almış olsa da daha karmaşık etkileşimlerin söz konusu olduğu metabolik çalışmalar için deneylerde hayvan kullanımı halen bir gerekliliktir. Bu noktada, gönüllü insanlarla yapılan çalışmalar, oldukça önemli bilgi kaynakları olarak ortaya çıkar. Bir popülasyonda bir hastalığın nasıl ortaya çıktığını araştıran epidemiyolojik çalışmalar, hastalığın olası nedenleri hakkında bilgi verebilir (örneğin, kolesterol ile kalp hastalıkları arasındaki ilişki), ancak etik nedenlerle her türlü çalışmanın insanlarla yürütülemeyeceği ve elde edilen bilginin doğruluğunun yine hayvanlarla test edilmesi gerektiği de açıktır⁶⁵.

Responsibility (Sorumluluk): Araştırmacıların hem deney hayvanlarına hem de kamuoyuna, bilim dünyasına ve sponsor kurum ya da kuruluşlara olan sorumluluğunu ifade eder. Aynı zamanda, bu kişisel sorumluluk, bilimsel çalışmalarda hayvan kullanımı konusunda bilinç ve farkındalık kazandırılmasını, yeni yöntem ve teknolojilerin geliştirilmesini ve uygulanmasını içerir. Deney hayvanlarıyla çalışan araştırmacıların; temel amacı deney hayvanlarının haklarını korumak, deneylerin ve elde edilecek verilerin güvenilirliğini sağlamak ve bilime özgün bilgiler kazandırmak olan kanun ve yönetmelikleri çok iyi bilmesi ve gereklerini yerine getirmesi gerekir⁶⁶. Bu yasa ve yönetmeliklerin hangileri olduğundan bir önceki bölümde bahsedilmiştir.

Şu an için sahip olunan ya da gelecekte sahip olunacağı öngörülen teknoloji ile biyomedikal araştırmalarında hayvanların denek olarak kullanılmasının önüne kısmi olarak geçilebilse bile psikolojiyi de içine alan davranış bilimlerinde (depresyonun davranışsal çıktılarını ya da kronik ağrı ile ilişkili duygu durumlarını inceleyen çalışmalarda; alkol ve uyuşturucu bağımlılığı çalışmalarında; öğrenme ve bellek bozukluklarında; şizofreni ile ilişkili bilişsel bozuklukların, otizmin, agresif davranışların, sosyal anormalliklerin, anne yoksunluğunun sosyal etkilerinin ya da yeme bozukluğunun sürdürülmesine neden olan davranışların ve çevrenin yapısının incelendiği araştırmalarda) her zaman için bilinçli ve bir bütün olarak var olan organizmalara ihtiyaç olacaktır. Bilimsel araştırma yapan psikologlar öncelikle davranış ve yaşantı ile ilgilenir, fizyoloji sadece ikincil olarak araştırma konularının içine girer. Bu nedenle belirli bir hastalığın fizyolojik sürecini inceleyen fizyolojik çalışmalarda bilinci kapalı olan hayvanlar kullanılabilirken, davranış çalışmalarında bilinci açık olan hayvanların denek olarak kullanılması araştırılan konunun doğası gereği zorunludur. Hayvanların denek olarak kullanılması dolayısıyla ortaya çıkan etik problem, meselenin tek bir cevabının olmamasına bağlı olarak, her zaman için tartışmalı bir konu olacaktır. Bu noktada, eğer hayvanların bazı deneyler için kaçınılmaz olarak kullanılması savunuluyorsa, Russell ve Burch'un⁶⁷ önerdiği 3R kuralı araştırmacılar tarafından katı bir şekilde uygulanmalı ve gereksiz hayvan kullanımı engellenmelidir. Aynı zamanda, bu kuralların takibi daha yüksek standartlarda bilginin alan yazına sunumunu da sağlar. Bunların yanı sıra, hayvanlar üzerinde çalışma yapacak araştırmacı ilk olarak, Capitanio'nun⁶⁸ da dediği gibi, hem etik olarak hayvanlara verilecek zararları, araştırmadan elde edilecek potansiyel faydalara (insanlar ve hayvanlar için) karşı tartmalı hem de araştırmayı yapmamanın insanlara verebileceği olası zararları dikkate almalıdır.

Türkiye'de hayvan haklarına ve deney hayvanlarının kullanımına yönelik düzenlemeler yasalarla garanti altına alınmış olsa da uygulamaların takibi sıkı bir şekilde yapılmamaktadır. Bununla ilişkili

⁶⁴ Özkul 2012

⁶⁵ Altuğ 2009; Flossos 2005

⁶⁶ Ergün 2010; Özkul 2012

⁶⁷ Russell ve Burch 1959

⁶⁸ Capitanio 2017

olarak, Türkiye'deki araştırma laboratuvarlarında hangi tür hayvanın ne kadar sayıda kullanıldığına dair herhangi bir veri de bulunmamaktadır. Bu durum, araştırmaların etik kurullara sunulduğu gibi yürütülmemesine ve hayvanların uygun yöntemlerle deneylere alınmamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, deney önerilerinin etik kurullara sunumundan ve kabul edilmesinden sonra da her aşamada, denetleyici bir kurum tarafından araştırmacıların haberi olmaksızın denetlemelerin yapılması şarttır. Etik kurula sunulan yöntemler dışında yapılan her türlü uygulama, olası ihlaller olarak değerlendirilerek caydırıcı cezai yaptırımların (yüksek miktarlarda para cezası, son noktada da araştırmacıların lisanslarının iptal edilmesi gibi) uygulanması da bir gereklilik olarak düşünülmelidir. Türkiye'deki hayvanların deneylerde kullanılmasına ilişkin düzenlemelerin daha sistematik bir hale gelmesi açısından bu iki önerinin dikkate alınması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Altuğ, T. (2009). Hayvan deneyleri etiği. *Sağlık Bilimleri Süreli Yayıncılık*, 53-68. <http://uvf.ulakbim.gov.tr/tip/sempozyum7/altug.pdf>
- American Psychological Association. (1985). *Research animals in psychology*. apa.org/research/responsible/research-animals.pdf 11 Ekim 2020.
- American Psychological Association. (2002). *Ethical principles of psychologists and code of conduct 2002*. <http://www.apa.org/ethics/code/principles.pdf>, 11 Ekim 2020.
- American Psychological Association. (2012). *Guidelines for ethical conduct in the care and use of nonhuman animals in research*. <https://www.apa.org/science/leadership/care/care-animal-guidelines.pdf>, 11 Ekim 2020.
- Blum, D. (1994). *The monkey wars*. New York: Oxford University Press.
- Bose, I. ve Karmakar, R. (2003). Simple models of plant learning and memory. *Physica Scripta*, 2003(T106), 9-12. <https://doi.org/10.1238/Physica.Topical.106a00009>
- Calvo Garzón, P. ve Keijzer, F. (2009). Cognition in plants. F. Baluška (Ed.), *Plant-environment interactions: From Sensory Plant Biology to Active Plant Behavior* içinde (s. 247-266). Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-540-89230-4_13
- Capitiano, J. (Ocak 2017). *Animal studies in psychology*. Pridobljeno s <http://www.apa.org/ed/precollege/psn/2017/01/animal-studies.aspx>, 11 Ekim 2020.
- Coile, D. C. ve Miller, N. E. (1984). How radical animal activists try to mislead humane people. *American Psychologist*, 39(6), 700-701. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.6.700>
- Denis, L. (2000). Kant's conception of duties regarding animals: Reconstruction and reconsideration. *History of Philosophy Quarterly*, 17(4), 405-423. <http://www.jstor.org/stable/27744866>
- Domjan, M. (1998). *The principles of learning and behavior* (4th ed.) (s. 11-25). Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Company.
- Ergün, Y. (2010). Hayvan deneylerinde etik. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 19(4), 220-235. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/25384>
- Esen, B. (20 Mart 2015a). *Descartes'ın hayvanlara bakışı üzerine bazı düşünceler*. <https://mugla.academia.edu/burakesen>, 11 Ekim 2020.
- Esen, B. (20 Mart 2015b). *Kant felsefesi ve hayvan hakları*. <https://mugla.academia.edu/burakesen>, 11 Ekim 2020.
- Flossos, A. (2005). Ethical issues in animal research. *The Greek E-Journal of Perioperative Medicine*, 3, 1-5. ISSN 1109-6888
- Gallup, G. G. ve Suarez, S. D. (1980). On the use of animals in psychological research. *The Psychological Record*, 30(2), 211-218. <https://doi.org/10.1007/BF03394671>
- Gallup, G. G. ve Suarez, S. D. (1985). Alternatives to the use of animals in psychological research. *American Psychologist*, 40(10), 1104-1111. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.40.10.1104>
- Ghasemi, M. ve Dehpour, A. R. (2009). Ethical considerations in animal studies. *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2: 12-15. PMID: 23908726; PMCID: PMC3714121.
- Harlow, H. F. (1958). The nature of love. *American Psychologist*, 13(12), 673-685. <https://doi.org/10.1037/h0047884>
- Harlow, H. F. ve Suomi, S. J. (1970). Induced psychopathology in monkeys. *Engineering and Science*, 33(6), 8-14. <http://calteches.library.caltech.edu/2803/1/monkeys.pdf>

- Herzog, H. A. (1995). Has public interest in animal rights peaked? *American Psychologist*, 50(11), 945-947. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.50.11.945>
- Kant, I. (1991). *The Metaphysics of Morals*. (M. Gregor, Çev.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2003). *Ethica: etik üzerine dersler*. (O. Özügül, Çev.). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Kolar, R. (2006). Animal experimentation. *Science and Engineering Ethics*, 12(1), 111-122. <https://doi.org/10.1007/s11948-006-0011-1>
- Korsgaard, C. M. (1996). The authority of reflection. O. O'Neill (Ed.), *The sources of normativity* (1st ed.) içinde (s. 92-94). Cambridge: Cambridge University Press.
- McLeod, S. A. (19 Eylül 2020). *Harry harlow, monkey love experiments*. Simply Psychology. <https://www.simplypsychology.org/harlow-monkey.html>, 11 Ekim 2020.
- Miller, N. E. (1985). The value of behavioral research on animals. *American Psychologist*, 40(4), 423-440. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.40.4.423>
- Mukerjee, M. (1997). Trends in animal research. *Scientific American*, 276(2), 86-93. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0297-86>
- Özkul, T. (2012). Deneysel Hayvanların Kullanımında Genel Mevzuat, Düzenleme ve Kurallar. Küçük Deneysel Hayvanlarından Rat. O. Yücel (Ed.), *Journal of Clinical and Analytical Medicine Kitap Serisi* içinde (s. 1-4).
- Plous, S. (1996a). Attitudes toward the use of animals in psychological research and education: Results from a national survey of psychologists. *American Psychologist*, 51(11), 1167-1180. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.51.11.1167>
- Plous, S. (1996b). Attitudes toward the use of animals in psychological research and education: Results from a national survey of psychology majors. *Psychological Science*, 7(6), 352-358. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1996.tb00388.x>
- Roberts, W. A. (1998). *Principles of animal cognition*. New York: McGraw-Hill.
- Rollin, B. E. (2006). The regulation of animal research and the emergence of animal ethics: a conceptual history. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 27(4), 285-304. <https://doi.org/10.1007/s11017-006-9007-8>
- Rowan, A. (1997). The benefits and ethics of animal research. *Scientific American*, 276(2), 79-93. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0297-79>
- Russell, W. M. S. ve Burch, R. L. (1959). *The principles of human experimental technique*. London: Methuen.
- Shapiro, K. J. (1998). Psychology's use of animals: Current practices and attitudes. K. Shapiro (Ed.), *Animal models of human psychology: A critique of science, ethics, and policy* içinde (s. 276-319). Seattle: Hogrefe & Huber.
- Singer, P. (2002). *Animal liberation* (3. baskı). New York: Ecco Press.
- Uzel, İ. (1994). Hayvan deneyleri etik yasası. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, 2(2), 75-79. ISSN 1303-4332
- Viney, W., King, D. B. ve Berndt, J. (1990). Animal research in psychology: Declining or thriving?. *Journal of Comparative Psychology*, 104(4), 322-325. <https://doi.org/10.1037/0735-7036.104.4.322>
- Yaşar, A. ve Yerlikaya, H. (2004). Dünya'da ve Türkiye'de hayvan haklarının tarihsel gelişimi. *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 20(4), 39-46. http://www.eurasianjvetsci.org/pdf/pdf_EJVS_153.pdf
- Young, P. T. (1928). Precautions in animal experimentation. *Psychological Bulletin*, 25(8), 487-489. <https://doi.org/10.1037/h0073124>

Trewavas, A. (2003). Aspects of plant intelligence. *Annals of botany*, 92(1), 1-20.
<https://doi.org/10.1093/aob/mcg101>

Türk Psikologlar Derneği. (2004). *Türk Psikologlar Derneği etik yönetmeliği*.
<https://www.psikolog.org.tr/tr/files/folder/etik-yonetmeliği-x389.pdf>, 11 Ekim 2020.

Macar Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Yapmış Olduğu Askerî Hazırlıklar (1935-1939)

Under the Light of Hungarian Archive Documents Military Preparations Made by Turkey Before the Second World War (1935-1939)

Müjdat KARAGÜLMEZ

Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Hava Astsubay Meslek Yüksek Okulu,
mkaragulmez@msu.edu.tr,

ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0002-9169-7004

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşmalarının, ağır şartlar içeren bir mahiyette hazırlandığı görülmektedir. Savaşın yenik devletleri, kendilerine dikte edilen antlaşmaları imzalasa da çok geçmeden bu antlaşmalardan duydukları rahatsızlıkları her fırsatta dile getirmişlerdir. 1920'li yıllar, geçici bir barış dönemini temsil etse de 1930'lu yıllardan itibaren uluslararası ilişkilerde buhranlı bir sürecin varlığı görülür. Bu dönemde, mevcut statükonun değişmesini isteyen Almanya ve İtalya'nın izlemiş olduğu saldırgan politika, İngiltere ve Fransa'yı bir takım önlemler almaya itmiştir. Yaşanan gelişmeler, ülkelerin revizyonist ve antirevizyonist olarak iki bloğa ayrılmasıyla neticelenmiştir. Türkiye bu süreçte, dünya barışının kalıcı olmasına dayalı bir dış politika izlemiştir. Nitekim büyük bir savaşın yaklaşmakta olduğunu gören Türkiye, öncelikli olarak ülke güvenliği açısından önemli gördüğü Boğazlar Meselesi'ni çözüme kavuşturmuş ve kara-hava ve deniz kuvvetlerini olası bir savaş öncesi hazır hale getirmeyi amaçlamıştır. Bu askerî hazırlıklar, Türkiye'deki Macar Elçiliği tarafından dikkatle takip edilmiştir. Dönemin mevcut uluslararası siyasi düzeninde Macaristan'ın revizyonist, Türkiye'nin antirevizyonist blokta yer aldığı düşünüldüğünde, Macar elçilerinin bu meseleye ilgi duymalarının sebebi açıkça anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesindeki askerî hazırlıkları Macar elçilerinin raporlarına göre anlatılacaktır. Böylece, meselenin farklı bir bakış açısıyla irdelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Macar Elçileri, Dış Politika, Askerî Hazırlıklar, Boğazlar, Ulusal Güvenlik.

Abstract

It has been seen that the peace treaties which ended the First World War were prepared in a way that includes harsh conditions. Even though the defeated states of the war signed the treaties dictated to them, they soon expressed their discomfort with these treaties at every opportunity. Although the 1920s represent a temporary period of peace, the existence of a depressed process is visible in international relations since 1930s. During this period, the aggressive policy pursued by Germany and Italy, who wanted to change the current status quo, forced Britain and France to take some certain measures. These developments led to the division of countries into two blocs as revisionist and antirevisionist. In this period, Turkey has pursued a foreign policy based on permanent world peace. Hence, seeing that a great war was approaching, Turkey primarily settled the straits question which she considered essential in terms of security of the country, and intended to make the Land-Air and Naval Forces prepared before a possible war. These military preparations were closely observed by the Hungarian Embassy in Turkey. Considering that Hungary took place in the revisionist bloc while Turkey was on the antirevisionist bloc in the international political order of this period, the reason why Hungarian Ambassadors were interested in this issue is clearly understood. In this study, Turkey's military preparations before the Second World War will be expressed according to Hungarian Ambassadors' reports. Thus, it is aimed to examine the issue from a different perspective.

Keywords: Hungarian Ambassadors, Foreign Policy, Military Preparations, Straits, National Security.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından mağlup devletler ile imzalanan barış antlaşmaları Avrupa'da barışın tam olarak kurulmuş olduğu anlamına gelmiyordu. Barışın devamlılığı üzerine imzalanan çeşitli uluslararası antlaşmalar, Avrupa'ya küçük de olsa bir sakinliğin yerleşmesine neden

olsa da devletler arasındaki güç dengelerindeki değişimler birçok sorunu da beraberinde getirmişti.¹ Bunun yanı sıra, yıkılan imparatorlukların içinden farklı devletlerin ve farklı devlet yönetimlerinin ortaya çıkması, büyük güçlerin hangi devleti kendi çıkarları doğrultusunda nasıl kullanacağı tartışmalarını ortaya çıkarmıştı. Savaş sonrası dönemde, Orta Avrupa'nın içinde bulunduğu bu zor durum yeni kurulan devletler arasında çeşitli çıkar çatışmalarının yaşanmasına neden olmuştu.² Yenik devletler ile yapılan barış antlaşmaları sadece galip devletlerin çıkarlarını gözettiğinden Avrupa'nın beklediği devamlı ve sağlam bir barış ortamı yerine, istikrarsız bir ortamın varlığı gerginliği daha da tırmandırmaktaydı.³

İki dünya savaşı arasındaki dönem, devletlerin birbirine üstünlük sağlama mücadelesinde geçici bir barış dönemi olarak adlandırılabilir. Bu dönemde İngiltere ve Fransa savaşın galip tarafları olmasına karşın, savaşın getirmiş olduğu iktisadi sonuçlar her iki devlet için de buhranlı bir sürecin başlamasına neden oldu. Hatta Almanya'nın sömürgelerini ve Osmanlı topraklarının bir kısmını devralan bu iki devlet, kaynakları ve toprakları genişlemesine rağmen artan sorumlulukları nedeniyle çeşitli sorunlarla yüzleşmek durumunda kalmışlardı.⁴ Savaşın yenik devletlerinden olan Almanya da büyük bir sıkıntının içerisindeydi ve Sovyet Rusya ise savaşın son yıllarında ihtilalin getirdiği sosyal çalkantılar ve iç savaşın acılı günlerini yaşamaktaydı. Bu tablo içerisinde İngiltere, özellikle de Fransa için başta gelen dış mesele yenik devletlere ağır birer barış anlaşması imzalatılarak, barış düzenine geçmekti. Yenik devletler bu anlaşmalar ile bir daha böyle bir savaşa cesaret etmemeliydiler.⁵ Versay Antlaşması bu politikanın bir sonucu olarak Almanlara imzalatılmıştı ve bir intikam belgesi olarak görülmekteydi. Böylece Almanlar ağır bir bedel ödemiş olacaktı. Nitekim Versay Antlaşması'ndan sonra Almanya'nın pasifize edilmesi ve Avrupa siyasetinde bıraktığı boşluk, çeşitli siyasi dengesizliklerin ortaya çıkmasına da neden oldu. Böylece, barış antlaşmaları harita üzerinde düşünüldüğünde bir düzen yaratmış görünse de uluslararası ilişkilerde istikrarsız ve sallantılı bir sürecin varlığını ortaya koymaktaydı.⁶

Savaş sonrası dönemde azınlıklar ise her yerde siyasi ve ekonomik haklarından mahrum kaldıkları durumlar ile karşı karşıya kaldılar. Bu durum, savaş sonrasında radikalizm ve emperyalizmin büyümesine ve hızlı bir şekilde etkili olmasında büyük rol oynamıştı. Azınlık meselesinin bir çözüme kavuşmaması, Macaristan örneğinde olduğu gibi revizyonist düşüncelerin iki dünya savaşı arasında sık sık dile getirilmesinde ve devlet politikası olmasında etkili oldu.⁷

Türkiye ise bu süreçte öncelikle, Lozan Antlaşması ile uluslararası alanda bağımsızlığını ve özgürlüğünü tüm dünyaya ispat ederek cumhuriyetin ilk yıllarında öncelikle Lozan'da sonuçlanamayan konuların çözümü için çaba sarf etti.⁸ İngiltere ile Musul Meselesi ve Yunanistan ile Nüfus Mübadelesi gibi meselelerin yanında diğer devletler ile de yaşanan bazı sorunlar halen çözüm bekleyen hususlar olarak dikkat çekmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine kurulan ve İmparatorluğun pek çok devlete sağladığı kapitülasyonları kaldıran yeni Türk devleti, bu sorunların yanı sıra öncelikli olarak savaşa giren veya girmeyen devletler ile kapitülasyonlardan arındırılmış bir şekilde diplomatik ilişkiler kurmak istiyordu.⁹ Yeni Türk devleti bu doğrultuda cumhuriyetin ilk yıllarında çok sayıda devlet ile dostluk antlaşmaları imzalamış ve bu devletler ile diplomatik ilişkiler tesis etmeye özen göstermişti.¹⁰

Cumhuriyetin ilânından sonra, Türkiye'nin ilk resmî ilişkiler kurduğu devletlerden birisi Macaristan olmuştur.¹¹ 1924 yılında iki ülkede karşılıklı elçiliklerin açılması, ikili ilişkilerin gelişmesinde itici bir güç olmuştur. Türk-Macar ilişkileri, resmi ilişkilerin tesis edildiği bu anlaşmadan 1933 yılına kadar karşılıklı dostluğa dayanan bir temelde devam etmiştir. Nitekim iki dünya savaşı arasındaki dönemde,

¹ Gürün 1986, 113.

² Magda 1981, 26.

³ *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II* 2008, 411.

⁴ Emiroğlu 2007, 71.

⁵ Gönlübol; Kürkçüoğlu 2000, 3.

⁶ Armaoğlu 2012, 193-194.

⁷ Halperin 2004, 162.

⁸ Yalçın 2010, 241-242.

⁹ Gürün 1986, 143-144.

¹⁰ *Magyar Törvények 1924 évi Törvények* (Macar Yasaları 1924 Yılı Yasa Maddeleri 1924, 170-171).

¹¹ Yeni Türk devletinin dostluk antlaşması imzaladığı ilk devletler Polonya Arnavutluk ve Macaristan olmuştur. Bkz. Soysal 2000.

Macaristan'ın revizyon isteklerini sıklıkla dile getirmesi, Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında kurulan statükonun devam etmesini isteyen Türkiye ile Macaristan'ın dış politikada zıtlaşmasına neden olmuştur. Bu zıtlaşma, Türkiye'nin Balkan Antantı'nı (9 Şubat 1934) imzalamasının ardından açık şekilde ortaya çıkmıştır.¹² Türk ve Macar dış politikasındaki farklılıklar Türkiye'de görev yapan Macar elçilerinin raporlarına da bu tarihlerden itibaren yansımaya başlamıştır. Macar elçileri, dış politikada bağlamında Macaristan'ın revizyon isteklerinin karşısında olan Türkiye'nin attığı adımları dikkatle takip etmişlerdir. Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı'na doğru evrilen siyasi süreçte kendi güvenliği açısından önem arz ettiğini düşündüğü Boğazların statüsünün değiştirilmesi meselesi ve yapmış olduğu askerî hazırlıkları, özellikle 1935 yılından itibaren sıklıkla raporlarda yer almıştır. Türkiye'nin antirevizyonist blokta yer alan İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini düzeltmesi de bu döneme rast gelmektedir. Bu da göz önünde alındığında Macar elçilerinin Türkiye'nin attığı adımları raporlar yoluyla Macar Dışişleri Bakanlığı'na bildirmesi kendi dış politikaları açısından önemli görülmüştür.

Bu çalışmanın amacı, Macar elçilerinin raporlarına göre, Türkiye'nin olası bir savaş durumuna karşı kara-deniz-hava kuvvetlerini güçlendirmek amacıyla almış olduğu askerî-güvenlik tedbirlerini, revizyonist bir devlet olan Macaristan'ın gözünden aktarmaktır. Macar elçilerinin özellikle gizli ibaresiyle yazmış oldukları raporları, dönemin konjonktürel değişimlerinin Türkiye'nin dış politikasına dair etkisini de ortaya koyması bakımından önem teşkil etmektedir.

İki Savaş Arası Dönemde Bloklamalar ve Türkiye

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından barışın korunması ve sürekliliği amacı taşıyan çeşitli gelişmeler yaşandı. Milletler Cemiyeti'nin kurulması (10 Ocak 1920), Locarno Antlaşması (1 Aralık 1925) ve Kellogg-Briand Paktı (27 Ağustos 1928) bu amaca yönelik olarak atılan adımlardır. Nitekim Avrupa'daki geçici barış dönemi uzun sürmedi. Birinci Dünya Savaşı'na büyük beklentiler ile giren İtalya, galip tarafta olmasına rağmen, savaş sonunda imzalanan antlaşmalardan tam anlamıyla memnun kalmadı. Savaşın getirmiş olduğu maddi ve manevi olumsuzluklar halk arasında büyük karışıklıkların çıkmasına neden oldu. 1919'da kurulan Faşist Parti'nin lideri Benito Mussolini, İtalya'daki iç karışıklıklardan faydalanarak yönetime baskı yaptı ve bu baskılar neticesinde Kral III. Vittorio Emanuel, 31 Ekim 1922 tarihinde Başbakanlığa Mussolini'yi getirdi.¹³ Yönetimi ve gücü eline alan Mussolini, çok geçmeden dış politikada izleyeceği emperyalist dış politikanın adımlarını atmaya başladı. Mussolini, öncelikle genişleme ve yayılma politikasını hayata geçirerek, Romalıların kullandıkları "mare nostrum (bizim deniz)" kavramını kullanarak Akdeniz'de hak iddia etmeye çalıştı. Bu fikri, İtalyan kamuoyuna benimsetmeye çalıştı.¹⁴ Yine 1923 yılında İtalyan senatosunda yapmış olduğu bir konuşmasında, İtalya'nın tek bir deniz ile sonsuza kadar kapalı kalamayacağını ve Adriyatik Denizi'nden başka Akdeniz'in de var olduğunu söyledi. Mussolini'nin bu açıklamaları uluslararası alanda geniş yankı uyandırırken Türkiye de bu açıklamaları büyük bir dikkat ve endişeyle takip etmişti.¹⁵

Diğer taraftan dünya barışını tehdit eden diğer önemli gelişme Nasyonal Sosyalist Partisi (Nazi Partisi)'nin lideri Hitler'in Almanya'nın başına geçmesi oldu. Hitler, başa geçer geçmez Versay'ın zincirlerinden kurtulmak için adımlar atmaya başladı. Hitler Almanya'sı için en önde gelen meselelerden birisi Versay'ın maddelerinde yer alan zorunlu askerlik hizmetini yasaklayan hükümlerin kaldırılmasıydı. Çünkü bu madde, Almanya'nın askerî anlamda önemli bir tehlike yaratmasını engellemek amacıyla anlaşma maddelerine konmuştu. Almanya, bu isteğini gerçekleştirmek amacıyla öncelikle 1933 yılının sonlarına doğru Cenevre Silahsızlanma Konferansı'ndan ve Milletler

¹² Türkiye-Macaristan arasındaki siyasi ilişkiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Karagülmez 2018.

¹³ Uçarol 2000, 523-531.

¹⁴ Çelebi 2015, 104.

¹⁵ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)* 1973, 27; Türkiye'yi endişeye sevk eden diğer bir mesele de İtalya'nın Balkanlar'da izlediği dış politika olmuştur. İtalya, Balkanlar'da kendisine rakip olarak gördüğü Yugoslavya'ya karşı bir blok oluşturmak istemiştir. İtalya bu nedenle Yunanistan ve Türkiye'nin de içinde olduğu üçlü bir blok dahi kurmak istemiştir. Bu bloğa ileride Bulgaristan'ı da dahil ederek Yugoslavya'ya karşı bir üstünlük kurma planları yapmıştır. Nitekim ne Balkan Devletleri ne de Türkiye, İtalya'nın bu isteği doğrultusunda hareket etmemiş, bunun yerine İtalya'nın saldırgan siyasetine karşı Balkan Paktı'nı kurmuşlardır. Balkan Paktı'nın kurulması Türkiye-İtalya ilişkilerinin daha da soğumasına neden olmuş ve ikili ilişkiler gergin bir sürece girmiştir. Bkz. Gürün 1986, 180-181.

Cemiyeti'nden ayrılma kararı aldı. Bu kararlar, çok sayıda devletin tepkisini çekse de Almanya'nın nihai hedefine giden yolda önemli kararlar olarak dikkat çekiyordu. Bu adım, Avrupa'da barışın ve güvenliğin tehlike altında olduğunun açık birer göstergesiydi¹⁶ ve yaşanan bu gelişmeler Versay sistemi üzerine politikalarını inşa etmiş olan statükocu devletler üzerinde büyük bir endişe yarattı. Nitekim Almanya, 1933 öncesinde başlamış olduğu Versay düzenine karşı politikasını sertleştirerek statükoya karşı girişimlerde bulundu ve büyük bir propagandaya başladı.¹⁷

Türkiye Cumhuriyeti bu uluslararası atmosferde, Lozan'dan kalan sorunların birçoğunu çözüme kavuşturmuş ve genel dış politikasını barışın korunması üzerine inşa etmişti. Nitekim özellikle 1933'te Hitlerin başa geçmesinden sonra Almanya ve İtalya'nın statükonun değiştirilmesini isteyen politikalarını daha sesli şekilde vurgulamaları, Türkiye'yi bazı önlemler almaya mecbur bıraktı.¹⁸ Bu gelişmeler, Türkiye'yi çok yönlü bir dış politika izlemeye yöneltti. Bu süreçte Türkiye öncelikle 18 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olurken, Milli Mücadele'den itibaren iyi ilişkiler kurduğu Sovyet Rusya ile dostluğunu daha da geliştirmeye çalıştı ve Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 7 Kasım 1935'te on yıl süreyle uzatıldı. Türkiye ayrıca, İtalya'nın Akdeniz'in doğusundaki emelleri karşısında, 1934 yılından itibaren denizlerde üstün bir güce sahip olan İngiltere ile yakınlık kurmaya başladı.¹⁹

1934 yılında, Türkiye'nin dış politikada attığı diğer önemli bir adım da Balkan Antantı'nı imzalaması oldu. Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya arasında uzun süredir devam eden ittifak müzakereleri sonrasında Balkan Antantı 9 Şubat 1934 tarihinde imzalandı ve böylece Türkiye bölgesel anlamda ülke güvenliğini sağlamak için önemli bir ittifak kurdu. Bu ittifakın imzalanma sürecinde Türkiye'nin izlemiş olduğu dış politika, Türkiye'deki Macar Elçiliği tarafından yakından takip edildi. Bunun nedeni, Türkiye'nin imzalamış olduğu paktta yer alan Yugoslavya ve Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Macaristan'dan büyük toprak parçaları kazanmasıydı ve Macaristan bu toprakları geri almak için revizyon talebini her fırsatta dile getiriyordu. Macar elçisi, paktın imzalanmasından sonra Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu raporda, Atatürk'ün dış politikayla ilgili olarak mecliste yapmış olduğu konuşmasına atıf yaparak, Türkiye'nin dış politikadaki öneminin giderek arttığını söylemiş ve Türk siyasetinin ve Türk siyasetçilerinin oldukça güçlü bir kadroya sahip olduğunu belirtmiştir. Macar elçisi Atatürk'ün meclisteki konuşmasıyla ilgili şu notları aktarmaktadır:²⁰

“Türkiye'nin Balkan Antantı devletleri ve diğer devletlerle kurmuş olduğu iyi ilişkiler kuşkusuz Türkiye'nin uluslararası pozisyonunu güçlendirmekle kalmadı, ayrıca Türkiye'nin iç siyasetinin de gelişmesine katkı sağladı. Türk siyasetçileri, Balkan Antantı'nın kurulması vesilesiyle kendilerinin daha güçlü ülkeler grubuna girdiklerini düşünmektedirler. Bugün mecliste yer alan Tefik Rüştü Aras ve diğer siyasetçiler Antant devletleri ile olan iyi ilişkilerin daha da gelişmesini istemektedirler”.

Silahlanma Yarışı ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Almış Olduğu Askeri Tedbirler

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden 1930'lu yıllara kadar geçen sürede devletlerin silahlanma deneyimleri genel olarak mevcut silahların idame edilmesi veya modernleştirilmesi şeklindeydi. Fransa ve İngiltere, dünya barışının korunmasını Almanya'nın silahtan arındırılması şeklinde yorumlamışlardı ve Versay ile askerî anlamda Alman ordusunun tüm gücü minimal düzeyde tutulmaktaydı. Nitekim 1932 yılında toplanan Silahsızlanma Konferansı'nın sonuçsuz kalmasının yanı sıra Hitler'in Almanya'nın başına geçmesi ile dünyada hızlı bir silahlanma yarışı başladı. İngilizler ise Almanya'ya kıyasla daha geç silahlanmaya başladı ve yine silahlanma yarışında Almanlara göre oldukça geride kaldı.²¹ Avrupa'da silahlanma yarışının hız kazandığı çalkantılı süreçte, ülkelerin çıkarları doğrultusunda kutuplaşmalar daha belirgin şekilde ortaya çıktı ve dünya statükoyu

¹⁶ Koçak 2013, 109-110.

¹⁷ Uçarol 2000, 537.

¹⁸ Uçarol 2000, 577.

¹⁹ Derinçil 2015, 9.

²⁰ MNL (Magyar Nemzeti Levéltár/Macar Milli Arşivi) K 63 289. bağ 1934.11.1: 124, 1-4.

²¹ Gürün 1986, 301-306.

değiştirmek isteyen devletler (revizyonist) ve statükoyu korumak isteyen devletler (antirevizyonist) olarak iki gruba ayrıldı.²² Türkiye'nin ise statükonun değişmesi ile ilgili bir isteği yoktu. Çünkü Türkiye, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Milli Mücadele'nin başarıya ulaştırılması sonucunda imzalanan Lozan Antlaşması ile Birinci Dünya Savaşı'nın kendisine dikte ettiği statükoyu değiştirmişti. Bu nedenle, iki dünya savaşı arasında Türkiye'nin izlemiş olduğu genel dış politika, olası bir savaşın dışında kalmak, sınır güvenliğini sağlayabilmek ve dünya barışının korunmasına katkı sağlamaktı.²³

Nitekim 1930'lu yıllardan itibaren dünyada meydana gelen olaylar, Türk devlet adamları tarafından dikkatli bir şekilde izleniyordu. Onlara göre dünya barışı giderek tehlikeye girmekteydi ve özellikle Türkiye, antirevizyonist bir politika dahilinde hareket etse de Almanya'nın ve İtalya'nın saldırgan tavrı karşısında Türkiye'nin bazı önemli alması, ülkenin güvenliği açısından hayati önem arz ediyordu.²⁴ Türkiye, Boğazların silahtan arındırılması ve Boğazların statüsünde değişim isteğini tam da bu dönemde gündeme getirmeye başladı. Türkiye, silahsızlanma görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, tek taraflı olarak silahsızlanmanın mümkün olmayacağını belirterek Boğazlar konusunda kendini haklı bir politika çerçevesinde uluslararası siyasi çevrelerce duyurmayı amaçladı. Türkiye aynı zamanda, Milletler Cemiyeti'nin Almanya'yı silahlanma konusunda kınayan ve onu uluslararası antlaşmalara saygı duymaya çağırın kararına da katıldı.²⁵

Türkiye'nin bu adımları, revizyon isteklerini İtalya ve Almanya'nın desteği ile daha sert şekilde dile getirmeye başlayan Macaristan'ın da oldukça ilgisini çekti. Aslına bakıldığında, Türkiye ile Macaristan 1923 yılında imzalanan dostluk antlaşması sonrasında oldukça iyi ilişkiler tesis etmişti. Nitekim karşılıklı iyi ilişkiler, Türkiye'nin antirevizyonist devletler grubunda yer alması ve Balkan Paktı'nı imzalaması sonrasında gerilemeye başladı. Hatta bu durumu değiştirmeyi çalışan Macar Başbakanı Gömbös, Türkiye'yi diğer bir revizyonist devlet olan Bulgaristan'a yakınlaştırmak için 1933 yılında Türkiye'ye bir diplomatik ziyaret gerçekleştirdi. Nitekim bu ziyaret amacına ulaşamadı ve Türkiye statükonun devamlılığında yana olduğunu net bir şekilde Macar Başbakanı Gömbös'e ifade etti.²⁶

Gömbös'ün sonuçsuz kalan Türkiye ziyaretinden sonra Türk-Macar ilişkilerinde gerileme dönemi başlamıştır. Bu durum Macar Elçilik raporlarına da yansımıştır. Macar elçileri, antirevizyonist bir politika dahilinde hareket eden Türkiye'nin ülke güvenliğini sağlamak üzere attığı adımlara ilgi duymuşlardır. Bu anlamda, Türkiye'deki Macar Elçiliği'nden gönderilen yıllık raporda, TBMM'nin, 1934 yılında Mussolini'nin Doğu Akdeniz ve Balkanlar hakkındaki açıklamaları sonrasında ordusunu güçlendirmek amacıyla büyük bir bütçeyi ödenek olarak ayırmayı oylayarak kabul ettiği belirtilmiştir. Türkiye, bu yılda Balkanlar'dan gelebilecek bir tehlikeye karşı da Trakya'da özel önlemler almıştır. Raporda, yakın bir gelecekte Doğu Trakya'da fabrikaların kurulmasının planlandığı ve özellikle ordunun ihtiyacını karşılayacak cephanelerin üretimine başlanmasının amaçlandığı belirtilmiştir. Ayrıca yine barut, mermi, nitrokimya gibi ordunun ihtiyaçlarının karşılanacağı fabrikaların yanı sıra şeker, tekstil ve kağıt fabrikalarının kurulmasının da önemine vurgu yapılmıştır.²⁷

Bu arada 1935 yılında dönemin Macar elçisi Jungerth Arnóthy Mihály, görevini yeni Macar elçisine bırakmadan önce Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. İkili arasında bu ziyaret sırasında uzun bir konuşma gerçekleşmiştir. Aras, Jungerth'e Türkiye'nin bazı uluslararası antlaşmalarda yer alan askerî maddelerden kurtulmak istediğini belirtmiş ve bunu yaparken öncelikle Türkiye'nin tarafsızlığını korumak istediğini söylemiştir. Nitekim Türkiye, bu isteğiyle ilgili olarak uluslararası gergin havayı daha karmaşık hale getirmek veya zorlaştırmak istememektedir. Macar elçisi, Aras'ın sözlerinden şunu anladığını ifade etmektedir; Türkiye özellikle Boğazların güvenliğinin sağlanması için gerekli olan tedbirler ne ise, bu tedbirleri almak için oldukça

²² Statükonun devam etmesini isteyen devletlerin başında İngiltere, Fransa, Balkan ülkeleri ve Birinci Dünya Savaşı'ndan büyük kazanımlar elde eden bazı Doğu ve Orta Doğu ülkeleri yer alırken, statükonun değişmesini isteyen devletlerin başında Almanya, İtalya, Japonya olmak üzere savaş sonrasında kurulan yeni düzeni kabul etmeyen devletler yer almaktaydı. Bkz. Emiroğlu 2007, 72.

²³ Çelebi 2015, 110.

²⁴ Deringil 2015, 6.

²⁵ Koçak 2013, 109-110.

²⁶ Karagülmez 2018, 173. Macar Başbakanı Gömbös'ün Türkiye ziyareti ile ilgili ayrıca bkz. Çolak 2009, 33-55.

²⁷ MNL K 63 289. bağ 1935.01.14: 2, 10-25.

kararlıdır, çünkü Türkiye, olası bir savaş ihtimalinde Boğazların güvenliğini en önemli ulusal güvenlik meselelerinden birisi olarak görmektedir. Aras diğer taraftan, Trakya'nın askerden arındırılması fikrini de söz konusu yapmıştır. Aras'a göre özellikle Çanakkale Boğazı meselesindeki gibi bir eşitsizlik yapılması durumunda Trakya Meselesi'nin sesli bir şekilde söz konusu olabileceğini belirtmiştir. Bunun da barış antlaşmalarının sadece bölgesel değil, askerî anlamda revizyonist bir politikayla çözülmek istenmesi durumunda ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir. İkili arasındaki görüşmede, Aras'ın revizyon tabirini sıklıkla değinmesi Macar elçisinin dikkatini çekmiştir. Çünkü Macarlar Türkiye'den Macar revizyon istekleri doğrultusunda destek alamamış ve bu konuda Türkiye'nin güvenlik meseleleriyle ilgili izlemiş olduğu dış politikayı eleştirmişlerdir. Aras konuşmasının devamında, Almanya ile özellikle karşılıklı sempatiye dayanan bir dostlukları olduğunu ve ekonomik anlamda iyi ilişkilerin üst düzeyde devam ettiğini belirtmiştir. Aras, Sovyetler ile Almanya arasındaki ilişkilerin gergin bir dönemde olduğunu ve bu durumdan Türkiye'nin hoşnutsuzluk duyduğunu ifade etmiştir. Aras'a göre Sovyetler, Almanya için bir tehdit oluşturmamaktadır. Nitekim Moskova, bu fikrin tam tersine Almanya'yı büyük bir tehdit olarak algılamaktadır. Aras'a göre, Almanya olmadan Avrupa'daki sorunların çözümü olanaksızdır. Aras, Balkan Paketi'nin da önemine vurgu yapmış ve Türkiye, Romanya ve Yugoslavya bayrakları altında yaklaşık 500 binden fazla askerî gücün bulunduğu dikkat çekmiştir.²⁸

Macar Elçiliği Maslahatgüzarı da "gizli" ibaresiyle Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na önemli bilgiler içeren bir rapor göndermiştir. Elçilik Maslahatgüzarının raporunda, Türkiye'nin revizyon fikrine en sert şekilde karşı çıkan ülkelerden birisi olarak kendini gösterdiğini, nitekim Türk-Alman ilişkilerinin gidişatına bakıldığında karşılıklı çıkarlar nedeniyle Türkiye'nin revizyonist Almanya'yı desteklemesinin kendi dış politikasıyla örtüşmediğini ifade etmiştir. Macar Maslahatgüzarın fikrine göre, Türkiye'nin, saldırgan dış politikasına rağmen Almanya'yı ekonomik değeri nedeniyle ikinci bir plana atması mümkün değildir. Almanya karşısında hareket etmek şimdilik Türkiye için mümkün gözükmemektedir. Macar Maslahatgüzarı, Türkiye'deki Alman Elçilik Sekreteri ile Türk-Alman ilişkilerini konu alan bir görüşme yapmıştır. Macar Maslahatgüzarı bu görüşmeyle ilgili hazırlamış olduğu raporunda, Alman Elçilik Sekreterinin kendisine Türkiye'nin Almanya'ya karşı bir siyaset izlemesinin bir intihar olacağını ve Türkiye'nin ekonomik anlamda Almanya'ya bağlı olduğunu söylediğini yazmıştır. Macar Maslahatgüzar ayrıca Aras ile de görüşmesinden notlar aktarmaktadır. Macar Maslahatgüzar, Türkiye'nin Orta Avrupa politikası hakkında Aras'a sorular sorarken, Aras'ın kendisine Türkiye'nin genel politikasının barışın devamlılığını sağlamak ve statükoyu korumak olduğunu söylediğini belirtmiştir. Aras'a göre, yakın dönemdeki Avrupa siyasetine bu politikanın devam etmesine yönelik müzakereler damga vuracaktır. Aras, yakın bir tarihte Cenevre'de gerçekleşen toplantıda, Boğazların güvenliği ile ilgili bir başvuruda bulunmuştu ve Silahsızlanma Konferansı'nda da bu mesele söz konusu olmuştu. Bu toplantıda, Boğazlardan ağır silahlı savaş gemilerinin geçişinin yasaklanması ile ilgili bir mesele ele alınmıştı. Macar Maslahatgüzar, Türkiye'nin bu adımlarının Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan antlaşmaların askerî maddelerinin gözden geçirilmesi anlamına geldiğini belirtmektedir. Bunu yaparken de Türkiye'nin, ulusal bağımsızlığı ile ilgili korkularının var olduğunu ve bağımsızlık ve egemenlik haklarını korumak için Batı devletleri ile ikili sağlam ilişkiler kurmaya dikkat ettiğini eklemiştir. Raporda, Türkiye'nin diğer bir endişesinin ise Sovyet Rusya olduğuna dikkat çekilmiş ve Türkiye'nin askerî anlamda bazı hazırlıklar içinde olmasının sebebinin bundan kaynaklandığı yazılmıştır. Çarlık döneminde Türkler ile Ruslar arasında büyük savaşlar ve düşmanlık varken, Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ile Türk-Sovyet dostluğu bazı çıkar temelli ilişkilere dönüşmüştü. Macar Maslahatgüzar raporun devamında, Sovyetlerin eski tarihlerden itibaren ana hedef olarak gördükleri sıcak denizlere inme ve Boğazlara egemen olma isteğinin, Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin iyi seviyede olmasına rağmen halen devam ettiğini belirtmiştir. Ona göre, Türkiye özellikle 1933 yılında Vorosilov'un Türkiye'yi ziyaretinde sarf ettiği sözlerden sonra Sovyetlerden şüphe duymaya başlamıştır. Vorosilov, Türkiye'deki temaslarında "birleşik" ve "Türk-Sovyet denetimi" altında bir Boğazlar komisyonunun kurulması taraftarı olduklarını Türk makamlarına iletmiştir. Türk tarafı ise, böyle bir teklife sıcak bakmadığını Rus diplomata iletmiştir. Bu teklif Macar Maslahatgüzara göre, her ne kadar Çarlık dönemi Rus politikasının Türkiye üzerinde dikte ettiği politikaya benzemese de Sovyetlerin Boğazlar meselesi

²⁸ MNL K 63 289. bağ 1935.03.18: 37, 1-7.

hakkındaki görüşlerini de ortaya koyması bakımından değerli görülmüştür. Ayrıca Macar Maslahatgüzar, Sovyetlerin bu politikasındaki amacının ne olduğunu sorgularken, bunun kendi tarihsel planlarını gerçekleştirmek mi yoksa Türkiye'nin hakimiyetindeki Boğazların güçlendirilmesi mi olacağı sorununun sorulması gerektiğini belirtmektedir. Macar Maslahatgüzar, konuyla ilgili olarak Türkiye'deki Bulgar ve İtalyan elçileri ile de meseleyi müzakere etmiştir. Bulgar elçiye göre, Türkiye'nin Boğazlar ve çevresi için planları, Bulgarları ilgilendirmemektedir. Ona göre, Türkiye'nin güvenlik meselesi Bulgaristan'la ilgili bir öneriyi gerektirmemektedir ve Trakya'nın belirlenen güvenlik sınırı, antlaşmalarda geçtiği üzere bu maddelere bağlı olmaya devam edecektir. Bulgar elçisi, Trakya'daki bu gelişmelerin Bulgaristan'ın silahlanmasında ve ordusunu güçlendirmesinde önemli bir neden olarak gösterilebileceğini bildirmiştir.²⁹

Diğer taraftan, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türk Hava Kuvvetleri'nin varlığının, Türkiye'nin güvenliği açısından büyük önem taşıdığı anlaşılmıştı. Bu nedenle, 15 Şubat 1925 tarihinde Türk Tayyare Cemiyeti kurulurken, bu mesele de göz önüne alınmıştı. Türk Tayyare Cemiyeti'nin bu anlamda hava güçlerinin gelişmesi için önemli katkıları olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke bütçesinin yeterli olmaması nedeniyle, cemiyete üye olanlardan ve bağışlardan³⁰ toplanan paralar ile Savunma Bakanlığı çok sayıda uçak almış, ayrıca pilotları da yurt dışına eğitim için göndermiştir.³¹

Bu konu Macar Elçilik raporlarında da bahsedilmiştir. Rapora göre, 1935 yılında Türk Tayyare Cemiyeti'nin kuruluşunun 10. Yılı olması nedeniyle Ankara'da Meclis Sarayı'nda bir kongre düzenlenmiştir. Kongrenin açılış konuşmasında söz alan Başbakan İsmet İnönü, olası bir savaş durumunda havadan gelebilecek saldırılara başarılı bir şekilde karşı konulması için Türkiye'nin en az 500 uçağa ihtiyacı olduğunu altını çizmiştir. Bunun meydana getirilmesi için ve savaşa hazır bir şekilde bulunmak için bütçenin 30 milyon Türk lirasından fazla olması gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim İnönü, Türkiye'nin o dönemdeki bütçesinin buna uygun olmadığını belirterek Türk vatanperverlerinin Türk Tayyare Cemiyeti'ne bağış yoluyla maddi destekte bulunmalarını istemiştir. Cemiyetin yıllık üyelik ücreti 20 Türk lirasıdır ve İnönü'ye göre 500 bin üye sağlanabilirse bu şekilde gerekli olan maddi destek sağlanabilecektir. İnönü bu nedenle halkı Cemiyete üye olmaya çağırmıştır. Raporda ayrıca, bir Türk gazetesi aracılığıyla halka duyurulan kampanyadan bahsedilmiş ve Türkiye'nin hava savunma gücünü oluşturması için bir bağış kampanyasının başladığı belirtilmiştir. Macar elçiye göre bu büyük bir seferberliktir ve öncelikle Cumhurbaşkanı Atatürk, cemiyete 10 bin Türk lirası bağışta bulunmuştur.³²

Macar Elçilik raporunda, İnönü'nün Mayıs ayında hava savunmasının gerekliliği üzerine sarf ettiği sözlerin kamuoyunda büyük yankı uyandırdığı ifade edilmiştir. İsmet İnönü'nün basın konuşmaları ve kongrede sarf ettiği sözlerden bu yana Türk basını günlük olarak uçak tekniğinden ve uçak tekniğinde yaşanan gelişmelerden detaylı şekilde bahsetmektedir. Bu haberlerde ayrıca, Türkiye için olası bir hava saldırısı tehdidinin varlığından bahsedilirken, hava saldırısında uçakların ne kadar ölümcül olabileceği bilgilerine yer verilmiştir. Örnek olarak da İstanbul'da oluşabilecek büyük yıkımdan ve böyle bir durumun engellenmesi için Türkiye'nin çok sayıda savaş uçağına sahip olmasının gerekliliğinden söz edilmiştir. Bu arada, radyolar ve tiyatrolar da konuyla ilgili sunumlar yapmış ve bazı büyük şehirlerde büyük ilgi uyandıran tanıtım amaçlı uçak gösterileri icra edilmiştir. Bu tanıtımlar ile önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bağışlarla önemli bir bütçe oluşturulmuştur. 1000 yeni üye Cemiyete kazandırılmıştır. Cemiyetin çalışmalarına işlerlik kazandırmak amacıyla ülke genelinde toplantılar düzenlenmiş ve hava savunma organizasyonları kurulmuştur. Macar elçisine göre, yapılan bağışlarla Türkiye'nin hava savunma gücünü oluşturacak bir uçak filosunun kurulmasının planlandığı belirtilmiştir. Böylece birkaç milyon Türk lirasının toplanabileceği de aktarılmıştır.³³

²⁹ MNL K 63 289. bağ 1935.04.02: 54, 3-6.

³⁰ Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk havacılığının gelişmesi için bağışlarla yaklaşık 350 adet uçak Türk Hava Ordusu'na bağışlanmıştır. Ekonomik şartlar göz önüne alındığında halkın desteği ile çok sayıda uçağın bağışlanması hava kuvvetlerinin güçlenmesine önemli katkı sağlamıştır. Bağışlanan uçaklarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Yalçın 2010, 191-212.

³¹ MNL K 63 289. bağ 28 Şubat 1935: 33, 1-2.

³² MNL K 63 289. bağ 29 Mayıs 1935: 66, 1.

³³ MNL K 63 289. bağ 1935.06.09: 74, 1-2.

Türk hükümeti, hava savunma planı çerçevesinde önemli adımlar atarken Meclis'te görüşülmek üzere iki kanun tasarısını parlamentoya taşımıştır. Bunlardan ilki, hava kuvvetlerinin geliştirilmesi için 21,5 milyon Türk lirasının hava kuvvetlerine aktarılması düşünülmüştür. Bu meblağdan 20 milyon Türk lirası uçak, motor ve teknik parçaların alınması veya üretilmesi için kullanılması düşünüldükten, kalan 1,5 milyon Türk lirasının ise uçak ekipmanları için kullanılması planlanmıştır. Macar elçisine göre, hükümetin açıklamış olduğu bu rakamlar bütçenin karşılayabileceğinden çok fazladır ve Türkiye'nin ekonomik durumu buna müsait değildir. Diğer bir tasarı da ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yardımcı olacak bir verginin getirilmesidir. Bunun da farklı meslek dallarından ve kişilerden %2 oranında alınması düşünülmüştür.³⁴ Nitekim hali hazırda, Türkiye'nin etkili bir hava savunma gücü oluşturması için 30 milyon Türk lirasına ihtiyacı vardır ve bu nedenle planlanan hususların hayata geçirilmesi şimdilik imkansız görünmektedir. TBMM'de görüşülen bu iki yasa teklifi önerisi ise, 25 Aralık 1935 tarihinde gerçekleştirilen Meclis oturumunda oylanarak kabul edilmiştir.³⁵

Macar elçisi, Türkiye'nin hava kuvvetlerinin donanımını arttırırken son dönemlerde iyi ilişkiler içerisinde olduğu İngiltere ile yoğun temas halinde olduğunu aktarmaktadır. Gizli ibaresiyle yazılan bir rapora göre, Türkiye İngiltere'den 5 savaş uçağı siparişi vermiştir ve ağır bombardıman uçaklarıyla birlikte bu sayının arttığını belirtilmiştir. İngiltere, Türkiye'ye uçak nakletmesinin yanı sıra başka silah ve cephaneler de göndermeyi planlamıştır ve öncelikle tanklara karşı kullanılacak çeşitli silah ve mühimmatın sevkiyatı söz konusudur.³⁶ Macar elçisi diğer bir gizli raporda da, yakın diplomasi çevrelerinden edindiği bilgilere göre, Türkiye'nin İngiltere, Fransa, Almanya ve Çekoslovakya'dan cephaneye malzemeleri ithalatının yanında şimdi de Polonya'dan 60 savaş uçağı almak istediğini ve müzakerelerin Ankara'da devam ettiğini belirtmiştir.³⁷

Macar elçisinin raporlarda bahsettiği üzere, cumhuriyetin ilk yıllarına bakıldığında hava kuvvetlerinin envanterinde dönemin ekonomik şartları nedeniyle diğer devletlere kıyasla yetersiz sayıda uçak olduğu görülmektedir. Buna rağmen, cumhuriyetin ilk yıllarında havacılık sanayi, askerî teşkilat ve havacılığın eğitim yönünün geliştirilmesi için geniş kapsamlı faaliyetler yürütülmüştür. Türkiye'nin buradaki öncelikli amacı, kısa zaman içerisinde ülke güvenliğinin sağlanabilmesi için hava sistemlerinin modernizasyonu ve ihtiyaçların karşılanabilmesi olmuştur.³⁸

Hava kuvvetlerinin kapasitesinin geliştirilmesi için adımlar atılırken, 1936 yılında Atatürk himayesinde Ankara'da Türk Tayyare Cemiyeti günleri düzenlenmiştir. Cemiyetin olağan genel kurul toplantısına Meclis üyesi Nuri Conker başkanlık etmiştir. Cemiyet, 1935 yılını en başarılı yıl olarak göstermiştir. Bunda İsmet İnönü'nün geçen yıl ki konuşmaları ve faaliyetlerinin etkisi büyük olmuştur. Cemiyete üye olanların sayısı 272 bini aşmıştır. Cemiyet, yasa tasarısı gereği devletten hava savunma adı altında yılda 6,3 milyon Türk lirası destek de alacaktır. Macar elçisine göre, pek çok devlet savaşa doğru gidilen süreçte hava güçlerinin önemini daha da iyi kavramıştır. Bu devletlerden birisi de Türkiye'dir. Macar elçisine göre, Doğu Afrika'daki durum, hava gücü olmayan milletlerin ölüme mahkum edilmiş sayılacağını ve savaş uçaklarının yegane savunma aracı olduğunu ve yine havadan gelecek saldırılara karşı hava savunmasının önemini arttığını ifade etmiştir. Avrupa'da silahlanmanın hızlandığı bu süreçte, Almanya öncelikle gizli bir şekilde büyük bir hava gücü kurmuş ve sonra tüm dünyanın korkuya kapılmasını sağlayan hava kuvvetlerini dünyaya göstererek adeta boy gösterisi yapmıştır. İngiltere de Almanya'nın bu politikasına karşılık hava kuvvetlerinin bütçesini 32 milyon sterlinden 43,5 milyon sterline çıkarmıştır. Ayrıca avcı uçaklarının sayısını 350'den 380'e, bombardıman uçak sayısını da 390'dan 420'ye çıkarmıştır.³⁹ Avrupa'daki bu gelişmeler, Macar elçisinin raporlarında bahsettiği üzere Türkiye'nin hava kuvvetlerinin geliştirilmesi için attığı adımların ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye, kalıcı bir barışın devamlılığını desteklese de ülke güvenliği açısından ordusunu her açıdan güçlendirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

³⁴ MNL K 63 290. bağ 1935.01.03: 4, 1.

³⁵ MNL K 63 290. bağ 1936.02.11, 15-16.

³⁶ MNL K 63 290. bağ 1936.30.01: 30: 15, 1.

³⁷ MNL K 63 290. bağ 1936.04.17: 49, 1.

³⁸ Yalçın 2019, 86-88.

³⁹ MNL K 63 290. bağ 1936.05.17: 952, 1-2.

Türkiye, hava kuvvetlerinin yanı sıra deniz kuvvetlerinin de önemli bir savunma unsuru olduğu biliyordu. Türkiye'nin denizlerle çevirili bir ülke olması, deniz kuvvetlerinin ülke savunmasındaki rolünü arttırmaktaydı. Bu dönemde Macar Elçiliğinden, Türkiye'nin denizlerde silahlanması ile ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Rapora göre Türkiye, "İzmir" adında modern tekniklerle üretilmiş bir denizaltıya sahip olmak için bir girişimde bulunmuştur. Bu denizaltı öncelikle İspanya için Alman malzemeleriyle, Alman mühendislerle ve Alman işçilerle üretilmiştir. Bazı sorunlardan dolayı da bu denizaltı İspanya'ya teslim edilememiştir. Daha sonra bu denizaltına Türkiye ilgi göstermiştir. Macar elçisinin aktardığına göre, Türk bayraklı bu denizaltının mürettebatı da büyük ölçüde Almandır ve denizaltı bir süreliğine Türkiye'de denenecektir. Eğer şartlar uygun olursa ve Türkiye kabul ederse, denizaltının Türkiye'nin envanterine girmesi planlanmıştır. 1935 yılında bu gelişmenin yanında Türkiye 4 denizaltıyı daha envanterine katmayı planlamaktadır. Bunlardan 3'ünün torpidolu denizaltı olacağı ve Fransa'dan satın alınacağı, diğerinin de mayın gemisi olacağı haberlerinin olduğu raporda belirtilmiştir. Macar elçisinin değerlendirmesine göre, Türkiye'nin denizlerde silahlanmaya gitmesi ve güçlü bir deniz filosu kurması oldukça zor bir ihtimaldir. Türkiye'nin denizlerde silahlanmaya gitmesinin asıl nedeni de İtalya'nın Akdeniz'deki saldırgan politikası ile Yunanistan'ın deniz filosunu güçlendirmesi ve silahlandırması olarak gösterilmiştir.⁴⁰

Avrupa'da siyasi dengelerin bozulmaya başladığı bir süreçte Macar Elçiliği'nden, Türkiye'nin silahlanması ile ilgili, "çok gizli" ibaresiyle önemli bir rapor daha gönderilmiştir. Rapora göre, Türkiye'de askerî komuta kademesinde büyük ölçekli askerî hareketlilik gözlemlenmektedir. Bütçenin büyük bir bölümü askerî amaçlı kanallara ayrılmıştır. Yabancı devletlerin silahlanma yarışı ve alınan askerî önlemler, hava savunmasına verilen önemi büyük oranda arttırmıştır. Askerî teçhizat, patlayıcı ve barut imalatı bakımından Türkiye, kendini yabancı ülkelere bağımlı olmaktan kurtarmak istemektedir. Bunun nedeni, olası bir savaş durumunda özellikle askerî ihtiyaçlarını karşılayarak kendi kendine yetebilecek bir kapasiteye ulaşmak ve dışa bağımlı olmaktan kurtulmak istemesidir. Bu nedenle Türkiye, hava gücünün ihtiyacını karşılayacak mühimmat üretimi ve diğer bazı askerî mühimmat üretimiyle ilgili çeşitli önlemler almıştır. Raporda yer alan bilgilere göre Türkiye askerî önlemleri şu şekildedir;⁴¹

"Patlayıcı madde üretimi; ordusunun komuta kademesi, Türkiye'nin 1935/1936 yılı patlayıcı madde ihtiyacını yılda 600 ton olarak belirledi. Bununla ilgili Küçük Yozgat fabrikasında yılda bilinen 200 ton üretim yapılabilmektedir. Patlayıcı madde olan 400 ton Trinitro toluen alımı hakkında bazı görüşmeler vardır ve bu maddenin 200 tonu Küçük Yozgat fabrikasında üretilirken 200 tonunun ise ithal edilmesi planlanmaktadır. Macar Nitrokemia şirketine bu görüşmelerde en büyük rakip ise "Bofors" adından bir İsveç şirkettir. Geçtiğimiz yıl Türkiye, Trinitro toluen ihtiyacını karşılamak amacıyla 100 ton Macar şirketinden alım yaparken 350 ton ise İsveç şirketinden alım yapmıştır. Bu alımlar, küçük ve büyük kalibreli silahlarda kullanılmak üzere planlandı ve özellikle topçu mühimmatı imalatında kullanılması planlanmaktadır".

Nitekim Macar elçisi Türk ordusunun yıllık ne kadar patlayıcı madde ihtiyacının olduğunu bilmediğini ve bu alımların Türkiye'nin yıllık ihtiyacını mı karşıladığını ya da savaşa hazırlık mı olduğunu bilmediğini söylemektedir. Ekleyerek yine de bu hazırlıkların nispeten normalin üstünde olduğunu ve barış dönemine göre ihtiyacından fazla bir hazırlık içinde olduğunu yazmıştır. Raporda, Türkiye'nin Habeşistan'a cephane göndermeyi amaçladığı haberlerinin de var olduğu belirtilmiş ve bununla ilgili olarak öncelikle İtalya'nın ilgilendiği ifade edilmiştir.⁴²

Raporun devamında, Türkiye'nin askerî mühimmat üretimiyle ilgili olarak şu bilgilere yer verilmiştir;

"Sülfürik Asit Fabrikası; sülfürik asit üretimi yıl içerisinde sadece Küçük Yozgat'taki fabrikada yapılmaktadır. Üretim için gerekli donanım Berlin'deki Zieren şirketi karşılamaktadır. Türkiye, fabrikanın tam anlamıyla kurulmasından sonra yurt dışından ithal ettiği sülfürik asit ihtiyacını tam anlamıyla karşılayabilecek ve dışarıya bağımlı olmaktan kurtulacaktır. 1936 yılının sonbahar ayları ile bu planını hayata geçirebilecektir. Fabrika günlük 15 ton sülfürik asit üretebilecektir.

⁴⁰ MNL K 63 289. bağ 1935.01.31: 17, 1-2.

⁴¹ MNL K 63 289. bağ 1935.08.25: 92, 1-7.

⁴² MNL K 63 289. bağ 1935.08.25: 92, 1-3.

Kömür madeni; Zonguldak kömür madeni Türkiye'nin ihtiyacını karşılamak için en önemli merkez olarak görülmektedir.

Nitrik Asit fabrikası; Hava nitrojenlerinin kullanımıyla üretilen asit için Türkiye'nin 5 yıllık bir planı mevcuttur ve eğer bir fabrika kurulursa Türkiye'nin askerî sanayisinin ihtiyacı olan barutun üretilmesiyle Türkiye tamamen dışa bağımlı olmaktan kurtulabilecektir.

Barut üretimi; Askerî liderler, barut üretimiyle somut bir şekilde ilgilenmektedir. Bu program ile ülkenin en önemli programlarından biri olarak görülmektedir. Barut üretimi ile ilgili Macar Nitrokemia şirketi ve Köln-Rothweiler şirketleri önerilmiştir. Konum olarak Kırklareli'nin düşünüldüğü belirtilmektedir.

Askerî araçlar; Askerî araçların tedarik edilmesiyle ilgili de Türkiye'nin bir takım adımları vardır. Bu alanda büyük yabancı şirketlerin katılımları mevcuttur. Çek, Skoda, İsviçre, Alman ve Fransız şirketleri planlanan projeye katılmak istemiştir.

Gaz maskesi üretimi; Ankara'da Mamak'ta 1930 yılında dış ülkelerden ithal edilmiş gaz maskelerinin onarımı için bir fabrika mevcuttur. Bu fabrikanın yanında yeni bir gaz maskesi fabrikasının yapımı devam etmektedir ve yaklaşık 250 işçi bu fabrikada çalışacaktır. Fabrika yılda yaklaşık 200 bin maske üretmeyi planlamaktadır. Fabrikadaki makinaları Alman Auer şirketi sağlamakta ve makinaların kurulumunu Türk şirketi olan Türk Makine Yurdu yapacaktır. Fabrikada 3 Alman ve 2 Türk mühendis te çalışmalarda yer alacaktır".⁴³

Türkiye'de askerî cephane üretimi olarak Küçük Yozgat ön plana çıkmaktadır. Ayrıca burada Fransız bir şirketin ortaklığını yaptığı ve daha sonra ordunun hizmetine giren siyah barut üreten başka bir fabrika da bulunmaktadır. Burada nitrogliserin, dinamit gibi ordunun ihtiyacı olan hammaddeler üretilmektedir. Barut fabrikasını modern yöntemler kullanarak yeni bir fabrikaya dönüştürme fikri mevcuttur ve bu şekilde Türk ordusunun bütün barut ihtiyacının karşılanması beklenmektedir. İstanbul Bakırköy'de yer alan barut fabrikasının makineleri ve tesisatı Yozgat'a taşınarak burada kullanılması amaçlanmıştır. Bu fabrika, Askerî Fabrikalar Başmüdürlüğü tarafından yönetilecektir. Havan topu, mermi ve elektrik kontrol panelleri üretilerek güçlü şekilde bu ürünlerden seri üretime geçilecektir. Bu ürünler içerisinde kontrol panellerinin üretiminde Çek, Alman ve Macar şirketlerden faydalanılması tavsiye edilmiştir. Nitekim Alman AEG firmasının 8 yıllık kredi sağlayacağı kabul edilmiş ve diğer şirketlerin payı ise küçük bir değerde kalmıştır. AEG şirketi bu üretimin büyük bir kısmını almıştır.⁴⁴

Türkiye, ulusal güvenliğini sağlamak amacıyla ordusunu güçlendirirken Avrupa siyasetinde meydana gelen değişimleri de yakından takip ediyordu. Bu dönemde Türkiye'nin en çok üzerinde durduğu konulardan birisi Boğazların statüsü olmuştur. Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi Türkiye'yi çok da tatmin etmemişti. Bunun nedeni olarak öncelikle, Boğazların silahlandırılması yasaklanmış ve ikinci olarak da Boğazlardan geçiş uluslararası bir komisyonun denetimine bırakılmıştı. Türkiye, bu durumdan memnun olmasa da Boğazların statüsünün değişmesi için doğru zamanı bekledi. Türkiye, uluslararası toplantılarda bu isteğini yavaş yavaş dile getirmeye başladı. Türkiye isteğini ilk olarak, 1933 yılında toplanan Silahsızlanma Konferansı'nda dile getirmişti. Nitekim özellikle Fransa, önceleri Türkiye'nin bu isteğine karşı olumsuz tavır takınmıştı. Bunun nedeni olarak da, böyle bir meselenin tartışılmasının Almanya'nın, Versay'ın askerî hükümlerini yok saymasına teşvik edebileceği düşüncesinin ortaya çıkma ihtimalini göstermişti. Ne var ki Almanların 1 Mart 1935'te mecburi askerlik yasasını çıkarmaları, Fransa'nın bu düşüncesini dayanaksız hale getirmişti.⁴⁵

Türkiye, Boğazlar Meselesi'nin çözümü konusunda İngiltere'nin desteğini sağlamak için yoğun bir çaba içerisindeydi. Ayrıca bu mesele, İngiltere için de olası bir savaş durumunda stratejik bir önem taşımaktaydı. Bu dönemde Macar Elçiliği'nden, Türk-İngiliz dostluğu ve Türk-İngiliz askerî müzakereleri hakkında Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na önemli bir rapor gönderilmiştir. İngiltere, revizyonist bloğun karşısında yer alan en büyük güçlerden birisi olduğu için Macar elçisinin bu

⁴³ MNL K 63 289. bağ 1935.08.25: 92, 1-3.

⁴⁴ MNL K 63 289. bağ 1935.08.25: 92, 1-3.

⁴⁵ Gürün 1986, 465-466.

müzakerelere özel bir önem verdiği görülmektedir. Rapora göre, İngiltere Türkiye'ye askerî bir heyet göndermiş ve yine Türkiye'de hava üssü kurmak amacıyla müzakerelerde bulunmayı istemiştir. Dahası, 1936 yılının Şubat ayından itibaren İzmir'de bazı İngiliz subayları temaslarda bulunmaktadır. Bu durum ise, İtalya'nın tepkisini çekmiştir. Yaşanan gelişmeler üzerine, Türkiye'deki İtalyan elçisi Galli konuyla ilgili olarak Macar elçisi ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede, İngiliz subaylarının Türkiye'deki temaslarının Milletler Cemiyeti'nin ilgili maddelerine aykırı olduğu konuşulmuştur. İkili arasındaki görüşmede İngiliz-Türk işbirliğinin, İtalya'ya karşı bir duruş sergilediği ve "İtalyan saldırganlığı durumunda" Türkiye'nin İngiliz desteğini sağlamayı planladığı yorumu yapılmıştır. Türkiye'nin İngiltere ile işbirliği içinde olmasının nedeni de, Türkiye'nin dış politikada İngiliz desteğini alarak Boğazlar Meselesi'nde olduğu gibi bazı özel isteklerini gerçekleştirmeyi istemesi olarak ifade edilmiştir.⁴⁶

Türkiye, Macar elçisinin de raporlarında yer verdiği üzere Boğazlar meselesinin çözümü için İngiltere ile olan ilişkilerine büyük önem vermiştir. Boğazlar Meselesi'nin çözümü Türkiye'nin güvenliği açısından önemli bir mesele olarak ele alınırken, İngiltere için de bu meselenin çözüme kavuşması kendi güvenliği ve çıkarları açısından önemli bir nokta olarak görülmüştür.⁴⁷ Çünkü, Akdeniz'de kuvvetli bir Türkiye'nin olması, İngiltere için değerli bir dostun varlığı anlamına geliyordu. Bu arada 1936 yılında dünyada meydana gelen gelişmeler, İkinci Dünya Savaşı'na doğru gidilen sürecin adeta habercisi gibiydi. İtalya'nın Habeşistan'a saldırması, Almanya'nın Versay hükümlerini hiçe sayarak Ren bölgesine asker çıkarması ve ülkelerin hızlı şekilde silahlanmaları, uluslararası atmosferin daha da kızışmasına neden oldu. Türkiye, bu buhranlı süreci kendi lehine kullandı ve Boğazlar ile ilgili isteğini Milletler Cemiyeti'nin toplantılarında dile getirdi. Bu isteğini, kendi güvenliği, ülke savunması ve egemenlik haklarının korunması bakımından Boğazların statüsünün değiştirilmesi şeklinde ilgili devletlere bir nota vererek bildirdi. Türkiye'nin bu isteğine öncelikle İngiltere olumlu cevap verdi ve Sovyet Rusya ve Fransa da Türkiye'yi desteklediğini bildirdi. Bu gelişmelerin ardından Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi için 22 Haziran 1936 tarihinde İsviçre'nin Montrö kentinde bir konferans düzenlendi. Konferans sonucunda Türkiye, İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya arasında 20 Temmuz 1936 tarihinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalandı ve Türkiye Boğazlar üzerinde mutlak bir egemenlik kurdu.⁴⁸

Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması dünyada olduğu kadar Macarlarda da büyük bir etki yaratmıştır. Macar Elçiliğinden 29 Ocak 1937'de tarihinde gönderilen raporda, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nden şu şekilde bahsedilmektedir:

"Türkiye için 1936 yılındaki en önemli gelişme Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlardaki egemenliğini tekrar kazanması ve Boğazlardaki Türk askerî sınırlamasının kaldırılması olmuştur. Türkiye böylece Boğazlardaki uluslararası komisyonun kaldırılması ile bölgede en önemli stratejik avantajlardan birini sağlamıştır. Türkiye, Montrö ile büyük bir siyasi zafer kazanmıştır. Türkiye böylece, ülke gücünü ve prestijini arttırmıştır. Türk askerî güçleri antlaşmanın imzalanması ile Boğazların kontrolünü tamamen sağlamış ve Boğazlara yerleşmiştir. Bu büyük zafer tüm ülkede büyük bir bayram havasında kutlanmıştır. Türkiye, antlaşmadan sonra zaman kaybetmeden Boğazlara çok sayıda asker sevkıyatı yaparak Boğazların her iki yakasında güvenlik açısından askerî tedbirler anlamında güçlendirilmesini istemektedir".⁴⁹

Türkiye çok geçmeden, Boğazlardaki egemenliğini tekrar sağlamanın ardından Boğazlar Sözleşmesi'nin kendine tanıdığı haklar dahilinde bir takım yeni düzenlemeler yapmıştır. Öncelikle, Türk Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'de diplomatik temsilcilikleri bulunan ülkelere bir yazı göndererek Boğazlar çevresinde ulusal güvenliği açısından önemli gördüğü kara sınırlarını belirlediğini ve yine Boğazlar çevresinde almış olduğu tedbirleri bildirmiştir.⁵⁰ Savaşın yaklaşmakta olduğu bu süreçte,

⁴⁶ MNL K 63 290. bağ 1936.04.11: 42, 1-3.

⁴⁷ MNL K 63 290. bağ 1936: 139, 1-2.

⁴⁸ Armaoğlu 2012, 423-425.

⁴⁹ MNL K 63 292. bağ 1937.01.29: 10, 10-12.

⁵⁰ MNL K 63 292. bağ 1937.08.10: 98, 1; Macar Elçilik raporunda Boğazlardan geçişle ilgili olarak; Türk Dışişleri Bakanlığı göndermiş olduğu yazıda, gündüz ve gece Boğazlardan ticaret gemilerinin geçişinin serbest olduğunu, sadece akşamları savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin kısıtlanmış olduğunu ilgili devletlere bildirmiştir, şeklinde bir bilgilendirme de yapılmıştır. Bkz. MNL K 63 292. bağ 1937.07.07: 123, 1.

Türkiye'nin almış olduğu bu güvenlik önlemleri dikkat çekicidir. Boğazların statüsünün değişmesinin ardından Macar Elçiliği'nde bir rapor hazırlanmıştır. Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bu raporda, Macaristan'a ait bir savaş gemisi filosu bulunmadığı ile ilgili olarak Türk Dışişleri Bakanlığı'na bir yazının gönderilmesi ve konu hakkında bir bilgilendirme yapılmasının uygun görüldüğü bildirilmiştir. Bu raporun akabinde, Macaristan Savunma Bakanlığı, Türkiye'deki Macar Elçiliğinden Türk Hükümetinin belirlemiş olduğu yasaklı bölgelerin sınırlarını gösteren harita ve çeşitli bilgiler istemiştir. Bu temaların ardından, Budapeşte'deki Türk Elçiliği aracılığıyla Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na Karadeniz ve Çanakkale boğazlarının hava yasak bölgelerini gösteren bir kroki iletilmiş ve Macar hükümeti bu konuda bilgilendirilmiştir. Dönemin siyasi atmosferine bakıldığında, her ne kadar Türkiye ve Macaristan'ın ilişkilerini iyi tutma çabasında oldukları görülse de Macarların revizyonist blokta yer aldığı unutulmamalıdır. Dahası, iki ülke olası bir savaş durumunda farklı cephelerde savaşabilme ihtimalleri de bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı Macaristan Savunma Bakanlığı, Türkiye'nin almış olduğu kararları veya düzenlemeleri Macar Elçiliği aracılığıyla yakından takip ettiği görülmektedir.⁵¹

Macar elçisi almış olduğu duyumlara göre Türkiye'nin ulusal güvenliği için bazı ek tedbirler almaya devam ettiğini aktarmaktadır. Bu tedbirlere göre, Meclis yeni bir yasa tasarısı üzerinde çalışmakta ve bu tasarının içeriğinin genel bir seferlikle ilgili olduğu bildirilmiştir. Tasarıya göre, 16-60 yaş arasındaki her Türk uyruklu vatandaş "asker" sayılacaktır. Yaş aralığı 16-22, 22-45, 45-60 şeklinde derecelendirilecektir. Tasarıda, ön cephe hizmetleri ve ikmal hizmetleri olarak planın ikiye ayrılarak şekilleneceği belirtilmiştir. Ayrıca tasarıya göre, genç yaşta Türkiye vatandaşı olan ortaokuldan itibaren orduda hizmet alabilecek bireyler olarak yetiştirilmesine daha da önem verileceği ve bununla ilgili önemli planların var olduğu ifade edilmiştir. Tasarıda ayrıca, Türk Tayyare Cemiyeti'nin önerisine göre, en az 40 bin nüfuslu şehirlerde genç bireylerin belirlenerek Türk Hava Kuvvetleri bünyesinde eğitim görmeleri ve bu alanda gerekli personel ihtiyacının karşılanabileceği önerisi gelmiştir. Hatta bu konuyla ilgili olarak Macar elçisinin belirttiğine göre, Kayseri'deki fabrikada çok sayıda planör uçağı siparişi verildiği de gelen bilgiler dahilindedir. Diğer bir öneri de Türk Tayyare Cemiyeti'nde kurs gören öğrencilerin eğitimlerini daha mükemmel şekilde tamamlayabilmeleri için pilot okullarında eğitilmeleri düşünülmüş ve buldukları illerde pilot eğitimliği yapabilmelerine olanak sağlamanın önünün açılması planlanmıştır. Bu plana uygun olarak okullarda konuyla ilgili seminerler düzenlenmesi amaçlanarak, genç öğrencilerden mesleğe uygun olabilecek olanların seçilmesi hedeflenmiştir. Bu şekilde açılması planlanan pilot okullarının sayısı ilk yılda 80, 1940 yılında ise 200'e yükseltilmesi hedeflenmektedir. Gençlerin askerî hazırlık eğitim seçimlerinde 16 yaş kistası belirlenmiş ve yıldan yıla seçim işlemlerinin devam etmesi yönünde bir plan hazırlanmıştır.⁵²

Türkiye'nin 1937 yılı itibariyle, savunma gücünün artırılması ve güvenlik amaçlı aldığı tedbirlerde önemli bir artış gözlemlenmektedir. Bu hazırlıklar Türk Hükümeti'nin en önemli vazifesi olarak görülmüştür. Bu amaç doğrultusunda 1937-1938 bütçesinde askerî kaynaklara ayrılan miktarda % 25 artış olduğu beyan edilmiş ve kara ordusuna 49,3 milyon, hava kuvvetlerine 7,8 milyon, donanmaya 6,3 milyon, askerî tesislere ve askerî hizmetlere de 3,06 milyon Türk lirasının ayrıldığı belirtilmiştir. Bu miktarlara bakıldığında askerî ve savunma amaçlı ayrılan miktarın Türkiye'nin genel bütçesinin neredeyse %40-45'ini aştığı görülmektedir. Bu da Türkiye'nin, söz konusu dönemle ilgili olarak yıllık bütçesinin büyük bölümünü askerî amaçlı harcamalara ayırdığını göstermektedir. Türkiye'nin bu dönemde önemle üzerinde durduğu meselelerden birisi, eskimiş olan ve dönemin gerektirdiği askerî teknolojinin gerisinde kalmış olan donanmanın yenilenmesi olmuştur. Macar elçisinin raporunda, Mustafa Kemal Atatürk'ün daha önce yapmış olduğu bir konuşmasına atıf yapılarak, onun Türklerden denizci bir millet olmasını istediğini söylediğinden bahsedilmiştir. Burada aslında Atatürk'ün sözlerinin altında yatan anlam, Türk donanmasının çağının şartlarına uygun olarak geliştirilmesi ve Türkiye'nin denizlerde güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmasının sağlanmasına dikkat çekmektir. Türkiye, bu anlamda ülke içinde denizaltı yapımına da başlamak gerekli çalışmaları da başlatmıştır.⁵³

⁵¹ MNL K 63 292. bağ 1937.06.08: 1678, 1-2.

⁵² MNL K 63 292. bağ 1937.03.28: 48, 1-2.

⁵³ MNL K 63 292. bağ 1937.01.29: 10, 10-12.

Bu dönemde Macaristan'ın Türkiye'deki temsilcilikleri Türk basınına da yakın takip ederek Macaristan Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirmişlerdir. Bu raporlardan birinde yer alan bilgiye göre Türkiye, donanmasının gücünü arttırmak için önemli bir adım daha atmıştır. Türk Hükümeti, iki adet 8.000 tonluk kruvazör, 4 destroyer, 4 denizaltı ve 4 adet de mayın gemisi siparişi vermiştir. Denizaltılarından iki adetini Blohm und Voss şirketi sağlayacakken iki adetinin de İzmit'te yapımı gerçekleşecektir. Kara kuvvetleri ve hava kuvvetleri için de önemli sayıda sipariş verilmiştir.⁵⁴ Sipariş verilen 4 denizaltıdan 2'si Almanya'da yapılırken 2'sinin de yapımının Türkiye'de gerçekleşmesi planlanmıştır.⁵⁵

İsmet İnönü de Mecliste yapmış olduğu bir konuşmasında dünyada meydana gelen savaş havasına karşı asla hiçbir devletten korkmadıklarını, barışın korunması için de her türlü işbirliğine hazır olduklarını belirtmiştir. İnönü, Türkiye'nin savunma planlarının en güçlü modern tekniklerle meydana getirilmiş cephanelerle güçlendirildiğini ifade etmiştir. İnönü, öncelikle vatan savunmasının ulusal birlikle ve ulusal güçlerle yapılması gerektiğini belirtirken eğer mecbur kalırsa Türk ulusunun erkek kadın demeden vatan savunmasına her daim hazır olduğunu belirtmiştir.⁵⁶

Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Türkiye, 1937 yılında Yüksek Askerî Komuta kademesinin de katılımıyla yaz aylarında yapılan askerî tatbikatını Trakya'da Tekirdağ ili çevresinde yapmayı planlamıştır. Tatbikatın 17 Ağustos'ta başlaması ve 5 gün sürmesi düşünülmüştür. Macar elçisi raporunda, bu tatbikatın geçmiş yıllara nazaran geniş kapsamlı bir şekilde ele alındığının altı çizilmiştir. Türkiye'nin, Balkan Antantı devletleri olan Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ve Sadabat Paktı üyeleri olan Afganistan, Irak ve İran'a temsilciler göndererek tatbikatı bizzat yerinde takip etmelerinin planlandığı aktarmaktadır. Tatbikata gözlemci olarak katılacak devletlerden Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Irak'ın, ülkelerinin önemli komuta kademesinde yer alan askerî kanadın önemli isimlerinin katılımıyla tatbikatı bizzat takip etmesinin beklendiği de raporda yer almaktadır.⁵⁷

Diğer taraftan askerî önlemlerini arttıran Türkiye, Almanya'dan sipariş ettiği büyük ölçekli askeri cephanenin Macaristan üzerinden Türkiye'ye getirilmesi için Macaristan ile bir temasta bulunmuştur. Avrupa'daki buhranlı süreç ve İspanya'daki karışıklıklar durum göz önüne alındığında, Almanya'dan Türkiye'ye devasa ölçekli cephaneye ve askerî donanım sevkiyatı yapılması planlanmıştır. Nitekim Macar Elçilik raporlarında, bu sevkiyatın Macaristan üzerinden gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında somut bir bilgi paylaşılmamıştır. Bu arada, yaklaşan savaşın ayak sesleri, Türkiye'nin askerî hazırlıklarına hız vermesini zorunlu kılmıştır. Aras, konuyla ilgili Macar elçisiyle görüşmesinde, Almanya'dan Türkiye'ye 80 milyon Türk lirasını bulan bir sevkiyatın yapıldığını söylemiştir. Aras, bu sevkiyat ile Türkiye'nin sadece nitel değil nicel olarak da herhangi bir devlet ile yarışabileceğini belirtmiştir. Türk Hükümeti bu miktarı 8 yıllık bir ödeme planı ile gerçekleştirecektir.⁵⁸

Atatürk'ün, 1937 yılında Meclisin yeni yasama döneminin açılışı için gerçekleştirdiği açıklamaları dış politikaya dair önemli ipuçları vermektedir. Atatürk'ün konuşmasında dış ticaretten de bahsedilirken bu dönemde çok sayıda at ve sığır ithalatının yapıldığı Macar elçisinin dikkatini çekmiştir. Macar elçisine göre Türkiye, açık bir şekilde ordunun ihtiyacı karşılamak amacıyla bu ticareti yapmıştır. Atatürk konuşmasında, Türk ordunun kendi ihtiyaçlarını kendisinin karşılayabilmesinin önemine vurgu yaparken hava kuvvetlerinin geliştirilmesi ile ilgili 3 yıllık bir planın son aşamasına geldiğini duyurmuştur. Atatürk, gelecekte en önemli ve daimi görevlerinden birisinin uçaklar ve uçak motorlarının tamamen iç sanayi ile üretilmesi olduğunu belirtmiştir. Atatürk son olarak konuşmasında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kendi kaderini tayin etmesiyle ilgili de bilgiler vererek Türkiye'nin denizaltı üretime geçeceğini bildirmiştir.⁵⁹

⁵⁴ MNL K 63 292. bağ 1937.01.28: 9, 1.

⁵⁵ MNL K 63, 292. bağ 1937.08.17: 1464, 1; Türk Hükümeti ile Alman Krupp şirketi arasında 1938 yılında da, 8 adet 380 tonluk denizaltı alımı için ikili görüşmeler yapılmıştır. Bkz. MNL K 63 292. bağ 1938.09.16: 1865, 1.

⁵⁶ MNL K 63 290. bağ 1936.05.30: 64, 1-4.

⁵⁷ MNL K 63 292. bağ 1937.08.06: 85, 1-2; Yine Türk donanmasının 1938 yılının Mayıs ayı içerisinde Marmara Denizi'nde Silivri ve Ereğli arasında askerî bir tatbikat gerçekleştireceği raporlara yansımıştır. Bkz. MNL K 63 292. bağ 1938.05.02: 62, 1.

⁵⁸ MNL K 63 292. bağ 1937.10.22: 108, 1-2.

⁵⁹ MNL K 63 292. bağ 1937.11.04: 119, 1-2.

Uluslararası siyasette gerilimli ve hızlı değişimlerin meydana geldiği bir süreçte, Türkiye'nin Balkan Devletleri ile olan ilişkilerinde de bazı olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. Balkan Paketi'nin önemli devletlerinden birisi olan Yugoslavya'nın Bulgaristan ve İtalya ile yakınlaşması Türkiye'nin endişelerini arttırmıştır. Türkiye'nin Balkan Paketi'nin kurulmasındaki en büyük amaçlarından birisi bölgesel güvenliği ve revizyonist politika dahilinde hareket eden Bulgaristan ve İtalya'ya karşı güçlü bir blok oluşturmaktır. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'na yaklaşırken kartlar yeniden dağıtılmaya başlanmıştır. Balkan Paketi üyesi Yugoslavya da kendi çıkarları doğrultusunda revizyonist İtalya ve Bulgaristan'a yaklaşmış ve ittifak antlaşmaları imzalamıştı. Tüm bu gelişmeler Macar elçisi tarafından, Türkiye'nin askerî önlemler almasını zorunlu kılan diğer önemli nedenler olarak yorumlanmıştır. Ona göre bu gelişmeler, Türkiye'nin Balkan Paketi devletleri içerisinde hangi devlete karşı dikkatli olması gerektiğine dair bir deneyim olmasının yanında özellikle Balkan Paketi dışında Yunanistan ile ayrı bir anlaşma zemininin faydalı olabileceği bir siyasi ortamı da hazırlamıştır.⁶⁰

Macar elçisinin, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na çok gizli notuyla raporu, dönemin genel havasını açıkça ortaya koymaktadır. Raporda "Büyük güçlerin Türkiye etrafındaki rekabeti" başlığıyla, Türkiye'nin dış politikasına dair önemli bilgiler aktarılırken Macar elçisinin Aras ile de görüşmesine değinilmiştir. Raporda bahsedildiğine göre Aras, Macar elçisine Türkiye'ye karşı İngiltere, Almanya, Sovyet Rusya, İtalya ve hatta Fransa'nın "*dostluk taarruzuna*" geçtiklerini söylemiştir. Aras, bu devletlerin en umut verici sözlerden ve tavsiyelerden başlamak üzere en büyük baskılara kadar, hatta açık bir tehditle bile Türkiye'nin "*özel dostluğunu*" kendi taraflarına çekmeyi ve Türkiye Cumhuriyeti'ne vaatlerde bulduklarını belirtmiştir. Aras'ın bu açıklamaları Macar elçisi tarafından oldukça dürüst ve gerçekçi yorumlar olarak raporda yer verilmiştir. Aras, yukarıda bahsedilen durumlara rağmen Türkiye'nin Saldırmazlık Antlaşması gereğince, gerekli olan dış politikasını devam ettireceğini ve her ne olursa olsun bunun karşısı bir durumda asla hareket etmeyeceklerini belirtmiştir. Aras'a göre Türkiye Cumhuriyeti tarafsızlık politikasını, ancak dışlandığı ve kendi hayati çıkarlarının hiçe sayılması durumunda bırakabileceğini ifade etmiştir. Macar elçisi, Aras'ın sözlerinden Türkiye'nin tamamen yeni bir siyasi politika dahilinde vaziyet alabileceğini aktarmıştır. Aras'a göre, Türkiye uluslararası barışın devam devam etmesi için elinden geleni yapmaya devam edecektir, fakat bakıldığında dünyada bunun tam tersi belirsiz bir siyasi atmosfer vardır. Türkiye'nin bu nedenle dış politikasını geliştirmeye ve ikili ilişkilere önem veren dış diplomatik temaslarına devam etmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'nin, statükonun devam etmesi için mevcut antlaşmaları uzatması da bu doğrultuda atılabilecek bir adım olarak değerlendirilmelidir. Macar elçisi, Türkiye'nin İngiltere'den almış olduğu 16 milyon İngiliz sterlini kredinin yanında yeni bir kredi isteğini, ayrıca Türkiye'nin, Almanya ile 150 milyon değerinde kredi anlaşması yapmayı ve İtalya ile de büyük bir ticaret hacmine sahip antlaşmanın yapılmasının görüşüldüğünden bahsetmiştir. Raporun sonunda da, Fransız Hükümetinin de Türkiye'ye Karadeniz'de olası bir çatışma durumunda Oniki Adayı işgal etmesini tavsiye ettiği duyularını aldığına değinmiştir.⁶¹

Mustafa Kemal Atatürk, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarının dünyada kalıcı bir barış ortamını sağlayamayacağını görmüştü. 1931 yılında yapmış olduğu bir açıklamada, Versay Antlaşması'nın maddelerinin Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına sebep olan amillerden hiçbirini ortadan kaldırmadığını, dahası büyük devletler arasındaki güç mücadelesini derinleştirdiğini söylemişti. Atatürk ölmeden önce de büyük çaplı bir dünya savaşının çıkmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemişti ve Türkiye'nin bu süreçte küçük bir hatasının bile büyük felaketlere sebebiyet verebileceğini ifade etmişti. Batılı güçler, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının öncesinde ve savaşın en yoğun şekilde devam ettiği dönemde de kendi yanlarına çekmek için büyük uğraşlar verdi. Nitekim Türkiye'nin savaşa girmeme hususundaki tavrı çok net olmuştur. Numan Menemencioğlu'nun beyanlarına göre, Türkiye'nin savaşa girmek için bir amacı yoktu ve Türkiye'nin savaşa dahil olması ise büyük devletlere savaş alanı olarak hizmet etmekten başka bir mana taşımazdı. Menemencioğlu Alman Büyükelçi Von Papen'e yapmış olduğu açıklamada, Türk dış politikasının amacının kendi kendine karar alabilme yetkisinin korunması olduğunu belirtmiş ve savaşa girmesi durumunda Türkiye'nin kendi kararını verebilme yetkisinin kalkacağını ve bunun gerçekleşmesi

⁶⁰ MNL K 63 292. bağ 1938: 31, 12.

⁶¹ MNL K 63 292. bağ 1938.11.11: 126, 1-3.

durumunda Türkiye'nin hiçbir kazancının olamayacağını belirtmiştir.⁶² Öyle ki Türkiye, Almanların Polonya'yı işgali sonrasında başlayan İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını koruyacak ve zor da olsa denge siyaseti izleyerek savaş dışında kalmayı başaracaktır.

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması sonrasında Türkiye'nin izlemiş olduğu dış politika, dünya barışının devamlılığı ve ülke güvenliğinin sağlanması üzerine kurulmuştur. Çünkü Türkiye, Lozan ile genel anlamda tatmin olmuş bir ülkeydi ve bazı temel meseleler dışında statükonun sürmesini destekliyordu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarından memnun olmayan Almanya ve İtalya'nın revizyon istekleri, Avrupa'da çalkantılı bir sürecin de varlığı anlamına geliyordu. Türkiye, bu süreçte statükonun devam etmesini desteklerken, olası bir savaş ihtimaline karşı da birtakım önlemler almak durumunda kalmıştır. Türkiye'nin almış olduğu önlemler, revizyon isteklerini sesli şekilde dile getirmeye başlayan Macaristan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilciliklerinde dikkatle takip edilmiştir. Özellikle Macar Elçiliğinden, Boğazların statüsü ve Türkiye'nin askerî hazırlıkları ile ilgili çok sayıda raporun hazırlanması dikkat çekicidir. Bu raporların birçoğu “gizli” ibaresiyle Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Raporlar incelendiğinde, Macaristan'ın, Türkiye'nin ordusunu güçlendirmek için attığı adımlara ve izlemiş olduğu dış politikaya önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bunun nedeni olarak da Türkiye ve Macaristan'ın farklı bloklarda yer almaları ve dış politikalarındaki zıtlasmalar gösterilebilir.

Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen raporlarda, Türkiye'nin Boğazlar Meselesi'nde kararlı bir tutum sergilediği ve İngilizlerin desteği ile bu meseleyi lehinde çözümlendiğine değinilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin, uluslararası siyasi atmosferi kendi lehine çevirmek için oldukça başarılı bir siyaset izlediği ifade edilmiştir. Diğer taraftan raporlarda, Türkiye'nin bütçesinin büyük bir bölümünü askerî teçhizat, patlayıcı ve barut imalatı için ayırdığı vurgulanmıştır. Türkiye bu süreçte, çok sayıda tesis kurarak askerî ihtiyaçlarını kendi kendine karşılamayı amaçlamış ve dışa bağımlı olmaktan kurtulmak istemiştir. Raporlara göre bu gelişmeler, henüz fiili bir savaşın başlamadığı bir dönemde Türkiye'nin savaşa hazırlık yapması olarak nitelendirilmiş ve Türkiye'nin hızla kara-hava ve deniz kuvvetlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için tedbirler aldığı ifade edilmiştir. Bu tedbirler doğrultusunda Meclis'in, Türkiye'nin savaş uçağı, savaş gemisi, denizaltı gibi önemli savaş araçlarının alması için büyük bütçeler ayırdığına değinilmiştir.

Diğer taraftan raporlarda en dikkat çekilen hususlardan birisi, Türkiye'nin hava kuvvetlerine gelişmesine oldukça önem verdiğiidir. Raporlarda, hava kuvvetlerinin, olası bir savaş durumunda Türkiye'nin güvenliğinin sağlanmasında en önemli unsurlardan birisi olabileceği ve tüm halkın ve siyasilerin bunda hemfikir olduğunun altı çizilmiştir. Türk Tayyare Cemiyeti'nin ise hava kuvvetlerine uçak temin edilmesinde önemli bir işlevinin olduğu belirtilmiştir. Türkiye bu dönemde, askerî hazırlıklarının yanı sıra askerî tatbikatlar da gerçekleştirmiş ve böylece askerî birliklerinin olası bir savaş durumuna karşı hazır hale getirmeyi planlamıştır.

Raporların, Türkiye'nin Almanya politikasını eleştiren bir içeriğe sahip olduğu da görülmektedir. Revizyonist bloğun karşısında olan Türkiye'nin, revizyonist bloğun en güçlü devleti olan Almanya'ya karşı bu politikasının ekonomik nedenlerden kaynaklandığı ve Türkiye'nin Almanya'ya ekonomik anlamda bağlı olduğu aktarılmıştır. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Türkiye'nin ihracatında Almanya'nın en üstlerde yer alması, Macar Elçilik raporlarını destekler bir mahiyet taşımaktadır. Son olarak raporlarda, Türkiye'nin askerî hazırlıklar içerisinde olmasına rağmen ana politikasının dünyada

⁶² Deringil 2015, 5.

barışını korumak olduğunu vurgulanmış ve bu konuda Türk diplomatların düşüncelerine yer verilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL/Macar Ulusal Arşivi),

K 63 Politikai Osztály (Siyasi İşler Fonu)

Kitaplar ve Makaleler

Armaoğlu, F. (2012). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Çelebi, M. (2015). Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler. XXXI. 91. Ankara: *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. s.94-130.

Çolak, M. (2009). Atatürk ve Macar Başbakanı Gyula Gömbös. *Erdem*, 55. Ankara: *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*. s.33-55.

Deringil, S. (2015). *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Emiroğlu, H. (2007). İkinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Küresel ve Bölgesel Aktör-Devlet Davranışlarının Çözümlemesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14. s.63-89.

Gönlübol, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2000). Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış. *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Gürün, K. (1986). *Savaşan Dünya ve Türkiye*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Halperin, S. (2010). *War and Social Change in Modern Europe*, Cambridge, İngiltere: University Press.

Karagülmez, M. (2018). Atatürk Döneminde Türkiye'deki Macar Elçileri ve Türk Macar Siyasi İlişkileri (1923-1938). (Basılmamış Doktora Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koçak, C. (2013). *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)-İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Magda, Á. (1981). *A Kisantant (Küçük Antant)*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Magyar Törvények 1924 évi Törvények (Macar Yasaları 1924 Yılı Yasa Maddeleri). (1924). Barátság Szerződés Magyarország és Törökország Között (Macaristan ve Türkiye Arasındaki Dostluk Anlaşması). Budapest: Codex Kiadás, s.170-171.

Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları (1920-1945)*. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II. (2008). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934). (1973). Ankara: Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü.

Uçarol, R. (2000). *Siyasi Tarih (1789-1999)*. İstanbul: Filiz Kitapevi.

Yalçın, O. (2010). Türk Havacılık Tarihinde Bağış Uçakları ve Havacılık Sanayii Kurulmasına Tesirleri. 3. 6. *Akademik Bakış*, s.191-212.

Yalçın, O. (2019). *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yalçın, S. (2010). *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*. Ankara: Berikan Yayınevi.